

Владимир Обручев

ПЛУТОНИЯ

Илмий-фантастик роман

Ўлмас Мухиддин таржимаси

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1987

АЗИЗ КИТОБХОНГА

Ушбу асар бундан анча йиллар бурун ўзбек тилида чоп этилган ва китобхонлар эътиборини жалб қилган эди. У вақтда камина эндигина илк шеърый китоби босилган ёш каламкаш, мазкур асар эса кўп планли, геология, минералогия, зоология, археология, ботаника ва тарих сингари фанлар юзасидан баҳс юритувчи, тили мураккаб роман эди. Мана шунинг учун ҳам йиллар ўтиши билан, ҳар сафар ушбу асарни кўлга оларканман, таржимадаги тажрибасизликлар, ҳатто маънавий ғализликлар худди мочкичиридаги тошдек тишга тегиб, юрагим эзилиб кўярди. Ушбу асарни суюкли нашриётимиз планга киритганда хурсанд бўлиб, уни бошдан-оёқ кўриб чикдим...

Буюк асарлар бошқа бир тилда ҳам ўз оригиналидагидек жаранглаши, ўша маънавий маданиятга сингиб кетиши ва бунда бизнинг инсофли муносабатимиз ғолиб келиши керак. Шу вазифани бир қадар адо этган бўлсак, қилган меҳнатлару кетган вақтимиз ўзини оклайди, деб ўйлаймиз.

Академик Владимир Афанасьевич Обручевнинг «Плутония» романи жаҳон илмий фантастикасининг олтин фондидан муносиб ўрин олган. Қизиқarli воқеаларга бой бу асарда бир гуруҳ фидойий олимлар Ер қаърига қилган романтик экспедиция, уларнинг Ватан шаъни йўлидаги қаҳрамонона ишлари, геологияни ўрганиш, ҳайвонот ва ўсимликлар оламини муҳофаза қилиш масалалари тасвирланади.

Таржимон

ИККИНЧИ НАШРИ

4702010200—134

О ————— 139—87

356 (04) — 86

© Издательство «Еш гвардия», 1987, перевод, оформление.

СУЗ БОШИ

Биз яшаб турган она сайёрамиз — Ер неча миллион йиллардан бери мавжуд бўлиб, бу давр ичида унинг сиртидаги ҳаёт не-не катта ўзгаришларни бошдан кечирмади дейсиз. Дастлабки денгизларнинг илиқ сувларида ҳосил бўлган оксил моддаларнинг қуйқиндилари аста-секин мураккаблаша бориб, хилма-хил ўсимлик ва тирик организмларга айланди, сон-саноксиз насларни босиб ўтиб, ҳозирги ҳолатга етди.

Органик ҳаёт формаларининг бу анвойи ўзгаришини уларнинг ер қобиғи қатламларида сақланиб келаётган — тошқотган қолдиқларини ўрганиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бу қолдиқлар қадим замонларда органик ҳаёт вужудга келганидан бери ўтган II геологик давр мобайнида Ер сиртида қандай ўсимлик ва жониворлар мавжуд бўлгани тўғрисида анча тўлиқ тасаввур бера олади. Маълум бир давр биздан қанча илгари ўтган бўлса, органик ҳаётнинг ўша давридаги шакллари ҳам ҳозиргисидан шунча катта фарқ қилади.

Ўтмиш ҳаётнинг шаклларини, уларнинг хусусиятлари, яшаш тарзи ва ўзгариш сабабларини, бирининг ўлиб битиши ва бошқасининг ривож топиши, такомиллашишини ўрганиш — фаннинг палеонтология деб аталадиган соҳасига тааллуқли. Бу баъзи бир олий ўқув юртлирида ўрганилади. Лекин ўтмиш ҳаётнинг шакл ва шароитлари борасида лоақал умумий тушунчага эга бўлиш ҳар бир кимсани бирдай қизиқтиради. Мен ана шу муқаддас эҳтиёжни

илмий-фантастик роман тахлитида ёзган китобимда ҳал этиб беришга уриндим. Ваҳоланки, тош тахтачалардан қандай қилиб ўсимлик излари топилишини ва айрим баргларга қараб туриб, бутун бир дарахт ё бута тўғрисида хулоса чиқаришни; тошлар орасидан турли хил чиганок, маржон ва бошқа умуртқасиз денгиз жониворлари қолдиқларини ажратиб олиш ва тозалашни, номларини аниқлашни; умуртқали ҳайвонларнинг суяқларини жуда эҳтиётлик билан кавлаб олиш ва улардан бутун-бутун скелетлар тиклашни, уларга қараб буларнинг ташки қиёфалари ҳақида фикр юритишни таърифлаш ҳам мумкин эди. Бирок, бу каби таъриф ғоят узун ва зериктирарли чиқарди; улар фақат ўқувчиларга, бўлғуси палеонтологларга керак бўлиб, кенг китобхонлар оммасига ҳаётнинг дастлабки кўринишлари тўғрисида жонли материал беролмасди. Шунинг учун бадиий романи маъқул кўрдим. Аммо китобхонни аллақачонлар қирилиб битган мавжудотлар дунёси ва улар яшаган шароитга олиб кириш мушкулоти турарди.

Мен худди шу темаларда ёзилган иккитагина романи биламан. Бири — Жюль Вернинг «Ер марказига саёҳат» романи бўлиб, бунда олимлар Исландия вулқонларидан бирининг оғзидан унинг ичкарасига тушишади ва ғалати жонивор ҳамда йўқ бўлиб кетган ҳайвонлар мавжуд ер ости бўшлиғига дуч келишади. Қайтишда, юкорига кўтарилишда олимлар иккинчи бир вулқоннинг бўғзидан қайнаётган сув ва ҳатто эриган лава устидан сол билан сузиб чиқишади. Буларнинг бари ҳақиқатга хилоф эди. Вулқонларнинг бўғзи нақ ичкарасига олиб тушадиган тахтиравон қувур эмас, совиб қотиб қолган лава билан бекиқ бўлади, шунингдек, қайнаётган сув ва айниқса эриган лава устидан эса солда сузиш мутлақо мумкин эмас. Мазкур романдаги геологик хатолар мени 1915 йилдаёқ «Плутония»ни ёзишга ундаган эди. Ўшанга қадар мен китобхонларимиз учун ҳеч нарса ёзмаган ва ёзишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Иккинчиси — Конан Дойлнинг романидир.

Бунда Жанубий Америка бўйлаб саёхат қилиб юрган сайёҳлар баланд, сира одам чиқиб бўлмас ясситоғни кашф этишади. Бу жой теваарак-атроф билан туташмаган бўлиб, унда ибтидоий кишилар, одамсимон катта-катта маймунлар ҳамда Ер юзининг бошқа жойларида қирилиб битган баъзи бир жониворлар яшарди. Ясситоғга чиқиб олган олимлар ҳар хил воқеаларни бошдан кечирадилар. Лекин бу романда ҳам ақл бовар қилмайдиган ўринлар кўп; у фақат китобхонни ҳозирги кунга яқин воқеа-ҳодисалар билан таништиради, холос. Роман менда жуда хира таассурот қолдирди, мен уни гарчи икки марта, бунинг устига Жюль Верн романидан хийла кейин ўқиган бўлсам ҳам, ҳатто номигача эсимдан чиқиб кетган.

Яхши илмий-фантастик роман ҳақиқатга хилоф бўлмаслиги, тасвирланаётган воқеалар маълум шароитда юз бериши мумкинлиги, одатдан ташқари, мўъжизавий тасодифлар йўқлигига ўқувчида ич-ичидан ишонч уйғотиши керак. Агар роман хилма-хил мўъжизалар билан тўлиб-тошган бўлса, у ҳолда бу роман эмас, балки олди-қочди нарсалардан иборат болалар эртагидир.

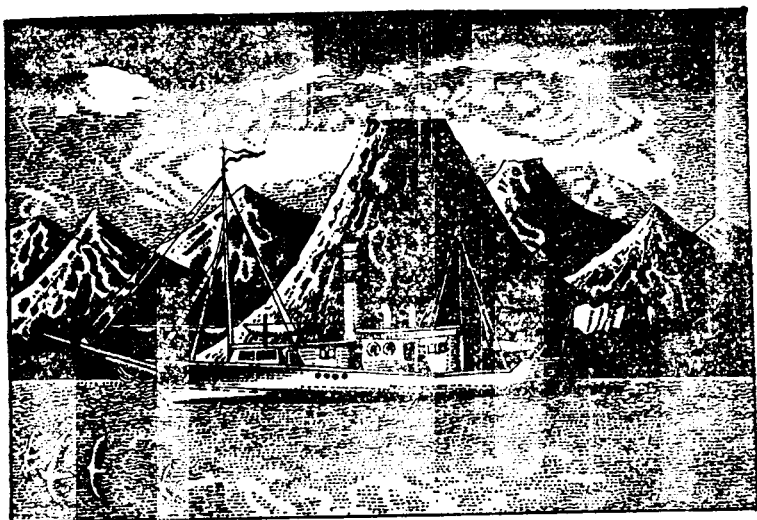
«Плутония» романининг дастлабки нашрлариёқ, ундаги воқеа-ҳодисалар ҳақиқатга мос келишини кўрсатди. Мен китобхонлардан жуда кўплаб хатлар олдим; буларда баъзилар: нега ер ости дунёсини ўрганиш учун Плутонияга янги экспедиция уюштирилмайди, деб мутлақо жиддий сўраса, бошқалари бўлғуси экспедицияга аъзо бўлиб киришни истаб, таклиф киритишади, учинчи бир хиллари эса романда тасвирланган саёхатчиларнинг бундан кейинги тақдирлари билан қизиқадилар. Шу туфайли, автор «Плутония»нинг охириги нашрида хотима қисм ажратиб, бунда у қадимги даврларда яшаган ҳайвон ва ўсимликларни ҳозирги вақтда ҳам Ер қаърининг қаеридадир бор қилиб, жонлантириб кўрсатишга ҳаракат қилганини, ўтган асрнинг бошларида майдонга ташланиб, олимлар ўртасида қаттиқ мунозараларга сабаб бўлган шу гипоте-

зани ҳақиқат сифатида танлаганини тушунтирди.

Мазкур гипотеза «Илмий суҳбат» бобида батафсил баён этилган бўлиб, экспедиция ташкилотчиси унинг тўғрилигини ёқлаб чиқади. Ҳақиқатда эса бу гипотеза фан томонидан аллақачонлар инкор этилгандир.

Автор «Плутония» нинг аввалчилари каби бу наشري ҳам ёш китобхонларда планетамизнинг таркиб ва тузилишини тушунтиришга, унда кўҳна мозийда қандай ўсимлик ва ҳайвонлар бўлгани, жониворлар орасидан фикрловчи мавжудот, Ернинг ҳокими — инсон келиб чиққунча улар қандай ўзгаргани, бири кетидан иккинчисининг майдонга келгани ҳақида ҳикоя қиладиган геология билан яқиндан танишишга, бу ажойиб фан билан астойдил шуғулланишга ҳавас уйғотар деб ишонч билдиради.

В. А. Обручев, 1955 йил.

КУТИЛМАГАН ТАҚЛИФ

Янги Ер, Шпицбергенга килган саёхатлари ва Уралнинг Шимолий кутбга яқин қисмини ихтиро этганлигининг ном чиқарган, университет геология кафедрасининг бошлиғи профессор Каштанов ўз лабораториясидан ҳозиргина қайтганди. Кузги семестр тамом бўлиб, лекция ва имтиҳонлар тугагани учун у уч хафталик кишки таътил ҳақида мамнунлик билан ўй сурарди; бекор юриш ҳақидамас — йўқ, асло ундай эмас! Ҳали ёши ўтмаган, белида қуввати бор, соғлом бу олим атиги икки-уч кунгина дам олиб, тиникиб, кейин янги фикрлар ила Урал ва Янги Ер ўртасидаги мавжуд геологик нисбат тўғрисида илмий мақола ёзишни ўйларди.

Каштанов тушлик овқат келишини кутиб, ёзув столи ёнига ўтирди-да, шу кун олинган хат-хабарларни қайта кўздан кечирди, авторлар юборган бир неча илмий брошюраларни варақлаб кўрди ва немис китоб нашриётининг илмий янгиликлар каталогига ҳам кўз югуртди. Ниҳоят, устига адреки майда ҳарфлар билан аниқ ёзилган каттагина сарик конвертли мактуб унинг эътиборини ўзига жалб қилди.

Профессор таниш мухбирларининг дастхатларини яхши биларди, аммо нотаниш одамнинг бу хати уни беихтиёр қизиктирди.

Каштанов конвертни очди ва ҳайрон бўлган ҳолда куйидагиларни ўқиди:

Мунку-Сардик, 1.XII—1913

Муҳтарам Пётр Иванович!

Кутбни ўрганиш соҳасидаги бой тажрибаларингиз ва Арктика областининг геология масалаларингизга ғоят қизиқишингизни билган ҳолда, муз океанининг текширилмаган қисмини тадқиқ этиш мақсадида келгуси баҳорда мен бошлиқ бир-икки йилга жўнайдиган йирик экспедицияда қатнашишингизни таклиф қиламан. Мабодо рози бўлсангиз, малол келмаса, шахсий музокара учун 1914 йил 2 январь кунини чошгоҳда Москвадаги «Метрополь» меҳмонхонасига келсангиз. Бу ерда худди шу кунини, шу соатда экспедициянинг бошқа мўлжалланган иштирокчилари билан йиғиламиз. Агарда сира рози бўлмасангиз, юқоридаги адресга маълум қилмай қолманг. Сафар чиқимлари ҳар қалай тўланади. Сизга садоқатли ва ҳурмат қилувчи

Николай Иннокентьевич Труханов.

Профессор хатни столга қўйди-да, хаёлга чўмди.

«Труханов? Бу фамилияни қачондир эшитганман, лекин қаерда, қачон? Эҳтимол, геофизика ёки астрономия масалалари муносабати биландир. Суриштириб кўриш лозим. Бу жуда қизик. Ўзи Мўғулистон чегарасининг қаеридадир яшайди-ку, экспедицияни Муз океанида олиб бормоқчи!»

Каштанов телефонга қўл узатди-да, ҳамкасабаси — астрономия профессорини чақирди. Дўсти унга куйидагиларни маълум қилди:

Труханов университетни тамомлаб, ўзини геофизика¹ ва астрономияга бағишлашга аҳд килипти. У Мўғулистон чегарасидаги Саён тизмаларининг Мунку-Сардик тоғ чўккисида обсерватория қурдириб, Шарқий Сибирнинг булутсиз кундуз ва кечалари ғоят гўзал бўладиган узоқ киши мобайнида беғубор, шаффоф ҳавосидан фойдаланиб қолмоқчи бўлипти.

Бирок, бунга қутб областининг нима даҳли бор? Муз

¹ Геофизика — ер шарининг физик тузилиши, унинг магнит, электрик хоссалари, оғирлик кучи, радиоактивлиги, чуқурликлари ҳарорати ва ер ости бойликларининг физик ҳолати ҳақидаги фан (тарж).

океани устидаги атмосфера астрономик кузатишлар маъносида Мунку-Сардик тоғига нисбатан анча нокулай-ку...

Бу саволга астроном ҳеч қанақа жавоб қила олмади ва Қаштанов 2-январга қадар бир амаллаб чидашга, албатта, Москвага боришга рози бўлди.

МОСКВАДАГИ КЕНГАШ

1914 йил 2 январь пешин маҳалида профессор Қаштанов автомобилда «Метрополь» меҳмонхонасига етиб келди ва швейцар кўрсатган 133-хона эшигини тақиллатди. Эшик очилиб, профессор ичи кенгдангиллама ёруғ бир хонага кириб қолди. Бу ерда анчагина киши ўтирарди. Улардан бири ўрнидан ирғиб туриб, Қаштановга томон юрди ва қўл узатиб кўришаркан, шундай деди:

— Пётр Иванович, сиз жуда батартиб киши экансиз, об-ҳавонинг шундай ёмон бўлишига қарамай, нақ Сибирь қор бўронида келибсиз-а! Бу биз бошлаётган ишимизнинг ҳосиятли бўлишидан нишонадир. Сиз келганингиздан ва сизни ўз хонамда кўриш бахтига муяссар бўлганимдан гоят хурсандман! Мен — Трухановман. Рухсат этинг, қолганлар билан ҳам таништирай.

Хонадагилар бирма-бир ўринларидан туриб, Қаштанов билан таништирилди:

— Зоолог, приват-доцент Семён Семёнович Папочкин.

— Бош физика обсерваториясининг метеорологи Иван Андреевич Боровой.

— Ботаник ва врач Михаил Игнатъевич Громеко.

Хонанинг ўртарағидаги думалоқ стол устида Арктика областининг катта бир картаси ёзиглик турар, унда сўнгги эллик йил мобайнидаги экспедициялар маршрути қуюқ, рангли чизиклар билан қайд қилинганди. Таймир ярим оролидан шимолроқда эса Вилькицкийнинг 1913 йил ёзида очган ери белгилаб қўйилганди¹.

Ҳамма стол атрофига ўтириб бўлгач, Труханов сўз бошлади.

— Картадан маълумки, Сибирь, Шимолий Европа, Гренландия ва Шимолий Америка оралиғидаги Арктика областининг олтидан беш қисмига кўп сонли экспедициялар босиб ўтган йўллар туширилган. Лекин яқингинада Вилькицкий томонидан ажойиб тарзда ер кашф этилиши бу жабҳада ҳам ҳали фан учун йирик ютуқларни

¹ Ҳозир бу жой Шимолий Ер деб аталади.

кўлга киритиш мумкинлигини кўрсатди. Барча аҳли салафларимиз тажрибаларидан фойдаланиб, бор кучимизни мақсадга мувофиқ йўналтиришимиз керак.

XVII—XVIII асрларда Сибирнинг шимолида Прончищев, Лаптев, Дежнев, Беринглар ўтказган шонли экспедициялар ҳамда XIX асрнинг биринчи ярмида Врангель, Миддендорфлар олиб борган текшириш ишларини ҳозирги вақтда Карск ё Баренц денгизида қидиришлар билан машғул Седов, Брусиллов ва Русанов экспедициялари давом эттирмоқдалар. Ана шу областга Вилькицкий дадил кирди ва у, албатта, ўз текширишларини давом қилади. У билан рақобатда бўлмоқчимасман.

— Менинг планларим,— деб давом этди Труханов, бир оз жимликдан сўнг,— Арктика областининг бошқа бир қисмига тааллуқлидир.

Чукотка ярим ороли ва Аляскадан шимолроқдаги мана бу каттагина оқ доғга назар солишларчи, биронта ҳам рангли чизик уни кесиб ўтмаган! Музлар исканжасида қолган бахтсиз «Жаннетта» шу доғнинг жанубидан сузиб ўтган. Свердруп билан Амундсеннинг сўнги экспедициялари эса шарқроқда, Шимолий Америка архипелагида иш кўрган.

Аммо ана шу доғ доирасида ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган каттагина, лекин Гренландиядан икки баробар кичик ер ёхуд орол бўлмоғи керак. Ким билади, балки у ерда бутун бошли тизма ороллар бордир. Қаранг-а, шу доғнинг шарқий ёғида Крукер олисдан кўрган тахминий ер қайд қилинган, жанубида эса Кинан Ери мавжуд. Нансен муз океанининг шу қисмида катта ер йўк, деб ўйлайди; Пири бўлса, аксинча, Фома Гоббард бурунидан туриб, шимоли-ғарбий томонда катта материк кўрганлигига ишонтирмоқчи бўлади.

Америка Қўшма Штатлари қирғоқ ва геодезик съёмка қилиш жамиятининг аъзоси Гаррис Аляска шимолий соҳилларидаги сув тошиши ва қайтиши ҳодисаларини ўрганиш асосида бундай материк борлигига гумон қилмайди. Унинг гапича, Бофор денгизи суви сатҳининг ана шундай ўзгариб туриши тор ва саёз Беринг бўғози орқали Тинч океандан эмас, балки Норвегия билан Гренландия ўртасидаги чуқур оралиқ бўйлаб Атлантика океанидан ўтиб келади, кейин эса тахмин этилаётган материк билан Аляска ва Сибирь қирғоқлари орасида борган сайин кучсизланади. Башарти шундай материк бўлмаганда эди, тошқин тўлқини Аляска ва Чукотка

соҳилларига Шимолий кутб орқали Гренландия денгиздан қаршиликсиз келарди. Материк бор эканлигини яна шу нарса ҳам исботлайдики, ғарбда кашф этилган Бофтор денгизда ғарбий шамоллар тошқин тўлкинини кучайтиради, шарқий шамоллар эса уни кучсизлантиради ва тўлқин баландлигидаги фарқ икки метрга етади. Бундай ҳол икки материк оралиғида жойлашган торгина сувда бўлиши мумкин. Тахмин этилаётган материк Шимолий Америка тизма оролларида ингичка бир бўғоз билан ажралиб туради. Агарда шу бўғоз кенгрок бўлганида борми, Атлантика океанининг тошқин тўлкини Банк ороли қирғоқларигача бориб етиб, у ерда бу оролни ғарб ва жануб томондан айланиб ўтадиган тошқин тўлкини билан дуч келар ва ҳар иккала тўлқин бир-бирини маҳв этарди. Бироқ Мак-Клорнинг Банк ороли ғарбий тарафидан келадиган тошқин тўлкини мавжудлигини билдиради.

— Демак,— дея хулосалади Труханов,— Арктика оламини бу қисмида материк ёки йирик ороллар тизмаси борлигига қарийб шубҳа қилинмаса ҳам бўлади, фақат энди ана шуларни топиб, Россияга мансублигини эълон қилиш турипти. Мен Канада ҳукуматининг шу йили ёзда ана шу оқ доғга шарқ томондан бориш учун экспедиция тайёрлаб, уни аслаҳа-анжом билан таъминлаётганини эшитиб қолдим. Энди ортиқ имиллаш мумкин эмас — биз бу зонага жанубдан, жануби-ғарбдан, Беринг бўғози ёғидан кириб боришимиз зарур, акс ҳолда Арктиканинг охириги номаълум қисми инглизлар тарафидан ўрганилади ва забт этилади.

Мана шу боисдан экспедиция ташкил қилмоқчи ва ўша ёққа юбормоқчи бўлиб сизларни бу ишда қатнашишингизни таклиф қилаяпман.

Энди яқин орада амалга ошириладиган планларим билан таништиришга ижозат этасиз. «Фрама» типидagi, лекин кейинги сузишлар тажрибасига асосланиб такомиллаштирилган кема куздан бошлаб қуриляпти. Яқинда сувга туширилади ва капитан уни сафарга ҳозирлаш ишларини қўриш учун жўнайди. Апрельнинг охирига бориб, шартномага биноан, кема батамом тайёр бўлиши ва 1 майда экспедицияни олиб кетмоқ учун Владивостокка келиши керак. Май ойининг бошларида лангар қўтариб жўнаймиз ва тўғри Камчаткага қараб йўл солиб, Петропавловскда чанага қўшиладиган итлар оламиз, уларни бошқариб туриш учун тажрибали бир-иккита камчаткаликни ҳам ўзимиз билан бирга олиб кетамиз. Борди-ю,

бунга Камчаткада муваффақ бўла олмасак, итларни Чукотка ярим оролидан, Беринг бўғозидан олишимиз мумкин, чунки у ерларда тўхтаб, итлар учун юкола¹, одамларимиз учун эса кутб кийимлари ғамлаб олмоғимиз даркор. Беринг бўғозидан ўтиб, биз «Жаннетта» каби шимоли-ғарбга эмас, балки шимоли-шарққа, тўппатўғри кидирилган ерга қараб юрамиз. Албаттга, биз кўп ўтмай музларга дуч келамиз ва улар орасидан имкони бориша олисроқ силжишга ҳаракат этамиз, аммо ўша ер кирғоғига кемада бориш мушкул. Шунинг учун каналарда юрадиган экспедицияни ерга туширамиз, у бизни мумкин қадар Шимолнинг ичкарасига олиб киради. Агар кузгача қайтиб келолмай қишлаб қолсак, ернинг жанубий чеккаси бўйлаб ё музлар орасидан бораётган кема одамларимизни қишки кутб кечалари бошлангунга қадар йиғиб ололмаса, экспедиция бир йилга етгулик озиқ-овқат билан таъминланадиган бўлади. Бирор бахтсизлик рўй бериб қолгудек бўлса, каналардаги экспедиция келаси йилда топиб олсин учун кема кирғоқ бўйлаб маълум масофада озиқ-овқат запаслари ташлаб кетиши керак. Бирок, янаги йилнинг ёзига бориб кема Европа билан телеграф орқали алоқа қиладиган бирор портга қайтиб келмаса, у вақтда келаси йилнинг баҳорида уни кидириш ва каналар партиясини топиш учун кутқариш экспедицияси юборилади.

— Кўряпсизки, — дея гапини тугатди Труханов, — гарчи экспедициянинг вазифаси Шимолий Кутбни янги бир томондан эгаллаш эмас, балки тахмин этилган материкни Беринг бўғозидан шимолроқда текширишдан иборатгина бўлса-да, лекин бу вазифа ҳам анча қийиндир. Ишимиз ўнгидан келса, шу йилнинг кеч кузида ватанимизга қайтамиз, эҳтимол, кидирилган ерни кўрмасданок қайтармиз; аммо бир нарса аниқки, қалин музлар орасида кемада ёки материкда қишлашга ва бир-икки йиллаб қолиб кетишга тўғри келади. Энг ёмони — ишимиз чаппасидан кетса, ҳалок бўлишимиз мумкинлиги — буни ҳар биримиз назардан қочирмаслигимиз ва ўз ишларимизни шунга мослаб олиб боришимиз керак.

Тингловчилардан ҳар ким бу ишга ўз муносабати масаласини ўйлаб олиши мумкин бўлган анча жимликдан кейин, Труханов:

¹ Юкола — Сибирнинг шимол тарафида қуритилган баликни шундай ном билан юритадилар, аҳоли ундан ўзи ва итлар учун қишлик овқат тайёрлайди. Юкола асосан сулаймонбалиқ туридандир.

— Борди-ю,— деди,— орангизда бирон кимса, экспедиция плани тушунтириб бўлинган ҳозирги пайтда, энди унга қатнашишни лозим топмаса, у вақтда ажнабийлар биздан ўзиб кетмасин учун бундай ўртоқдан май ойининг бошига қадар планимиз тўғрисида ҳеч кимга ҳеч нима демаслигини сўрардим.

— Агар янглишмасам,— деди Каштанов,— сиз, Николай Иннокентьевич, чаналарда борадиган экспедиция тўғрисида гапираётиб, «биз уни кирғок ёки музликка туширамиз» деб айтдингиз. Нима, номаълум материкни текширишда ўзингиз иштирок этмайсизми?

— Бахтга қарши, қатнашолмайман, Пётр Иванович. Сизлар билан кемада бирга бораман ва кемада қоламан, чунки пиёда деярлик юролмайман. Ахир бир оёғимнинг тиззасидан пасти ясама-ку; мен уни ваҳший Саён тоғлари бўйлаб қилган сафарим вақтида ўринсиз синдириб қўйиб, мана, инвалидман; фақат ўтириб ишлашгагина яроқлиман.

— Чана экспедициясида кимлар жўнайди?

— Мен ва капитандан бўлак бу ердагиларнинг ҳаммаси, яна бир-иккита камчаткалик ё чўкчи, яъни беш ё олти киши бўлади. Табиатнинг бутун уч подшолиги (ер ости, сув ости, ҳаво подшоликлари) ни тадқиқ қилиш таъмин этилади, метеоролог эса, атмосфера ҳодисаларидан ташқари, узоқлик ва кенгликни аниқлашни ҳам ўз зиммасига олади... Шундай эмасми, Иван Андреевич?

— Худди шундай, менинг бу соҳада анча тажрибам бор,— жавоб қилди Боровой.

— Экспедицияда иштирок этиш масаласини тез хал қилиш лозим деб туриб олмайман,— деди Труханов.— Менинг таклифимни ҳар ким ҳам ўзича қаттиқ ўйлаб кўрсин.

— Қатъий жавоб қачон берилиши керак? — сўради Папочкин.

— Бир ҳафтадан кейин, худди шу пайтда. Афсуски, ўйлаб кўрмоқ учун бундан ортиқ вақт беришга имкон йўқ, сабаби — кимки рад жавоби берса, ўрнига муносиб мутахассис излашим зарур, январнинг охирларига бориб эса, анча вақтгача ташлаб кетадиган жонажон обсерваториям ишларини жонлантириш учун Сибирга қайтиб боришим керак.

Бир ҳафта ўтгач, белгиланган соатда Трухановнинг хонасида кемани қабул қилиб олишга кетган капитандан бошқа ҳамма йиғилди. Экспедиция олдида қанча кийинчиликлар, хавфу хатарлар турса-да, олимлардан биронтаси

унда иштирок этишдан бош тортмади. Труханов ўзида йўк шод эди; у иштирокчиларнинг ўзаро ҳамфикрлиги ва улар орасида иккиланувчиларнинг йўклиги ишнинг муваффақиятли чиқишидан дарак беришини фахмларди. План иккинчи мартаба муҳокама қилинди ва ҳар бир катнашчи олим ўз соҳасига оид зарур илмий ва шахсий зарур яроқлар юзасидан фикрлар айтди.

Эртаси куни уларнинг ҳаммаси экспедицияга ҳозирлик кўрмоқ ва шахсий ишларни бир ёқлик қилмоқ учун ҳар томонга тарқалиб кетишди.

ОЛИС САФАРГА

Ўзаро келишилганига кўра, Россиянинг ҳар чеккаси-дан Москвага келган профессор Каштанов, зоолог Папочкин, метеоролог Боровой ва врач Громеколар 20 апрелда Сибирь экспресс поезда билан у ердан жўнаб, ўн кундан кейин Владивосток вокзалига етиб келишди.

Сайёҳларимиз Трухановни олдиндан белгилаб қўйилган меҳмонхонадан топишди. У ҳар хил нарсалар харид қилмоқ ва буюртмаларни қабул этмоқ учун бир ҳафта олдин бу ерга етиб келган эди. Эртасига — 1 майда беш олим портга келиб тўхтаган «Қутб Юлдузи» кемасини қарши олди. Юзларини шамол ялаган кема капитани ўз кўприкчасидан кулиб қараб турарди.

Кўмир, машина мойи, озиқ-овқат маҳсулотлари, ҳар хил илмий асбоблар, шахсий юк ва бошқа нарсалар кемага уч кун давомида юкланди, ниҳоят, экспедиция аъзоларининг ўзлари ҳам кемага чиқишди.

4 май куни эрта билан ҳамма нарса тайёр, юклар кўздан кечириб чиқилган, экипаж ва пассажирлар жой-жойида эди. «Қутб Юлдузи» Золотой Рог бухтаси тўлкинларини текис ёриб бориб, пешинда Ослиние Ушини айланиб ўтди-да, Рус ороли ёнидан шарққа қараб йўл олди. Экспедициянинг беш аъзоси капитан кўприкчасидан борган сари узоқлашаётган ярим доирага ўхшаш тепаликка туташ шаҳарга, орқарокдаги яшил бухтага қараб турар, ҳар бирининг калбида: «Мен шу қирғоқ ва азиз юртимни бир кун келиб қайта кўра олармиканман?» — деган савол ғужғон урарди. Улар маъюс эди. Лекин соф денгиз шамоли ва бухтадан чиққандан кейин бошланган енгил чайқалиш соҳил тўғрисидаги барча хотираларни ёддан кўтарди.

Эрталабки овқатга ундовчи бонг янгради ва сайёҳлар

ортда қолиб бораётган кадрдон сохилга сўнгги бор назар ташлаб, кают-компанияга тушиб кетдилар.

Нонуштадан сўнг ҳамма Аскольд оролининг қорамтир ерларини — она ернинг Камчаткагача бўлган бўлагини кўриш учун яна қайта палубага чикди. «Кутб Юлдузи» оролларни ёнлаб ўтиб, шаркка бурилди; шамол тинган, кема уфқ ортидаги жануб ва шарқ томонга чўзилиб кетган Япон денгизининг мовий тўлқинлари устида сузиб борарди. Факат шимолда, 15—20 километр нарида Уссурий қирғоқларининг қора чизиғи чўзилиб ётарди. Куёш ботиши олдидан Поворотний бурни орқасига ўтганда бу чизиқ ҳам ҳадемай кўздан ғойиб бўлганди.

Кема шимоли-шаркка кескин бурилди.

— Биз қайси портга қараб кетаётгирмиз?

— Агар бирор кучли довул мажбур қилмаса, ҳеч қаякка кетаётганимиз йўқ, бироқ барометр стрелкаси баланда турибди ва Қурил ороллариғача довул турмаса керак.

— У ерда-чи?

— У ерда турки совуқ Охота денгизи бошимизга анча оғир кулфатлар солса керак. Тинч океаннинг бу хавфли бурчаги Камчаткага борувчи кемаларга деярлик ҳаммавакт ҳалакит беради. Тўсатдан бошланадиган довул, туманлар ёки баҳор ва куз пайтларида узлуксиз ёғиб турадиган ёмғиру қорлар бу ерда доимо ҳоким. Аммо бу биз учун кутб шароитларига кўникишнинг генерал репетицияси бўлади.

Денгиз осойишта бўлгани учун бу кеча ҳамма ҳам яхши ухлаб, дам олди, лекин эртаси кун Трухановнинг айтганлари рост бўлиб чикди. Барометр стрелкаси жуда пастга тушиб кетди, кулокни қар қиларлик даражада кучли норд-вест (шимоли-ғарбий шамол) эсди, осмон кулранг булутлар билан қопланди ва кузги майда ёмғир шапатилай бошлади. «Кутб Юлдузи» Терпения бурни кенглигига етганда деярли шаркка бурилди ва Сахалиндан тобора узоклашиб, очик Охота денгизига кириб борди. Кеманинг гоҳ у, гоҳ бу томонга тебраниши бошланиб, саёхатчилар тунни жуда безовталиқ билан ўтказдилар.

Эртаси куни об-ҳаво ўзгармади. Дам қор, дам ёмғир галма-гал ёға бошлади. Қора тўлқинлар чап бортга зарб билан урилиб, бутун палубага кўпиклар сачратиб тушиб кетарди. Каяут-компанияда суҳбатлашиб ўтиришга тўғри келди. Кема чайқалишидан кўнгли беҳузур бўладиган Папочкин ва Боровойлар нонушта вақтида ҳам, тушки овқат пайтида ҳам кўринмадилар. Капитан рубка ёнидан

узокка кетмас эди. Хайрият, довул унча кучли бўлмай, тунга бориб пасайди ҳам. Эрта билан олдинда, Курил ороллари шимолий қисмида энг йирик орол — Парамуширнинг қораси кўринди, чапда эса, кичикроқ Маканруши ороли ва Тоорусир деб аталган вулконида тунун буркиб чикиб турган Онекотан ороли кўзга ташланарди. Шамол тинди, тунун ҳам энди кўкка тик кўтарилиб, ҳавонинг юқори қатламларида кулранг булутга ўхшаб ёйилиб, хира осмонда зўрға кўзга ташланарди. Бир неча мил жануброқда сувдан худди хайбатли устун каби Авосси қояси тик кўтарилиб, гўё кемага даҳшат солувчи бекиёс улкан қора бармоққа ўхшарди. Қирғоққа урилаётган тўлкиннинг оппоқ кўпиклари унинг тагини хира ёруғликда кўкиш-сарғиш бўлиб кўринган денгиз юзасидан кескин ажратиб турарди.

— Бу ороллар мунча ковоғи солиғ-а? — хитоб қилди ер кўринганини эшитиб палубага чиққан Папочкин.— Буталар билан қопланган кизил, қора мудҳиш қоялар.

— Ҳам доимий туманлик; ёзда ёмғир, қишда қор бўронлари,— кўшимча қилди Труханов.— Шундай бўлса ҳам бу ерда одамлар яшайди.

— Курил оролларининг турган-битгани вулкон,— изоҳлади Каштанов.— Бу ерда йигирма учта вулкон бор, улардан ўн олтитаси вақти-вақти билан отилиб туради. Япония ва Камчаткани бир-бири билан боғлайдиган бу силсила чуқурлиги тўққиз ярим минг метр келадиган Тускарор чўкмасидаги денгиз қаъри катта емирилишининг ғарб томони бўйлаб чўзилиб кетган. Вулкон отилиши сабабли, ер қобиғи кучли ёрилади, дам-бадам бўладиган зилзилалар эса ер қобиғи ичидаги ҳаракат ҳали ҳам давом этаётганидан ва бу туфайли мувозанат бузилишидан дарак беради.

БУРҚИЙДИГАН ТЕПАЛАР ЎЛҚАСИ

Тушдан кейин орқадан эсган шамол елканларни ёзиб юборишга имкон берди, «Қутб Юлдузи» нинг Камчаткага томон юриши ҳам икки баравар тезлашди. Ҳадемай, у Лопатка бурнига етиб олди. Ана шундан кейин сайёҳлар кўзи ўнгида вулкон тепалари тизмаси борлигини кўрсатди. Уларнинг баъзилари конуссимон, баъзилари тўмтоқ, паст тизма тоғлар бир-бири билан қирралари орқали тутшиб кетган. Тепалар ва тизма тоғлар қирраларини қоплаб ётган қор қатламлари қорамтир осмон фонида ярқираб

кўзга ташланарди. Ойдин кеча Авачин бухтасининг торгина бўғозига бехатар кирмоқ учун қулайлик туғдирди. «Кутб Юлдузи» елканни тушириб, бўғознинг қоялари орасидан секин-аста сузиб ўтди-да, бирдан кенг бир бухтага чиқиб қолди. Соҳилларда чироқ зоти кўринмаслиги бу ерда одам йўқлигидан дарак берарди. Вақт ярим кечадан оғган ва мўъжаз Петропавловск шаҳарчаси аллақачон уйқуда эди. Бўхтанинг осойишта суви ёрқин ой нурида мавжланар, шимолда олисроқда бўлса Авачин тепаларининг текис конуслари қорамтир осмон остида оқ хаёлий шарпа янглиғ гердайиб турарди. Ҳаво анчагина совук, гўё Камчатка ҳали қиш уйқусидан уйғонмагандек эди.

Бир соат ўтгач, кема мудраган шаҳарча яқинига, қирғоқдан юз қадамча нарига лангар ташлади. Занжирларнинг шалдир-шулдири итларни уйғотиб юборди ва тун тинчлиги уларнинг ақиллаши, увлашидан бир мунча бузилди. Аммо негадир шаҳарликлардан ҳеч ким бунга эътибор бермади. Бундай концерт такрорланаверганидан, ўрганиб қолинган бўлса керак.

Сайёҳлар эрталаб палубада бошланган югур-югур, қий-чувдан уйғониб кетишди. Кемага кўмир, ичиладиган сув, озиқ-овқат ортилар, ҳамма юқорига шошиларди. Бу пайт куёш тоғ тепасидан баландга кўтарилган, шаҳар эса жонланиб кетганди.

Сайёҳлар кемада узок юрганлари сабабли қуриқликни соғинган эдилар; шунинг учун шошиб-пишиб нонушта қилишди-да, соҳилга озиқ-овқатга жўнаётган эшқакли қайиққа тушиб олишди. Петропавловскнинг етти ёшидан етмиш ёшигачаси — кема ва ундаги пассажирларни томоша қилиш, олис элдан бўлган сўнги янгиликларни эшитиш, ўзлари учун зарур қандай моллар келтирилганини билиш учун қирғоққа тўпланишган эди.

Оломоннинг орқароғида, қия ёнбағрида шаҳарликларнинг қинғир-қийшиқ, кўримсиз уйчалари жойлашган, булар орасида шаҳар мактаби, касалхона бинолари, губерния бошқармасининг янги уйи ва бир неча савдо складлари катталиги ва мухташамлиги билан бошқаларидан ажралиб турарди.

Бу ерда кўчаларнинг йўқлиги саёҳатчиларни ҳайратда қолдирди. Уйлар қурувчилар ва уй эгалари дидларига мослаб қурилган; баъзилари бухтага қаратиб, баъзилари ёнламасига, бошқалари ҳатто қия қилиб солинган. Ҳар бир уйнинг атрофида омбор, сарой ва бостирмалик молхона, юкола осиб қўйиладиган дорлар бор эди. Кўп-

гина жойда эриётган тўп-тўп қор уюмлари ётар ва улар тагидан лойқа сув денгиз ёққа ариқча бўлиб оқар, йўловчилар эса шу ариқчалардан сакраб-сакраб ўтишарди. Чунки бу ерларда йўлка ҳам, кўприклар ҳам йўқ эди.

Уй қушлари ва майда ҳайвонларнинг кўринмагани ҳаммани ҳайрон қолдирди. Бунинг сири бор. Камчатка учун зарурий бўлган ва чанага қўшиладиган итлар ҳар қандай майда жониворларни еб қўяди, бу ҳол айниқса юкола запаси камайиб, итлар оч қоладиган киш мавсумида кучаяди. Ранги ҳар хил, юнги ўсик, бу чиройли ҳайвонларни ҳамма уйлар теварагида учратиш мумкин эди. Уларнинг айримлари офтобда исиниб ётар, баъзилари ахлат титкилар, бошқалари эса бир-бири билан уришар ё ўйнашарди. Саёҳатчилар уларни қизиқиб томоша қилдилар. Ана шу ҳайвонлардан бир нечаси «Қутб Юлдузи» экспедициясида номаълум ернинг қор ва музлари устида юк тортувчи восита сифатида иштирок қилиши керак эди. Қишки сафар тугагани ва Камчаткада лойгарчилик бошлангани сабабли итлар энди қаровсиз, оч қолдирилган эдики, буни уларнинг саналиб қолган ковурағалари ва ола-кула кўзларидан билиш мумкин эди.

Уй ва томорқаларни айланиб ўтаверишларига қарамай, сайёҳлар ярим соатлар чамаси шаҳарни кесиб, унинг чеккасига чиқишди. Бу ердан ботаник баҳор ўсимликларини тўпламоқчи бўлди. Бирок, ниятлари амалга ошмади. Чунки ҳамма жойда ҳали қалин қор ётарди, қори эриб битган тик тепаликлардангина анемоннинг ёш баргларини топишди. Қишда қор кўп ёққани ва Охота денгизининг совуқ таъсири остида Камчаткада баҳор кеч бошланиб, майнинг охирларидагина қор бутунлай эриб йўқолади. Лекин куз ҳам ноябрнинг ярми ёки охирларигача чўзилади.

Шаҳарнинг юқори чеккасидан бутун Авачин бухта-сининг ажойиб манзараси ўзини кўз-кўз қиларди: тоғлар бухтани ҳалқадек ўраб олган эди. Уларнинг баъзи жойларида қорамтир қоялар сувга тик тушган, қори эриб кетган баъзи ерлари эса нишаб ёнбағир ва водийлардан иборат бўлиб, уларни анҳорлар кесиб ўтган. Ғарбда, Авачи дарёчасининг текис дельтаси кўринган ерга келиб, тоғлар ҳалқаси бухта қирғоғидан ортда қолди. Авачининг қуйилиш жойи яқинида худди шу ном билан аталган қишлоқ уйларини кўриш мумкин эди. Қишлоқ Петропавловскдан кейин одам яшовчи ягона жой ҳисобланиб, кўндалангига йигирма километрча келадиган, бағрига

катта-кичик барча давлатларнинг флотини сиғдира олгудек, денгиз ёқдан яхши ҳимоя этилиб, келувчиларни ўзининг қандайдир ҳувиллаганлиги билан таажжубда қолдирувчи антиқа бир ҳавза ёқасида жойлашган эди. Ҳавзанинг текис сатҳида биронта елкан оқариб кўринмаса-да, атрофдаги сердарахт тоғлар қор тагида эди.

Сайёҳларимиз соҳилга тушишиб, қизиқ бир манзаранинг шоҳиди бўлдилар. Сувга яқин жойда экспедиция учун белгиланган ўттизта ит жуфт-жуфт ҳолда боғлоқлик турарди. Уларни бир қанча матрос ва тамошабинлар қуршаб олган бўлса ҳам, итлар ўзларини жуда нотинч сезар — увиллар, уришишар ва қочишга ҳаракат қилишарди. Қирғоққа яқин сувда ана шу итлар галаси ортладиган каттакон беўхшов қайиқ ҳам бор эди. Белига қадар яланғоч норғил бир киши, афтидан ит ҳайдовчи — қаюр увиллаётган итлардан бир жуфтнинг бўйнидан ушлаб, қайиққа судраб борди ва қайиқнинг орқа томонига қўйди. Аммо у қирғоққа йўл олиб орқасига ўгирилиши биланок, сезгир итлар сувда саёҳат қилишни хуш кўрмади шекилли, дарҳол қирғоққа сакраб тушиб, бояги итлар тўдасига қўшилди. Бу ҳол бир неча бор такрорланиб, томошабинларни мамнун қилди. На тепкилаш, на бақириш фойда бермади: итлар ўз жойларини ташлаб кетгилари келмасди. Қаюрнинг тоқати тоқ, жониворларни рус ва камчаткалиқларнинг хунук сўзлари билан сўқар, томошабинлар эса қотиб-қотиб кулиб, ҳар хил маслаҳатлар беришарди, итлар бўлса ҳамон увиллашар, жойларидан кимир этмай, тиралиб олишарди.

Ниҳоят, қаюр бароқ пассажирларини қайиққа ўтказиш учун ажойиб, бироқ анча ёқимсиз йўлни ўйлаб топди. У қайиқ арқонини бир матросга тутқазиб, ўзи қайиқни қирғоқдан беш қадамча нарига итариб юборди ва кейин, итларнинг қаршилиқ кўрсатишига қарамай, уларни жуфт-жуфти билан сувдан судраб олиб бориб, қайиққа ўтказаверди. Итлар оёқларини шапиллатиб, бортга тармашар, умидсиз инграшар, лекин энди сувга сакраб тушишга ортиқ журъат этолмасди. Қайиқ ҳадеб ирғишлайверган, увиллайверган нотинч итлар билан тўлгач, уни қирғоққа суриб келтиришди. Қаюр ва матрослар тезлик билан бир сакраб унга чиқиб олишди-да, дарҳол эшкак ишга туширилди. Эшкак кимирлаши биланок итлар тўдаси, худди сеҳрли таёқ силкитилгандек жимиб қолишди. Аммо қайиқ «Қутб Юлдузи» нинг корпусига бориб урилиши билан, хангома яна бошланди.

Кема бортидан арқонга боғлаб туширилган саватда итларни иккита-иккитадан палубага олиб чиқиляётгани, каюр итларни махсус ажратилган жойга қийналиб ташиётгани сохилдан кўриниб турарди. Тўярлик қилиб берилган юкола итларни такдирига тан беришга мажбур қилди.

Палубадаги югур-югур, лангар занжирининг шалдираши ва жонсарақ итларнинг аккиллаши эртаси кун сайёҳларни барвақт уйготиб юборди. Улар шаҳарчани ва кема билан хайрлашиш учун келган шу ерлик кишиларни сўнгги бор кўриб қолиш ниятида тепага кўтарилишдан ҳам эринмадилар. «Кутб Юлдузи» «ура», «сафарингиз бехатар бўлсин» деб шапка, рўмолчалар силкитаётганлар садоси ва итлар овози остида охиста бурилди-да, бухта орқали бўғозга томон илдам сузиб кетди. Кўп ўтмай сохил ортда қолди ва шаҳарга яқин тоғлар орқаларидан Авачин тепалигининг оппоқ конуси кўрина бошлади. Унинг учидан ингичка, тишиқ тутун чиқиб турарди.

— Тепалигимиз папирос чекаяпти! — деди борт ёнида туриб, гўзал манзарани завкляниб томоша қиляётган саёҳатчилардан бири.

Ҳамма унга ўғирилиб қаради. Бу киши итларни қайикка ортган ўша барваста каюр эди. Энди у, устига буғу терисидан тикилган кўйлак — кухлянка кийиб олганди. Қора кўзларининг қисик ва бир оз қийшиқлиги, ёноқ суякларининг туртиб туриши, юзининг буғдой мағизлиги, бурнининг пучуқ ва қора мўйлабининг сийрақлиги — унинг асли зоти мўғуллигидан далолат берарди. У жилмайганича, саёҳатчиларга қараб турарди.

— Бу киши экспедициямизнинг янги аъзоси — Илья Степанович Иголкин, ўттиз итнинг сохиб кирони, шу нотинч жониворларни бошқара олишни бизга ўргатадиган олдинги нарта¹ каюридир, — деди Труханов, у билан сўрашаркан.

— Бизнинг итлар жуда ювош, бошлиқ жаноблари! — эътироз билдирди каюр. — Мана, тинчиб қолишди. Ахир ким ҳам ўз юртини ташлаб кетгиси келарди, итлар ҳам сезади-да.

Иголкин итлари олдига ўтганда, Труханов экспедициянинг бу аъзоси тўғрисида ўртоқларга маълумот берди. Иголкин аслида забайкаллик бўлиб, Мўғулистон чегарасида қандайдир бир станцияда яшаган бурят-казаклардан экан. Японияга қарши урушда қатнашиб, кейинчалик Владивостокда қолиб кетган экан. У Камчаткага

¹ Нарта — Шимолда итга қўшиладиган узун чана (тарж).

илмий-экспедицияга эргашиб келган, буркиб турган бу тепаликлар ўлкаси ўзининг бепоенлиги, баликларининг мўллиги, овлашга айиқларининг хилма-хиллиги унга ёкиб қолган. Бу ерни у иккинчи ватани деб билиб, шу ернинг ўзига хос ҳаёт шароитларига тез кўникди; бутун Петропавловскда машҳур чаккон қаюр ва ов ишкибозларининг етакчиси бўлиб қолди. Бир йил бурун олдиндан берилган ва уй қуриш, чорва, иш қуроллари сотиб олишга имкон берган юқори иш ҳақи уни Труханов экспедициясида иштирок этишга олиб келди.

Лангар кўтарилгандан сўнг бир соатлар ўтгач, «Кутб Юлдузи» узунлиги беш километрдан ортик Авачин бухтаси дарвозасига кириб борди. Дарвозага кираверишда ўнг томонда, Бабушкин бурнининг тик тушган қоялари қаршисида, денгиз ичидан баҳайбат Бабушкин тоши чикиб турипти. Бу тошнинг баландлиги юз метрга яқин, усти ясси бўлиб, денгиз қушлари уя қўйиши учун жуда қулайдир.

Машина овозидан безовталанган юзлаб қорабузов, балиқчи ва бошқа қушлар ана шу қоя атрофига кўтарилиб, ҳавони ўзларининг чағир-чуғурлари билан тўлдириб юборди.

«Кутб Юлдузи» маёқли Дальний бурнини айланиб ўтиб, шимоли-шарққа қараб кескин бурилди-да, Камчатканинг шарқий қирғоқлари бўйлаб, борган сари қирғоқдан йироқлашиб суза бошлади.

Икки кунгача ҳеч нарсани кўзатиб бўлмади. Бундан ташқари, норд-вест совук шамоли эсар, у гоҳ ёмғир, гоҳ қорни бошлаб келарди. Денгиз нотинч, ҳўл палубада тургандан кўра илиқ каюта ичида ўтириш афзалроқ эди.

Нихоят, шамол тўхтади, бироқ энди сузиб юрувчи музлар ва туманлик бошланди. Улкан муз парчаларига урилиб кетмаслик учун икки кун секин юрилди. Булут ариб, кўк гумбази ёришгач, ўнгдан қояли Авлиё Лаврентий оролининг соҳили, чапдан — Чукотка бурни кўзга ташланди. Ғарброқда, Провидение номли чуқур бухта қирғоғида манзил-фактория бўлиб, у ерда экспедиция учун махсус юк кемасида келтирилган кўмир бор эди. «Кутб Юлдузи» лангар ташлаб, тўхтади ва кўмир ортила бошланди. Бир ҳафталик зерикарли сузишдан кейин ҳамма соҳилга томон ошиқди. Аммо қирғоқ қояларидан ўтиш маҳол эди: ёнбағирларни қор қоплаб ётар, фақат фактория теварагидаги кичкина майдончагина бундан мустасно эди.

БЕРИНГ БЎҒОЗИ

Икки кундан кейин, «Кутб Юлдузи» Чукотка бурнини четлаб ўтган ҳолда, Осиё қитъасини ёқалаб, Беринг бўғозига кириб борди. Бу ерда денгиз соҳилларига тикка тушган пасткам тоғ ёки қияликлар шу ғамгин мамлакат ичкарасига чўзилиб кетган кенг водийга туташган эди. Май ойи тугаётганига карамай, ҳали қор кўп эди. Фақат жанубий ҳамда ғарби-жанубий тоғларнинг ёнбағирларигина қорсиз бўлиб, у ерлар барра ўт ё кутб мажнунтоли ва қайинининг эндигина чиқарган барглари билан ям-яшил товланарди.

Бўғознинг зангори тўлқинлари устига дам-бадам туман тушиб, узокни кўрсатмай кўйди. Паст сузиб юрвчи қора булутлар осмонни қоплаб олар ва кема палубасига гоҳ ёмғир, гоҳ қор ташлаб ўтарди. Шунинг учун ҳам қуёш камдан-кам жилмаяр, иссиғи унча билинмасди. Осиё шимоли-шарқининг ўшшайган қирғоқлари жонсиз қуёш нурларидан ўзининг ғамгин ҳолатини бир оз ўзгартирди, холос.

Зангори тўлқинлар устида тарам-тарам оппоқ мавжлар ҳосил қилувчи қаттиқ шамоллар туманни тарқатиб юборган вақтларда шарқ томонда Американинг сал кўкариб турган теп-текис соҳилини пайқаш қийин эмасди. Сузиб юрвчи музлар борган сари тез-тез учрай бошлади, лекин улар энди унча катта бўлмаган парчалар (майдончалар) ҳолида ёки шимолий денгизларда бўлмаган кишиларни ўзининг чиройли жимжимадор чизиклари билан зўр қувончга соладиган муз тоғлари шаклида учраб турарди.

Одатда, ана шундай муз майдончаларининг яқинлашиб келишидан олдин ҳавони туман қоплаб олар ва шу сабабли капитанлар музларга урилиб кетмаслик учун кемаларни ҳаммавақт у ё бу ёққа буриб юбориш имконига эга бўлардилар. Ҳар ҳолда, бу ер Атлантика океанининг кўчма муз тоғ (айсберг) лари сузиб юрадиган ва кемалар қатнайдиغان шимолий қисмидагига нисбатан у қадар хавфли эмас эди, сабаби илиқ оқим билан жанубга томон силжийдиган муз тоғлари олст қисмидан аста-секин эриб, устки қисмининг кўтара олмайти ва сал нарсага ҳайбат билан ағдарилиб тушишлари мумкин.

Қирғоқларда ҳаётдан асар йўқдай туюларди: на бирор ердан тутун чиқар ва на бирор инсон ё жониворнинг қораси кўринарди. Шунинг учун ҳам палубадаги сайёҳларимиз қояли бурун ортидан чиқиб қолган кичик бухтада

биргина одам бор кайикни учратганларида ҳайрон ҳам қолишди. Қайикдаги киши шошиб-пишиб эшкак эшар ва «Кутб Юлдузи» га қараб шошиб сузиб келарди. У кема тез ўтиб кетаётганини кўргач, жон-жаҳди билан кичкириб, рўмолча силкита бошлади.

Капитан юришни секинлатиш ҳақида сигнал берди, сўнг кайикнинг тўппа-тўғри кемага томон сузишини рупор орқали айтди. Қайик яқинлашиб келгач, у чукот байдаркаси эканлиги маълум бўлди. Капитан, бу спирт ёки тамаки сўрамоқчи бўлган бирор чукоткалик деб ўйлаб, «қани, олға!» демоқчи ҳам эди, лекин бирдан жуда яқинлашиб қолган қайикдаги киши:

— Худо ярлақагурлар, мени кемага олинглар,— деб кичқирди.

Машинани тўхтатишди, чукот байдаркаси бортнинг таггинасига сузиб келди; трап туширишди. Нотаниш одам тезда палубага чиқиб олди, мўйнадан тикилган кулоқчинини ечиб, экспедиция аъзоларига мурожаат қилган ҳолда:

— Раҳмат сизларга, омон қолдим,— дея қувонч билан гапирди.

У бўйчан, кенг елкали, юзи буғдоймағиз, кўзлари кўк, оқ соқоли киши эди. Шамол унинг ўсиб кетган, афтидан кўпдан олдирилмаган сочларини тортқилаб ўйнарди. У чукотча кийинган бўлиб, чап қўлида кичкина, аммо хийлагина оғир чарм тўрваси бор эди.

Труханов унга яқинлашиб, қўл чўзди ва:

— Сиз, чамаси, ҳалокатга йўлиққан кема кишисига ўхшайсиз,— деди.

Нотаниш одам рус сўзларини эшитиш билан жилмайди. Кейин экспедиция аъзоларига яна бир бор кўз югуртириб олди-да, тўрвасини палубага қўйди ва ҳамма билан навбатма-навбат қўл сиқиб кўриша бошлади.

— Сизлар ватандошларимлигингизни кўриб, ўз кўзимга ўзим ишонмаяпман! — дерди у шошиб, русчалаб.— Мен, ахир, русман, екатеринбурглик Яков Макшеевман. Мана бу бахтни қаранг-а, кема ҳам учратдим, бунинг устига русларни ҳам! Мен Чукотка соҳилидан олтин қони топдим. Озиқ-овқатим тугаб, қонни ноилож ташлаб келдим. Кишилар яшайдиган жойга етиб олиш умидида мана роса икки кундан бери жанубга қараб сузаяпман. Барака топқурлар, ейишга бирон нима беринглар, икки кундан буён денгиз чиғаноқларини ейиш чаккамга тегиб кетди.

Труханов бошқа сайёҳлар билан бирга янги пас-

сажирни кают-компанияга олиб тушди. Ҳали тушлик овқат тайёр бўлмагани учун меҳмон тамадди қилиб турсин, деб яхна овқат ва чой беришди. Макшеев лунжларини тўлдириб-тўлдириб овқат еярган, ўз саргузаштлари тарихини ҳикоя қила кетди:

— Мен тоғ инженериман, охириги йилларда Сибирь ва Узоқ Шарқдаги олтин конларида ишладим. Бир жойда узоқ туролмайман, саёҳат қилишни, янги-янги ерлар билан танишишни жонимдан яхши кўраман; бултур маҳаллий аҳолидан, овозаларга кўра, Чукоткада олтин мавжудлигини эшитдим ва уни қидириб топиш учун ўша жойга жўнашга аҳд қилдим. Очиғини айтсам, мени у ёққа фақат олтин эмас, ҳали таниш бўлмаган бу сирли ўлкани ўрганиш истаги олиб борган эди.

— Менга ҳамроҳ бўлишга розилик билдирган шу ерлик икки киши билан йўлга чиқдим ва Чукотка қирғоғига соғ-саломат етиб бордим. У ерда тез орада бой олтин сочилмаларини топишга, уларни ювиб, олтинини ажратиб олишга муваффақ бўлдим. Мен у ерда яна анча вақт қолмоқчийдим, аммо озиқ-овқат чатоклигидан ҳамроҳларимни чўкчилар яшайдиган яқин бир қишлоққа жўнатдим. Бирок, мана бир ойдан кўпроқ вақт бўлдики, улардан дарак йўқ.

Макшеев сўзини тамом қилганда, Труханов унга «Қутб Юлдузи» савдо кемаси эмаслигини ва бу кема шимол ёққа шошилинич кетаётгани учун бирор портга элтиб қўёлмасликларини тушунтирди.

— Биз сизни йўлда учраб қолувчи бирон кемагача элтиб қўйишимиз мумкин,— деди у, хулоса қилиб.

— Кемаларингиз савдо кемаси бўлмаса, қанақа кема, қаёққа кетаяпсизлар?

— Кема рус қутб экспедициясини олиб бормоқдаким, сиз унинг аъзоларини насиб қилиб кўриб турибсиз. Бофор денгизига қараб кетяпмиз.

— На чора, мени биронта одам яшамайдиган оролга Робинзон қилиб ташлаб кетмасаларинг, вақти-соати етгунча сизлар билан бирга сузиш пешонага ёзиғлик кўринади,— деди қулиб Макшеев.— Лекин мен сизларга шу туриш-турмушимдан бошқа ҳеч нима, на ич кийимим, на дурустроқ усти-бошим йўқлигини, фақат сизларга ҳақ сифатида тўлашим мумкин бўлган шу жирканч металл борлигини айтдим...

— Бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас,— деди Труханов унинг сўзини бўлиб.— Биз ўз ватандошимиз бошига иш тушганда ёрдам бердик ва бундан хурсанд-

миз. Ич кийим ва уст-бош масаласига келсак — бизда етарли. Буни қаранг, бўй-бастингиз ҳам, семиз-ориклигингиз ҳам худди меникидақа экан.

Макшеевни бўшроқ каютага олиб ўтишди. У ерда инженер ювиниб, кийим-бошларини ўзгартириб олди ва олтинини жойлаб қўйди. Кечки пайт у кают-компанияга тамоман янги бир қиёфада чикди ва сайёҳларга ўз саргузаштлари ҳақида сўзлаб бериб, тоза кулдирди. Бу янги пассажир барчада яхши таассурот қолдирди ва ҳатто у ётгани кетганда, Труханов экспедиция аъзоларига:

— Инженерни ўз сафимизга тортсак нима дейсизлар? — деди.— Анча ғайратли, абжир, унинг устига дилкаш ва кўпни кўрган одамга ўхшайди. Бунақа одам ҳамма жойда ҳаммавақт керак бўлади.

— Ҳа, шундай одамсиз, ваҳший жойларда ишлаб, яшаса ҳам, маданиятли,— деб қўйди Қаштанов.

— Эскимос тилини биларкан, биз кетаётган ерда аҳоли яшаса, эскимос тилида сўзлашиб нафи тегади,— кўшимча қилди Громеко.

— Балки, бунақа рози бўларкансизлар, чиндан ҳам уни экспедицияда иштирок этишга таклиф қиларман,— дея гапга яқун ясади Труханов,— ёки яхшиси бир-икки кун индамай тураман, бари бир у ҳеч қаёққа кетмайди-ку, баҳонада у билан яна чуқурроқ танишиб оламиз.

Эртаси кун эрталаб Макшеевнинг илтимосига кўра «Қутб Юлдузи» баланд Авлиё Лаврентий тоғининг этаги томон бурилди. Бу ернинг шимолий қирғоғида инженер айтган ҳалиги олтин конлари бор эди. Макшеев ўзининг унчалик кўп бўлмаган бисотини олиб кетмоқчи бўлди ва яна Трухановга соҳилда турган кичкина уйини бузиб кемага ортиб олишни, бориладиган жойда қишланадиган тақдирда бу уй экспедициянинг кунига яраб қолиши мумкинлигини айтди. Мазкур уйча ёнида омбори ҳам бўлиб, бари бўлак-бўлақлардан иборат эди. Шунинг учун ҳам уни бир неча соат ичида бузиб, кемага ортиб олса бўларди. «Қутб Юлдузи» қирғоқ яқинида тўхтатилди ва пассажирлар ишга киришдилар. Чошгоҳга бориб уйча палубага ортиб бўлинди ва кема шимол сари сузишда давом этди.

НОМАЪЛУМ ЕРНИ ҚИДИРИШ

Қуёш қизил шарга ўхшаб шимолий уфққа ботиб бораётган кечки пайтда «Қутб Юлдузи» Беринг бўғози орқали Муз океанига чикди.

Олизда, ғарб томонда Осиёнинг шимоли-шарқий чеккаси — Дежнев буруни кўриниб турарди. Буруннинг тикка ёнбағирларида бепоён қор майдонлари қуёш нурларидан қизариб кўзга ташланарди. Саёхатчиларимиз меҳмон севмас, сокин сохилга сўнгги марта нигоҳ ташладилар. Ахир бу жойлар ҳам кадрдон юртларининг бир бўлаги эди-да!

Шарқда сийрак туманлар орасидан ортда қолиб кетаётган Шахзода Уэльский бурунини пайқаб олиш мумкин эди. Олдинда, денгизда қарийб музлар кўринмасди. Сўнгги вақтларда жануб шамоллари ҳукм сурар, улар бўғознинг Америка қирғоқлари бўйлаб илиқ оқим билан бирга катта-катта муз парчаларини ҳам шимол ёққа суриб олиб кетарди. Бундай ҳол олға сузишда қулайлик туғдирарди.

Эртаси кун эрталаб сайёҳларимиз палубага чиқишганда, ғарб томондаги ер кўздан ғойиб бўлиб кетган эди. Шарқда шимол тарафдан Коцебу кўрфази билан чегарадош қояли Лисбёрн ва Умид бурунлари мавжуд Аляска сохиллари намоён эди!

Шамол орқадан эсарди, «Қутб Юлдузи» елканини ёзиб, улкан балиқчи қуш каби тўлқинларни ёриб, олға томон сузиб кетди. Гоҳо муз майдонлари ва кичикрок муз тоғлари учраб қоларди. Улар билинар-билинемас лапанглаб, шамол йўналишида шимоли-шарқ тарафга оҳиста силжирди.

Аляска қирғоқлари уфқда кўздан йўқола бошлаганда, пассажирлар билан бортда турган Макшеев:

— Алвидо,— деб қолди,— америкаликларга тортик қилинган бебаҳо собиқ рус ери!

— Нега ундай деяпсиз? — сўради хайрон бўлиб Боровой.— Эсимда, бизнинг ҳукумат бу маъюс ўлкани Қўшма Штатларга сотган эди-ку.

— Тўғри, етти миллион долларга сотганди. Бироқ янқилар шу маъюс ўлқадан қанча фойда олганини ҳам биласизми?

— Ҳа, ўшанча ёки балки икки баравар кўп фойда кўришган!

— Сиз катта хато қияпсиз! Улар Аляскадан биргина олтиннинг ўзидан икки юз миллион долларни чўнтакка уришди. Ҳали тамом бўлмаган олтиндан бўлак у ерда кумуш, мис, қалай ва эндигина қазила бошлаган тошқўмир бор. Қимматбаҳо мўйна, Юкон ёқалаб кетган поёнсиз ўрмонларни айтмайсизми? Темир йўл қуришяпти. Юкон бўйлаб пароходлар юраяпти.

— Бунга ачиноиб ўтиришимизнинг хожати йўқ! — деб кўйди Труханов.— Аляска бизда бўлганидаям Чукот ерига ўхшаб ибтидоий ҳолатида қолиб келарди. Чукот ерида ҳам олтин бор, кўмир ва мўйна бор, лекин буларнинг биридан уч пуллик наф йўқ.

— Вақти-соати етгунча,— эътироз билдирди Каштанов,— мустабид ҳокимият Россиянинг эркин ривожланишига доимо тўсқинлик қилиб келган. Аммо ҳукумат ўзгаради, шунда биз, эҳтимол, кенг кўламда ишлай бошлармиз, ана ўшанда Аляска бизга жуда-жуда иш берарди. Унга ва Чукот ерига эга бўла олсак, биз Тинч океanning бутун шимолига ўз сўзимизни ўтказа олардик. Ўшанда биронта ҳам америкалик йирткич бу ерга тумшуғини тика олмасди; ҳозир эса улар Беринг денгизи билан Муз океанида ўзларини хўжайин ҳис этадилар.

— Ҳатто Чукот ерида ҳам! — деб кўшиб кўйди алам билан Макшеев.— Улар чўкчиларга мол олиб келиб, бу ердан спиртга мўйна, морж суюғи, терилар айирбошлайдилар.

Эртасига эрталаб ер бутунлай кўринмай қолган, шунинг учун «Кутб Юлдузи» денгизда ўртача тезлик билан бамайлихотир суза бошлади. Чор атрофдан оқариб кўринган пасти-баланд музларга қарамай, денгиз поёнсиздай туюларди. Олд томонда уфқни куюқ туман қоплаб олган эди. Шамол бўшашди, баъзи-баъзида лайлак қор ёғиб кўярди. Бундай пайтда уфқ торайиб қолар ва кема юришини секинлатарди; ҳавонинг ҳарорати фақат + 0,5 С эди. Тушга яқин қуёш мўралаб, кенгликни аниқлашга ёрдам берди: кенглик 70°3' экан. Шундай қилиб, «Кутб Юлдузи» ортидан эсган шамол кўмагида деярлик бўм-бўш денгиз орқали ўттиз олти соат ичида Беринг бўғози ва кидирилаётган ер орасидаги масофанинг учдан бир қисмини босиб ўтди.

Кейинги икки кун мобайнида ҳам шароит қулай бўлди ва саёҳатчилар 73° 39' кенгликка етиб қолдилар. Бирок, Бофор денгизи бўйлаб сузишнинг тўртинчи куни кечки пайтга бориб, музлар тезликда зичланиб, кема уларнинг тор ораликларидан аста-секин юришга тушди.

Мана шу бутун йўл давомида ҳеч қандай кема йўликмади. Афтидан, йилнинг бу фасли кит овловчилар учун эрталик қилар экан. Бу нарса маълум бўлганда, Труханов Макшеевга:

— Кўриб турибсизки, Яков Григорьевич, биз кит овловчиларни учратмадик, энди сиз «Кутб Юлдузи» да менинг меҳмоним сифатида ноилож қолишингизга тўғри

келади. Ёки, сиз, излаётган еримизни топганимизда, балки чаналарда кетадиган экспедицияда қатнашмоқни маъқул кўрасиз? — деди.

— Сизлар билан бирга бўлишни мен қанчалик хуш кўрмай,— эътироз билдирди Макшеев,— музлар орасида кемада ярим йил ёки бир йил бекор ўтириш менга оғир бўлади. Экспедицияда иштирок этишни эса жоним билан истайман ва унга кучим етганча фойда келтирмаман деб ўйлайман. Менинг чанғида, ит қўшилган чаналарда юриш соҳасида тажрибам қўп, итларга қараб туришни Иголкин билан ўзимнинг устимга оламан. Шунингдек, овқат пишириш, суратга олиш, профессор Қаштановга геологик кузатишларда кўмаклашиш қўлимдан келади. Тоғ инженери сифатида геология ишларига унча-бунча фаҳмим етади.

— Бундай бўлса, масала ҳал деб ҳисоблайман, экспедиция составимиз ғайратли ва турмуш кўрган яна бир киши ҳисобига бойиганидан ғоят мамнунман,— деди Труханов.

Макшеевнинг иштирок этиш шарт-шароити жуда тез белгиланди, кечга бориб тоғ инженери Қаштановга Аляска ва Чукот ери тоғ жинслари коллекциясини кўрсатди. У, буни олтин конларида эканлигида тўплаган экан.

Профессор коллекцияни зўр эътибор билан кўздан кечирди ва Макшеевнинг жиддий тайёргарлик кўрганига, унинг ишда яхши ёрдамчи бўлиб етишишига ишонч ҳосил қилди.

Тунда бир жойда бир неча соатлаб туриб қолишга тўғри келди. Денгиз тинч, шамолсиз вақтда туман шу қадар қуюқ бўладики, гўё атроф суюқ, қўкиш сутга чайиб олгандек, ўн қадам наридаги нарсани аниқлаб бўлмайди. «Қутб Юлдузи» катта бир муз бўлаги олдида, қоровуллардан бошқа, ҳамма ором уйқуда эди.

Эрталаб туман секин-аста эриб, шимолдан эсган шамолнинг таъсири билан тарқала бошлади. Сузишни давом эттиришга ҳозирлик кўрилди. Шамол кескинлашиб, туман ҳам йўқолди, жануб сари силжиётган муз бўлаклари эса қасир-қусир қилиб, улар ҳам ҳаракатга келди.

Олдинда сузиш учун тахти равон йўл, жўнашга шай «Қутб Юлдузи» яна шимоли-шарққа қараб суза кетди. Аммо баҳайбат айсбергларга бориб бирдан урилмаслик, кемани дарров тўхтатиш ёки маълум томонга буриб юбориш учун бу гал секинроқ юрилди.

Кечқурундан то саҳаргача гоҳ секин, гоҳ анча тез

сузишда давом этилди. Чошгоҳдан бошлаб чиққан кўёш дам кўриниб, дам кўринмай, шимолий уфқдаги туман пардаси орқасига кириб ғойиб бўлди; кўкиш туман кема ёкка ҳам босиб келарди. Бу кеча аввалгиларига караганда нотинчроқ бўлди: енгил шимол шамоли эсиб, муз бўлаклари кўчиб турди, улар бир-бирига урилиб қарсиллар ва ёрилиб кетарди. Қалин туман йўлни билиб олишга имкон бермас, бояги-бояги кўп вақтлаб бир жойда туриб қолишга, улкан-улкан музлар сиқиғига тушиб қолмаслик учун ҳушёр туришга тўғри келарди.

Эрта билан шимолдан эсаётган шамол кучайди, туман тарқалди, бироқ музлар кучли ҳаракатга тушиб, кун қийинчиликлар билан ўтди. Муз парчалари орасидан чап бериб, чекиниб, дам у, дам бу ёнга бурилиб, аста олға ёриб ўтиш капитандан калла ишлатишни, бутун тажрибасини ишга солишни талаб қиларди. Матрослар атрофдан сиқиб келувчи музлардан кемани саклаб қолиш учун икки томондаги борт ёнида узун-узун илгаклар ушлаб туришарди. Яхшиямки, муз майдончаларининг четлари синган, айсберглар йўқ, фақат баъзан майда муз парчаларининг айрим жойларда йиғилиб ётган уюмлари жиддийроқ хавф туғдирарди.

Кечаси матрослар галма-гал дам олсин учун, музларга қарши курашиш ишига пассажирлар ҳам қатнаштирилди. Туман тарқалиб, шимол шамоли дапқир-дапқир эсарди; кема олдинга қараб суза бошлади. Тонг отганда шимолга учиб кетаётган қандайдир қушлар галасини ва кемадан бир километрча наридаги катта муз бўлагиди иккита айиқни кўрдилар. Булар қуруқликнинг яқинлигидан дарак берар эди.

Тушга яқин кенглик чизиғининг ўлчаш натижаси $75^{\circ}12'5''$ ни кўрсатди. Демак, «Қутб Юлдузи» музликларга қарамай, уч кеча-кундуз ичида шимолга $1^{\circ}33'$ йўл босиб ўтибди.

Капитан кема юрадиган жойларни картага чизиб кўрсатаётган пайтда, Труханов стол атрофига тўпланган экспедиция аъзоларига шундай деди:

— Ҳозиргача ишимиз ўнгидан келяпти! 1879 йили, худди «Қутб Юлдузи» га ўхшаб Беринг бўғозидан чиққан «Жаннетта» ҳатто шимолий кенгликнинг 73° гача ҳам етолмай, бутун ёз бўйи музлар билан олишиб, сентябрь ойининг бошларида Врангель оролининг шимоли-шарқроғида музлар орасида тамоман қисилиб қолган эди. Биз бўлсак, тўрт ярим кун ичида унча катта қийинчи-

ликларга дуч келмай, 75 ° гача кириб боришга муваффақ бўлдик.

— Энди мабодо музлар кўндаланг бўлса, куруклик-кача пиёда юрилса ҳам бўлади,— деди капитан.— У ерга бориш учун саксон ёки юз километрлик йўл босишга тўғри келса керак деб ўйлайман.

ФРИТЬОФ НАНСЕН ЕРИ

Ўша уни кош қорайганда, шимолий уфқ туман ва булутлардан покланиб, куёш уфққа ёнбошлаганда фазонинг кизғиш бир чеккасида зўрға кўзга чалинаётган майда тишли тизмаларни пайқаш мумкин эди.

— Бу, шубҳасиз, ер! — деб юборди капитан, дурбиндан қараётиб.— Муз майдончаларида бунақанги тизмалар бўлмайди, бундан ташқари, қор устида қанча-қанча қора доғлар кўриняпти.

— У, биз ўйлагандан кўра ҳам яқин! Менимча, у ергача масофа эллик-олтмиш километрдан ошмас,— деб кўйди Макшеев.

— Ҳайрият, қутбий материк мавжуд ва экспедициямиз бекорга йўлга тушмаган! — деди ўзида йўқ шод Труханов.

Ҳамма ҳаяжонда, шунинг учун ҳадеганда ёта қолишмади. Тумансиз ҳаво кизиқ бир манзарани кўришга имкон берди: олисдаги тизма тоғ қирралари устидан лахча олов шардек думалаб кетаётган саҳар куёши яна аста-секин юқорига кўтарила бошлади.

«Кутб Юлдузи» бутун тун бўйи ва эртасига эрталаб ҳам гоҳ қалин, гоҳ сийрак музлар оша ҳамон олға юришда давом қилди. Тушга бориб кенгликни ўлчаш орқали шу суткада шимолга қараб тагин ярим градус йўл босилгани аниқланди.

Эртадан-кечгача куёш чиқиб туриши бу кенгликларда кам учрайдиган ҳодиса. Мана, тонг-саҳардан бошлаб деярлик узлуксиз илжайиб турган куёш кечга бориб булутлар орқасига яширинди. Кўп ўтмай, бутун кўк юзини булут қоплаб, худди қаҳратон қишдагидек изғирин аралаш қор бўралашга тушди, келиб урилувчи қор учқунлари кўзни очишга қўймай, атроф бир зумда оқариб қолди. Музлар билан қопланган денгизни шамол тўлқинлантира олмади, лекин у ер, бу ерда муз бўлакчалари ҳаракатга келиб, бир-бири билан уришар, натижада уларнинг чеккаларида баландлиги тўрт, ҳатто олти метрга

етадиган муз тоғлари ҳосил бўларди. Кема музлар билан курашиб, шай ҳолда дам олдинга, дам орқага силжиб, деярлик бир жойда қотиб қолди. Ҳамма жонҳалак, кема корпуси махсус ясалгани туфайли, музларнинг даҳшатли сиқиғига бардош бера олди.

Ниҳоят, «Қутб Юлдузи» каттакон муз майдонининг шарқий томонига жойлашган кенг бир кавакка кирди: бу жой бевосита музлар сиқиғидан ҳоли бўлиб, кема тонггача шу ерда жон саклади.

Тушга бориб, қор бўрони босилди, куёш ҳам кўриниб, кенгликни аниқлашга имкон берди. Шу пайт бирдан ҳаммани тунда эсган шимол шамоли кемани музлар билан бирга жанубга суриб кетгани хайрон қолдирди. Кучли шамол муз парчаларини синдириб, бўлак-бўлак қилиб юборибди. Шунинг учун «Қутб Юлдузи» кейинги икки кун ичида, булутли тинч об-ҳавода, ўзига осонгина йўл очиб бораверди ва шимол томонга, шубҳасиз, анчагина юриб қўйди.

Ҳозиргача лот Бофор денгизида 500—700 сажень чуқурликни кўрсатиб келарди, эндиликда денгизнинг чуқурлиги 80 саженга тушиб қолди, бу эса ер яқин қолганини кўрсатарди. Афтидан, шу ердан қутб материгининг континенталь сув ости платформаси бошланади. Лекин ҳаво куюқ булутли бўлгани ва ёмғир томчилаб тургани туфайли, ана шу яқин орадаги ер мутлақо кўзга кўринмасди.

Шу 2 июнь куни, кечкурун лот фақат 20 сажень чуқурликни кўрсатди, олд томонда эса яхлит музлар оқариб турарди. Кема секин сузиб боришга мажбур бўлди. Чунки у ер яқинидаги саёз жойга урилиб кетиши мумкин эди. Кечаси бўлса куюқ туман тушиб, теварак-атрофни кўрсатмай қўйганидан бир неча соатлаб туриб қолишга тўғри келди.

Эрталаб шарқий шамол кўзғаб, туман тарқалганда «Қутб Юлдузи» баландлиги йигирма метрча музdevор чеккасида турганлиги маълум бўлди. Бу музлик шарқ ва ғарб томонга то уфққа етгунча чўзилиб кетган эди.

— Бу, худди Жанубий қутбни ўраб олган қирғоқ музи каби Қутб ерини қуршаган музлик тўсиғининг ўзи бўлса керак,— деди Труханов, палубада тўпланган экспедиция аъзоларига.

Соҳил ит кўшилган каналар партияси тушириш учун нокулай бўлганидан, кема музликнинг юқорироқ қисмига чиқиб олишга имкон берадиган қўлтиқ ёки ёрилган жой учратиш умидида девор ёқалаб шарққа қараб юрди. Лот

Ўн олти сажень чуқурликни кўрсатди: музлик деворининг таги денгиз тубигача бориб етган, деб тахмин қилса бўларди.

Девор бўйлаб яқинроқ юриш хатарли эди, чунки кўпинча тикка турган ё ҳамма еридан дарз кетган баҳайбат музлар бирдан нимадандир катта-кичик парчаларга ажраб, «шалоп» этиб сувга шўнғиб кетарди. Баъзи чуқур, тор ёриқлар — даралардан ариқчалар шалола бўлиб оқиб тушмоқда.

Кема жуда секин сузиб борарди. Саёзликлар ва муз бўлақларини айланиб ўтилиб, шу бир сутка давомида атиги қирқ километр йўл босилди, холос. Аммо шу куни кечки пайтда олдинда ноғихон узун бир дўнглик кўзга ташланди: гўё девор ўз йўналишини ўзгартириб, жанубга томон сурилгандек эди. «Қутб Юлдузи» унга яқинлашиб келганда, бу дўнглик музлик бўлмай, балки ана шу ернинг туртиб чиққан қояли бурни эканлиги аён бўлди.

Кечки овқат вақтида кают-компанияда янги кашф этилган ерни қандай ном билан аташ масаласи муҳокама қилинди ва уни қутб денгизлари, қутб мамлакатларининг улуғ таджикотчиси шарафига Фритъоф Нансен Ери деб номлашга келишишди. Қояли бурунга эса, гарчи ўзи эътироз билдирса-да, экспедициянинг ташкилотчиси Труханов номи берилди.

Буруннинг олдигинасида музлик девори шимолга бир оз чекиниб, кичик, бироқ чаналар туширилиши учун қулай бўлган анчагина чуқур бухта кўринди.

Бутун тун бўйи кемада иш қайнади. Об-ҳавонинг яхши бўлганидан фойдаланиб, шошиб иш қилиниши зарур эди. Акс ҳолда, жануб шамоли муз бўлақларини қирғоққа суриб келиб, бухтани тўлғазиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Юкларни туширишда барча иштирок этди. Буруннинг бошланишида музлик девори паст тортиб, қулаб тушган эди; муз бўлақларининг орасидан унинг юқори қисмига йўл очиб олиш мумкин эди. Экспедиция аъзолари соҳилга туширилган юкларни саралаб, чана-нарталарга ортар экан, матрослар Труханов бурнининг қиррасига кўтарилишиб, у ерда хода атрофига тошлардан баланд пирамида ясадилар. «Қутб Юлдузи» нинг замбаригидан уч мартаба отилган ўқ садоси остида бу ерда рус байроғи тикилди.

Пирамида қирғоқ бўйлаб юриб соҳилларни суратга оладиган ва ўрганадиган кемага ҳам, мамлакат ичкари-сига кирадиган ва кейин орқага қайтишда шу буруннинг ўзига етиб келадиган чана экспедициясига ҳам

маёк ролини ўташи керак эди. Пирамида тошлари орасига кавшарланган рух яшик қўйилган бўлиб, унда бу ер 1914 йилда 4/17 июнда «Қутб Юлдузи» кемасидаги Труханов экспедицияси томонидан кашф этилган ва Фритъоф Нансен ери деб ном берилгани баён қилинган эди. Баёотга экспедициянинг ҳамма аъзолари имзо чекиб, кема муҳри босилганди.

Эртаси кун кечқурун барча «Қутб Юлдузи» нинг кают-компаниясига энг сўнгги бор овқатланишга йиғилди. Шунда кеманинг навбатдаги сафари ва чаналарда юрадиган экспедиция мабодо белгиланган вақтда қайтиб келмай қолса, унга ёрдам бериш чоралари тўғрисидаги масалалар узил-кесил ҳал этилди.

«Қутб Юлдузи» экспедиция бирор сабабга кўра кемани учратолмаган тақдирда кишлаб қолиши мумкин бўлсин учун пирамиданинг яқинига омбор қуриши ва у ерда бир неча ойга етадиган озиқ-овқат, ёқилғи ҳамда кийим-кечак запасларини қолдириши керак эди.

Чана экспедицияси олти ёки саккиз ҳафта мобайнида тўппа-тўғри шимолга қараб юриши, кейин жанубга қайтишда Труханов бурунига чиқишга интилиб, иложи борича бўлак йўлдан юриши шарт эди. Экспедиция ўз юқини енгиллатиш ва қайтиб келишни таъминлаш учун тахминан ҳар эллик километр жойга уч кунга етарлик озиқ-овқат омборлари ва излаш зарур бўлиб қолса, ўзининг кетган йўли ҳақида маълумот қолдириб бориши ҳам керак эди.

Эрталаб байроқлар билан безатилган «Қутб Юлдузи» икки замбаракдан салют берган ҳолда чана экспедициясини кузатиб қолди. Хайрлашув чоғида Труханов сўрғичлаб қўйилган пакетни Каштановга узатаркан, деди:

— Агар сизлар Нансен Ери бўйлаб саёҳат вақтида оғир аҳволга тушиб қолсангиз ёки атрофингизда бўлаётган ходисаларни англолмай ва яна нималар қилмоқни билолмасангиз, мана шу пакетни очинглар! Балки, унинг ичидаги нарса бундай мушкул дамларда керакли хулоса чиқаришингизга ёрдами тегар. Бироқ зарурати бўлмаса, пакетни очмаслигингизни сўрайман. Башарти, ҳамма нарса маълум даражада силлиқ, одатдагидек кечса, менинг кўрсатмаларимга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди ва улар тамомила асоссиздек қолиб кетаверади.

Экспедиция билан хайрлашиш учун музлик девори саҳнига қарийб бутун экипаж тўпланди. Бу ерда самимий, дўстона қўл сиқишлардан сўнг, ҳар қайсисига саккиз-

тадан ит қўшилган оғир юкли уч чанада олти одам шимолга томон йўлга чиқди. Улар билан ёнма-ён олти запас ит ҳам жўнаб кетди.

РУС ТИЗМА ТОҒЛАРИ ОРҚАЛИ

Экспедиция Нансен Ери ичкарасига қорли текислик устидан роса икки кун йўл юрди. Текислик шимол ёкка сезилмас даражада кўтарила бориб, илдам юришга тўсқинлик қилмасди. Унда-бунда муз ёриқлари учрар ва уларнинг кўпи қор билан тўлиб қолганди. Ҳаво булутли эди, жанубдан, орқадан эсган шамол қувган булутлар қуюлиб келиб, гоҳ-гоҳда қор ташлаб ўтарди. Одамлар ва итлар аста-секин йўлга кўникиб қолишди, ҳаммадан олдинда Боровой борарди. У ёрилган жойларни вақтида топмоқ учун таёғини қорларга тикиб кўрар, зарур йўналишдан адашмаслик учун компасга қараб кўярди. Макшеев, Папочкин ва Иголкинлар ҳар қайсиси ўз чанаси яқинида итларни бошқариб кетишарди. Громеко чаналардан сал олисроқда бўлиб, ботиб-тўхтаб қоладиган чаналарни жойидан қўзғатишга кўмаклашарди. Каштанов эса, қўлида компас, маршрутни суратга олиб, улар кетидан одимларди. Энг кейинги чананинг орқасига одомётр деб аталган ғилдирак тиркаб қўйилган эди. Ғилдиракка, ўз навбатида, босиб ўтилган масофани қайд қилувчи сўтчиқ ўрнатилганди. Бу охириги чанани эҳтиёт қилишининг боиси ҳам ана шунда эди.

Ҳамма сайёҳлар бир хил кутб костюми кийишганди. Уларнинг ҳар бири чукот кухлянкаси — ичи мўйнали кўйлак, боғичли қалпоқ кийиб олганди. Чаналарда совуқ кучайган тақдирда бу кийимлар устидан кийилдиган ва мўйнаси уст томонга чиқарилган кухлянкалар ҳам бор эди. Оёқларида астари мўйнали этик — торбаслар. Борди-ю, кун жуда исиб кетгудай бўлса, мўйнали кийимларни жундан тўқилган кийим-бошлар билан алмаштириш осон эди.

Ҳамма чанғида, қўлида таёқ тутган ҳолда борарди. Яланглик қишдаги қор бўронлари ва қисман эрта кўкламдаги лойгарлик вақтида пайдо бўлган қатор ўнқир-чўнқирлардан, дўнгликлардан иборат эди. Булар унда-бунда учраб қолувчи муз ёриқларига қараганда ҳам юришни анча қийинлаштирарди. Макшеев ўз чанасига қўшилган итларга сўз отиб ҳазиллашар, чунончи, энг олдида юрадиган катта итни «Генерал» деб чақириб, одамларни кулдирарди. Бир жойда тунаш учун тирговичлари енгил ва мустаҳкам бамбукдан қулайгина ўтов тик-

лашди; ичига, девор таги айланасига тўшак-қопларни, ўртароққа овқат пишириш учун спирт билан ёнадиган печни кўйишди; тирговичнинг тепасига фонар илишди. Итларни чаналарга боғлаб, ўтовнинг теварагида колдиришди. Эртаси кечки пайтгача эллик беш километр йўл босилгач, сайёҳлар ортга қайтишда фойдаланадиган биринчи озик-овқат омборини курдилар. Унинг устига қор бўлақларидан пирамида ясаб, тепасига қизил байроқ ўрнатдилар.

Учинчи кун қорли ялангликдан кўтарилиш анча қийинлашди. Дарзлар тез-тез учраб, юриш секинлашди — қорлар устидан эҳтиётлик билан қадам босишга тушишди. Чунки юпка қор остидаги дарзлар хавфли бўлиб, уларга тушиб кетиш ҳеч гап эмасди. Кечкурун яқин орада жойни ўзгартириш даркорлигини ҳис қилишди.

Шимол томонда шамол булутларни қувиб, тарқатиб юборди; уларнинг қулранг парчалари орасидан бутун уфқни тутиб ётган баланд тоғлар гоҳ кўринар, гоҳ кўздан ғойиб бўларди. Қор босган бу тоғларнинг қояли тизмалари элас-элас кўзга ташланарди. Ботмас қуёш тоғ қирралари устида булутлар оша хира нур сочиб, қирралару, тизмаларни қизил чўғ тусига бўяб турарди. Яқин атрофдаги қорли яссилик кўкиш, қизғиш ва пушти ранг доғлар, тарам-тарамликлар билан қопланганди. Қор саҳроси ва одамзод кўзи олдида биринчи мартаба гавдаланаётган сирли тизма тоғнинг умум манзараси жуда ажойиб эди. Музлар катта-катта дарз кетгани туфайли Рус тизмаси деб аталувчи тоққа кўтарилиш уч кунга чўзилди. Йўл кўндаланг ётган водийларнинг биридан, қояли тизмалар орасидан ўтарди.

Тизма тоғларнинг жанубий ёнбағри бўйлаб тушиб борувчи музликнинг эни бир километрча бўлиб, икки томонидан усти қалин қор, қиррали қорамтир нишобликлар билан хошияланган эди. Яқинроқдаги нишобликлар катта-кичик базальт¹ парчалари билан қопланиб, унда-мунда панароқ жойларда қутб ўсимликларидан иборат кичик ўтлоқлар учрарди. Қаштанов йўл бўйлаб қояларни кўздан кечириб борди, Громеко эса ўсимликларни йиғиш билан машғул бўлди. Папочкин ўзига керакли ҳеч қандай ўлжани қўлга тушира олмади;

¹ Базальт — қора ёки қўнғир тусли оғир вулқон жинси; шакли ниқти ёки ғовак бўлади. У талай ҳозирги вулқонлардан суюқ лава тарзида отилиб чиқиб, дарё бўлиб оқади ва ёйилиб кетади.

у бутун кунбўйи атиги бир нечагина хашаротни — қорлар устидан чала ўлик ва ўтлоқлардан тирик хашаротларни топди, холос.

Кўк юзини тутган куюк булутлар шу кадар паст сузардики, улар сайёҳларнинг бошларига тегай-тегай деб турарди. Сайёҳлар ўзларини эни кенг, аммо пасткам, поли кўп жойда дарз кетган, қора деворли, кулранг шипли коридордан юриб боришаётгандай ҳис қилар эдилар. Водий нишобланган сайин текис ёки ғадир-будир муз юзаси туртиб чиққан бўлак-бўлак муз парчаларидан иборат антиқа шаршарага айланарди. Чаналарни ана шулар устидан тортиб юришга тўғри келди: итлар ҳам, одамлар ҳам ҳаддан ташқари ҳолдан тойди ва кунига ўн километрдангина йўл босилди. Ҳаво ҳали ҳам ковоғини солганча турарди. Жанубий шамол тоғ кирралари ёнбағрини қоплаб ётган учар булутларни ҳайдаб келарди; қопқора ёнбағирлар нотекис музлик атрофини айлана қуршаган, улар устидан экспедиция чаналарини олиб юриш жуда қийин эди. Баъзан ёмонроқ жойга келиб қолганда, юкларни тушириб, қўлда ташиб ўтиларди ҳам. Ниҳоят, учинчи кун кечкурун сайёҳлар денгиз сатҳидан бир ярим минг метрча баланд бўлган ва қор билан қопланган довонга чиқиб олишди. Ҳаво булутли, тоғ кирралари шимол томонга чопаётган кулранг булутлар орқасига яширинган эди. Экспедиция юз кадам наридаги нарсаларни ҳам кўрсатмай кўйган енгил туман ичида олға силжирди.

Бу ҳолатдан ҳамманинг таъби ғоят хира эди, ахир ҳаво очиқ бўлганда тизма тоғ устидаги кенг жойларни, Нансен Ерининг каттагина қисмини картага тушириб олиш имконини берарди.

Довонда иккинчи омборни қуриб, геолог жанубий нишоблик ёнбағирларидан тўплаган коллекцияларни шу ерда қолдиришди. Зоолог у чокқача қўлга киритган ўлжа мускус буқаси¹ нинг териси ва бош суяги бўлди; экспедиция доvon ошиш олдидан бу жониворларнинг унча кўп бўлмаган подасини ҳам учратди.

¹ Мускус буқаси — қўй ва буқа хусусиятларини ўзида сақлаган сүтэмизувчи хайвон; икки ёнига тарвақайлаган қалта шохи бор, юнги ўсик ва қалли, туёқлари эса кенг, катта бўлиб, бу муз ва музлаган қордан тез юришга ёрдам беради. Ҳозирги вақтда бу жонивор фақат Гренландия ва Шимолий Америка ороллари шимолий кенглигининг 60° да учрайди.

ЧЕКСИЗ ҚИЯЛИК

Тизма тоғнинг шимолий нишоблиги тамомила бош-кача эди: бу нишоблик шимол томон пастлашиб борувчи поёнсиз қорли яланглик бўлиб, итлар каналарни осонгина пастликка тортиб тушарди. Лекин бирдан ҳаво айниди; ўжар жануб шамоли куюк, паға-паға булутларни ҳайдаб келар, булутлар эса қор устига чўкиб, олисни кўрсатмасди, ҳавода дам-бадам қор бўрони кўзгаларди. Шамол оркадан эсгани ҳамда совуқ 10 — 15° дан ошмагани туфайли, сайёҳлар бир оз қийналмай олға юришарди. Дарзлар тез-тез учраб турар, аммо улар ҳарқалай тор бўлганидан, каналар улар устидан бемалол ўтарди. Қор бўрони сабабли эҳтиётлик билан юрилар, чунки янги қор ана шу дарзларни баъзан сира кўрсатмай қўярди. Кечга бориб қор бўрони шу қадар авжга миндики, ёлғиз ўтовни ўрнатиш учун катта куч ва ғайрат сарфлашга тўғри келди.

Эртасига эрталаб ўтов нақ томигача қор остида қолгани маълум бўлди. Метеорологик кузатиш ўтказиш учун бошқалардан барвақтроқ уйғонган Боровой эшикни очаркан, боши билан қор уюмига урилди. Ўзига қор қураб йўл очишга мажбур бўлди. Ташқарига чиқишган сайёҳлар барча чана ва итлар кўздан ғойиб бўлганини, ўтовнинг атрофида улкан-улкан қор тепалари пайдо бўлганини кўришди. Бирок, чанадаги буюмлар ва улар ёнидаги жониворларни қор кўмиб юборганлигига ишониш қийин эмасди, сабаби бу қорли саҳрода буюмларни ўғирлатиш ва жониворларнинг қочиб кетишини хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Ҳамма қор қурашга киришди.

Одамларнинг ғовур-ғувурини эшитган итлар эрталабки овқат иштиёқида қор тагида типирчилай бошлади. Дам у ердан, дам бу ердан қор усти дўмбоқ бўлиб кўтарилиб сал ўтмай қора, оқ ёки ола-чипор ит боши чиқиб қолишини кўриш, итнинг қувончли хушомадини эшитиш нақадар завқли эди.

Янги ёққан қор чексиз ялангликда қалинлиги ярим метрча юпка қатлам ҳосил қилган, фақат ўтов, чана ва ит каби бирор тўсиқ атрофидагина тўпланиб қолганди, холос. Қор кучли шамол билан ёққанидан у қадар зич эмас эди, чанғичилар унинг устидан унча қийналмай юрсалар ҳам, бирок, чана ва итлар ботиб қоларди. Итларнинг ўринларни алмаштириб турилди, чунки энг олдиндаги чанага қўшилган итлар ўзидан кейингиларга йўл очиб бериш учун уринавериш, қаттиқ чарчарди.

Қорнинг ғовак бўшлиғи ҳам илдам юришга имкон бермас эди. Шамол бўшашган, қор бўрони тинган, йўл теп-текис нишоблик бўйлаб тоғ остидан кетган ва ёриқдарз жойлар қорлар билан тўлиб қолган бўлса-да, бир кун ичида атиги йигирма икки километр масофа ўтишди ва довондан эллик беш километр нарироқда тўхташди. Худди шу ерда учинчи омбор қурилди.

Кечаси яна қор бўрони бошланди ва эрта билан, гарчи у айтарли қалин бўлмаса ҳам, тагин қор қурашга тушилди. Бу гал ялангликда қор қатлами бир метрча келарди; энди юриш яна оғирлашди. Шу боисдан, уззу кун ниҳоятда ўн беш километр йўл босилди, ҳамма хаддан зиёд чарчади, одамлар ҳар кунги вақтдан ҳам олдин тўхташди. Жой ҳам, об-ҳаво ҳам бояги-бояги илгаригидай эди.

Кечга бориб қор бўрони тинди ва чексиз қорли яланглик устини қоплаган булутлар орасидан уфқда паст осилиб турган қуёш гоҳо-гоҳо кўриниб ҳам қоларди. Кузатувчиларнинг кўз ўнглиридаги манзара аллақандай ҳаёлий эди: оппоқ қорли яланглик, унинг устида ошиқиб сузиб, дам-бадам шаклини ўзгартириб турувчи қулранг булут парчалари; майда қорларнинг ҳаводаги ғалати куюни ва гоҳ унда, гоҳ бунда хира оқиш тўзон ичра қизил шар шаклида кўриниб, яна бекиниб олувчи қуёшнинг тўққизил яллиғи... Саёхатчиларимизни чарчоқ енгиб, ўтовга ҳайдамагунча, улар қечки овқатдан сўнг ана шу антиқа манзарани узоқ берилиб тамоша қилишди.

Нишобликдан пастга тушишнинг учинчи кунда барометр бу жой денгиз сатҳи билан барабарлигини ва ялангликнинг қиялиги шимолга томон ҳали давом этишини кўрсатди.

Боровой барометр кўрсатганларини ёзиб олиб, бу тўғрида ҳамроҳларига хабар қилганда, Макшеев:

— Ие, бу қанақаси!— деб юборди.— Бундан чикди, биз муз кўчишга, муз ёрилишига учрамасдан, Рус тизма тоғидан пастга тушибмиз-ку!

— Қизиғи шундаки,— деди Каштанов,— бу ерда денгизнинг қирғоғи бўлиши, шунингдек каттакон муз сайхонлигининг охири ҳам бўлиши керак, сайхонлик бу тизма тоғнинг шимолий нишоблиги бўйлаб қуйи тушади, ўлчаб кўришимизга қараганда, унинг узунлиги етмиш километр. Бу ерда ҳам, худди Антарктида материгининг атрофидаги каби, юксак ўпирилма жарлик, баландлиги юз-икки юз метр келадиган муз деворлари бўлиши лозим. Ана шу деворларнинг тагида эса очик, денгиз ёки,

жуда бўлмаганда, сув ва баъзи бир кўчма муз тоғлари бўлиши мумкин. Ахир музлик ҳаракат қилиб, денгиздаги музларни пастга итаради-да!

Эртаси куни ҳеч қанақа ўзгариш юз бермади. Қор яланглиги бояги-боягидек шимолга томон пастлаша борди; шамол орқа томондан қаттиқ эсар, гўё саёҳатчиларни олдинга қувиб борарди, паст-паст сузувчи булутлар вақти-вақти билан қор ҳам ташлаб қўярди. Ҳамма ҳам нишобликнинг тугабини орзиқиб кутар, назарларида у ҳозир тугаб қоладигандай эди; одамлар ошиқишар, олдинга, олис-олисларга тикилиб қарашар, мақсадга етиш умиди билан ўзларини овутишарди. Лекин буларнинг бари беҳуда эди, бир соат ўтди, икки соат ўтди, қанча-қанча километрлар ортда қолди, ниҳоят, чарчоқ сайёҳларни уйқуга, дам олишга мажбур қилди.

Чодир қурилиб бўлгач, ҳамма симобли барометр ўрнатаётган Боровойнинг атрофига йиғилди, улар барометр кўрсатгичини билишга қизиқар, чунки чўнтак анероидларининг стрелкалари циферблатдаги охириг сондан ҳам ўтиб кетган ва ҳавонинг босими қай даражада эканлигини яхши кўрсата олмас эди.

— Хомчўтга қараганда, Нансен Ерида ҳозир башарти беқиёс антициклон¹ бўлмаса,— деб қолди метеоролог,— у ҳолда биз денгиз сатҳидан тўрт юз метр пастга тушиб кетибмиз. Барометр саккиз юз миллиметрни кўрсатяпти.

— Менимча,— деди Қаштанов,— ана шундай босим мавжуд бўлган ерда антициклонлар бўлмайди. Бундан ташқари, биз Нансен Ерига келиб кирганимиздан бери, об-ҳаво сира ўзгармади ва у, антициклонлар бўладиган об-ҳавога ҳам ўхшамайди.

— Бўлмаса, бу нима? — хитоб қилди Папочкин.

— Чамаси, қуруқлик тамом бўлмаган, унинг шимолий қисми денгиз сатҳидан бир неча юз метр пастликка тушиб турувчи жуда чуқур чўкмадан иборат бўлса керак.

— Шундай бўлиши ҳам мумкинми? — сўради Громеко.

— Нега бўлмасин? Ер юзидаги худди шунга ўхшаш чўкмалар, чунончи, Фаластиндаги Иордан билан Ўлик денгиз водийси, Каспий денгиздаги чўкма, Марказий Осиёдаги рус сайёҳлари кашф этган Люкчун ҳавзаси ва

¹ Циклон — ҳавонинг паст босим доираси, антициклон юқори босим доирасидир. Циклонлар ер юзасида силжиб, қаттиқ шамол туғдиради ва ёмғир ёки қор ёғдиради. Антициклонлар эса ўзгармайдиган яхши об-ҳаво олиб келади.

нихоят, Сибирдаги Бойкол кўлининг денгиз сатхидан минг метрдан кўпроқ чуқур қаъри маълум-ку.

— Ўлик денгиз чўкмаси ҳам кичкина эмас, унинг туби океан сатхидан тўрт юз олтмиш беш метр пастда,— кўшиб қўйди Макшеев.

— Хархолда, кутб материгида бундай теран чўкманинг топилиши экспедициямиз учун гоят қизиқарли ва муҳимдир,— яқун ясади Боровой.

Эртаси куни ҳам қиялик яна давом этди, об-ҳаво ҳам ўзгармади. Одамлардаги ҳайратланиш сўнмади.

— Биз қандайдир тубсиз ғорга кириб бораяпмиз,— ҳазиллашди Макшеев.— Бу ясси чўкма бўлмай, воронка ё ўчган вулкони кратери бўлса керак.

— Аммо бу воронка бўладиган бўлса, ер юзиде учрайдиганлардан энг каттаси,— деди Каштанов.— Биз унинг ичига тўрт кундан бери тушиб бораяпмиз, бу кратернинг диаметри уч юз километр ёки ундан ошиқроқ кўринади; бундай катталиқдаги вулконлар фақат ойдагина мавжуд. Бахтга қарши, бутун қиялик давомида ана шу чўкма ҳосил бўлиш тарихини билдирадиган бирон қоя ё биронта тоғ жинси учрамади. Кратернинг ёнбағирлари ҳар ҳил лава ва туф¹лардан иборат бўлиши лозим.

— Рус тизма тоғининг шимолий ёнбағри ва тепасида биз базальтлар, базальтга оид лаваларни кўрган эдик,— эслатди Папочкин.— Мазкур чўкманинг вулконга ҳос табиатини билдирадиган маълумотларга эгамиз.

— То оғзигача қор, музлар билан тўлиб қолган, ўчган вулконлар Аляскада кўп,— қўшимча қилди Макшеев.

Шу куни кечкурун симобли барометр ҳам ишламай, унинг найчаси энг учигача симоб билан тўлиб қолганди; гипсотермометр² ни олиб, сувнинг қайнаш температурасига қараб босимни аниқлашга тўғри келди, у

¹ Лава — вулкони кратеридан ёки ер қобиғидаги ёриқдан сиртки томонга оқиб чиқувчи эриган масса, котинирагандан кейин маълум таркибдаги тоғ жинсига айланади. Туф-вулкон отилаётган пайтда чиқарилиб ташланадиган қулдан иборат тоғ жинси: қул — газли портлашлар натижасида майда-майда бўлақларга бўлиниб кетган лавадир. У, вулкони кратерининг ёнбағирлари ва теварак-атрофларида қуруқ ҳолда тўплана боради ёки қўл ва ҳовузларнинг сувларига бориб тушиб, у ерда аста-секин босилиб, зичлашади ва каттик жинсга айланади.

² Гипсотермометр — сув қайнатишга мўлжалланган қопқоғида узун найчаси бор идиш бўлиб, ундаги сувнинг қайнаш нуқтасини аниқлаш учун найчанинг учига термометр ўрнатилган бўлади.

денгиз сатҳидан саккиз юз қирқ метр чуқурликни кўрсатди.

Ҳамма кечқурун қоронғулик анча қуюқлашганини пайқади. Ярим кечадаги офтоб нурлари, афтидан, бу теран чўкмага бевосита келиб тушмас эди. Ана шу куни саёхатчиларни ҳайрон қолдириб, компас ҳам ишламай қолди; унинг стрелкаси айланиб, дириллайверар ва шимол томон қаёқлигини кўрсатолмасди. Шундан кейин шимолга юришни давом эттириш учун шамол йўналишига ва текисликнинг умум нишобига қараб иш кўришга ўтилди.

Қаштанов компаснинг бундай ҳолатини чўкманинг вулқонга оид табиатидан деб изоҳлади. Одатда базальтнинг катта-катта бўлақлари магнит стрелкасига таъсир қилади.

Эртаси куни саёхатчилар ўзлари тунаб қолган ердан бир неча километр нарида қутилмаганда бир тўсикни учратдилар. Узоқдан кўринишига қараганда, қорли текислик йўлни кўндалангига тўсиб ётган музлик қояларга бориб такаларди. Қояларнинг баъзи жойлари ўн-ўн беш метр тикка кўтарилган бўлиб, баъзи жойлари бир-бирининг устига тартибсиз мингашган йирик-йирик муз парчаларидан иборат эди. Уларнинг устига юк ортилган каналарсиз чиқишнинг ўзи ҳам амри маҳол эди. Разведка қилиш учун тўхтадилар. Макшеев билан Боровой энг юксак чўкқига тирмашиб чиқиб, олд томонда ҳали яна шунақа муз тоғлар бисёр эканлигига ишонч ҳосил қилишди.

— Булар денгиз муз тоғларига сира ўхшамайди,— деди каналарнинг олдига қайтиб тушган Макшеев.— Муз тоғлари энига қараб бир неча километр чўзилиб кетмайди.

— Афтидан, биз чўкманинг қаърига етган кўринамиз,— деди Қаштанов,— бу тартибсиз муз бўлақлари, биз тушиб келган Рус тизма тоғлари шимолий нишоблигидаги каттакон музлик сиқиғи туфайли пайдо бўлган.

— Демак, чўкманинг бутун тағи тартибсиз музлар билан лик тўла экан-да,— деди Боровой.— Чўкманинг бошқа ёнбағирлари ҳам тағигача бориб тушадиган музликлар билан қопланиб ётган бўлиши керак.

— Чўкма ғоят катта бўлгани сабабли, Аляска вулқонларининг кратерлари сингари, шу вақтгача муз билан тўлиб чиқмаяпти,— қўшиб қўйди Макшеев.

— Аммо биз,— деди Қаштанов,— шимол сари сафаримизни давом эттирмак учун, қандай бўлмасин, чўкманинг қаъридан ўтишимиз, унинг катта-кичиклиги ва қарши

томон нишоблигининг характерини аниқлашимиз зарур.

— Қарши томон нишоблигига шу бош-кети йўқ, муз тоғларининг этаклари ёқалаб юриш осонроқ. Чунки шундай қилсак, чўкманинг туби бўйлаб муз тоғларини айланиб ўтамиз,— таклиф этди Громеко.

— Борди-ю, бу чўкма вулконнинг кратери бўлмай, икки тизма тоғ орасидаги водий бўлиб чиқса-чи? — деди Папочкин.— Унда бу водий юз-икки юз километрга чўзилиб кетган бўлади ва биз Нансен Ерини кесиб ўта олмаймиз.

— Муз тоғларини айланиб ўтиш учун бу бош-кетсиз муз тоғлари этаклари ёқалаб қай томонга юриш керак? — сўради Боровой.

— Чап томонга қараб юрамиз, шояд нариги ёққа ортиқча қийналмай ўтишга имкон берадиган қулай жой учратиб қолсак.

Саёҳатчилар бу фикрни маъкул кўриб, чапга бурилишди, яъни шамолнинг йўналишига қараб ғарбга томон юришди, компас ҳали ҳам ишламас ва шимол томонни кўрсатолмасди. Уларнинг чап томонида қиялиги сал-пал билинадиган қорли яланглик ястаниб ётар, ўнг томонда эса муз қоялари кўзга ташланарди; паст-паст сузиб юрган булутлар ҳаво юзини яна қоплаб олди ва ҳатто айрим жойларда юксакроқ муз чўққиларига тегиб ўтди. Тушга яқин муз тоғларининг ўтиш мумкин бўлган ерига етиб келдилар; дўнгликлар анча паст бўлиб, айрим жойларда ораликлар ҳам кўринарди. Шу ерга келганда, тўртинчи омбор қуриш учун тўхташди. Боровой билан Макшеев текшириб келмоқ ниятида муз поясининг ич-карисига юксиз йўл олишди. Улар кечқурун қайтишиб, пояс энига ўн километрга яқинлигини ва гарчи қийинчилик билан бўлса-да, ундан ўтиш мумкинлигини, шунингдек, унинг нариги томони теп-текис нишобликдан иборат эканлигини айтишди.

Муз поясидан ўтиш роса икки кун жиддий меҳнатни талаб қилди; қалашиб ётган катта-катта музлар орасидан йўл очишга тўғри келар ва улардан одам ва итларнинг кучи билан шаналарни тортиб-судраб ўтиларди. Улар чодир тикмай, шамолни тўсиб турган улкан тик муз орқасида тунаб қолдилар, итлар эса қавак ва музлар орасидаги чуқурчаларга яшириниб тонг оттирди. Бироқ кунбўйи қилинган оғир меҳнатдан чарчалгани учун шамолнинг ғувиллашига қарамай, ҳамма донг қотиб ухлади.

Эртаси кун тўсиқнинг бошқа бир томонига чиқишди. Қўналғада Боровой гипсотермометрнинг спирт лампасини

ёқди. У гипсотермометр муз поясига кириш олдидан кўрсатган баландликни, яъни денгиз сатҳидан тўққиз юз метрча пастликни кўрсатади деб жуда ишонган эди. Лекин термометрни асбобнинг найига тикқанда симоб 105° га, сўнгра 110° га яна кўтарила бошлади.

— Тўхта! Тўхта! — кичқирди Боровой. — Қаёққа тикиляпсан, асбобни синдирмоқчимисан?..

— Нима қилди? Нима гап? — деган овозлар эшитилди. Ҳамма ўрнидан туриб, йўл яшиқларидан бири устида турган асбоб теварагига тўпланишди.

— Бу кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ҳодиса! — хитоб қилди Боровой хаяжонланган титроқ овоз билан. — Бу лаънати чуқурликда сув $+120^{\circ}$ температурада қайнамоқда.

— Бу нима дегани?..

— Бу шу деганики, биз музлик пояси бўйлаб қандайдир бир тубсиз чуқурга тушиб кетибмиз. Ушбу қайнаш температураси денгиз сатҳидан қанча минг метр пастликка мувофиқ келишини ҳозир тасаввур ҳам қилолмайман. Шошманглар-чи, мен жадвалларни қараб кўрай.

У ўзининг қопкўрпаси устига ўтирди-да, чўнтагидан баландликни аниқлаш справочнигини олди ва жадвалларни варақлаб кўрди, сўнг четларига нималарнидир ёза бошлади. Бу пайт ичида сайёҳлар ҳақиқатан ҳам температура $+120^{\circ}$ бўлган-бўлмаганини билиш учун асбоб олдига бирин-кетин келиб турдилар. Найчадаги симоб худди шу рақам ёнида тош қотган ва ҳеч қандай шубҳага асос қолмаганди.

Мана, ниҳоят, Боровой чуқур хўрсинди. Одамлар таажжубда, ўртадаги жимликни асбобдаги сувнинг қайнашидан чиққан овоз бузиб турарди.

— Хомчўт қилинганига кўра, беш минг етти юз йигирма метр манфий баландликда сувнинг қайнаш температураси $+120^{\circ}$ бўлади.

— Мумкин эмас! Янглишмаяпсизми? — дейишди чекка-чеккадан.

— Ўзинглар текшириб кўринглар! Мана, жадвал, олинглар. Бунда, албатта, қайнашнинг бу даражаси учун маълумот берилмаган; буни фақат лаборатория шароитидагина кузатилади. Шунинг учун тахминан ҳисоблаб чиқишдан бошқа илож йўқ.

Каштанов ҳисобни кўздан кечирди-да, деди:

— Мутлақо тўғри. Мана шу икки кун ичида музликларга тирмашавериб, биз қандайдир ўн-ўн икки километр

орасида тўрт минг тўққиз юз метр пастликка тушиб кетибмиз.

— Буни ўзимиз сезмабмиз-а!

— Монблан баландлигидан туша бошлаб, ҳеч нарсани сезмабмиз! Бу жуда қизик, ақл бовар қилмайдиган нарса!

— Тушуниб бўлмайти ҳам! Энди, бош-кетисиз бу музликлар баҳайбат вулконнинг кратеридан олиб қирадиган чўрт кесик жойдаги муз шовваси экан, деб ўйлашга мажбур бўласан, киши.

— Нариги ёққа ҳам ана шу муз шовваси устидан ошиб ўтишга тўғри келар!

— Мен бу қат-қат қуюқ булутларнинг қаердан келганига ва шунча кундан буён шамолнинг жануб томондан эсишига тушунмаяпман,— деди Боровой.

Аммо иккинчи муз пояси борасидаги тахмин тўғри бўлиб чиқмади. Эртаси куни қор билан қопланган нишоб яланглик устидан юрилди, шунинг учун ва ҳавонинг исиклиги туфайли юриш қийинлаша бошлади. Термометр нолдан сал юқорирокни кўрсатар, чаналарга қор ёпишар, итлар чаналарни секин-аста тортиб борарди. Кечгача анча машаққат билан йигирма беш километр йўл босилди. Бу жой аввалгига нисбатан анча юқори эканига шубҳа йўқ эди. Боровой гипсотермометрни ўрнатаётганда, асбоб тунов кунгига нисбатан анча баландликни кўрсатар, деб ишонарди.

Бирок, сув узоқ вақтгача қайнамади; анчадан кейин устидан буғ кўтарилди. Боровой термометрни қўйди ва сал ўтмай, бирдан қичқириб юборди:

— Товба, ҳеч нарсага тушунолмайти қолдим! Бу... бу...— дея сўкина кетди.

— Нима бўлди? Хўш, ўзи нима гап? Термометр синиб ишдан чиқдимми? — сўрашди атрофдагилар.

— Шу тор хунасаи даргоҳда ўзим ишдан чиқаман, ақлдан озаман! — жаҳл билан деди метеоролог.— Мана, ўзларинг кўринглар, ким ишдан чиққанийкин — менми ё термометрми?

Ҳамма ўрнидан ирғиб туриб, гипсотермометр олдига келди. Симоб $+125^{\circ}$ ни кўрсатиб турарди.

— Биз бугун кўтарилдик, пастга тушмадик шекилли? — титроқ овоз билан сўради Боровой.

— Албатта, кўтарилдик! Бутун кунбўйи кўтарилдикку! Бунга гумонсираш мумкинмас!

— Сув эса кечаги, муз тўсиқ олдидагига қараганда 5° юқорида қайнапти! Бу демак, биз бугун кўтарил-

мабмиз, балки бир минг тўрт юз ўттиз метрча пастликка тушиб кетибмиз.

— Бинобарин, биз океан сатҳидан етти минг бир юз эллик метр пастда турибмиз,— деди Макшеев тез ҳисоблаб чиқиб.

— Бу ақлга сиғмайдиган ҳодиса,— кулди Папочкин.

— Муз устида тик қияликдан тушишга бир оз ишониш мумкин-у,— қўшимча қилди Қаштанов,— лекин биз нишоблик жойдан юқорига қараб йўл боса туриб қарийб бир ярим километр пастликка тушиб кетганимиз ақл бовар қилмайдиган нарса.

— Агар биз ҳаммамиз ақлдан озмаган бўлсак, мен фикрингизга қўшиламан! — деди ғамгинлик билан Боровой. Шу вақт итларни овқатлантиргани ташқарига чиқиб кетган Громеко билан Иголкинлар чодирга отилиб киришди.

— Яна бир ғалати факт! — деди улардан бири.— Бугун кечаги музликдагига қараганда ҳам ёруғрок.

— Тўсиқнинг нариги томонига нисбатан кеча шунақа бўлганди,— қўшимча қилди Макшеев.

— Тамомила тўғри! — тасдиқлади метеоролог.— Петербургнинг ёруғ тунига ўхшаб кетадиган энг қоронғи кеча муз тўсиқка чиқиш олдидан содир бўлганди. Шунда биз чўкманинг тагидамиз деб ўйлагандик, ёруғликнинг кучсизланиши эса маълум эди: кутб қуёшининг нурлари ичкарилиқка унча кириб бора олмасди.

— Аммо биз ҳозир бекиёс даражада чуқур тушиб кетган бўлсак ҳам, тун борган сари ёруғрок-ку!

Бу чигал фактлар устида анча вақтгача фикр юриштишди, бироқ ҳеч нарсани ҳал этолмай, ухлаб қолишди. Эрталаб Боровой кузатиш ишлари олиб бориш учун биринчи бўлиб чодирдан чиқди.

Шамол аввалгидек жанубдан эсар ва юз-икки юз метр наридаги нарсани кўрсатмай қўйган кулранг пастқам булутларни олиб келарди. Термометр — 1° ни кўрсатар, қор гуппаларди.

— Бугун кўтарилаётибмизми ё пастга тушаётибмизми, текшириб кўриш лозим,— деди Макшеев.— Асбобларимиз орасида енгил нивелир¹ ва рейка²лар бор.

Қорли яланглик яна давом этди, ҳаво хийла совуқ бўл-

¹ Нивелир — ер устидаги нукталарнинг бир-биридан қанча баланд ёки пастлигини белгилловчи асбоб (тарж).

² Рейка — даражаларга бўлинган ва ер устидаги нукталарнинг баланд-пастлигини аниқлашда қўлланиладиган ҳодача (тарж).

ганидан, ерлар қотиб, юриш осонлашган эди. Йўл сал нишоб, лекин юқорига томон эди; кундуз куни кўйилган бир қанча нивелирлар кўз билан кўрилади ва итлар ўз юришлари билан маълум қилаётган нарсаларни тасдиқларди.

Бутун кунбўйи атиги йигирма уч километр босилди, чунки нивелировка қилиш кўп вақтни олиб кўйди.

Чодир ўрнатилиб бўлиши биланок, Боровой кузатув асбобларини чиқарди: сув қайнатиладиган асбоб + 128° ни кўрсатди.

Боровой бошлаб сўқиниб, туфлаб юборди.

— Ягона хулоса — бу тагсиз масканда ер юзи учун чиқарилган физик қонунларни кўллаб бўлмас экан, уларнинг янгисини ишлаб чиқариш зарур,— деди Каштанов.

— Буни айтиш осон,— зарда билан деди Боровой.— Уларни дарҳол ишлаб чиқолмайсан! Юзлаб олимлар ўн йиллар давомида бу тўғрида бош қотирган, бу ерда эса, худди бошқа планетадагидек, ҳаммаси чиппақка чиқяпти. Мен бунга ортик дош беролмайман ва ўйиндан чиқишга тайёрман!

Метеорологнинг гапидан ҳамма кулиб юборди. У шундай дейишга деб кўйиб, бари бир тагин ҳисоблашга киришди ва ўзларининг саккиз юз олти метр пастга тушганликларини ҳамда бу жой денгиз сатҳидан тўққиз минг метр пастлигини маълум қилди.

— Физика қўлланмасини титиб кўрдим,— деди Каштанов.— Сув икки атмосфера босимида 120° да, уч атмосфера босимида 134° да қайнаркан. Ҳозир биз тахминан икки ярим атмосфера босими остида турибмиз.

— Тушунарли, бунақа босимда одам беҳузур бўлиб, боши айланади,— деди Боровой ғамгинлик билан.

Бошқалар эса, муз тўсиқлари орасида ўтказилган тундан бери қайфиятлари ёмонлашганини, нафас қисаётганини, бошлари оғирлашиб, ўзларини ланж сезаётганликларини, уйкуда босинқираб чиқаётганликларини айтдилар.

— Итлар ҳам ўзларини яхши ҳис қилмаётир,— деди Иголкин.— Қиялик унча тик бўлмаса-да, улар чаналарни зўрға тортмоқда. Мен, улар шунчаки чарчашгандир деб ўйлаган эдим, аммо бунинг сири буёқда экан! Хамманинг қўл томирини ушлаб кўриш керак,— деди Громеко.

— Иван Андреевич, сизнинг юрагингиз бир минутда қанча уради?

— Етмиш иккита,— деди Боровой, врачга қўлини тутаётиб.

— Ҳа балли, ҳозир бўлса қирқ тўрт марта ураяпти! Тафовут сезиларли. Юрак мана шундай босимда суст ишлайди, бу эса кайфиятга ҳам таъсир этади.

— Бу қандай бўлди, агар пастга тушишда давом этсак, юрак тўхтаб қолмайдими? — сўради Макшеев.

— Ахир биз Ернинг марказигача тушиб бормаймиз-ку! — кулди Громеко.

— Хўш, нега тушмас эканмиз? — тўнғиллади Боровой.— Бу баҳайбат воронка, эҳтимол, Ер марказигача ҳам бориб етар. Мен энди ҳамма нарсага ишонавераман. Хатто шу воронка орқали нақ жанубий қутбнинг музликлари ўртасидан чиқиб қолсак ҳам ажабланмайман.

— Бу энди, афу этасиз, жуда бўлмағур гап! — деди Қаштанов.— Ер шарини тешиб ўтувчи бирор туйнук ҳам, марказгача борадиган воронка ҳам бўлиши мумкинмас. Бу ҳол геофизика ва геология маълумотларига ҳам мос келмас эди.

— Ҳали шунақа денг! Бўлмаса, биз шоҳиди бўлган метеорологиянинг барча қонунарига тамомила зид ҳодисаларни ҳисобга олмас эканмиз-да? Мана, кўриб турарсиз, геология фанингизнинг ҳам қонун-қоидалари ҳали оёғи осмондан бўлиб кетади.

Қаштанов жилмайди.

— Метеорология, Иван Андреевич, енгилтак фан,— деди у ҳазиломуз,— бу фан атмосферанинг тез ўзгариб турувчи муҳиtida, унинг циклон ва антициклонлари устида иш кўрадики, буларнинг сабаблари ҳалигача аниқ эмас. Геология эса мустаҳкам пойдеворга — тош-метин ер қобиғига асослангандир.

— Мустаҳкам пойдевор эмиш! — тутоқди Боровой.— Бундай пойдевор ҳар қандай геологни, агар уни жиннипинни қилиб қўймаса, албатта эс-ҳушидан ажратадиган яхшигина бир зилзилагачадир!

Ҳамма котиб кулди.

— Сўнгра,— давом қилди заҳархандалик билан метеоролог,— сиз ер қаърининг атиги икки-уч километринигина билган ҳолда унинг чуқурлиги ҳақида фикр юритасиз! Дунёда қанча одам бўлса, ер тағи табиати тўғрисида шунча гипотеза мавжуд. Баъзиларнинг фикрича, ернинг ўзағи қаттиқ, бошқаларнинг фикрича, суюқ, учинчи кишиларнинг фикрича, газсимондир. Буларнинг қайси бири ҳақ?!

— Вақти-соати билан ҳаммасини билиб оламиз. Ҳар

бир гипотеза, агар у далиллар билан исбот килинган бўлса, ҳақиқатни идрок этишда олға қўйилган қадамдир. Ернинг қаъри тўғрисида сиз нотўғри гап айтаяпсиз. Ҳозирги пайтда зилзилаларни ўрганиш, яъни сейсмология бизга ер ўзагини яхшироқ билиш бўйича янгидан-янги усуллар бермоқда. Қизик, эртага яна нималар бўларкин,— деб сўзини тамомлади у.— Эндиликда ҳар ўтган кун қандай бўлмасин, биринчи қарашда унча тушуниб бўлмайдиган, бироқ бундай текшириб қарасанг, сабаб ва оқибатнинг бутун бир занжирини ташкил қилувчи бирор муҳим фактни ўртага ташлайди.

Эртаси куни ҳам юкорига кўтарилишда давом этган қорли ялангликдан юрилди, лекин у энди унча тик эмас эди, шамол аввалгидек жануб томондан эсар, паст-паст булутлар қат-қат бўлиб ер юзини қоплаб олар ва олисни кўрсатмасди. Тушга бориб қиялик тугаб, текис яланглик бошланди, кечга яқин эса нишоблик бошланди — итлар шу қадар тез чопдиларки, чанғичилар уларнинг ортидан зўрға етиб улгурардилар. Температура нолдан сал пастроқ бўлиб, юриш ҳам енгиллаша борди. Олдинда бораётган Боровой бирдан қўл силкитиб, кичқирди:

— Тўхтанглар, тўхтанглар! Йўлдан адашмадикмикан, деб кўркаяпман.

Ҳамма унинг ёнига югуриб келди. Метеоролог қўлидаги компасга тикилиб турарди.

— Нима гап? — сўради Қаштанов.

— Биз шимолга эмас, жанубга, орқага, музлик поясига томон кетаётирмиз. Мана, кўринглар, стрелканинг шимол томони кетаётган йўлимизнинг олд тарафини эмас, орқа тарафини кўрсатаяпти.

— Сиз буни қачон пайкаб қолдингиз?

— Ҳозиргина. Мен, компасимиз яхши ишлолмай қолгандан кейин унга ишонмай қўйиб, карвонимизни доим жанубдан эсаётган шамол йўналишида олиб кетаётган эдим. Энди мени ялангликнинг пастга томон тушиш нишоби ажаблантиряпти, чунки биз ҳали воронкадан чиқиб олганимизча йўқ. Компасни олиб қарасам, у ноппа-нозандек ишлай бошлапти: шимолни эмас, балки жануб томонни кўрсатаяпти.

— Шамол боягидек орқамиздан эсаяпти-ку!

— У кечаси ўз йўлини ўзгартган бўлиши мумкин.

— Йўқ,— деди Макшеев,— шамол ўз йўлини ўзгартгани йўқ. Биз ҳаммавақт чодиримиз ичига шамол кирмаслиги учун унинг эшигини шамол йўналиши томон, яъни шимолга қаратиб ўрнатамиз. Аниқ биламанки, бугун эр-

талаб ҳам чодиримиз ана шундай ҳолда, шамол йўналишида турарди.

— Демак, шамол кун давомида аста-секин ўзгарипти, биз бўлсак, ярим доира чизиб, орқага қайтибмиз-да.

— Ё компасимиз бир бало бўлиб қайта тесқари магнитланиб қолганмикан!

— Куёш ёки юлдуз ҳам кўринмайди,— зорланди Боровой,— қаёққа кетаётганимизни уларга қараб билсак.

— Ҳар ҳолда тунаш учун тўхташимиз ва бир неча километр орқага қайтиб, компас билан текшириб кўришимиз керак,— деди Каштанов.— Агар биз доира ясаб юрган бўлсак, тезда аниқланади.

Чодир курдилар. Макшеев билан Громеко босилган излар орқали йўлга тушишди; Боровой эса гипсотермометрни қайнатди. Асбоб куни кечагина кўрсатган рақамини яна такрорлади. Улар куннинг биринчи ярмида канча кўтарилган бўлсалар, пешиндан кейин шунча пастликка тушган эдилар. Икки соатдан сўнг из текширувчилар қайтишди, улар нақ шамол йўналишида тўппатўғри кетган ўн километр масофани кўздан кечиришибди. Шунинг учун улар энди йўлни компасга қараб эмас, балки шамол йўналишида давом эттиришни тавсия этишди.

Бу сафар ҳам кечаси қоронғилашмади; булут пардаси орасидан тушиб турган хира нур ҳам ўзгармади.

Эртаси куни йўлнинг нишоблиги анча сезиларли бўла борди. Ҳарорат нолдан бир оз юқори кўтарилди, қор эриб, йўл гарчи қиялик бўлса-да, юриш қийинлашди. Чошгоҳдан кейин кўлмакча ва ўнқир-чўнқирлар орасидан ўтиб, усти қор билан қопланган ёриқларга кириб йўқолувчи ариқчалар учради. Тунаш учун бир майдончани танлашга ва эриётган қор суви оқиб кетсин учун чодир теварагида зовур қазиб қўйишга тўғри келди.

Боровой гипсотермометрни ўрнатаркан, у кечагига қараганда бугун анча ошиқ ҳароратни кўрсатишига ишончи қомил эди. Чунки сирли чўкманнинг қаърига кунбўйи тўхтовсиз тушиб борилган эди. Аммо, термометр 126° ни кўрсатди, қиялик бўлишига қарамай, жойнинг манфий баландлиги ортмади, аксинча, беш юз етмиш метрга қамайди. Ўзини батамом йўқотиб қўйган метеоролог жаҳл аралаш хитоб қилди:

Янги қутилмаган ҳодиса, яна чалкашлик. Бугун эрталаб биз компасларга ишонмаймиз деган эдик, энди бўлса гипсотермометрнинг тўғри ишлашлигига ҳам ихлосим қолмади!

Ҳамма саёҳатчилар ўчакишаётган асбоб атрофига

яна тўпланишди, унинг кўрсаткичини текшириб, сувни эса бир неча бор қайнатиб кўришди, бироқ натижа аввалги-аввалгидек бўлиб чиқаверди. Ариқчалар қиялик бўйлаб пастлик сари оқаётган бу жойда ҳаво босими кўпаймай, хатто камайди. Олдинги кунларда бўлса, аксинча, юқорига кўтарилишда ҳаво босими камаймай, кўпаярди. Назарингда, физик ҳодисаларнинг қанча-қанча олимлар томонидан неча юз йиллаб ер юзасидаги кузатишлари қонунларини бунга, қутб материгининг ушбу чўкмасига тадбиқ қилиб бўлмайдигандай ёки улар тамом бошқача маъно касб этгандай туюларди. Киши тасаввур эта олмайдиган ҳодисалар борган сари орта борди.

Ҳамма ҳам бу ҳодисаларга кизиқиб қарар, бош қашларди, лекин уни англаш, шарҳ этиб беришдан ожиз эди. Фақат, яқин келажак бу муаммони ечиб берар дейишдан бошқа илож қолмаганди.

— Бу қор саҳроси нимасийди! — деди Папочкин.— Тизма тоғлардан ошиб ўтгач, доводда мускус буқалари кўриб, кейинги кунлар мен ва Михаил Игнатъевичга бирор илмий ўлжа берар деб ўйлаш мумкин эди. Ҳолбуки, биз ўшандан бери сал кам ўн икки кун йўл босаяпмиз, икки юз эллик километрдан кўпроқ масофани боссак ҳам, қор ва муздан бошқа ҳеч нарса кўрмаётимиз.

— Ҳанузгача коллекция тўплаш хусусидагина иши ўнгидан келган Пётр Иванович ҳам бирор салмоқли нарса кўлга киритгани йўқ,— қўшимча қилди Громеко.

— Фақат Иван Андреевичгина боппаяпти! — гап кистирди қулиб Макшеев.

— Менми? Шу вақтгача ниманиям йиғдим?! — ажабланди Боровой.

— Тушуниб бўлмас физик ҳодисалар коллекциясини,— Макшеевнинг ўрнига жавоб берди Қаштанов, у нимага шама қилаётганини англаб.

— Бу жуда ажойиб, қушдай енгил коллекция, сизнинг тошларингизга ўхшамаган коллекция,— кулди Боровой.— У чаналаримизни синдириб юбормайди!

— Аммо экспедиция яқунланганда у жуда оғир коллекция бўлиши ҳам мумкин. Ахир ҳар бир текширувчи муҳим, илгари фанга номаълум нарса топгуси келади! Шу пайтгача бизларга қараганда сизнинг омадингиз келди.

Эртаси куни жойнинг қиялиги янада ошди; бу сафар у борган сари тиккалаша борди. Муз текислиги ясси бўлақларга бўлиниб кета бошлади. Чуқурликларда буларнинг орасидан ариқчалар оқиб ўтар, қор эриб, чангида

юриш кийинлашар, ҳар томонга сирганиб кетаверарди. Шунинг учун ҳар бир чанага иккитадан бўлиб ўтириб олишди: шундан кейин итлар уларни қиялик бўйлаб пастга томон тез олиб тушаверди; одамлар чанғи таёқлари билан чаналарни хоҳлаган тарафларига буриб, мувозанатни тўғрилаб боришди.

Саёхатчилар ер бағирлаб сузиб юрган парча-парча булутлар нега кулранг бўлмай, қизғиш тусдалигига, ботиб бораётган кўринмас қуёш хира чўғ бўлиб турганига аҳамият беришди.

Олисларга чўзилиб кетган муз саҳроси ҳам қизғиш тусда эди. Пастлаб юрувчи қутб қуёши ҳам мўралай олмайдиган бу чуқур чўкма қаъридаги ғалати ёритгич Боровой йиғаётган ва тасвирига тил ожиз ҳодисалар коллекциясига кирарди.

Шу куни экспедиция шишадек тиниқ сувли катта сой яқинидаги музлик орасида тўхтади. Сой суви одамларни шўрва пишириш ва чой қайнатиш учун қор эритиш заруриятидан халос этди.

ҚУЕШНИНГ ҒАЛАТИ ҲОЛАТИ

Қирк беш километрга чўзилган бундай узун ва хавфли қиялик босиб ўтилгани сабабли, метеоролог кечки овқатдан сўнг симоб ҳеч бўлмаганда 130° ни кўрсатар ва аввалгиларига нисбатан рекорд бўладиган ўн минг метрча пасайиш юз берар деб каттиқ ишонган ҳолда, сув қайнатгич асбобни ўрнатди. Ҳатто у ўз йўлдошларини ҳайратда қолдирмоқчи бўлиб, қайнаш нуқтаси учун 130° дан 135° гача баландликни ҳам олдиндан ҳисоблаб чиқди. Аммо термометр 120° ни кўрсатганда бечоранинг хангу манг бўлиб қолганлигини кўрсангиз эди!..

— Менинг коллекциям яна кўпайди, — деди у тантанавор оҳангда. — Сиз бугун кунбўйи жуда тезлик билан тоғ этагига, пастга қараб юрганимизга сира шубҳа қилмай-сиз, албатта.

— Бўлмаса-чи! Турган гап. Ахир сув ҳам тоққа томон окмайди-ку, — овозлар эшитилди.

— Тўғри, шундай. Бироқ гипсотермометр биз тоққа қараб бир минг етти юз метрдан мўлроқ юқори кўтарилганимизни кўрсатяпти. Бунисига нима дейсиз?

Ҳамма асбобни ўз кўзи билан кўриб, Боровой ҳазиллашмаётганига қаноат ҳосил этгач, Иван Андреевич деди:

— Биз борган сари пастликка тушавериб, бу қизик

чўкма оркали шимолий кутбнинг ўзгинасидан чиқиб қоладиганга ўхшаймиз.

— Менимча, қандайдир бир фалокат юз берадиганга ҳам ўхшайди! — сирли овоз билан деди Громеко.— Номаълум бу чуқурликда ҳаво ниҳоятда сийраклашяпти, довул, циклон, каттик бўрон, куюн кабилардан дарак берувчи босим тушиб кетаяпти. Тўсатдан содир бўладиган бу ўнтар-тўнтарни осойишталик билан ўтказиш учун, мен ҳамма ақли расо кишиларнинг қоп-кўрпаларга кириб олишларини таклиф қиламан.

Барча, хатто Боровой ҳам кулиб, врачнинг таклифига кўнишди. Лекин метеоролог қозиклар маҳкам қоқилган-қоқилмаганини, чодирни ушлаб турган арконлар яхши тортилган-тортилмаганини яна бир кўздан кечириб чикди. Дарҳақиқат, у қандайдир атмосфера фожиасидан ҳадиксирар, уйғониб кетар ва шамол кучаяётганмикин, кутилган ҳодиса бошланмаётганмикин деб, табиат шурушига кулоқ солар, нотинчланиб, ухлолмасди. Аммо табиат осойишта, шамол аввалгидек бир меъёрда эсар, ҳамроҳлари ҳуррак тортишар, итлар уйқуда ҳурар, акилларди. Боровой ҳам ухлашга уриниб, бошини ёстикка қўйди.

Эрталаб у тунда осиб қўйилган асбобларни текшириб кўриш учун ҳаммадан бурун уйғонди-да, тащқарига чиқди. Қолган сайёҳлар қоп-кўрпаларида ухлаб ётардилар.

Бирдан чодирнинг кигиз эшиги кўтарилиб, кўзлари чакчайган, ранги бўзарган метеоролог ичкарига отилиб кирди.

— Агар менинг биргина ўзим бўлганимда эди,— деди у дудукланиб,— ақлдан озганимга энди шубҳа қилмасдим.

— Яна нима бўлди? Ҳа? Қандай фалокат юз берипти? — дея савол беришарди баъзилар кўркқан холда, баъзилар кесатиб.

— Булутми, туманми деярлик тарқалган, куёш-чи, биласизми, кутб куёши нақ тиккада бакрайиб турипти! — қичқирди Боровой.

Барча бир-бирини туртиб, апил-тапил кийиниб, эшикка ташланди.

Муз яланглиги устини юпқагина туман қоплаганди, унинг орасидан худди бош устида кип-қизил чўғсимон гардиш шимолий кенгликнинг саксонинчи градусида дам яраклаб, дам хира тортиб турарди. Ваҳоланки, июль ойининг бошларида эрталаб соат бешда кутб куёши жуда пастда, уфқ устида кўриниши керак эди.

Ҳамма ноўрин турган бу ғалати қуёшга чурқ этмай тикиларди.

— Бу ерни — Нансен Ерини тушуниб бўлмайди, — деди Макшеев на хавфсираш ва на кесатишга ўхшаган оҳанг билан.

— Бу тағин ой бўлмасин? — деди мулоҳаза юритиб Папочкин. — Балки, ҳозир ойнинг тўлишган вақтидир?

Боровой чўнтак справочнигини варақлай бошлади.

— Ҳақиқатан ҳам ҳозир ойнинг тўлган пайти, бироқ бу чўғ гардиш ойга ўхшамайди — ойдан кўра кучлироқ нур сочаяпти.

— Эҳтимол, Нансен Ерида... — деб гап бошлаган эди Макшеев, лекин Каштанов унинг гапини бўлди:

— Қутб мамлакатларида ёзда ой ҳеч қачон тиккада бўлмайди: у ё мутлақо кўринмайди, ёки жуда пастда туради.

— Бу ой ҳам, қуёш ҳам бўлмаса, унда нима ахир?

Аммо ҳеч ким жавоб бера олмади. Ҳамма ўзича тахмин қилар ва уни ўзи яна инкор этарди; шундан сўнг нонушта қилишиб, йўлга тушишди. Термометр $+ 8^{\circ}$ гача кўтарилди. Туман гоҳ қуюқлашиб, ҳалиги чўғсимон гардиш юзини тўсар, гоҳ тарқалиб ғойиб бўларди; гардиш эса тиккада, жойидан кўзгалмай, қотиб тура-верарди. Йўл аввалги кунлардагидек муз текислигидан, анҳор бўйлаб ҳамон пастга томон тушар ва нишоблик борган сайин орта борарди.

Итлар бир текисда чопиб борар, сайёҳлар эса чаналар устида эди, улар вақти-вақти билан итларнинг анжомларини тўғрилаб қўйиш ёки чуқурроқ ўзан келганда кўприкча ясаш учун ерга сакраб тушишарди.

Ғайритабiiй ҳолатдаги қуёш қуюқ туман орасидан ялт этиб чиққан заҳотиёқ ҳамма бош кўтариб унга қарарди.

Тушки овқатланиш учун одатдагидек тўхташди. Қўлларидаги соатларигина туш пайти бўлганини билдирарди, қуёш бўлса бояги-боягидек тиккада қотиб турар, у гўё ўз жойини ҳеч ўзгартирмайдигандек туюларди.

— Муаммо кетидан муаммо! — гўлдиради Боровой. — Қуёш шимолий кенгликнинг 80° да ҳам бир жойда турмасдан, фазони айланиб чиқиши лозим! Ахир Ер айланади-ку!

Дам олиш вақтида у қуёшнинг баландлигини аниқлади: 90° экан.

— Биз ҳозир ёзги жазирама кунда тропикда ёки кеча-кундуз тенглиги вақтидаги экватордамиз, деб ўйлашимиз мумкин! — деди у, кузатишдан кейин. — Қандай

кенгликни ёзишни вожиб кўрасиз? Қалламни ўн жойидан кесингки, мен қаердалигимни ва атрофимизда нималар бўлаётганини билолмаётибман. Фикрлар чувалашиб кета-япти, ҳамма нарса худди бир босинкирашга ўхшайди!

Барча Боровойнинг сўзларига кўшилди, чунки улар ҳам аввалгиларига сира ўхшамаган бу муаммони шарҳлаб беролмасдилар: асбобларнинг тескари кўрсатиши, шамолнинг доимо бир ёқдан эсиб туриши, қора булутлар, одатдан ташқари ҳарорат, кип-кизил ёруғлик ва бутун ер юзидаги мавжуд чўкмаларга қараганда ҳам баҳайбат чуқур чўкма...

Овқатланиш ва ҳордиқ чиқариш вақтида саёхатчилар «Қутб Юлдузи» кемаси ва Нансен Ерида бўлганларидан буён ўтган ҳар турли ҳалокатлар тўғрисида ҳар хил хаёлларга боришди.

ҚУТБ ТУНДРАСИ

Кечкурун муз текислиги муз уюмларига айланди. Сийрак туман ҳавода сузиб юриб, лахча қуёш юзини у қадар тўсмади. Қуёш эса, пастдан унга ҳайрон бўлиб қараётган саёхатчилар устидан қулаётгандек, тиккада кимир этмай қараб турарди.

Тунаш вақти яқинлашиб келарди; гарчи бунда жой етарли бўлса ҳам, муз устида тунаш унчалик қулай эмасди, ичиладиган сув анча пастликда бўлиб, унга тойғаноқ муз устидан тушиш қийин эди. Шунинг учун бирор дурустрок жой учратиб қолиш умидида юришни давом эттиришди, бунинг устига олдинда туманлик орасидан қандайдир қорамтир текислик ҳам кўзга ташланарди.

Мана, кечки соат еттига яқин муз уюмлари пасая бошлаб, ўзининг оқиш, япалок, тиллари ила худди баҳайбат кунгуралар янглиғ қорамтир текислик атрофини ўраб олган эди; текисликнинг ичкарасига эса саёзгина арикчалар ўйиб кирган ва улар текис ботқоқ, қиргоқлар бўйлаб оқиб кетарди. Музликдан тушган чаналар ёпишқоқ, очиқ ерда дарҳол тўхтаб қолишди, итлар тилларини осилтириб, чаналарни тортмай қўйдилар. Ҳамма чаналардан ирғиб тушди — улар ғалати Нансен Ерининг қорсиз текислик қисми яна қандай янгиликлар совға қилишини ҳавотирда кутиб, сўнги километрни пиёда босиб ўтишди.

Кишилар қор ва музларда жуда кўп юриб, узок кутишган ушбу ерни, гўё аввалдан келишиб қўйилгандек, кўриш, қўл билан ушлаб ишониш учун энгашишди. Қўн-

ғир-қорамтир ер сув шимган, зах, ёпишқоқ эди. У жуда шипшийдам бўлмай, сарғая бошлаган майда ўтларнинг эзилган поялари ва ер бағирлаб ўсган баргсиз буталарнинг кийшайган шохчалари билан қопланганди. Оёқлар ерга тўрт сантиметрча ботиб кетар ва лойка сув оёқ кийими тагидан ҳар ёкка сачрарди.

— Бунисига нима дейсиз? — тўнғиллади Қаштанов, — шимолий кенгликнинг 81° да қор йўқ, худди Финляндиядагидек иссиқ, бўм-бўш ер ва тепада қуёш!

— Нахотки ана шу ботқоқда чодир қурсак? — ғамгин сўради Папочкин.

— Бу ботқоқ эмас, шимолий тундра, — тушунтирди Макшеев.

— Тундра бўлгани билан фойдаси нима, — деди Боровой.

— Итлар тортишдан бош тортяпти, бироқ бунақанги лойда тунаш ҳам, дарвоқе, яхши эмас. Ундан кўра, яхшиси, музликка қайтайлик!

Ҳамма зора курукрок бирор ер топилиб қолса деган умидда теварак-атрофга аланглай бошлади.

— Хув анов ер, менимча, яхшироққа ўхшайди! — деб хитоб қилди Громеко олд томонни кўрсатиб. Бу — қора қўнғир тусли текислик устидаги ясси тепалик бўлиб, у муз «тиллари» нинг охиридан тахминан бир километр нарида эди.

— Хўш, қандай қилиб биз у ерга етиб оламиз?

— Хечкиси йўқ, итларга ёрдам бериб, бир амаллаб етиб оламиз!

— Ҳадеб ботавермаслик учун чанғи боғлаб кўрайлик-чи.

Ҳақиқатан ҳам чанғида юриш осон бўлиб чикди. Итлар енгиллашган чаналарни аста-секин торта бошладилар, чунки кишилар чанғи таёқчалари билан чаналарни орқадан итариб боришарди. Улар текисликдан саккиз метрча баланд бўлган ва курук, тунаш мақбул жой — тепаликка етиб олишди. Тепалик устида қуриб, сарғайиб қолган бултурги ўтлар орасидан янги яшил новдалар ўсиб чиқиб, ерга энгашиб қолган, буталар эса қуртак чикармоқда эди.

Тепаликнинг чўққисига чодир ўрнатишди, чана ва итларни пастроқда, ёнбағирда қолдиришди. Орқада, шимол тарафда икки учи уфққача чўзилиб кетган текис, юксак музлик воҳаси оқариб кўринарди; олдинда эса қора-қўнғир тусли текислик яшил рангга кириб борарди.

Тепаликдан эллик кадамча нарида — боткок соҳилли кенг арикдан сув товушсиз жимирлаб оқиб ётар, текислик устида туман сузиб юарди.

Вакти-вакти билан кўриниб қоладиган кизғиш қуёш, гарчи соат кечки саққиз яримни кўрсатса-да, аввалгидек тиккада турар эди. Шу куни сайёҳлар эллик ;илометр йўл босишди.

Боровой сув қайнатаётган пайтда, қолганлар шу қадар узундан-узоқ пастликка тушилгач, сувнинг қайнаш нуктаси қайси сонни кўрсатиши юзасидан баҳслашиб ўтирдилар.

Баъзилар сувни 125° да қайнайди деса, қолганлари у 115° да қайнайди, дерди. Ҳатто Макшеев Папочкин билан гаров боғлади.

— Биронангиз ҳам югганингиз йўк! — деди метеоролог кузатишини тугатаркан. — Термометр фақат 110° ни кўрсатяпти.

— Мен ҳарҳолда ҳақиқатга яқинроқ гапни айтган эдим, — деди Макшеев, — мен сув 115° да қайнайди, девдим.

— Бу яроқсиз асбобларнинг барини уриб синдирсақ саовбога қолишимизни ўйлаб кўрмадингизми? — зарда билан сўради Боровой.

— Сиз, тўғриси, ҳаво босимининг бунақанги тушуниб бўлмас найрангларини кўнгилга жуда яқин оларкансиз, — тинчлантиришга ҳаракат қилди Каштанов, — булар-чун сиз ўзингизни жавобгардай ҳис қиласиз-а!

— Гап бунда эмас, асбоб ишламай қоляпти, ишламагандан кейин унинг нима кераги бор!

— Ҳозирча у бизга номаълум сабабларга кўра, фойдасиз бўлиб турибди, лекин саёҳатимизнинг бундан кейинги этапларида, балки яна асқотиб қолар.

Кечки овқатдан сўнг, саёҳатнинг келгуси этаплари ҳақида кенгашиб олинди. Агар шундай қорсиз тундра шу кетишда шимолгача давом этса, у ҳолда асбоб-ускуналарнинг кўпчилик қисми фақат бефойдагина бўлиб қолмай, ҳатто тез юриш учун тўскинлик ҳам қилади. Чунончи, чанғилар, чаналар, итлар ва улар учун овқат, қўшимча иссиқ кийимлар, анчагина спирт ва ҳатто чодир ҳам ортиқча юк бўлиб қолади. Бу ердаги илиқ ҳавода енгил чодир билан кифояланиш, ёқилғини эса тундрадан олиш ҳам мумкин эди.

Шу туфайли тепаликда кундуз куни тўхтаб, дам олишмоқчи ва теварак-атрофнинг характери ҳамда экспедициянинг олға силжиш шароитини аниқлаш учун иккита партияни икки тарафга юксиз юбориб кўришмоқчи

бўлишди. Ана шулар ҳал этилгач, кейинчалик музлардан оркага қайтишда керакли ҳамма ортикча буюмларни мазкур тепаликдаги омборда қолдириб кетиш мумкин эди.

ДАЙДИ ТЕПАЛАР

Эртаси куни Иголкин билан Боровой чодирда қолишди: Иголкин итларга қараб туриши, Боровой турли хил метеорологик кузатишлар олиб бориши керак эди. Бошқа тўрт киши икки партияга бўлиниб, чанғиларда разведкага жўнади: Қаштанов билан Папочкин жануби-шарққа, Макшеев билан Громеко жануби-ғарбга юрди. Улар мабодо ерда қор қолмаса, чанғиларини ечиб олиш ниятида эдилар.

Ҳар бир текширувчида милтик бор эди. Қорли текисликда бўлгани каби, тундрада ҳам ҳеч қандай қуш учрамас деб ўйлаш мумкин эмасди. Туни билан итларнинг безовталаниб чиққани шу яқин орада қандайдир жонивор борлигидан дарак берарди. Янги гўшт фақат одамларгагина эмас, балки итлар учун ҳам ғоятда зарур эди.

Қаштанов билан Папочкин тез орада эни кенггина арикка дуч келишди. Арикнинг у ёғида ҳам тундра давом этарди.

Ҳадемай, тундранинг қуруқ ери бошланиб, чанғиларни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Қайтишда уларни осонгина топиб олиш учун уч томонларини арқон билан бир қилиб боғлаб, конуссимон шаклда тираб қолдиришди.

Қорсиз тундрада ўтлар энди кўкара бошлаган, пакана, ер бағирлаб ўсган буталар эса кўм-кўк япроқчалар ва гуллар билан қопланганди. Текисликда туман сузиб юрар, айрим жойларда баъзан ёмғир томчиллагани сезилиб қоларди. Туман орасидан ўша қизғиш қуёш мўралар ва бинойигина иссиқ берар, аммо унинг гардиши тўла кўринмасди.

Сайёҳлар тўхтаб турган жойларидан ўн километрча нарида шакли туманда ноаниқ бўлган тик ёнбағирли қорамтир тепаларни кўришди.

— Туман сийраклашган пайтларда теварак-атрофни кузатиш учун жуда боп жой! — хитоб қилди Папочкин. — Тепаликдан текисликнинг узоқ-узоқ ерларини кўрса бўлади.

— Биз бу ерларда топадиган туб жинслар бундан ҳам қизиқроқ, — эътироз билдирди Қаштанов. — Экспеди-

циямизнинг геологик ўлжалари шу вақтга қадар жуда ҳам оз бўлди.

— Зоологик ўлжалар эса бундан ҳам беш баттар!

— Ана энди тундра роса сахийлик қилади. Мазкур тепаликларнинг шакли ва тусига қараб туриб, булар базальт ёки бошқа бирор вулкон жинсининг қуббаси деб ўйлаш мумкин.

Иккала текширувчи туман пардаси орасидан гоҳ кўриниб, гоҳ яширинаётган гўзал манзилга тез юриб кетишди.

Улар қарийб чорак соатдан кўпроқ чошиб бордилар, қорамтир тепалар эса, бояги-боягидек олисда эди, улар яқинлашаётганга ўхшамасди.

— Бу лаънати туман масофани тўғри аниқлашга жуда тўскинлик қилади! — деди зоолог, нафасини ростлаш учун тўхтаркан. — Мен тепаликкача яқин деб ўйлаган эдим, бироқ чопаяпмиз, чопаяпмиз, сира етадиганга ўхшамаймиз, Нафасим бўғилиб, ҳарсиллаб қолдим.

— Хўп бўлмаса, дам олаколайлик! — розилик билдирди Қаштанов. — Тепаликлар ахир биздан қочиб кетмайди-ку.

Улар милтиқларига суянган ҳолда ҳордиқ чиқарардилар. Тепаликларга қараб турган Папочкин бирдан бакириб юборди:

— Қизик, менинг кўзим алдаётган бўлмасин тагин, назаримда, тепаликлар худди силжиётгандай.

— Туман юраяпти, биродар, шунинг учун тепаликлар силжиётгандай туюляпти, — дея жавоб қилди Қаштанов, трубкасини тортаётиб.

— Йўқ, мен тепаликлар юраётганини энди аниқ кўраётирман. Ана, ана, тезроқ қаранг!

Олдинда, яқин масофада, энди тўртта баҳайбат қора нарса яққол кўриниб турар, улар тундрада аста-секин силжимокда эди.

— Базальт ёки бошқа бирор вулкон жинсидан иборат тепалик одатда бир жойда қимирламай турарди! — деди истехзо билан Папочкин. — Бу тушуниб бўлмас ҳодисалар ўлкасида, балки шунақанги тепалар ҳам дайдиб юриши мумкиндир! Афсуски, ёнимизда Боровой йўқ-да!

Шу пайт Қаштанов дурбинини кўзига тутиб, юраётган тепаликларга тикилди.

— Биласизми, Семён Семёнович, — деди у ҳаяжонланиб, — бу тепаликлар менга эмас, сизга тегишли экан, чунки улар худди филларга ўхшаш салобатли йирик

хайвонлар-ку, мен уларнинг узун хартумини жуда рав-
шан кўраяпман.

Улар яна олға қараб югурдилар ва туман тарқалиб, ҳаммаёқ аниқ кўрина бошлагандагина тўхтадилар, қора нарсалар бу пайт анча яқинлашиб қолган эди.

— Ётамиз,— деди зоолог,— акс ҳолда булар бизни кўриб қолиб, қочиб кетишлари мумкин.

Олимлар тундрага ёнбошладилар. Энди Папочкин қулай пайт пойлаб, дурбиндан қарай бошлади. Ниҳоят, туман ҳам тарқалиб бўлди. Энди тўрт юз-тўрт юз эллик кадамча берида туриб, филсимон тўртта жониворнинг ер бағирлаб ўсган буталарни синдириб олаётганини, хартуми билан оғзига солаётганини очик кўриш мумкин эди. Жониворлардан учтаси катта, тўртинчиси кичикроқ эди.

— Тишлари жуда ҳам баҳайбат,— деди Папочкин,— гажак бўлиб қайрилган. Таналари қизғиш-қўнғир юнг билан қопланган. Думлари калта, жилпонглаб турибди. Агарда ер юзидан мамонтлар йўқ бўлиб кетганини билмаганимизда эди, мен буларни фил эмас, мамонтлар деб атардим.

— Лекин бу ажойиботлар ўлкасида, эҳтимол, мамонтлар ҳам тирик қолгандир!

Шу вақт Қаштанов узоққа отадиган бешотарга портлайдиган ўқ жойлади-да, чап ёни билан овчига ўгируғлик турган яқинроқдаги хайвонни мўлжалга ола бошлади.

Бирдан қулокни қар қилгудек ўқ овози янгради. Хайвон хартумини юқорига кўтарган ҳолда, олдинги оёқлари билан чўккалаб қолди; кейин сакраб туриб, бир неча кадам чопиб борди ва ерга гурсиллаб ағанади.

Қолган жониворлар ҳар тарафга тумтарақай бўлиб қочдилар. Сўнгра хартумларини юқорига кўтариб, хўкизнинг чўзиб-чўзиб бўқиришини эслатадиган овоз чиқариб, туманлик ичида тундра ичра ғойиб бўлдилар.

Қаштанов ва Папочкин сабрсизлик билан ўлжа томон ташландилар. Хайвон ўнг томонини босиб, оёқларини узайтирган, баҳайбат тишли бошини чўзиб чалқанчасига ётарди. Унинг ўпирилиб кетган каттакон ярасидан қон ариқча бўлиб оқар, юм-юмалоқ қорни хануз титрар, хартуми силкинарди.

— Эҳтиёт бўлинг,— деди Қаштанов.— Жонталвасида у хартуми ё оёғи билан шундай туртиши мумкинки, худди суяк-суягингизни синдириб юборади.

Овчилар филдан ўн кадамча берида тўхтаб, уни диққат ва кизиқиш билан кузата бошладилар.

— Мен ҳам буни мамонт деб ўйлайман,— деди Каштанов.— Жуда катталиги (ахир узунлиги олти метр келади-да), гажак бўлиб қайрилган тишлари ва ўсиқ қизғиш юнги — бу айнан мамонтнинг аломати. Ундан ташқари, филлар кутб мамлакатларида ҳеч бўлмаган, ammo мамонт Сибирь тундрасида яшаган.

— Агар мен ўз кўзим билан кўрмаганимда,— жавоб берди Папочкин,— бошқалар айтганига сира-сира ишонмаган бўлардим! Бу шунақанги ихтиро, шунақанги зўр кашфиётки...

— Бирок, бу чуқур чўкма ва 81° шимолий кенгликдаги ям-яшил тундрадан кўра каттароқ кашфиёт эмасдир. Афтидан, планетамизнинг бошқа мамлакатларидан музликлар билан бутунлай ажратиб ташланган ва юмшоқ иқлимга эга мазкур кутб материгида мамонтлар ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Улар тошқотган жониворлардир...

— Ёки янги ҳаёт шароитларига мослашиб кетган Нансен Ери фауна¹сининг қолдиғи бўлиб гавдаланади. Чамаси, бу ер илгари бошқа мамлакатлардан музлик ва қорлар билан ажралмаган, балки Америка ва Осиёнинг шимоли билан бир хил флора² ва фаунага эга бўлган бўлса керак. Кейинчалик эса, балки музлик даврида, мамонтлар бу ерда ўзларига сўнгги макон топгандир.

— Энди у бизнинг экспедициямиз томонидан топилди! Бирок бу улкан маҳлуқни нима қиламиз? Уни қароргоҳгача олиб бориш учун юк платформаси ва паровоз керакку!

— Мабодо мамонтни олиб бориб бўлмаса, у вақтда қароргоҳни мамонтнинг олдига кўчириб келинади-да! — ҳазил қилди зоолог.

— Балли, жуда яхши! Лекин шуниси ҳам борки, ҳамон тундрада мамонтлар яшаркан, бунда, албатта, айиқлар, бўри, шимол тулкилари ва умуман бошқа ёввойи ҳайвонлар ҳам бўлиши мумкин; то биз бу ерга кўчиб келгунимизга қадар, улар бу ўлжамизни саронжомлаб қўймасмикан!

— Рост айтасиз! Ҳозирнинг ўзидаёқ мамонтни синчиклаб ўлчаб, ёзиб олишимиз, суратга туширишимиз зарур. «Кутб Юлдузи» га биз атиги битта тиши, мияси-

¹ Фауна — бирор жой, мамлакат ёки геологик даврга онд ҳамма ҳайвонлар (тарж).

² Флора — бирор жой, мамлакат ёки геологик даврнинг ҳамма ўсимликлари (тарж).

нинг озгина қисмини, териси ва спиртга солинган гўштини олиб қайтсак бас.

— Ҳар эҳтимолга қарши, ўртоқларга кўрсатиш учун хартумини кесиб оламиз! Эҳ, улар ёқа ушлаб қолишадди-да! Ундан кейин, хартумини еймиз, бу ҳали ҳеч бир табиатшунос еб, мазасини тотиб кўрмаган овқат бўлади. Филларнинг хартумлари жуда мазали бўлади, дейишади! Аммо хартумнинг уч томонини асраб қўйишимиз керак, чунки у биронта ҳам мамонт жасадида сақланиб қолмаган; унинг тузилиши ҳалигача маълуммас¹.

Овчилар қимирламай ётган мамонт олдига келишиб, уни ўлчаш ва синчиклаб текширишга киришишди.

Папочкин ўлчади, Каштанов ёзиб турди: сўнгра геолог ўлган мамонтни ҳар томондан суратга олди, зоолог бу пайтда мамонтнинг ёнида гоҳ фахр билан турар, гоҳ унинг гавдасининг қанчалик катта эканлигини кўрсатиш учун устига чиқиб олар ва қувончидан:

— Бунга қойил қолиш керак, экспедициянинг ҳисоботида энди сурат ҳам бўлиб, унда олим Папочкин аллақандай қазилма эмас, балки ўлдирилган, ҳозир ҳам яшовчи мамонт жасади устида турибди! — дерди.

Саёҳатчилар ишларини тамомлаб, жониворнинг думи, хартуми ва узун юнгидан бир тутам қирқиб олиб, милтиқларини тутган ҳолда чодирларига қараб юрмоқчи бўлишди. Бироқ бирдан зоолог, саросималик билан:

— Ия, қароргоҳимиз қайси томонда? — деб қолди атрофга аланглаб.— Ҳаммаёқ теп-текис тундра, туман, олис кўринмайди. Адашиб қолдик. Пётр Иванович! Мен қаёққа юришимизни билмаяпман...

Каштанов олдин кўрққандай бўлди, кейин жилмайиб:

— Чўнтагида компаси бўлган ва қайси йўналишда бораётганини билган одам,— деди,— ҳатто туманда ҳам адашиб қолиши мумкин эмас. Тунаган жойимиздан биз тўппа-тўғри жануби-шарққа қараб йўл олганмиз, демак, энди шимоли-ғарбга юрмоғимиз маъқул.

— Лекин мамонтларни кўриб қолиб, биз компас бўйича чопмадик шекилли!

— Йўқ, компасни бекитиб қўймасдан олдин, одатим бўйича қаёққа кетаётганимизни белгилаб олгандим. Кўп ташвишланаверманг, сизни чодиргача олиб бориб кўйсам бўлдим.

Каштанов қўлида компас билан тундра бўйлаб дадил юра бошлади, зоолог эса унинг ортидан борарди.

¹ Яқинда Чукот ярим оролида мамонт хартуми топилди. Унинг учи Фанлар академиясига олиб келинган.

Сайёхлар текисликда икки соатча йўл юришди. Ту-ман аввалгидек дам пастлаб сузар, дам таркаб кетиб, теварак-атрофдаги бир-икки километрнигина кўришга имкон берарди. Худди шу асно Қаштанов олдинда, йўлнинг чеккароғида дўппайиб турган алламбало бир нарсани зоологга кўрсатди.

— Бу нима бўлдийкин? — сўради Папочкин. Самоедлар¹ нинг чодирлари тиргагига ўхшайди. Наҳотки, бу ерда одамам бўлса!

— Йўғ-е, бу чанғиларимиз-ку. Уларни қолдирганимизни унутдингизми?

— Ҳа, ундай бўлса, биз тўғри кетаётган эканмиз! Саёхатчилар чанғиларга етиб олиб, кўнгиллари жойига тушди ва компасни яшириб қўйишди, чунки зах тундрада чанғи ўтган излар кўзга яхши ташланиб турар, чодирлари бор тепалик ҳам кўринарди.

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Овчилар ўз тепаликларига жуда яқинлашиб, чодирларидан ташқари, у ердаги одам ва итлар қорасини ҳам пайқай бошлаганларида Қаштанов кўзлари хира, кулоғи оғирроқ бўлган йўлдошига қараб:

— Қароргоҳимизда қандайдир нотинчлик бўлаяпти чоғимда, одамлар югуришиб юрипти, итлар аккилаяпти,— деди.

Улар шовқин-суронни яхши эшитиш учун тўхташди. Чиндан ҳам олисдан итларнинг аянчли ангиллаши эшитиларди. Сал ўтмай, устма-уст отилган ўқ овози баранглади...

— Тағин мамонтми ё бошқа бирон казилма махлук хужум қилган бўлмасин? Мен энди бунга таажжубланмайман,— деди зоолог.

— Тезроқ борайлик, балки бизнинг ёрдамимизга мухтождирлар.

Улар юклари ва чарчаганларига қарамай, имкони борича чопдилар. Тепаликнинг тағкинасида чанғилари билан хартумни қолдириб, ўзлари юқорига ўқдай отилдилар.

Бойлоқдаги итлар вовуллар, чодирда эса ҳеч кимса йўқ эди. Аммо улар нариги томондаги қияликда қандайдир катта бир қора нарсани ва унинг ёнида қўлларида милтиқ тутган Боровой билан Иголкинни кўришди.

¹ Нанес ва бошқа шимолий элатлар қадимда шундай деб аталарди (тарж).

Каштанов билан Папочкин биз зумдаёк ўртоқлари олдига етиб боришди.

— Нима гап, нима бўлди?

— Буни қаранг,— деди ҳаяжон билан Боровой.— Бу ғалати ҳайвон итларга ҳужум қилдими ё итлар бунга ҳужум қилдими, билолмадик. Ишқилиб, биз чодирдайдик, тўқнашувнинг бошини кўра олмадик. Қисқаси, то биз чодирдан милтиқлар билан чиққунча, у иккита итимизни мажақлаб ташлапти. Машмашани тинчитмоқ учун қорнига қараб икки дона портловчи ўқ йўллаган эдик, ичак-чавақлари ағдарилиб қийналяпти.

Иголкин ўлган ҳайвон теварагида гир айланаётган итларни олиб кетди. Қолган уч сайёҳ жасадни текшира бошлади. Ҳайвоннинг бошига қарашлари биланок Каштанов билан Папочкин:

— Бу каркидон-ку! — деб юборишди.

— Каркидон дейсизми, кутб материгида-я? — ишонкирамай сўради Боровой.— Дарвоқе, у мен расмларда кўрган каркидонларга ўхшаб кетади. Бироқ, шундай бўлса ҳам, бу ерда, тундрада иссиқ тропикларга хос ҳайвон яшармикан? Ишонгим келмайди!

— Сиз эса ишонинг,— сўзини бўлди Каштанов,— биз ҳозиргина мамонтни отганимизга нима дейсиз? Мамонтни-я, ахир бундан неча ўн минг йиллар бурун яшаб, ҳозир ер тагида суяқларигина зўрға топиладиган ҳайвонни-я?

— Раҳмиз келсин! — деди Боровой.— Бунақа қалтис ҳазил қилманг. Ўзим гапириб ўзим кўрқаман. Сўнги кунларда биз кўраётганларнинг бари ғайритабий, ишониб бўлмайдиган нарсалар! Назаримда, ҳаммаси тушга ўхшайди ёки мен жинни-пинни бўлганман!

— Ўзингизни босинг, азизим! — деди Каштанов унинг қўлидан ушлаб.— Ҳаммамиз ҳам ҳаяжонланаяпмиз. Биз ҳам шу кунгача кўрган нарсаларимизга ҳайронмиз. Буларнинг бари ғаройиб, ҳозирча тушуниб бўлмайди, лекин табиатда ҳеч қанақанги ғайритабийлик бўлмайди! Эсланг, биз ажралиб қолган кутб материгидамыз, планетамизнинг саҳнига чуқур ботиб кирган ва қуруқлик олаmidан кенг музлик пояси билан тўсилган жойдамыз. Бундай материкда ўзига хос физик шароитлар бўлиши турган гап. Шунинг учун ҳам, бошқа мамлакатларда аллақачонлар ўлиб, йўқ бўлиб кетган мамонтлар бу ерда мавжуд. Шундай экан, унга замондош бўлган каркидон нега сақланмасин?

— Ана холос, Африка ё Ҳиндистон каркидони кутб тундрасида!

— Африка каркидони эмас, Сибирники, Сибирь тунд-расида мамонт билан бирга якшайдиган узун тукли каркидон.

— Шундайми? Мен бунаканги каркидонлар бўлганини билмайман. Аммо сиз нега Африканикмас деб ўйлайсиз.

— Мана, қаранг! Унинг кўнғир рангли туки узун, тропик мамлакатларнинг каркидонлари эса жунсиз, яланғоч бўлади; у ҳозир яшовчи шу туркумдаги сут эмизувчилардан бекиёс катта, олдинги мугузи ҳам катта ва ён томонидан япалоқ.

Қаштанов билан Папочкин бундай ажойиб ҳодисага шу қадар бепарво қараётганликларини кўриб, Боровой шахтидан тушди-да, сўради:

— Сизлар отиб келган мамонтларингиз қани?

— Уни буёққа кўтариб олиб келолмадик! — кулиб қўйди Папочкин.— Уни бу ердан анча нарида, тундрада отдик. Тўртгаси пода бўлиб юрган экан, геологимиз олисдан базальт тепаликлари деб юрибди. Бирдан бу вулқон тепаликлари бизни танг қолдириб, тундра ичида уёқ-буёққа жила бошласа бўладими, ха-ха-ха! Айтмоқчи, хартумимиз қаерда қолди? Биз фақат хартуми билан думинигина келтирдик. Тагин итлар уни бир нима қип қўйган бўлмасин.

— Қани, олиб келайлик!

Каркидонни суратга олиш, ўлчаш ва ёзиш ишлари уч соатдан кўп вақтни олди, шундан кейингина текширувчилар ҳориганларини пайқашди. Нонушта қилаётиб, ораларида иккита ўртоқлари йўқлигидан, уларнинг кечикаётганидан ташвишландилар.

— Бош устида тураверадиган қуёшга қараб вақтни ҳам билмайсан киши,— тўнғиллади Боровой.— Эрталаб ҳам тепангда, тушда ҳам, кечқурун ҳам! Кун тамом бўлмайдиандай туюлади.

— Агар қуёш осмоннинг шу жойидан кетмаса, бу ерда кун ҳақиқатан ҳам абадий,— тасдиқлади Қаштанов.

— Ўтган кечадан бошлаб, ҳарҳолда кун қоронғилашябди,— деди метеоролог.— Сиз бунини туманнинг қуюқлашишида кўраяпсиз, бироқ мен чодирдан қоқ ярим кечада чиқиб, туман кундузгига қараганда анча сийрақлигини, тепадаги ғалати қуёш нури эса сезиларли даражада камайганлигини кўрдим; унинг гардишида улкан-улкан қора доғлар бордай эди.

— Буниси жуда қизик! — хитоб қилди профессор.—

Нега энди шундай янги факт тўғрисида бизга хабар бермадингиз.

— Қизик, фактлар бу ерда ошиб-тошиб ётипти! Ундан кейин, сизларга маълум қилишдан олдин ўзим текшириб кўрмоқчи эдим. Бугун тушга якин бу телба ёритқични назорат қилдим ва кечаги кора доғлар энди йўқлигига ишонч ҳосил қилдим. Тунда шунчаки янглишгандирман деб ўйладим.

— Менимча, биз Нансен Ери бўйлаб туманда саёҳат қилиб юрган вақтимизда планетанинг марказий қисмида қандайдир фалокат юз берган бўлса керак. Ана шунинг учун куёш шимолий кенгликнинг 81° да тиккада туриб, кечаси-кундузи эринмай нур сочаяпти.

— Балки Ер курраси аста-секин айланиб, унинг шимолий кутб доираси куёшга тўппа-тўғри қараб қолгандир?

— Э, тушуниш қийин,— гулдиради Боровой.— Тавба, қисқа бир муддат ичида Ер ўқининг шу қадар катта қийшайиши бирор жиддий зилзиласиз бўлиб ўтгани қанақа бўлдикин?

— Биз музликлар орасида, туманда бундай зилзилаларни сезмай ҳам қолишимиз мумкин. Мен куёшдаги бу ғалати ҳолатни бошқача изоҳлолмайман,— деди қатъий равишда Қаштанов.

— Нима учун сиз, мана шу кузатаётган ёритқич Рус тизма тоғлари устида сўнгги бор кўрилган ёритқичнинг ўзи деб ишонаяпсиз? — сўради Боровой.

— Яна бошқача қанақа ҳам бўлиши мумкин? — таажжубланди Папочкин.

— Худди шундай йўл билан: Ой бошқатдан ёна бошлаган ёки планетамиз системасига ўзидан нур сочувчи янги бир жисм тасодифан кириб, Ерни йўлдош сифатида судраб кетган, дейиш мумкин эмасми? — деди сирли жилмайиб метеоролог.

— Ҳар хил, мантиққа тўғри келмайдиган тахмин қилишнинг нима кераги бор? — деди Қаштанов.— Ахир Ер куррасининг айланиш ўқи ўзгариб турганини кўрсатувчи геологик фактларга асосланган гипотезалар мавжуд-ку. Баъзи геологик даврларда Ҳиндистон, Африка, Австралия ва Хитойни муз босгани ҳамда Франц-Иосиф Ери, Гренландия каби жойлар айрим даврларда субтропик флорага эга бўлганини, чунончи, шундай гипотезалар билан исботламоқчи бўладилар.

— Баҳслашиб ўтирмайман, чунки сиз бу нарсани яхшироқ биласиз. Лекин мен бугун ушбу ёритқичнинг

бурчак радиусини ўлчаб кўрдим, унинг роса 20 минутга бараварлиги маълум бўлди; холбуки, ўзингиз биласиз, қуёшнинг бурчак радиуси қарийб 16 минутга тенг¹.

— Мана бу муҳим факт! — хитоб қилди ҳайратланиб Қаштанов.

— Бунинг устига, мазкур ёритқич сарик нур сочиш ўрнига қизғиш нур сочаяпти.

— Туманнинг орқасида бўлгани учун шунақа тусда эмасмикин? — гап кистирди Папочкин.

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Аммо бугун туман бир мунча вақт тамомила тарқалиб кетганда ёритқични кўрдим. Унинг гардиши қизғиш эди. Қуёш ҳам уфққа яқинлашганда, атмосферанинг пастки нам қатламлари орасидан ёхуд чангли бўрон пайтлари нур сочаётганда унинг гардиши айнан шундай тусда бўлади.

— Ҳа, буниси ҳам ғалати!

— Сутканинг маълум соатлари ичида нурнинг куч-сиэланншнни билдирувчи қора доғлар-чи! Бугун кечаси мен буни ҳам текшириб кўришга ҳаракат қиламан. Мабодо, булар яна такрорланадиган бўлса, у вақтда тепамизда қуёш эмас, бирон бошқа нарса турган, деб ўйлаш мумкин.

— Бўлмаса, ўз Қуёшимиз қани, у қаерга кетди? — ташвишланиб сўради Папочкин.

— Мен қайдан билай! Бу ҳам биз кейинги кунларда шохиди бўлган тушуниб бўлмас ҳодисалар жумласига қиради.

— Тўғри, бу ҳодисалар бутун бир занжирни ташкил этади, — деди ўйлаиб Қаштанов. — Материкдаги катта-кон чўкма, магнит стрелкасининг нотўғри кўрсатиши; атмосфера босимининг англаб бўлмайдиган ўзгариши; 81° кенгликдаги илиқ об-ҳаво — булар музликлар билан яшил тундра чегарасида учровчи шунчаки тасодифлар эмас; тундрада санқиб юрган мамонт ва каркидонлар ҳамда кечаю кундуз тепамизда турган ёритқичнинг на қуёш, на бошқа нарса эмаслиги...

— Бундай мўъжизаларнинг ҳали кўп бўлишига кўзим этади. Ҳа, мана, ниҳоят, ўртоқларимиз ҳам яна нимадир кўтариб келишяпти, гаров бойлайман, тагин антиқа бир факт бўлади.

Ҳамма сакраб туриб, узоққа қаради. Уёқдан узун

¹ Қуёш, Ой, сайёра ва юлдузлар айланаси ҳажми телескоп ва бошқа оптик асбоблар ёрдамида осмон гумбазининг градус минутларида аниқланиб, бурчак радиуси деб юритилади.

таёкка осиглик ниманидир кўтариб келаётган икки киши кўзга ташланарди. Папочкин чойнакни спирт печкага кўйиб, каркидон гўштидан кабоб қилишга киришди, бошқалар эса яқинлашиб келаётганларга томон чопишди.

— Ўзимиз ҳам роса чарчадик-да! — деди Макшеев. — Сигирларни ҳам, буқаларни ҳам кўрдик, уларга ўк уздик, ammo фақат бир бузокнигина ўлжа қилиб олдик, мана, уни нақ уч соатдан буён ортмоқлаб келаяпмиз.

— Яна ҳам қизиғи, тамомила ўзига хос тундра флорасини йиғиб олдик; агар мен уларни ўз қўлим билан юлиб олмаганимда, ер тагидан топиладиган қадим замон ўсимлигининг колдиғи деб ўйлардим! — қўшимча қилди Громеко; унинг елкасида ичи лик тўла ботаника папкаси осиглик турарди.

Нонушта вақтида Макшеев билан Громеко ўзлари кўрган нарсаларни бирма-бир ҳикоя қилиб беришди:

— Йўлимизда тундра яна ўн километрча чўзилиб борди, бироқ бу ердагига нисбатан анча қуруқ эди. Ўсимликларнинг хили борган сари кўпайиб, олдин буталар, сўнг унча катта бўлмаган дарахтлар кўрина бошлади...

— Қутб қайини ва Қутб мажнунтолининг тамоман янги навлари, нарироқда эса пояси ингичка тилоғочлар¹ учради, — кўшиб қўйди Громеко. — Гуллаб ётган ўсимликлар ҳам учради, улардан айримлари менга мутлако нотаниш, айримлари учламчи даврдан сўнгги Канада флораси колдикларининг намунаси сифатида ҳар хил текширувчилар томонидан тасвирланган.

— Биз бориб-бориб, жуда тор, лекин ғоят чуқур дарёчага дуч келдикки, ундан кечиб ўтиш мумкин эмасди; шунинг учун дарёчанинг оқими бўйлаб пастликка томон йўл олдик. Дарахтлар борган сари одам бўйидан баландлаша бошлади, улар тагидаги буталар куюклашиб, чангалзор тусини олди ва ундан олға силжиш қийинлашди. Мана шу ерда биз сув ичгани келган буқалар подасига дуч келдик.

— Қанақа турдаги буқалар? — қизиқиб сўради Папочкин.

— Улар ҳаммадан бурун ёввойи кўтосларга ўхшаб кетарди, — деди Громеко, — жунлари ўсик, коп-қора, шохлари йўғон, узун, оркасида ўркачи бор.

¹ Тилоғоч — игнабаргли дарахтларнинг бир тури (тарж).

— Ҳа, букалар худди шунақа эди,— давом эттирди Макшеев,— бошқалари эса, афтидан, сигир бўлса керак, бўйи боягиларга қараганда анча паст, шохи ингичка ва калтароқ эди; бундан ташқари у ерда бир қанча бузоқлар ҳам бор эди. Мен тундрада фақат ботқоқ куши ва майда хайвонларнигина учратамиз, деб ўйлаб, питра милтиқ олган эдим.

— Мен бўлсам милтиқ ҳам олмаган эдим!

— Ана шундай қилиб денг, ўқдондан топилган катта питра билан бузоқни отишга тўғри келди. Букалар чангалзорга кириб йўқолди, бузоқ эса дарёчага ағанаб тушди; биз уни дарҳол тутиб олдик, бўйнига пичок тортдик.

— Бузоқнинг оғирлиги эллик килограммча келарди, уни ўн икки километр йўл босиб, уйга олиб келиш керак эди. Семён Семёнович хафа бўлишини билган бўлсак ҳам, юк енгил бўлсин учун биз унинг ичини ёриб, ичак-чавағини олиб ташладик.

— Э, унинг боши кўкда! — кулди Қаштанов. — Биласизми, ҳозир қанақа кабоб единглар?

— Қандайдир қутб қуёнининг гўштидан бўлса керакда? Билмадим, қуённинг шунақа тури бормикан?

— Қуён гўштиданмас, каркидоннинг, бунинг устига қазилма каркидоннинг гўштидан пиширилганини единглар.

— Туф! Демак, сиз ҳали музлаб ётган тундра еридан каркидон жасади¹ни топиб, ер остида ўн мингларча йил ётган гўштини тотиб кўрмоқчи бўлдингизми? — Ҳайрон бўлиб сўради Громеко. — Агар билганимда, зинҳор оғзимга олмасдим. Энди кўнглим айнийди.

— Аммо кабоб жуда мазали, фақат сал чандирок экан,— деди Макшеев.

— Бунинг танг қоларли жойи йўқ, қадимги гўшт-да!

— Биз сизларни кечкурун мамонтнинг хартуми билан меҳмон қилишимизни биларсиз? — деб сўради ўз навбатида Папочкин.

— Э, буниси жуда ҳам расво бўлса керак,— жаҳли чикди Громеко,— нима, бизларни заҳарламоқчимисизлар? Майли, еб кўринг, ҳозирги замон кишининг ошқозонига

¹ Сибирнинг шимолида абадий музлаб ётган ерлардан ахён-ахёнда бундан кўп минг йиллари яшаган ва музлик туфайли тери, гўшт, ичак-чавақлари ириб кетмай, яхши сақланиб қолган хайвонларнинг бутун-бутун жасадлари топилиб туради. Ҳаммасидан кўпроқ мамонт, баъзан каркидон ва жуда камдан-кам бошқа сут эмизувчилар жасадлари учрайди. Бундай жасадларни ўрганиш ва олиб кетиш учун Фанлар академияси махсус экспедициялар ташкил қилиб боради.

турли геологик ўлаксалар қандай таъсир этишини шундан кейин биласиз!

Макшеев Аляска ва Чукот ерлари бўйлаб дарбадар кезган вақтларида ҳазар қилмайдиган бўлиб қолган ва шунинг учун ҳам деди:

— Мен филдинг хартуми хушхўр эканлигини китобдан ўқиб билгандим, бироқ мамонтнинг хартуми ундан ҳам мазали таом бўлса керак.

— Йўқ, мен уни емайман!— зарда қилди Громеко,— мен яхшиси, ўзимга бузоқнинг жигарини ковуриб оламан, у ҳарҳолда ҳали янги, айнимаган.

Ўз ўртоқларининг таажжубланишларидан завқланган бошқалар, ниҳоят, уларни шу кунда бўлиб ўтган воқеалар билан таништиришди, уларга каркидоннинг жасадини, мамонтнинг хартум, дум ва бир тутам юнгини кўрсатишди; ботаникнинг кўнгли хотиржам бўлди. Шундан кейин, у бу машҳур хартумни қандай қилиб ва нима билан пишириш кенгашида ҳам иштирок этди, ҳатто буқалар билан учрашган жойида топган ёввойи саримсоқларини ҳам чўнтагидан чиқариб берди.

— Булар хартумни анча хушхўр қилади,— деди у,— афсуски улар кўп учрамади.

Кечки овқат пайтида улар бу ерда яна бир кун қолишга аҳд қилишди. Мамонт ўлдирилган жойга беш киши бўлиб боришни, гўшт запаси учун мамонтнинг баъзи бир аъзоларини олиб келишни мўлжаллашди.

— Энди биз қаёққа ва қандай қилиб силжишимиз кераклиги ҳақида қатъий келишиб олишимиз мумкин,— деди овқатдан сўнг Қаштанов.— Разведкамиз бунинг учун баъзи бир материалларни берди. Суҳбат вақтида зоологга каркидон ва бузоқнинг бош суяқларини тозалашга ёрдамлашамиз. Дарвоқи, Семён Семёнович, бузоқни қайси турга мансуб деб топасиз?

— Мабодо, мен тирик мамонт ва Сибирь каркидонини ўз кўзим билан кўрмаганимда эди,— деди зоолог,— у вақтда кўрган буқаларимни ҳозирги Тибет кўтосига яқин деб айтардим. Энди мен буларни мамонт ва каркидонлар билан бирга ер юзидан йўқ бўлиб кетган қадимги буқалар дея оламан.

ТРУХАНОВ ХАТИ

Келгуси маршрут ҳақидаги масала муҳокама қилинганда ҳамма ҳам Нансен Ери экспедиция учун фақат янгиликкина эмас, балки тушунилиши қийин беҳисоб

нарсаларни ҳам берганига, олга юрилган сари ажойиб фактлар кун сайин кўпая бораётганига иқроқ бўлди.

Сўнги куннинг экскурсиялари тундра тугагач, ит ва чаналар билан юриб бўлмайдиган ўрмон бошланишини кўрсатди; бинобарин, чаналарни, чанғи, итларни ва юкнинг бир қисмини қолдириб кетишга, эндиги сафарни энг зарур юкларнигина олиб, пиёда давом эттиришга мажбур эдилар.

Лекин ана шу ўрмон узокка чўзилладими-йўкми, ундан кейин нималар учраши мумкинлиги мутлақо қоронғи эди. Илик об-ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонлар Нансен Ери чуқур чўкмасининг тағи билан чекланишлиги ва ундан уёғи қияликнинг нариги томонидан тағин қор ва музлик бошланиши ҳақиқатга яқинроқдек туюларди; демак, яна нарталар, чанғи ва итлар керак бўлади.

Ана шунинг учун бўлажак юришнинг бошқа бир плани, тундрадан музлик чеккаси ёқалаб нарталарда юриш мақсадга мувофиқроқ эди. Бунда бутун чўкманинг теварагини текшириш, ичкариликка эса юксиз — енгилгина кириб чиқиш иложи туғилар, аммо флора, фауна ва балки геология учун қизиқарли тундранинг ўртаси текширилмай қоларди. Музликнинг чеккаларидан чўкмага беҳисоб дарёчалар оқиб тушарди, шу сабабли у ерда ё бир қанча кенг кўллар, ёки катта бир кўл бўлиши керак эди.

Ҳар бир план ҳам ўзига хос афзаллик ва камчиликка эга. Хўш, улардан қай бирини танлаб олиш лозим? Боровой, Иголкин ва Макшеевлар музлик чеккасидан юриш маршрутини маъқул топишди, табиатшунослар бўлса, ҳар қайсиси ўз соҳаси бўйича кўплаб материал йиғиш ниятида чўкманинг марказига кириб боришни ёқтиришди.

Ниҳоят, икки партияга ажралиб, бири оғир юклар билан музлик чеккасидан, иккинчиси юксиз, чўкма ичидан юриши ва ҳар иккаласи нариги томонда учрашиши белгиланди. Бироқ чўкманинг шарқ ва ғарбга қанчалик чўзилганини ҳамда уни айланиб ўтиб бўлиш-бўлмаслигини ҳеч ким билмасди. Учраши эҳтимол бўлган ғовларни енгиб бўлармикин, иккала партия ё улардан бирортаси мушкул аҳволга тушиб қолмасмикин? Бундай ажралиш бутун экспедицияни ҳалокатга олиб келмасмикин?

Демак, масаланинг бундай ҳал этилиши жуда қийин бўлиб, у ғоят хунук оқибатларга дучор қилиш ҳам мумкин эди.

Ана шуларни ўйлаб кўраётган Қаштанов ҳар қайсиси

зўр бериб ўз сўзини ўтказишга уринаётган ҳамроҳларига деди:

— Бизда мухрлаңган пакет борлигини эсингизга олинг, уни мушкул аҳволга тушиб қолинган тақдирда очиш учун экспедиция ташкилотчиси берган эди. Ўзимизнинг қаердалигимизни ва бундан буён нималар қилишимизни билмай қолганимиздагина уни очишга рухсат этилган. Сизлар ана шу пайт келиб етган деб ўйламайсизларми? Сўнги вақтларда биз қанча-қанча англаб бўлмайдиган одатдан ташқари нарсаларни кўрдик, эндиликда эса, ҳатто қай томонга юришни ҳам билмай қоляпмиз!

Дарвоқе, Трухановнинг ушбу пакети қолган кишиларнинг эсидан чиқиб кетган эди, Қаштановнинг таклифи барчага ёқиб тушди. Пакетни энг қимматбаҳо асбоблар ва пул солиғлик яшиқдан олишди. Қаштанов уни очиб, овоз чиқариб ўкиди:

«Қадрли дўстлар!

Эҳтимол, сиз бу сатрларни жуда мушкул аҳволга тушиб қолган пайтингизда ўқирсиз, лекин маслаҳат ва тушунтириб беришни сўраб қилган илтижоларингизга жавоб беришга ҳаракат қиламан.

Ҳаммадан бурун мен сизларни шу қадар қалтис ва фавқулодда ишга жалб этганлигимни тан олишим керак. Агарда сизлар мен қаёққа таклиф қилаётганимни билганингизда эди, дарҳол мени ақлсиз ҳисоблаб, экспедициядан бош тортардингиз. Мен буни бир марта синовдан ўтказганман — битта олимга ўз планимни айтиб бериб, унга менинг ҳисобимдан экспедиция уюштиришни таклиф қилганимда, у таклифимни қатъий рад қилган ва мени ўтакетган хаёлпараст деб атаган.

Шу сабабдан назарий фикрларимни текшириб кўриш учун экспедиция ташкил қилишининг бирдан-бир йўли — унинг пировард мақсади ва вазифалари тўғрисида лом-мим демаслик бўлди. Уни Арктика областининг гўё ҳали ноъмалум майдонини ўрганиш учунгина қилиняпти, деб эълон этдим. Ахир менинг гумонларим ҳақиқатан ҳам нотўғри бўлиб чиқиши ва экспедиция музликларда сиқилиб ётган орол ёки қитъани топиб, ўрганиш билангина чегараланган ҳолда, соғ-саломат орқага қайтиши мумкин эди. Шундай бўлганда ҳам менинг ҳаракатларим беҳуда кетган бўлмасди, чунки экспедиция гипоте-

заларимизнинг хатолигини узил-кесил исботлаб берар ва шу билан бирга Арктика области картасидаги сўнги катта оқ доғни йўқ қилган бўларди.

Энди шунинг асл моҳиятига ўтаман. Монблан ва Мунку-Сардик обсерваторияларидаги бир қанча кузатишлар, адабиётларни, кўрсонли сейсмик станцияларнинг маълумотларини ўрганиш ҳамда оғирлик кучининг тақсимланиши ва аномалиялари¹ устидан олиб борилган текширишлар мени планетамиз ядроси геолог ва геофизикларимиз ҳанузгача тушуниб келган характерда эмас, деган хулосага олиб келди. Аминманки, ер маълум катталикдаги ички бўшлиққа эга, бунда ҳозир, эҳтимол, ўчиб қолган кичкина марказий ёритгич ҳам бор.

Мазкур бўшлиқ шар сирти билан бир ёки икки маълум даражадаги улкан тешик орқали туташган. Бу тешикнинг ичи кавак шарнинг ички сатҳига кириб бормоқ учун имкон беради.

Менинг мулоҳазаларимни тасдиқлашни ё уни рад этишни икки арктик минтақанинг ҳали номаълум кенгликларидан изланиши керак бўлган тешиклардан бирини топиш учун жўнатилувчи махсус экспедицияга адо эта олур эди. Ишни бошлаб юбориш учун мен шимолий минтақани танладим, чунки бу ер рус экспедицияси учун анча қулайдир.

Башарти, сиз тешикни топа олган бўлсангиз, унинг ичига тушишга уриниб кўринг. Балки сиз материкнинг чуқур чўкмасига тушиб бораётибмиз деб ўйлаб, унинг ичига тушиб ҳам қўйгандирсиз. Агар шундай бўлса ва агар яна олға силжимоқ учун ўзингизда ҳали куч ва ғайрат сезсангиз, у ҳолда сиз яна ҳам чуқурроқ тушишга ва ҳаётингизни заруратсиз хатарга топширмай, ички бўшлиқни иложи борича кўпроқ ўрганишга ҳаракат этинг.

Мабодо ушбу вазифани бажаришга қурбингиз етмаса, дарҳол орқага қайтингиз: ернинг ички бўшлиғига киришни бир марта қайд қилишнинг ўзиёқ ғоят зўр кашфиёт ҳисобланади, бўшлиқни текшириш иши эса, балки қўлга киритилган ютуқлар асосида уюштириладиган янги экспедицияга топши-

¹ Оғирлик кучи аномалиялари — ер қобиғининг тузилиши билан шартланган Ер сатҳидаги оғирлик кучининг маълум ҳажмда мусбат ва манфий нотўғрилиги.

рилар. Ишончим комилки, сизлар ҳақиқий олимлар сифатида улуг ва ажойиб кашфиётлар қилиб, яна ҳам олға силжишга интиласизлар. Аммо сизлардан сўрайманки, аҳволни диққат билан муҳокама қилингллар, ҳар бир нарсанинг яхши-ёмон томонини ўйлаб кўрингллар ва эришилган тажрибаларни ўйққа чиқариб юбормаслик учун ақл билан иш тутингллар.

Балки сиз икки партияга бўлинарсиз ва булардан бири бўшлиқнинг ичкарисига кетар, иккинчиси эса киравершида қолиб, кейинроқ биринчи партияга кўмакка борар ёки ажойиб кашфиёт ҳақида фанга хушхабар етказиб келар.

Тақдир мени сизларнинг меҳнатларингиз, муҳтожлик ва кашфиётларингизга ҳамроҳ бўлиш бахтидан маҳрум қилгани ва атиги ушбу хат билангина чегараланиб қолганим туфайли жуда қаттиқ қайғураман. Борди-ю, хатим сизларга ҳеч нарсани англата олмаган бўлса, унга аҳамият бермай қўяқолингллар. Ҳарҳолда, сизларга чин қалбимдан муваффақиятлар тилайман.

Н. И. Труханов

«Кутб Юлдузи»
1914 йил, 14 июль.»

АБАДИЙ ЕРУҒЛИК МАМЛАКАТИ

Экспедициянинг барча аъзолари ушбу хатни зўр кизиқиш билан, ҳайратланиб тингладилар. Қаштанов уни ўкиб тамом қилгач, анча вақтгача ҳеч ким ҳеч нима деёлмади.

Ҳамма хозиргина эшитганини ўйлаб, хаёлга чўмди, сўнгги кунларда кузатилган ғалати ҳодиса ва фактларнинг моҳиятига етиш учун уларни хатда баён этилган фикрлар билан такқослашга ҳаракат қилди.

— Ана, энди фикрларим равшан тортяпти, — енгил нафас олиб гапирди Боровой. — Энди тиккадаги куёшни ҳам, ҳавонинг иликлигини ҳам, каркидон билан мамонтни ҳам, доимий туманлар ва компаснинг найранглларини ҳам тушунапман. Фақат барометрнинг тутруксизлигини фаҳмламаяпман.

— Ҳа, деярлик ҳаммаси ҳам англашилари! — деб тасдиқлади Қаштанов. — Менимча, ер шарининг қавагига тушиш Рус тизма тоғлари довоидан ошиб ўтилганда бошланган. Музлар кўтармаси, афтидан, энг чеккада,

муюлишда бўлиб, биз уни айланиб ўтишимиз биланоқ, ички бўшлиққа кириб қолганмиз ва биз йўлни ўзгартирмасак-да, компас тўғри кўрсатганидек, шимол қолиб, жанубга қараб юрганмиз. Кейин юқорига кўтарилдик ва ясси муз тизмасидан довол ошдик, тизмадан тушганимизда ўзимизни қишки қорлар бўшлиққа тушиб ҳосил қилган музлик боши яқинидаги тундрада кўрдик. Мамонт, каркидон, қадимий буқалар бу ерда бир текис, илик иқлим бўлгани, уларни қирувчи инсоннинг йўқлиги сабабли сақланиб қолгандир.

— Нафсиламр, биз ана шу ички бўшлиққа яқингинада келиб, уч жонворни нобуд қилдик, — деб қўйди Громеко.

— Биз доим тиккада кўрадиган қуёш, ер шарининг, чамаси, чўғ ҳолатида бўлиб, кейинчалик қотган ва бизга устки томонигина маълум қобикнинг ички сатҳига нур ва иссиқлик бераётган ҳақиқий кичик ядросидир. Энди биз Трухановнинг экспедицияси баҳона ушбу ички сатҳ билан қисман бўлса-да, танишиб чиқоламиз. Ички сатҳ биз учун, шубҳасиз, ғоят қизиқарли ва қутилмаган нарсаларни бахш этгусидир. Биз бошиданоқ, ер юзида алақачонлар йўқ бўлиб кетган флора ва фауна намуналарини учрата бошладик.

— Ушбу янги очилган мамлакатга ном қўйишимиз керак, бўлмаса ҳадеб «ички сатҳ», «ички сатҳ» деб юрверамиз. Ахир бу жой Нансен Ери эмас-ку! — деди Макшеев.

— Тўғри, бу ғоятда кенг ер бўлиб, Нансен Еридан музлар пояси билан ажралиб туради. Биз уни нима деб атасак экан-а? — сўради Громеко.

— Бу мамлакатда ҳаммавакт кундуз ҳукм суради. Планетамизнинг қаърига яширинган марказий ёриткич ҳам қадимги халқларнинг ер остида мавжуд олов худоси тўғрисидаги афсоналарига мос тушаяпти. Мен ёриткични Плутон¹, мамлакатни эса Плутония деб номлашни таклиф қилардим, — деди Қаштанов.

Яна бошқа таклифлар ҳам бўлди, бироқ бирмунча баҳсдан кейин ҳамма Плутония анча мувофиқ ном эканига розилик билдирди.

— Энди бошқа бир муҳим масала бор: биз бу улкан қавқани кашф этибгина қолмай, унинг ичкарисига тушиб,

¹ Қадимги греклар ер ости дунёсининг худосини Плутон деб атаганлар.

Плутониянинг бир қисмини кўздан кечирдик. Шу билан каноат ҳосил қиламизми? Трухановга хулосалари тўла-тўқис тасдиқлангани ҳақида хабар қилмоқ учун орқага, «Қутб Юлдузи»га қайтамизми ёки абадий ёруғлик мамлакатининг ичкарисига томон яна кириб борамизми?

— Албатта, олға борамиз! Ҳали куч ва маблағларимиз боракан, олға борамиз! Ихтиёримизда ҳали вақт кўп! — овозлар янгради.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — давом этди Қаштанов, — лекин биз Плутонияни бундан кейин текшириш ишларини қандай ташкил қиламиз?

— Мен, — деди Боровой, — бундан буён ичкарига кирганимиз сайин, ернинг сиртидан ўтувчи совуқ ва ёғинлар натижасида пайдо бўлган қор ва музлардан узоқлашганимиз сайин, харорат кўтарилиб боради, деб ўйлайман. Чаналар, чанғилар ва итлар биз учун фақат ортиқча юк бўлади, уларни шу ерда қолдириб кетиш даркор.

— Итларнинг бир ўзини қолдириб кетиш ярамайди. Демак, Трухановнинг маслаҳатига амал қилишимиз лозим: экспедиция аъзоларидан бир қисмини ажратиш керак. Булар икки кишидан кам бўлмаслиги шарт, чунки ҳеч ким узоқ вақтгача ёлғиз ўзи қолишни истамайди. Бу икки ўртоқ ит, чана, чанғи ва бўлак ҳожатсиз юклар ёнида қолиб, тундра ва музлик чеккаларида кузатиш ишлари олиб боради. Башарти, бошқалар белгиланган муддатда қайтиб келмаса, бу ердагилар битта чанада орқаларига қайтадилар. Бундан улар кашфиёт ҳақидаги ҳисоботни «Қутб Юлдузи» га етказиб, йўқолган партияни қидириш ҳамда Плутонияни текшириш учун юбориладиган янги экспедицияга йўл кўрсатиб берадилар.

— Ҳўш, мабодо, бу йўқолганлар белгиланган муддатдан сал кечикиброк қайтишса, унда музлар устидан қандай юра олишади? — сўради Макшеев.

— Иккита чана, чанғи ва озиқ-овқат омбори сиз айтган тасодиф учун шу ерда қолдирилиши керак. Кечикадиганлар итсиз юриб, чаналарни тортишади, юклар у қадар оғир эмас, йўл-йўлакай қолдириладиган озиқ-овқат омборлари чаналарга бемалол жойлашади.

Ҳамма шу планни мақсадга мувофиқ деб топиб, унга кўшилди, аммо ҳеч ким тундрада, сирли ўлканинг остонасида қолишни истамасди. Экспедиция аъзоларидан қайси бири олдинга қараб юриши зарурроқ, деган масалани ҳал этишга киришишди. Зоолог, ботаник ва геологнинг бориши шарт эди: буларга тундрада иш деярлик то-

пилмасди; шундай экан, Каштанов, Папочкин ва Громеколар жўнаши керак эди.

Иголкиннинг вазифаси итларга қараб туриш бўлгани ва ўзи олим эмаслиги учун тундрада қолишга ҳукм этилди. Шундай қилиб, Боровой билан Макшеевдан факат бирининг бориши қолганди.

Уларнинг ҳар иккиси бир-бирига «сен бор, сен бор» қилиб тураркан, ишни ора очик қилиб қўя қолиш учун чек ташлашга тўғри келди. Боровойга «қолсин», Макшеевга эса «борсин» деган сўзлар ёзилган қоғозлар чикди.

Плутониянинг ичкарасига жўнайдиган партияни уюштириш масаласини муҳокама этиш анчагина вақтни олди. Аввало, партия нимада йўлга чиқишини белгилаш лозим эди, шунга қараб қандай юкларни олиш кераклиги ҳам ҳал бўларди. Чунки консерва каби озиқ-овқатларни олмай, қилинадиган овлар ҳисобига тирикчилик ўтказилганда ҳам, барибир, ҳар бир саёҳатчи анчагина юк кўтариши керак эди.

— Борди-ю, биз уч-тўртта ит олсак-да, уларга (гарчи бу бечоралар бунга кўникмаган, иссиқ ўлкада ўзларини ёмон ҳис қиладиган бўлса ҳам) юкларимизни ортиб олсак-чи,— деди Громеко.

— Бу лойиҳа унча қулай эмас,— деди Макшеев.— Биз бу жониворлардан ажраб қолишимиз ҳам мумкин. Улар музликдан қайтишимизда жуда керак бўлади. Менга қолса, итлардан ҳам кўра кучлироқ, итоаткорроқ нарсадан, яъни буюмларимизнигина эмас, ўзимизни ҳам торта оладиган нарсани таклиф қилардим.

— Бу қандай нарса экан? — сўрашди сайёҳлар.

— Бу нарса — сув кучи. Бугун биз кўрган ва ундан кечиб ўта олмаган чуқур дарёча жанубга томон оқаяпти, биз ҳам шу томонга йўл олишимиз керак. Юкларимиз орасида иккита буклама қайиқчамиз бор. Биз уларни бутунлай унутиб қўйибмиз, чунки улар ҳозиргача керак бўлмади. Уларнинг ҳар бирига икки кишидан бўлиб ўтириб, сузиб кетаверамиз. Агар қайиқларимизнинг юки оғирлашиб кетадиган бўлса, ўрмон бошланганда сол ясаб оламиз-да, дарёда сузишда давом қилаверамиз.

— Бу ажойиб план! — хитоб қилди Каштанов.

— Ҳам осон, ҳам қулай! Сузавер-у, атрофингга қараб, учратган нарсаларингни ёндафтарингга ёзиб олавер,— завқланиб қайд қилди Папочкин.

— Бироқ бизнинг кузатиш доирамиз қалин ўсимликлар ўсган яшил қирғоқлар билан чегараланиб

колса керак; фақат мовий дарёчада сузиб, бошка нарсани кўра олмаймиз! — деди Громеко.

— Бизнинг бирор жойда тўхташимизга, сохилга тушимизга, фойдали ва зарур экскурсия уюштиришимизга ким ҳам қаршилиқ қиларди? Ундан ташқари, кечалари сохилда тунаймиз-ку,— тушунтирди Макшеев.

— Бундай экскурсияларни енгилгина кийинган холда янги куч-ғайрат билан, юксиз уюштирамиз! — деди Папочкин.

— Қайиқ билан сол коллекцияларни кўпроқ тўплашимизга имкон беради. Кундан-кунга орта борадиган ўлжаларнинг ҳаммасини оркамизга ортиб олишимиз юришимизни қийинлаштирган бўларди,— деди Қаштанов.

— Бундан ташқари, қайиқ ўрмон ва ботқокликларда яшовчи ҳар қандай хайвону газандалардан омон сақлайди. Биз ичкарасига дарё орқали йўл олаётган бу сирли мамлакат қандай тасодифларни рўқач қилиши маълум эмас,— огоҳлантирди Громеко.

— Сирасини айтганда, Яков Григорьевич, сиз бизга зўр маслаҳат бердингиз ва ҳаммамизнинг эҳтиромимизга сазовор бўлдингиз,— хулосалади Қаштанов.— Шунинг учун, мен сузиб боришимиз керак бўлган дарёчани сизнинг номингиз билан аташни лозим кўрардим. Ҳозир эса коп-кўрпаларимиз ичига киришни ёки кун иссиқ десангиз, унинг устида очик хавода ётишни тавсия этардим. Эртага эса мамонт олдига ташриф буюришимиз, каналарда унинг териси, тишлари ҳамда гўшtidан олиб келишимиз керак.

— Ахир биз бутун манзилимизни мамонт ёнига кўчирмоқчи эдик-ку! — эсга солди Папочкин.

— Бу у қадар кўнгилдагидек бўлмас. Биз сузадиган дарёча карама-қарши томонда оқади, ундан узоқлашиб ярамайди; бундан ташқари, биз турган тепалик талай фазилатга эга: ери қурук, олислардан кўриниб туради, турли-туман ваҳшийлари бор ўрмондан ажралган, музликка яқин, қушлар исиб кетганда эса итлар учун зўр аҳамиятга эга шамол эсишини айтинг. Бу тепаликдан қанақа хавф келаётганини пайқаш осон.

— Тепалик метеорологик ва бошка кузатишлар учун ҳам қулай,— қўшимча қилди Боровой.— Биз бу ерда ҳақиқий станция вужудга келтирамиз, энди менинг барометрларим хаво босимининг ўзгаришини кўрсата бошлар, деб умид қиламан.

СҮРАЛМАГАН ГҮРҚОВЛАР

Нихоят, суҳбат тугаб, ҳамма ўз қоп-кўрпасига кириб чўзилган ва уйкуга кетганда, кеч соат ўн бўлган эди.

Эрта билан понушта вақтида мамонт олдига ким бориши керак ва умуман боришга арзирмикан, бундан кўра жўнашга ҳозирлик кўрилса, тузукрок бўлармикан, деган мулоҳазалар муҳокама қилинди.

— Агар биз яна мамонтларнинг учраб қолишига ишонганимизда эди, у ҳолда ўлдирилган мамонт олдига бормасак ҳам бўларди: у мамонт хатга туширилган, суратга ҳам олинган. Бироқ, кўп ўтмай ўрмон бошланиб қолиб (агар мамонтлар музлик чеккаларидаги тундрадагина яшайдиган бўлса), уларни яна кўришга муваффақ бўла олмасмиз,— деди Каштанов.

Шундай қилиб, мамонт олдига бориш ҳал бўлди, бу ишга тўрт кишини учта чана ҳамда итлар билан юборишга қарор қилинди.

Ўтовда, жўнаб кетиш олдидан тепалик атрофидаги баҳорчи тундра флорасидан яна териб олмоқчи бўлган Гром:) билан тепалик ёнбағри таркибини аниқламоқчи бўлиб, уни казишга отланаётган Каштановгина қолди. Тундра ўртасидаги бу ёлғиз тепалик геологга қизиқ туюларди.

Овчилар партияси мамонт отилган жойни яхши билувчи Папочкин раҳбарлигида йўлга тушди. Йўлда, тундрадаги дарёча ёқасида юрган бир неча ботқоқлик қушларини ва жуда ажойиб, худди каттақон қўшоёқ¹ қа ўхшаш ва зоологга беҳад қувонч бахш этувчи қуённи отишди.

Мамонтнинг танаси теп-текис тундрада узоқдан кичик бир дўнгга ўхшаб кўринарди. Унга яқинлашганда, кўзи ўткир Иголкин мамонт танаси атрофида аллақандай кулранг жониворларнинг уймалашиб юрганни айтиб, ҳамроҳларини огоҳлантирди.

Овчилар чаналарни нарироқда қолдириб, ўзлари аста-секин мамонт олдига яқинлашиб бордилар ва бирдан хайратда қотиб қолишди — бояги уймалашиб юрган хайвонлар ерга кириб ғойиб бўлишди.

¹ Қўшоёқ — бўйини қисқа, боши қуённикига ўхшаш, қулоқлари катта, узун мўйлабли ва думи ҳам узун, олдинги оёқлари калта, кейинги оёқлари эса узун бўлган кемирувчилар тонфасига оид кичкина сутэмизувчи хайвон. Қўшоёқ кумли тешик уяларда яшаб, ўсимлик илдизлари билан овқатланади.

— Эҳ-а! — деб юборди Папочкин ҳамма мамонтнинг олдига келганда.— Буни каранг, бу ерни қечадан бери нимадир роса алғов-далғов қилибди.

Мамонт атрофида катта-катта кўрсичконлар юрганга ўхшарди: жасад теварагида буталар илдири аралашган, бўйи бир метрга борадиган тупроқ уюмлари ётарди ва мамонтнинг орқа томони чуқурлик ичида бўлиб, текис тундрада деярлик кўринмасди.

— Бу нима бўлиши мумкин? — ўйлашарди овчилар.

— Қандайдир тажрибали гўрковлар, менимча! — деди Макшеев.— Улар жасадни ё бўрилардан бекитмоқчи, ё запас овқат сифатида бутунлай ерга кўймоқчи бўлишган.

Иголкин итлардан бирини олиб келди. Ит қазиб чиқарилган тупроқни хидлаб туриб, бирдан мамонтнинг қорни тагига ташланди-да, у ердан қандайдир ғалати бир кичик ҳайвоннинг оёғидан тишлаб тортиб чиқарди. Махлук калта оёқлари билан типирчилаб, чўчкага ўхшаб хирилларди. Уни пичоқ уриб ўлдиришди ва итнинг оғзидан олиб, кўздан кечира бошлашди. Танасининг тузилиши ва ранги бўрсиқни эслатарди.

Овчилар текшириш натижасида шунга ўхшаш — тана ичига бекиниб олган яна бир неча жониворни топишди. Ҳақиқатан ҳам бу ҳайвонлар мамонт танасини ерга кўймоқчи ва кейинчалик аста-секин емоқчи бўлган.

Уларнинг мамонт гавдасини илма-тешиқ қилиб юборганлиги туфайли тузукрок суратга олишнинг иложи бўлмай, танасининг фақат чап томони билангина кифояланишга тўғри келди. Сўнгра унинг ичи текширилди, олдинги ва кейинги оёқларидан биттадан кесиб олинди. Битта узун дандонини қоқиб, бир кўзи, миясининг ярми, тили, бир жуфт тиши ҳам олинди. Гўшт билан итларни роса тўйдирилди. Шунингдек, бир қанча сон ва лаҳм гўштлар чаналарга ортилди. Шундан кейин овчилар орқаларига қайтдилар. Гўрков — ҳайвонлар, қуён ва қушлар шу куннинг зоологик ўлжаси бўлиб, зоолог Папочкин гоят даражада шод эди.

— Майли, энди гўрковлар қолган гўштларини кўмиб ташлай қолсин,— ҳазил қилди Боровой.— Қачонки итлар учун гўшт етишмаса, Иголкин иккимиз яна бир келиб кетармиз. Балки буни гўшт сасиб-жийиб кетмасдан олдинроқ уюштирармиз.

— Гўштга борганларингизда мамонтнинг бош суягини ҳам олиб келишни унутманглар,— илтимос қилди Папоч-

кни.— Имоним комилки, гўрковлар уни жуда яхшилаб тозалаб қўйса керак.

Овчилар ўтовга яқинлашиб қолганларида Қаштанов билан Громеконинг қандайдир иш билан банд эканликларини кўришди. Улар тепалик ёнида қазилган ўрадан аллақандай оқ тош парчаларини олиб, бир ерга уйишарди.

— Бу тепалик экспедициямиз учун чинакам хазина бўлиб чиқди,— тушунтирди Қаштанов, етиб келган ўртоқларига.— Унинг таркибини текшириш мақсадида бир ярим метр қазувдим, бирдан қалин оппоқ музга дуч келдим; бошка бир ерда ҳам шу ҳол такрорланди. Шундан кейин тепаликдаги муз орасидан ертўла қазиб, унга озиқ-овқат ва терилар солиб қўйиш мумкин экан, деган фикр хаёлимдан ўтди. Ахир мамонт ёки каркидон, мана, мени отиб ол, деб токайгача келиб туради!

— Нахотки, бутун тепалик музлик бўлиб, унинг устигина тупроқ билан қопланган бўлса? — сўради Боровой.

— Менимча, шундай! — деди Қаштанов.— Сибирнинг шимолида бундай қазилма музликлар учраб турарди. Бу ёки тасодифий сақланиб қолган кишки катта қортепа, ёки орқасига силжиб кетган музликнинг бир қисми. У секин-аста музликдан оқиб тушган ариқчаларнинг лой ва қумлари билан қопланган, шунинг учун ҳам у ҳозиргача сақланиб қолган¹.

Қаштановнинг бу кашфиёти шу ерда қолган ва озиқ-овқатларни асраш учун ажойиб музхонага эга бўлган кишилар учун жуда ҳам қимматли бўлиб чиқди.

— Кейинроқ чинакам эшик ва чуқурликда кенг хона ҳам қуриб оламиз,— деди Боровой.

— Бундан ташқари, тепаликнинг бошка бир қисмида муз орасидан иккинчи гор ясаймиз ва кунлар жуда исиб кетганда, итларимизни ҳам шу ерда асраймиз,— кўшимча қилди Иголкин.

Чаналарни бўшатиб бўлиб, ҳамма Қаштанов ва Громекога ёрдамлаша бошлади. Олиб келинган мамонт аъзолари ва каркидон танасининг қолдиқлари сиғадиган ертўла тайёрлангач, бор буюмлар унинг ичига жойлаштирилди. Сўнг итларнинг озиқ-овқатларга тегмас-

¹ Афтидан, тепалик бир оз чуқурликда абадий музлаб ётадиган қазилма музлардан иборат бўлган. Шу каби қазилма музлар Сибирнинг шимолида, айниқса Муз океани соҳиллари яқинидан тез-тез топилиб туради.

лиги учун горнинг огзини муз парчалари билан тўлдириб, олдига чанги ва чаналарни гов қилиб кўйишди.

Эртаси кун эрталаб жўнашга ҳозирлик кўрилди. Ҳамма юкларни хилларга ажратилди. Консервалар, спирт ва юкола музхонага жойланди. Плутониянинг ичкари-сига саёхат қилиш учун зарур бўлган қайиқ ва бошқа асбоблар чаналарга юкланди. Охирги марта бирга овқатланилди ва ўтов ҳамда омборни кўриклаш учун қолган Боровой билан хайрлашиб, Макшеев дарёси томон юра бошлашди. Иголкин чаналарни олиб кечкурун орқага қайтиши керак эди. Сузишда кўрикчи сифатида биргина итни олишга қарор қилинди; бунга Генерални танланди. Кун иссиғидан қийналмасин, деб унинг юнглари олиб ташланди ва у шундай кулгили киёфага тушиб қолдики, кўрган одам кулмай иложи йўқ эди. Генералнинг калласида кокил, оёғининг юқори қисмида шокила, думининг уч томонида эса попук қолдирилди. Юнгини олган Макшеев, итнинг бу безаги дуч келиб қоладиган ваҳшийларни чўчитиб юбориш учун қилинди, деб тушунтирди.

Эни олти метр ва чуқурлиги бир метрдан икки метргача бўлган дарёча қирғоғига етиб келиб, қайиқлар сувга туширилди ва ҳар қайси қайиққа икки кишидан ўтирилди; улардан бири рулга, иккинчиси эшқакка ўтирди. Генерал Макшеев билан Громеко тушган олдинги қайиқнинг тумшук томонидан жой олди. Унинг кулгили, шалпанг қулокли ва кокилли калласи нақ қайиқнинг бортидан чиқиб турарди.

Иголкин иккала қайиқ сув окими бўйлаб пастликка қараб сузиб, кўздан ғойиб бўлгунча қирғоқдан кузатиб турди. Уфқда зўрға кўринаётган ўтовдаги Боровой оқ байрокни кўтарди. Шу чоққача барча машаққатларни бирга тортиб келган экспедиция катнашчилари эндиликда бўлиниб, уларнинг тўрттаси сирли мамлакатнинг ичкарисини сари сузиб борарди. Улар орқаларига қайтармикан, агар қайтадиган бўлсалар, қачон, ҳаммаларими ва қандай ҳолда қайтишаркин?

МАКШЕЕВ ДАРЭСИ ОҚИМИ БҮЙЛАБ

Иккала қайиқ қалин баргли қутб мажнунтолларни новдаси эгилиб тушган паст-паст қирғоқлар оралаб, шилдираб оқаётган қорамтир сувдан жануб томон илдам

сузиб кетарди. Икки қирғоқда бояги-бояги теп-текис тундра ўзининг ер бағирлаб ўсган буталари билан ястаниб ётар ва шамол саёхатчилар кетаётган ёққа қараб эсарди. Саёхатчилар бу шимол шамолининг совуқ музлар орасидан — планетанинг устки қатлаmidан унинг ичкари томонига эганини бу гал тўғри аниқлай олдилар. Туман аввалгидек калин бўлиб, унинг орқасидаги кизгиш ёриткич гоҳ кўришиб, гоҳ кўринмай, тиккада кимираб этмай турарди. Температура $+12^{\circ}$ га чиқди, туман ҳам ора-сира майда ёмғирга айланиб, лекин тезда тиниб қоларди.

Қайиқлар соатига 8 километр тезлик билан сузиб борарди. Рулда ўтирганлар дарёнинг илонизи йўналишларининг биронтасини ҳам қолдирмай, суратга олишарди. Роса йиғирма беш километр йўл босишгандан сўнг, тунаш учун тўхташди.

Соҳил бўйлаб қилинган кичик бир сафарда тундра буталари баландроқ эканини ва баъзи ерларда паст бўйли тилоғочлар ўсиб, мажнунтол ва қайиқлар билан бирга унча катта бўлмаган, қуюқ дарахтзор ташкил этганини кўришди. Буталар орасидан дарё қирғоғига олиб чиқадиган тор сўкмоқ топталган бўлиб, афтидан, ҳайвонлар учун сувлоққа ўтиш йўли хизматини ўтаган бўлса керак.

Кечани чодирда биринчи марта қоп-қўрпаларсиз ўтказишди.

— Бу доимий ёруғлик, — деди Макшеев, ўрнига ётар экан, — бизнинг одат ва тасаввурларимизни чиппаққа чиқармоқда. Эрталабми, кечкурунми — соатингга қарайсан, қуёш бўлса ҳамон пинагини бузмай, худди бизнинг терминологиямиздан қулгандай тепангда бир хилда илжайиб тураверади.

Тун ёхуд дам олиш вақти осойишта ўтди.

Иккинчи куни эллик километрча юрилиб, дарё соҳили ичкарисига узокроқ экскурсия қилиш учун барвақт тўхташди. Бу соҳилда кечагига қараганда баланд ўсган буталар ва айрим дарахтлар бўлиб, улар ям-яшил деворга ўхшар ва саёхатчиларнинг кузатиш нигоҳини чеклаб қўйганди.

Тушлик овқатдан кейин Громеко ўсимликлар йиғиш учун чодир атрофида қолди, Макшеев Генерал билан ғарбга жўнади. Қаштанов ва Папочкин эса ҳайвон юрадиган ёлғизоёқ йўл бўйлаб шарқ томонга юришди; йўл одам бўйидан баланд бутазор ичидан ўтганди.

Баъзи ерда турли ҳайвонларнинг излари кўзга ташланарди, зоолог булар орасидан мамонт, каркидон, йирик ва майда жуфт туёкли ҳамда тоқ туёклиларга мансуб бир тур ҳайвоннинг оёқ изларини учратди. Гоҳида ҳар хил катталиқдаги йирткичлар юмшоқ панжаларининг излари кўзга чалинарди. Бундай пайт иккала текширувчининг юраклари орқаларига тортиб кетарди. Бундай изларнинг узунлиги йигирма сантиметрча бўлиб, бармоқларининг учларидаги ўткир тирноқлари ерга тўрт сантиметр ботиб кетганди. Зоолог шу изларнинг шаклига қараб туриб, улар баҳайбат айиқларники бўлса керак, деб тахмин қиларди.

— Бу, мамонтга замондош, ғорда яшовчи қадимий айиқ бўлса керак,— деди Қаштанов.— Аммо шу туркумдаги биз билган барча ҳайвонлардан ҳам каттадир.

— У ғорда яшайдиган одамларни овламайдими? — сўради Папочкин.

— Ғорда яшайдиган одамлар томонидан ҳайвонларни овлаш ва ўзлари учун турли безаклар сифатида фойдаланиш учун ишланган унинг суяк, тирноқ ва тишлари баъзи-баъзида учраб туради,— жавоб қилди геолог.— Бирок, одамнинг айиқ томонидан ишлатилган суяги, бош суяги учраган-учрамаганини билмайман!

— Харҳолда у билан учрашмаганимиз маъкулрок!

— Шундай қизиқ маҳлуқот билан учрашмасдан бўладими?! Бизнинг ота-боболаримиз, гарчи сўйил ва тош болта билан бўлса-да, уни енга олган, биз ҳозирги замон милтигига ва ёрма ўққа эга бўлатуриб, нахотки ундан кўрксақ? Бу ахир уят-ку!

Текширувчилар соҳилдан ичкарироқда кенг сайхонлик олдида чиқиб қолдилар. Бу жой қалин ва паст бўйли ўтлар билан қопланган бўлиб, ораларида ҳар хил рангли гуллар кўзга ташланарди.

Бутазор этагида тўхтаган саёхатчилар чимзорда турли-туман сутэмизувчи ҳайвонларнинг якка-якка ва подапода бўлиб ўтлаб юрганини кўрдилар. Улар орасидан ер юзида йўқ бўлиб кетган ҳайвон зотларини ҳам пайқаб олиш қийин эмасди: ана баҳайбат шохли, ўрқачли қадимги қора буқалар, шохлари ўзларига мос келадиган улкан буғулар ва туклари хурпайган, калта дум, калта ёлли пакана ёввойи отлар... Бу ерда иккита каркидон буталар ичига бошини тикиб, нимадир еяпти, бир неча мамонт эса кичкина тўда бўлиб турар ва бош билан ҳартумларини барабар силкитар эди. Чамаси, улар ўзларига қўнаётган шилқим ҳаша-

ротларни ҳайдашарди. Бу жойда ҳашаротлар, айниқса чивин, сўна ва пашшалар беҳисоб экан.

Қаштанов билан Папочкин бу «тирик тошқотганлар»¹ ўтлоғининг осуда манзарасини кузатиб бўлиб, баъзи бир ҳайвонларни суратга тушириш учун уларга томон яқинроқ бормоқчи бўлишди. Саёҳатчилар бутазорлар ичра яшириниб, эмаклаган ҳолда аввал букалар тўдасига, сўнгра бир жуфт каркидон яқинига бордилар; жониворларни ўйнашаётган пайтида суратга олдилар. Каркидонлар баҳайбат қиличга ўхшаш шохларини маташтириб, ғўласимон йўғон оёқлари билан ўтларни босиб-янчиб, тупрокни ўйнатиб юборардилар.

Энди сайхонлик ўртароғидаги мамонтларни суратга олиш керак эди. Лекин овчилар уларнинг яқинига бориб улгурмаган ҳам эдилар, сайхонликнинг буғулар ўтлаб юрган нариги томонида беҳосдан саросималик юз берди: жониворлар кутилмаганда бошларини кўтариб, нимагадир кулоқ солдилар ва дарҳол қочишга тушдилар. Афтидан, улар қандайдир тенги йўк, дахшатли душмандан қўрқар эдилар. Буғулар мамонтларнинг ёнгинасидан чопиб ўтди, мамонтлар ҳам ўз навбатида саросимага тушиб, хартумларини кўтарганларича катта-катта оғир кадам ташлаб қоча бошлади. Буғулар ҳам, мамонтлар ҳам овчилар бекиниб турган томонга қараб югурди.

— Буғулар билан орамиз юз кадамча қолганда олдингисини отинг, — деди шошилиб Қаштанов. — Улар бир оз тўхтаганда суратга олай, кейин мен ҳам отишаман, йўкса улар бизни босиб ўлдиришади.

Папочкин милтикни ўклади ва олдинги баҳайбат буғу яқин келиб, бурун катаklarини керганча бошини тик кўтарганда унга ўк узди. Кўксидан яраланган жонивор шиддат билан чўккалаб йиқилди, бошқалари эса бирининг ёнига бири сукилиб, бошларини кўтарганча тўда бўлиб тўхтади.

Мана шу чоқда Қаштанов бу қизиқарли галани суратга туширди-да, аппаратни зоологга бериб, ўзи чап томони ўгируғлик турган иккинчи буғунини отди. Бечора ҳайвон жон талвасада олдига қараб бир сакради ва

¹ Қадимги ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳозирги тоғ жинслари орасидан тошга ёки кўмирга айланган ҳолда топиладиган қолдиқлари тошқотганлар деб айтилади. Улар ўша топилган ер қобиги қатламнинг неча ёшдалигини аниқлашда жуда муҳим роль ўйнайди. Геологиянинг алоҳида бир қисми — палеонтология тошқотганларни ўрганиш билан шуғулланади.

ерга гурсиллаб йиқилди; қолганлари шартта ўнгга қайрилиб, ўтлоқ ёқалаб қоча бошлади.

Буғулар кетидан югуриб келаётган мамонтлар ерда ағанаб ётган иккита буғу олдида тўхташди. Папочкин бу вақт ичида иккала милтиқни ҳам ўклашга улгуролганди, Қаштанов бўлса мамонтлар тўдасини суратга олди.

— Отсакмикан? — сўради зоолог ҳаяжонланганидан титроқ оҳангда.

— Нима кераги бор? Запас гўштимиз етарли, мамонтни эса тундрадаёқ текшириб бўлганмиз. Бизга ташланадиган бўлишса, унда бошқа гап, ана ўшанда ўқ узамиз.

Бу орада мамонтлар тўхтаган жойларида хартумларини силкитиб силжимай турар, гўё улар ўзаро маслаҳатлашаётгандай эди... Мамонтлар олтига бўлиб, ораларида тишлари унча ўсмаган, юнглари калта иккита ёши ҳам бор эди. Кўп ўтмай жониворлар тинчланишди ва бир-бири билан ўйнашиб, ора-чора ўкирганларича, қарилари атрофидан айланиб, шўхлик қила бошлашди. Охири, энг қари эркаги ўнгга қайрилди, қолган тўда эса унинг орқасидан сайхонликнинг чеккаси бўйлаб юрди. Сайхонликда атиги икки каркидон юрарди.

— Бу беозор ўтхўрларни нима чўчитдийкин? — сўради Қаштанов. — Тагин ғор айиғи бўлмасин?

— Ёки палеонтологик ҳайвонот боғингизнинг ундан ҳам бошқа, даҳшатлироқ жонли қазилма ҳайвонимикин!

— Қим билсин! Аммо, менимча, сайхонликнинг охиригача боришнинг ҳожати йўқ, чунки йиртқич ҳайвон тўсатдан шундай ташланиб қолиши мумкинки, уни отишга ҳам улгуролмаймиз.

— Хўп, ундай бўлса, буғулар билан шуғуллана қолайлик, уларни ўлчаш, терисини шилиш ва қайиқларга олиб бориш лозим.

Овчилар отган буғулар ер юзиде аллақачонлар йўқ бўлиб кетган зўр турга мансуб эди; шунингдек улар мамонтга, ибтидоий бука ва ғор айиғига замондош эди.

Ҳар иккала ўлжанинг терисини шилиб, кичикроғининг орқа оёғини кесиб олишди ва зўрға кўтариб, дарё ёқасига чиқиб боришди. Улар, агар ҳамроҳлари шу қадар ўлжа туширмаган бўлса-ю, бу ердаги номаълум йиртқич ҳам қолдирилган буғуларни еб қўймаса, гўшт учун яна келишга аҳд қилдилар.

ОВЧИНИ ОВЛАШ

Папочкин билан Каштанов манзилда уларни сабрсизлик билан кутиб турган Громеко ни учратдилар. Громеко шу теварак-атрофни айланиб, ўсимликлар тўплаган, эрталаб отилган ғознинг патларини юлган ва кечкурунги овқат учун уни қозонга босиб ҳам қўйган эди. Бирок бирдан Генералнинг бир ўзи, ҳамроҳсиз югуриб келиб қолди. Итнинг бўйнига икки ғоз сўз ёзилган қоғоз чилвир билан боғлаб қўйилганди. Хатда Макшеев шундай деганди: «Мен катта бир йирткични отиб ўлдирдим, уни чодирга судраб боришга кучим етмаяпти. Семён Семёнович бўёкка келиб, ўлжани шу жойда кўрсин. Генерал йўлни билади, шундай бўлса ҳам, маршрутими илова қиламан».

Қоғознинг орқа томонида овчи юрган йўлнинг йўналиши ва ораси қанча қадамлиги қалам билан чизилганди.

Папочкин билан Громеко бир оз дам олиб, сўнг Макшеевни қидиришга кетишди. Генерал уларни яхши бошлаб борди-ю, лекин сўқмоқнинг айрилиш жойига келганда, иккиланиб, дам-бадам тўхтаб қолди; ана шунда қоғоз орқасига чизилган йўл шохобчалари фойда берди.

Овчилар ярим соатча юриб, Макшеев турган жой яқинига бориб қолдилар. Бу пайт устма-устига ўша ёқдан икки марта ўқ узилди. Генерал каттиқ вовулаганича олға югурди, овчилар ҳам Макшеев хавф остида қолди, деб ўйлаб, итнинг орқасидан чопдилар.

Тез орада улар ўртасида бута ва дарахтлар ўсган катта сайхонликка етдилар. Сайхонлик яқинида сарғиш уюм ва бу уюм устида Макшеевнинг қалласи кўринди; олди томонда, сайхонликда ўнтача қизғиш тусли йирткич айланиб юрар, олисдан уларнинг бўри эканини пайқаш қийин эмасди.

Генерал кучлар тенг бўлмаганидан сайхонлик чеккасида кўрқканича туриб қолди.

Овчиларнинг сайхонликка чиққанларини кўрган бўрилар чакка-чаккага тарқала бошлади.

— Қўшотар милтиғингиз ёнингизда бўлса, уларга иккита ўқ узинглар, — дея қичқирди Макшеев, — мен ёрма ўқларимни аяяпман.

Громеко питра ўқ билан милтиғини шошиб ўқлади-да, бўрилар галасига қарата устма-уст бир жуфт ўқ узди. Йирткичлар буталар орасига тисарилдилар, Генерал уларни қувиб борди ва хатто битта йиқилганини бўғиб,

ўлдирди. Овчилар Макшеевнинг ёнига етиб келиб, қуйидаги хангомани эшитдилар:

— Мен шу сайхонликка етиб келгач, бир чеккасида тўхтадим, чунки ит акиллаб, чўчинқиради. Мана шу чакалакзорнинг орқа томонида бир неча буғунинг ўтлаб юрганини кўрдим ва бунаканги ҳайвонни учратмаганимиз учун мен уларни овламоқчи бўлдим. Аста-секин, буталар орасида яшириниб, четроққа чиқдим ва кутилмаганда йирик сариқ йирткични кўриб қолдим, у ҳам худди мен сингари бекиниб туриб, чакалакзор томондан буғуларга ташланмоқчи бўлаётган экан... Бу йирткич буғуларга нисбатан қизиқарли бўлгани учун, уни юз кадамча берида бута орасига яшириниб олиб кузата бошладим. Сариқ ҳайвон буғуларни пойлаш билан овора бўлиб ё мени пайкамасди, ёки умрида ҳеч учратмагани учун мен каминани икки оёқлига унча аҳамият бермади. У чакалак орқасига яширинган ҳолда, бирдан бор бўйича кўтарилди, беозор ўтлаётган буғуларга кўзлари ёниб қарай бошлади. Шунда мен унинг ён томонидаги йўл-йўлларни кўриб, катта тарғил йўлбарс эканлигини англадим.

У менга чап томони билан ўгируғлик, отишга қулай вазиятда турарди. Мен унга дарҳол ўқ уздим ва бир ўқ билан гумдон қилдим.

Ўқ товушидан кўрққан буғулар чакалак олдидан қочиб ўтаётиб, ерда типирчилаётган йўлбарсни кўриб қолдилар-да, шартта орқаларига бурилиб, мен томонга қараб югурдилар. Мен ўзимни зўрға четга олиб қолдим. Булар йирик шохли, битта қари бука, бир қанча урғочи ва болаларидан иборат ажойиб ҳайвонлар эди.

— Йўлбарс терисини ўзим шилмоқчи бўлдим, аммо яхшилаб кўргач, унинг қандайдир одатдагидан ташқари турга, балки юқоридаги каби уруғи қирилиб битган турга мансублигига ишондим, шунинг учун, яхшиси, зоологни чақиришни маъқул кўрдим. Агар ташлаб кетсам, тагин битта-яримта йирткич ҳайвон келиб, унинг терисини ғажиб илма-тешиқ қилмасин деб ўзим бормадим. Мана шунинг учун Генерални юбордим, у топширигимни қойил қилиб бажарди. Яхшиямки, мен бу ердан кетмаган эканман, сал ўтмай атрофдан бўриларнинг увиллаши эшитилиб, сайхонга бирин-кетин ўнтадан кўпроқ бўри тўпланди. Улар ўлиб ётган ҳайвон олдида мени кўриб, яқинлашишга олдин чўчишди, бироқ кейин шу қадар сурбетлик қилишдики, мен уларга икки ўқни ҳадя қилдим.

Макшеев ўлдирган йирткич тарғил юнгли бўлиб, елкаси қорамтир, икки ён томонида эса худди шундай

бир канча йўл-йўл чизиклар бор эди. Шуларга кўра, уни йўлбарс дейиш мумкин эди; лекин боши ва калта думи, панжа тузилишининг кўриниши зоологни:

— Э, бу йўлбарс эмас, кандайдир айиқ-ку! — дейишга мажбур килди.

Макшеевнинг ихлоси қайтган эди, лекин бу ҳайвонни тузукрок кўздан кечирилса, ундаги қорамтир йўл-йўл чизиклар уни мушук оиласига кирувчи йиртқичга ўхшатса-да, қолган бошқа ҳамма белгилари нақ айиқникини эслатарди.

— Эҳтимол, бу ҳозиргача айрим суяқларигина маълум, мамонтга замондош ёр айиғи, — деди Папочкин. — Оддий йўлбарсга нисбатан жуда бошқачадир.

Йиртқичнинг танаси ўлчаб бўлингач, унинг териси шилинди ва бош суяғи ҳамда кейинги оёғини ҳам ўзлари билан бирга олиб кетишди.

Шу куни кечқурунги овқат ажойиб бўлди: ғоз гўшти билан ёввойи пиёз солиб тайёрланган шўрва, буғу гўшtidан қилинган қабоб ва айиқ гўшти яхнаси... Аммо айиқ гўштининг қўланса ҳиди баъзиларга унча ўтирмади.

Шу куни туман ҳам сийрак тушди. Плутон кўтарилаётган буғлар орасидан бирдек нур сочиб турар, гоҳ-гоҳидагина унинг юзини хира туман чачвондек тўсарди; ҳарорат 13° дан ошмади, шамол аввалги кунлардигидан бир оз кучсиз бўлди.

— Менимча, — деди Громеко, — бир-икки кундан кейин туман ҳам йўқолиб, ўшанда Плутона осмонининг ҳақиқий турқини кўрамиз.

Хордик чиқариш чоғи сайхонларда буғулар, айиқ ва ўз шерикларининг ўликлари устида базм қуришаётган бўриларнинг совуқ увиллашлари билангина бузиларди. Бироқ бу товушга ҳамма кўникиб қолган, ҳатто Генерал ҳам эътибор бермасди. У, чодирга қираверишда ётиб, ичкаридан чиқаётган тутун ҳимоясида шилқим ҳашаротлардан жон сақларди.

Сўнгра сузишни давом эттиришди. Дарёча тобора кенгайиб, чуқурлашиб борарди; кўп юк ортилган қайиқлар энди қирғоққа тегиб кетмас ва ўзанининг кескин бурилиш жойларида учи қирғоққа бориб урилмасди.

Қирғоқ баландлиги тўрт метрга етадиган ҳар хил буталар деворидан иборат эди. Улар орасида мажнунтол, самбиттол, шумурт, дўлана, наъматакларнинг бир неча хиллари бўлиб, булар бир-бирига чирмашиб кетганди; уларнинг тепасида — у ер-бу ерда оқ қайин ва тилоғочларнинг учлари кўтарилиб турарди. Термометр +14° ни кўр-

сатди; туман кўк юзини камдан-кам коплар, кўпинча худди тарқок енгил булутлар каби баланд-баландда учиб юрарди. Улар орасидан эса кизгиш Плутон қараб турарди.

— Тез орада туман бутунлай тарқалса керак, — деди метеорологик кузатишларни ўз зиммасига олган Макшеев. — Лекин бизга ҳеч нарсани кўрсатмаётган мана бу яшил деворлар тугармикин?

— Агар биз шундай оғир юклар билан чакалакзор ўрмондан юрганимизда борми, у вақтда бундан бадтар кўролмай, юришимиз ҳам жуда секинлашарди! — деди Громеко, чунки уни ботаник сифатида ҳаммасидан ҳам бояги яшил дарахт деворлари кизиқтирарди.

Кичкинагина бир тоза майдончада овқат маҳали Каштанов билан Громеко бир оз айланиб келиш учун ўрмонга кетишди. Папочкин балиқ овлаш билан банд бўлди, Макшеев эса бошқа дарахтларга қараганда баландроқ ўсган бир дарахтнинг устига чиқиб тушгач:

— Ҳадемай, бу жой ўзгаради, — деди зоологга. — Узоқдан ўрмонсиз кенг сайхонлар, теп-текис баландликлар кўзга чалиняпти, биз кетаётган дарёчамиз ўша томонга оқаркан.

— Якинроқда нималар кўринди?

— Якинроқда бутун атрофда нукул ўрмон, сайхонпайхони йўқ яшиллик денгизи кўриняпти.

— Агар ҳаммаёк мана шунақа чакалакзор бўлса, ўртоқларимиз тез орада қайтиб қолишса керак.

Чиндан ҳам бир соатлар ўтар-ўтмас, кетган саёҳатчилар деярли ҳеч нарсасиз қайтишди: улар яшил деворлар орасидан ўтган сўкмоқ бўйлаб юришиб, бирмунча ўсимлик йиғишипти, майда кушларни кўриб, чангалзорда ҳар хил товушларни эшитишипти, аммо сайхонни учратишмапти. Дарёчада қолган зоолог уларга қараганда бахтли бўлиб чиқди: қармоққа худди Сибирь муксунига ўхшаш бир неча катта балиқ ва бўйи ўттиз сантиметр келадиган катта кўк қурбака илинган эди.

Бир оз дам олишиб, яна илгари сузиб кетишди. Икки соат ўтгач, дарёчанинг ўнг соҳилида анча баланд бир тепалик, кейин иккинчи, учинчи тепаликлар ҳам кўрина бошлади; лекин улар ҳам қалин ўрмон билан қопланган бўлиб, дарахтлари арғувон, заранг, қайрағоч, қора қайин, шумтол, эман сингари ўрта минтақа ўсимликларидан иборат эди; тепаликлар ўртасидаги водийда арча ва йирик қарағай дарахтлари қорайиб кўринарди. Печакгул, чирмовиқ ва ёввойи тоқлар чирмашиб кетган дарахт новдалари баъзи жойларда чиройли бўлиб сув устида

осилиб турарди. Ям-яшил чакалакзорда кушлар чиркиллашар, сайрашар, ахён-ахёнда шохдан-шоҳга сакраётган олмахон, бурундик¹лар кўришиб коларди.

— Кечки экскурсия вақтида баъзи бир янгиликларни кўрамиз, — деди Громеко. — Усимликлар ўзгаряпти, бу — биз турган жойнинг иссиқ иклимидан дарак беради.

— Шубҳасиз! — деди зоолог. — Кеча мен ўзимни худди Сибирнинг шимолида юргандек ҳис қилган эдим, бугун эса об-ҳаво жонажон диёр — Россиянинг жанубини эслатяпти.

— Бугун биз чинакам йўлбарсларга дуч келиб қолмасмикинмиз? — деб қўйди Макшеев.

— Партия-партияга бўлинмай, учрайдиган хавф-хатарни осонлик билан қайтариш учун ҳаммамиз бирга кетганимиз тўғрироқ бўлар, — фикр билдирди Қаштанов.

Тепаликлар аста-секин баландлашиб борарди. Энди уларни кичик тоғлар деб атаса ҳам бўларди, чунки шимолӣ ёнбағирлари сербаргли ўрмон бўлса, жануб томони айрим дарахт ва буталардан иборат сайхонлик эди; баъзи жойларида учраган қоялар геологнинг жўшқин кизикишини уйғотарди.

— Э-ҳа, бугун геологимиз ҳам бир нималик бўлиб қоларкан-да? — деди Макшеев.

— Э, бўлсин-е, қачондан бери болғам ишга чанқок. Ахир тундрада учраган ўша якка-ягона тепалик ҳам унинг умидини пучга чиқарган эди! — кулди Қаштанов.

— Шунинг учун тунашга шу ерда тўхтаймиз, — таклиф қилди Громеко, — бугун биз юз километрча сузибмиз.

ТЕПАЛИКДАГИ ХОДИСА

Тўхташ манзили учун дарёнинг ўнг қирғоғидан баланд-баланд дарахтлар ўсган юксак тепа этагини танлашди. Енгил овқат, чой билан тамадди қилишгач, тўртовлон тепаликка йўл олишди. Чодир олдида дарахтга узун арқон билан боғланган Генерал қолдирилди.

Ўрмон ичидан ўтган сўқмоқ топилди, майда дарахтли қалин чакалакзордан болтасиз бир қадам ҳам олдинга

¹ Бурундик — кемирувчилар туркумига кирувчи кичкина ҳайвон, олмахонга ўхшайди; ундан фақат ўзининг кичиклиги, икки ёнидаги узун қорамтир йўл-йўл қизиги, тарғил юнглари ва сийрак тукли думи билан фарқ қилади. Бурундик Сибирь ўрмонларида, дарахт илдизлари тагида уя қуриб яшайди. Шунинг учун ер олмахони деб ҳам юритилади.

силжиш мумкин эмасди; бу ерда хилма-хил бута ва эзилган ўсимликлар бир-бирига чирмашиб, куюқ яшил деворга айланган, сўкмоқнинг икки томонидан сиқиб ташлаган эди. Бош устидаги яшиллик орасидан қизғиш қуёшнинг нурларигина ўта оларди.

Овчилар бир-бирларининг кетидан чурқ этмай, кўлларидаги милтиқни отишга тайёр ушлаган ҳолда, дам олдинга, дам дарахт тепаларига аланглаб илгарчи юришарди, чунки бирдан ё ажойиб ўлжа, ёки хавфли душман чиқиб қолиши турган гап эди. Аммо чакалакзорда майда қуш ва олмаҳонлардан бошқа ҳеч нарса кўринмади.

Тепалик ёнбағригача, осонлик билан етиб борилди ва юқорига кўтарилди бошлашди. Бу ерда ўтлар тизза бўйи ўсган экан, Громско дўстларидан орқарокда қолиб, ўсимлик йиғиш билан машғул бўлди.

Зоолог ўзи ўлдирган катта илонни текшириб, холатини шарҳларкан, Қаштанов ердаги жисмдан кичкинагина бир бўлагини зўрға ушатиб олди. Бу қандайдир ғалати, майда оқ қумуш сепкилли сарғиш-кўк рангдаги ғоят ёпишқоқ жинс эди; уни лупада кўриб бўлгач, геолог ҳайрат билан:

— Биласизми, бу қоялар нималардан иборат экан? — деди. — Уларнинг таркиби ярим темир мезосидеритлардан иборат аэролитлар¹га ўхшаш бўлиб, қумушсимон оқ темир аралаш қалайли жисмдир.

— Бу нима бўлди? — сўради Макшеев.

— Бу шуки, ернинг биз текшириб етмаган чуқур қатламларининг таркиби тўғрисидаги геологларнинг тахминлари тўғри бўлиб чиқаяпти. Биз афтидан, оливин пояси² деб аталадиган пояс доирасида бўлсак керак. Бу пояс кичик сайёраларнинг бўлаклари тарзида, планеталараро бўшлиқдан еримизга тушадиган тош метеоритлар билан таркиби бир хил темирга бой оғир тош жинс-

¹ Аэролит ёки метеоритлар — фазо бўшлиғидан Ерга тушадиган темир ёки тошсимон жинслардир. Улар ҳаво қатламларида қаршиликка учрашлари туфайли ниҳоятда қизиқ, устлари эриб кетадиган турли ҳажмдаги парчалар кўринишида бўлади. Улар темирнинг никель ва бошқа анча енгил минераллар билан аралашмасидан иборатдир.

² Оливин пояси — геофизик олимларнинг тахмин қилишича, анчагина чуқурликда, ер қобиғи енгил жинсларининг қалин қатламлари тагида жойлашгандир; у оғир минераллардан (жумладан, кўпгина калий минералидан) иборат бўлиб, юзарокдаги енгил қатламларнинг ернинг ўзагидан айириб туради.

ларидан иборатдир. Биз ҳали яхлит металл тоғ жинсларини учратиб колармиз деб ўйлаш мумкин.

Бир қанча боғ ҳар хил ўсимликни кўтариб Громеко келгач, саёҳатчилар ердаги ўтлар устидан эҳтиётлик билан ёнбағир бўйлаб юқорига кўтарила бошладилар. Чунки уларнинг орасида ҳар хил заҳарли илонлар бўлиши мумкин эди. Баъзида атрофдан ҳақиқатан ҳам турли ваҳимали товушлар, шитирлашлар эшитилиб коларди.

Тепаликнинг устида қояли тизмалар бўлиб, уларда қора-кура доғли, туси сарғиш-кўк йирик калтакесаклар қуёш нурида исиниб ётарди. Улар шу қадар кўп ва қабарик тошларга жуда ҳам ўхшаб кетардики, Қаштанов ҳатто улардан бирини тош деб ўйлаб, ушлаб кўрган экан, қўлини тишлаб олибди. Шундан сўнг у яна янглишиб қолишдан кўрқиб, ҳар бир дўнгни аввал болғаси билан уриб кўрадиган бўлипти.

Тепаликнинг устида намли шабада эсаётган томонга қараган шимолий ёнбағри қалин ўрмон билан қопланган, унинг ичкарисига болта ёрдамисиз кириш мушкул эди. Овчилар кўрган жанубий ёнбағир эса ўрталарида айрим дарахтлари бор ўтлоқдан иборат. Тепалик устидан туриб, жуда узок масофани кўриш мумкин эди: шу каби ёки бундан баландроқ тепалар жануб, шарқ ва ғарб тарафга қараб чўзилган бўлиб, улар то уфққача етарди, шимолий томондагилари бўлса уларга қараганда анча паст ва ёйилиб кетган эди. Бу томонда, узокдаги яссиликда қалин ўрмон ва унинг ҳар ер-ҳар еридан кесиб ўтган дарёчалар кумушсимон лентаси кўзга ташланарди.

Овчилар тепалик устида узокларга — тоғ қирраларидан бир неча метр паст шимолий ёнбағирда тугайдиган ўрмон ичидан ёввойи чўчкалар галаси кўринган томонга қараб ўтиришарди. Энг олдинги — дағал тукли, катта оппоқ йиртқич тишли тўнғиз тизма ёкалаб юриб келиб тўхтади ва бошини кўтариб, кўзларини кўрқинчли чакчайтирди; у тумшуғини чўзиб, бурун катагини дам очиб, дам ёпиб нафас олди. Тўнғизнинг орқасида катта-кичик ёшдаги чўчка ва чўчкачалар тўдаланишди. Мазкур кўптуёқлилар ташки томондан зоологга маълум бўлган ёввойи чўчкалардан фақат катталиклари билангина фарқланарди.

— Мана қарабсизки, кечки овқатимиз ҳам оёғимиз остидан чиқиб қолди! — деди Макшеев. — Ёввойи чўчка боласининг гўштидан қилинган кабоб жуда мазали бўлса керак, деб ўйлайман.

— Гўштга унча зарурат йўк, — деб жавоб берди озик-овкат ишларини бошқарувчи Громеко, — буғу гўштидан ҳали бор.

— Бироқ гўшт запас килиб кўйиш зарар килмайди, ов ҳаммавакт ҳам ўнгидан келавермайди-ку.

— Биласизларми, чўчкаларни отиш хавфли нарса, — огоҳлантирди Папочкин, — жаҳли чиққан тўнғиз — даҳшатли душмандир.

— Энг баланд қояга чикиб оламиз-да, бир жуфт боласини отамиз, — деди Қаштанов.

Овчилар энг баланд чўккига кўтарилдилар; Макшеев картечли патронни жойлаб, чўчка болаларига ўк узди. Подадаги учта чўчкачадан бошқалари тум-таракай бўлиб ҳар тарафга қочиб кетди. Лекин подани бошловчи чўчка ва бошқа чўчкалар қоя олдига югуриб келиб, унинг атрофини ўраб ола бошлади ва юқорига чиқишга ҳам уриниб кўрди. Улар текис дўнгларга чиқолмагач, баттар-рок ғазабланди. Овчилар шу қамал баҳона, чўчкаларни жуда яқин масофада яхшилаб кузата олдилар. Зоологнинг кизиқиши сўнггач, энди нима қилиш керак, деган савол туғилди.

— Ахир улар бизни бунда бир кеча-кундуз ушлаб туриши ҳам мумкин. Уларнинг овкати оёғи остида, бизники эса йўк, бунинг устига ўтиравериш ҳам ноқулай, — деди Қаштанов. — Чўчкаларни милтиқ отиб қочиришга тўғри келади.

Шу пайт анчадан бери ўрмон чеккасини кузатиб турган Макшеев бақриб юборди:

— Бизга ё тўнғизларга қараб чеккадан катта бир ҳайвон келаяпти, мен унинг фақат сарик саринини кўраётирман.

— Қани, қаерда?

— Хув анов сайхондаги бута олдида кўринди, энди бутанинг ўнг томонини кузатинг.

Ҳамма кўрсатилган томонга тикилди, ҳақиқатан ҳам бутанинг ўнг ёғидан аста-секин келаётган тарғил нарса кўринди, унинг терисидаги кўндаланг қорамтир йўл-йўл чизикларни пайкаб олиш қийин эмасди.

— Яна айиқ бўлмасин? — гумонсиради Макшеев.

— Балки бу сафар йўлбарсдир, — деди Папочкин. — Уни қаранг, худди мушукка ўхшаб қадам ташлайди-я.

— Менимча, отиш пайти келди, — деди Қаштанов.

— Тўнғизларгами ё ҳозирги йирткичгами, қайси бирига отиш керак?

— Яхшиси тўнғизларга қараб отайлик. Агар тўн-

ғизлар ўрмонга қочса, тўғридан-тўғри йиртқичга дуч келишади ва улар билан овора бўлиб қолади. Башарти улар бошқа томонга қараб қочса, унда йиртқич ўзининг турган жойини ўзгартиради ва биз уни яхшироқ кўришга муваффақ бўламиз ёки қулайроқ туриб қолса, отамиз. Хозирча унинг орқасигина кўриняпти, ўк аниқ бориб тегиши қийин.

— Тўнғизларга қарата олдин бир ўк узамиз, қолган уч милтиқ эса йиртқичга қаратиб турилади.

Қоянинг дўнғроқ жойида ўтирган зоолог подани бошлаб юривчи тўнғизни нишонга олди. Чунки у олдинги оёқлари билан қояга тармашиб, козиқ тишлари билан Макшеевнинг этигидан тортишга уринаётган эди. Яқин масофадан туриб узилган ўк шу заҳотиёқ тўнғизни қулатди, қолган чўчкалар кўрққанидан ўрмонга қараб қоча бошлади. Улар ўрмон ёқасига етганларида тарғил танали йиртқич уларнинг чап томонидан бирдан отилиб чиқиб, анча наридаги тўнғизларга вабодай ёпишди. Чўчкалардан иккитаси йиртқич хайвон панжалари остида қолиб, қолганлари чийиллашиб, ўрмонга кириб йўқолди.

— Бу айниқ эмас, йўлбарс! — хитоб қилди Папочкин, йиртқичнинг сакрашини кузатаркан.

— Тўғри, — тасдиқлади Қаштанов, — устки жағининг улкан тишларига қараганда қилич тишлилар зотиданга ўхшайди. Бу зот учламчи даврда жуда кўп бўлиб, шу давр охирларига келганда, йўқолиб кетган эди.

— Афсуски, у қўлдан кетаяпти. Уни қаранг, ўлжаларини ўрмон ичига судраяпти, бизнинг бу ердалигимиздан хавфсираётганга ўхшайди! — кичқирди Макшеев.

— Майли, кўяверинг — бугунги материаллар етарли, — деди ўлган тўнғизни ўлчаш билан шуғулланаётган Папочкин. — Бу малъунни ҳам қайиққа судраб борамизми ёки чўчка болалари билан кифояланамизми?

— Мабодо у семиз бўлса, ёғи олиб кетилса, зарар қилмас эди, — деди Громеко. — У вақтда гўштни товада қовуриш мумкин бўларди. Қани, сизлар бу ишни тугаллаб турунг, мен тагин ўсимлик териб олай.

ЧОР-НОЧОР УЧУВЧИ

Қаштанов яна қояларни текшириш билан машғул бўлди, Макшеев ва зоолог тўнғиз ва чўчкаларни саранжомлаш билан овора эдилар. Громеко бўлса тепанинг жанубий ёнбағрига ошиб ўтиб, ўсимликлар орасидан уларнинг янги тур ва навларини излаб юрар, секин-

секин пастликка тушарди. Бирдан тепа устида, қуёш юзини тўсиб ётган булут соясидек, бир нарса лип этиб ўтди; зоолог ва унинг ёрдамчиси чўчиб, бошларини кўтариб қарадилар. Улар сайхон тепасида айланиб юрган, бургутга ўхшаш бахайбат қора қушни кўришди.

Қуш кўкқисдан шўнғиди-да, энгашиб турган ботаникнинг орқасидан чанг солиб кўтариб олиб кетди. Аммо ўлжа шундай улкан қушга ҳам оғирлик қилди. Қуш қанотларини кучи борица силкитиб, ортиқча баланд учишнинг уддасидан чиқолмай, атиги тўрт метрча юқорилади, бироқ у чангалида нажотсиз осилиб бораётган ўлжасини ташлаб кетишни истамасди.

Папочкин билан Макшеев милтиққа ёпишдилар, лекин зоолог шу захотиёқ милтиқни тушириб:

— Мендаги патрон сочма, дўстимизни шикастлаб қўйишим мумкин, — деди.

Макшеев йўлбарсга отаман, деб ўқлаб қўйган милтигини ёнидан учиб ўтаётган қушга тўғрилаб ўқ узди. Қуш пастга шўнғиб, Громекони чангалидан қўйиб юборди ва бир оз учиб бориб, қояга урилди.

Овчилар ёнбағирдаги қияликда юз тубан хушсиз ётган ботаникнинг ёнига чопиб келишди. Унинг қалин қалта камзули қушнинг тирноқлари зарбидан йиртилган бўлса-да, камзулининг кенглиги туфайли баданини бир озгина тирнабди, холос. Ботаник хушига келтирилди, яралари боғланди, сўнг Папочкин билан Макшеев тепалик устига — қуш ётган ерга чиқишди. Бу — қанотини ёзганда узунлиги тўрт метрдан ошадиган, думидан тумшуғигача қарийб бир ярим метр келадиган ниҳоятда катта гриф¹ эди; патларининг усти қорамтир кўнғир, таги эса оч кўнғир эди. Деярли патсиз бўйнининг бошланиш ерида қорамтир-оқ патлар ўсиб чиқиб, улар худди каттакон ёқага ўхшарди; ҳайбатли тумшуғининг учида сап-сарик шиш дўппайиб турарди.

Бундай қуш қўй, эчки ва кичикроқ чўққани бемалол олиб кетиши мумкин, лекин етмиш килограммли одамни олиб кетишга кучи етмас эди: у, афтидан, ботаникни ўтлоқда санқиб юрган қорамтир тўртоёқли маҳлуқлардан, деб ўйлаган бўлса керак.

¹ Гриф — бургутга ўхшаган йирик йиртқич қуш, аммо бош ва бўйинлари деярлик патсиз бўлиб, бўйни бошланган жойда патдан айлана ўсиқлар бўлади. У анча иссиқ мамлакатларда яшаб, ўлимтиқлар билан тамадди қилади ва уларни жуда узок баландликлардан ҳам кўра олади.

Гриф ўлчанди ва қояда қанотлари ёзиглиқ турган ҳолда суратга олинди. Громеко ҳам ўзига алам етказган қушни томоша қилмоқ учун бу ерга кўтарилди. У ҳамроҳларига, қуш бирдан келиб орқадан човут солганда, йўлбарс тагида қолгандай бўлаётганини ва ўша захо-тиёқ хушидан кетганини айтди.

— Энди манзилга кайтсак бўларди,— деди Папочкин.— Бугун биз тўнғизлар билан грифнинг хужумига учрадик, яқин масофадан туриб йўлбарсни кўрдик, тақдирни шунчалик синаб кўрганимиз етса керак?

Ҳамма юриш ва ҳаяжондан ҳориган эди, шундай бўлса-да, тўнғизнинг ёғлиқ биқин ва сон гўштини, чўчкалар, тоғ жинслари ва ўсимликларни кўтаришиб, мамнунлик билан орқага қайтишди. Овчилар чодирга яқинлашганларида Генералнинг жуда қаттиқ вовуллаётганини эшитиб, унга ёрдамга шошилдилар. Улар дарёча соҳилидаги кичкина ўтлоққа чопиб келиб, итнинг чодир орқасидан вовуллаётганини ҳамда ярми сувда, ярми қирғоқда турган даҳшатли гиппопотамни кўришди. Баҳайбат махлук, чамаси, ўтлоқда ўтламоқчи ёки аганаб ётмоқчи бўлган-у, лекин ит кўтарган шовқиндан боши қотиб турган экан. Гиппопотам ўзининг кичкина-кичкина кўзларини умрида ҳеч кўрмаган безовта ҳайвончага маъносиз тикиб турар ва вақти-вақти билан узун тиш ва нимпуштиранг тилли катта оғзини очиб қўярди. У оғзини ҳар очганда Генерал кўрқиб вовулар ва тинчимасди.

Баҳайбат махлук югуриб келаётган одамларни кўриб, олд томони билан ўнғайсиз бурилди-да, сувга шалоп этиб ташланди ва майда-майда сўгалли, ёғ босган кенг орқасини чиқариб дарёча бўйлаб пастлик сари сузиб кетди.

— Яхшиям уйга қайтганимиз, — деди Генерални ечаётиб Громеко, — бу махлук кўп кўнгилсиз ишларни қилиши, чодирни тилка-пора қилиб ташлаши, бутун нарсаларимизни босиб, поймол этиши, қайиқларимизни чўктириб ёки синдириб юбориши мумкин эди.

— Ҳа, қайиқларимиз бутунмикин, — деган Макшеев қирғоққа чопиб борди-да, шу ондаёқ, кичкира бошлади: — Битгаси ўрнида, иккинчиси йўқ! Тагин бу тасқара қайиқнинг арқонини узиб юборган бўлмасин?

— Нарироққа оқиб кетмасдан дарров орқасидан қувиб етиш зарур! — деб бақирди Қаштанов, соҳилга югуриб келаркан.

Иккаласи ҳам ҳар эҳтимолга қарши милтиқ олишиб, қолган қайиққа ўтиришди ва оқини бўйлаб пастликка томон суза бошлашди; тезда улар йўқолган қайиқни

топишди. У пастликка караб оқиш ўрнига, дарёчанинг қок ўртасида бир жойда айланиб турарди. Овчилар шошилиш равишида унга яқинлашдилар. Қаштанов илгак ташлаб тортмоқчи бўлган ҳам эдики, бирдан қайик худди жони бордай шартта тисланиб суза кетди, аммо энди у сув оқимидан кўра тезроқ суза бошлади. Яна қувишга тушилди; Макшеев бор қучи билан эшкак эшди, Қаштанов эса илгак тутганича турарди.

— Э, уни нимадир тортиб кетяпти, — деди у, яқин қолган қайик яна итарилиб узоқлаша бошлаганда.

— Уни гиппопотам илинтириб олмаганмикин? У оёғи билан арқонига ўралиб қолган ёки қайик боғлаб қўйилган ёғочни тишлаб олган бўлиши мумкин.

— Худди шундай, — деди Қаштанов, қайик олдида пишиллаб нафас олиб сузаётган ҳайвоннинг кенг сағрини ва калласини кўраркан.

— Агар биз уни отадиган бўлсак, яна ҳам тазроқ сузди ёки қайикни ўзи билан бирга сув остига олиб кириб кетади.

— Уни қувиб етиш ва қайик арқонини қирқиб ташлаш керак, акс ҳолда ҳеч нарса қилолмайсиз.

Макшеев яна зўр бериб эшкак эшди. Тез орада у қайикка илгак ташлашга ҳам муваффақ бўлди ва гиппопотам олиб қочаётган қайикнинг борти ёкалаб, унинг тумшук томонига суза бошлади. Қаштанов таранг тортиб турган арқонни тезда кесиб юборди, арқоннинг кесиб ташланган томони бир зумда сув остига кириб йўқолди.

— Тағин озгина уринганимизда, мен батамом ҳолдан тоярдим, — деди Макшеев, нафасини ростлаётиб. — Агар ўқни аямаганимда эди, шу қалтис ҳазили учун маҳлукни аспаласопинга жўнатардим.

— Биз чодирдан анча йироқлашиб кетибмиз, — деди Қаштанов. — Энди оқимга қарши эшкак эшишга тўғри келади. Қани, эшкакни менга бериб, сиз бир оз дам олинг.

Жойлар алмашинди, тутиб олинган қайик шатакланиб, юқорига караб суза бошланди.

— Дарёча чуқурлашиб қолибди, — деди илгак билан қайикни суриб юбормоқчи бўлган Макшеев, аммо у дарёчанинг тагига етолмади — дарёчанинг бу еридаги чуқурлиги икки метр эди. — Бундай сувда бунақа йирик ҳайвоннинг учраши бежиз эмас. Эндиликда биз кечалари соҳил бўйлаб қиладиган экскурсиялар вақтида қайикни эҳтиёт қилиш учун уни сувдан олиб қўйишимиз керак экан.

Дарёча бўйлаб аста юқорига кўтарилар эканлар, иккала қайик икки қирғоғи ўтиб бўлмас чакалакзор — бута

ва дарахтларнинг яшил девори ўртасидаги қоронғи дарёчадан сузиб борарди. Дарёча иллизини ювиб юборган буталарнинг новдалари эгилиб сувга тегарди. Чирмашиб ўсадиган нотаниш ўсимликнинг оч-қизил йирик гулларида катта-катта чиройли капалаклар ўйнаб учишар, асаларилар гувиллашарди.

Сув қайиқларнинг тумшуғи тагидагина шалоплар, эшаклар бир меёрда ҳаракатланар, чакалакзордан эса кушларнинг сайраши эшитилиб турарди. Макшеев бортидан энгашиб, сувга қаради: дарёда гоҳ-гоҳ баликлар тўда-тўда бўлиб кўриниб, яна йўқ бўлиб кетарди.

— Қайикдан туриб бу ернинг табиатига назар солсанг, қандай яхши-а? — деди у. — Қирғоққа тушадиган бўлсанг, чакалакзордан ўтолмайсан, бирор заҳарли илон ёки йиртқич ҳайвонга дуч келмай, бир қадам ҳам илгари юролмайсан. Муз, туман ва бўрон билан шунча кун олишгандан кейин еримизнинг ички сатҳига оқувчи дарёдан сузиб бораётганингга ишонгинг келмайди. Ахир Африка, Жанубий Американинг қўл тегизилмаган ўрмонларини эслатувчи бу ер шу музликларга жуда яқиндир. Ҳозир шимолий Американинг қайси кенглигида эканлигимизни билсак чакки бўлмасди.

— Буни билиш қийин эмас. Музлик кўтармасидан бошлаб босиб ўтган йўлимизни картага қўйиб кўрсак, ҳамма нарса маълум бўлади. Менимча, биз ҳали Бофор денгизи, ғоят катта кенглик ёки тўғрироғи, Алясканинг шимолий қирғоқлари тундрасидамиз. У ерларда ҳозир жуда қаттиқ, қирчиллама совуқ, музлар, оқ айиқлар бўлгани ҳолда, бу ерда турли-туман ўсимликлардан тортиб йўлбарс, гиппопотам ва илонлар.

Шу пайт Макшеев сув юзида ёркин куёш аксини кўриб қолди ва дарҳол бошини кўтариб:

— Э, қизил куёшча-ку,— деб кичкирди,— ниҳоят у беғубор осмонда кўринди, ана қаранг! — Плутонни фақат қалин ё сийрак туман пардаси ҳамда булутлар орасидан кузатишга кўникиб қолган сайёҳлар ҳали осмоннинг ранги ва ёруғлик берувчи бу ер ядросининг ҳақиқий манзараси ҳақида тасаввурга эга эмас эдилар. Энди бўлса бу парда йиртилиб, тўп-тўп булут ҳосил бўлган эди. Мана шу булутларнинг орасидан беғубор осмон кўриниб турарди. Бироқ осмон ер юзида кўрингандек зангори тусда бўлмай, қорамтир-кўк эди.

Тиккада Плутон порларди, унинг диаметри куёшнинг кўринма диаметридан бир оз каттароққа ўхшарди.

Бу ерости ёки «ер ичи» ёритгичи ботиш олдидан

ёхуд чиккандан кейин калин хаво катлами оркасидан нур сочувчи куёшни эслатарди. Унинг гардишида хар хил ҳажмдаги кўпгина кора доғлар борлигини пайкаш мумкин эди.

— Бу марказий ёриткич ёки Еримизнинг ҳақиқий ўзаги сўниб бораётган кизил юлдуз ҳолатида бўлиб, ўзининг сўнгги ёниш боскичини ўтамоқда. Яна бир мунча вақт ўтгач, у бутунлай сўнади! Ички юзада зулмат ва совуқ ҳоким бўлиб, яшнаётган мавжуд ҳаёт аста-секин йўқ бўлади, — деди Каштанов.

— Ҳайрият, биз бу ерга вақтлироқ келиб, уни ўрганаймиз! — хитоб қилди Макшеев. — Бир оз кечикканимизда борми, олдинда фақат зимзиё тунга йўлиқиб, орқага қайтишга мажбур бўлардик.

— Ҳа, мен «бир оз» сўзини геологик маънода айтдим. Ўзимизнинг оддий тилимизга кўчирганда, бу балки бир канча минг йилга тенг, шу сабабли бизнинг узоқ келажакдаги авлодларимиз ички юзани ўрганиш имкониятига эга бўлар ва ҳатто унга одамлар кўчиб ҳам келар.

— Қуллук-э! Абадий коронғуликда ўлишга маҳкум этилган мамлакатга кўчиб келишармиш-а!

ТРОПИКА МОМАҚАЛДИРОҒИ

Мана шундай қизғин суҳбат билан вақтнинг ўтгани ҳам сезилмади; ҳар иккала қайиқ Папочкин билан Громеко кечки овқат тайёрлаб кутиб турган манзилга келиб тўхтади. Ботаникнинг тепаликдан терган ёввойи пиёзи солиб ковурилган ва қайнатма қилиб пиширилган чўчка боласи гўшти жуда мазали бўлиб чиқди. Улар маслаҳатлашиб, овқат турли хил бўлсин учун озиқали мева, илдиз ва кўкатларга энди кўпроқ эътибор бериш керак, деб қарор қилдилар. Барча сабзавот ва ундан қилинган консервалар ўтовда қолдирилиб, ўзлари билан фақат чой, қанд, кофе, бир оз қотган нон ва туз, калампир, ширалик каби зираворларни олишган эди. Овчилик ва балиқчилик маҳсулотлари овқатнинг асосини ташкил қилиши, шу жойнинг флораси овқат таъмини яхшилаши керак эди.

Ухлаш олдидан чодирнинг яқинига катта гулхан ёкиб, навбат билан қоровуллик қилинди, чунки йўлбарс билан бўлган хангама йирткич ҳайвонлар ҳамласидан эҳтиёт бўлишга чақирарди. Қоровулликда турган хар бир киши ҳақиқатан ҳам яқиндаги ўрмондан штирлаш, карсиллашларни, чўчиб кетган қушларнинг қанот қоққан-

да чиккан товуш, кичкиригини эшитар, Генерал бўлса, кулоғини тез-тез диккайтириб, ириллаб кўярди.

Эртаси куни сафарнинг биринчи соатларида жойнинг характери ўзгармади; шимол томонда дарахтзор тепалик, жанубда чўллик ва дарёча қирғоғи бўйлаб қалин ўрмон давом этаверди. Кундузги манзил тушки овқатдан сўнг Каштанов билан Громеколар чиккан чап қирғоққа қилинди.

Флора орасида кўпгина янги ўсимликлар — мирта, дафна, тафлон каби доим кўм-кўк бўлиб турадиган ўсимликлар бор экан. Ёнғоқ дарахтлари шунчалик катта эдики, улар эман, қора қайин, қайрағочлардан қолишмасдилар; жанубий ёнбағирда қора қайин, сарв, туй, нинабаргли тислар учрарди. Ажойиб магнолия ўсимлиги ўзининг хушбўй йирик оқ гулларини очган эди. Дарёча ёқасидаги чакалакзорда бамбук ва ҳар хил чирмовуклар кўзга ташланар, уларни кўрган Громеко эса ҳар қадамда шодланарди.

Шу пайтгача саёҳатчиларга йўлдош бўлган шимол шамоли тўхтагани учун ҳаво ҳарорати шу куни соя жойда + 25° даражага етди. Ҳаво қалин ўрмонлардан чиккан нам буғ билан оғирлашди. Гарчи куёш булутлар орасидан хира нур сочаётган бўлса-да, текширувчилар тепалик ёнбағри бўйлаб, терга ботиб, кийинчилик билан кўтарилишди.

Куннинг дим бўлиши натижасида бутун табиат гўё тиниб қолгандек туюлиб, қуш ва ҳайвонлар ҳам сояга яширинган эди.

Тепаликнинг устида Каштанов билан Громеко; улар атрофни кўздан кечириш учун шимол томонга қарашган эди, чидаб бўлмаслик даражадаги бу иссиқликнинг сабабини англашди: уфқда ярақлаб кўк-қизил тўлқинли булут ўраб олган момақалдирик ўзининг афсонавий миноралари билан тўқ бинафша ранг тусда босиб келар ва тезлик билан яқинлашарди.

— Қайиқлар олдига югуриш керак,— деб кичкирди ботаник.— Тропик момақалдириги бошланадиганга ўхшайди.

Иккаласи ҳам ўсиқ бўлик ўтларга илашиб, қиялик жойлардан сирпанганча пастга тушишди. Улар ўн минутчадан кейин нима қилишларини билмай, уларни сабрсизлик билан кутаётган Макшеев ва Папочкин олдига, манзилга етиб келишди. Чодир ёмғир оқими ва ёғиш эҳтимоли бўлган дўлга тоб беролмаслиги мумкин эди. Дарёча қирғоқдан тошиб чиқиб, илдизи билан суғирилган дарахтларни оқизиб келиш хавфи бор эди, қайиқда туриш ҳам хатарли эди. Юкларни соҳилга ташиб, қайиқни сув-

дан чиқариш ва буталар орасида яшириниш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Папочкин бу планни ўртоқлари билан муҳокама қилаётиб, дарё оқими бўйлаб катта сув илонини қувлаб қилган кичик сайри вақтида тепаликнинг этак томонида осма қоя кўрганлигини эслади. Қоя уларни ёмғирдан сақлаши мумкин эди. Қояга боришга шошилиш керак — момақалдиروق тезда яқинлашаётир! Ҳамма қайиқларга тушиб, қояга сузиб борди ва бир неча минутдан сўнг юклар бўшатилиб, барча нарса осилиб турган қоя остига ташиб кирилди. Шамол урадиган томон қайиқлар билан тўсиб қўйилди.

Саёхатчилар қоя ёриқларида ётган бир неча кичкина илонларни ҳайдаб, атмосферанинг улуғвор фожиали манзарасини тинчгина кузатиш имкониятига эга бўлдилар.

Кўк-қизил тўлқин осмоннинг ярмисигача келди ва кўёш юзини тўсди; у паст томондан қоп-қора бўлиб кўринарди. Бу, кузатувчилардан ҳеч бири сира эшитмаган кучли момақалдиروق билан биргаликда кўзни кўр қилувчи чакмоқлар томонидан ёритилаётган қандайдир тагсиз чуқурлик эди. Гоҳ қар қиладиган даражада устма-уст портлашлар, гоҳ юзларча тўпларнинг гумбирлашидек овозлар эшитилар эди.

Яқиндаги ўрмон шамол эсиши биланок гувулларди. Шимолдан яна қандайдир титроқ кўзготадиган ва момақалдиروق гумбирлашини ҳам босиб кетадиган даҳшатли гулдираш садоси яқинлашмоқда эди. Гўё ўша томондан йўлида учраган барча нарсаларни янчиб, вайрон қилиб келаётган баҳайбат поезд яқинлашарди.

Саёхатчилар ранглари ўчиб, атрофга хавфсираб қарай бошладилар.

Қуюн етиб келди. Ҳавода сон-саноксиз барглар, гуллар, шох-шаббалар, илдизи билан кўпорилган буталар ва ўрмонга яшириниб улгурмаган кушлар учиб-тўзғиб юришарди. Борган сари қоронғилик боса бошлади. Момақалдирокининг кучли гулдираши натижасида хуштак, шитирлаш ва қарсиллаш овозлари эшитиларди. Катта-катта ёмғир томчилари ва айрим дўл доналари ерга, сувга тушар, сув кўпириб оқарди. Сўнгра ҳаммаёқни тин қоронғулик босди ва чакмоқ ёруғидагина бир зумга хавфли манзара кўзга ташланди; гўё бутун ўрмон ҳавога кўтарилиб, ёмғир ва дўл оқими билан бирга қаёққадир учиб кетаётгандек эди. Гумбирлаш натижасида кулоққа бақириб айтилган сўз ҳам эшитилмасди.

Бу даҳшатли фожа атиги беш минут давом этди.

Кейин ҳаво тезда ёриша бошлаб, шамол секинлашди, шовкин-сурон ва гумбирлашлар жануб томонга ўтиб кетди, ёмғир бўлса битта-яримта томчилаб турарди, холос. Лекин дарё бирданига тоша бошлади, тўққизил рангга кириб лойқаланди, кўпик билан қопланди, ундан барглар, шох-шабба ва бутун-бутун дарахтлар оқиб кела бошлади. Кулранг булут парчалари ҳали ҳам осмонда сузмокда, аммо Плутон бўрон қолдирган вайроналик изларини ёритиб, тиржайиб кўрина бошлаган эди.

Саёхатчилар қоя остидан чиқиб, атрофга назар ташладилар. Қайиқлар ёнида ёнғоқ қатталигидаги дўл доналари билан аралашган барг, шох ва буталар тўпланиб қолганди. Бир неча учи ўткир бутоқ қаттиқ урилиб, қайиқларнинг ёнларини тешиб ўтибди. Бу тешиқларни тезлик билан ямаш керак эди. Нина, ип ва бир парча мумланган парусинани олиб, ишга киришилди.

Қайиқларни ямаш бир соатча давом этди, бу вақт ичида дарё ўз аслига тушиб, тозаланди ва сузишни давом эттиришга имкон туғилди. Жанубда, тепаликлар орқасидан қора булут кўздан йўқолди ва саёхатчилар булутсиз мовий осмонни биринчи марта кузатишга муваффақ бўлдилар.

— Ахир ўйлаб кўринг, — деди қайиққа ўтирволган Папочкин, — худди бизнинг тепамизда, шу ложувард осмон устида, тахминан ўн минг километр узоқликда худди шу ер каби ўрмон, дарё ва турли ҳайвонларни бўлган ер бор. Уни бошимиз устида кўрсак ажойиб иш бўлар эди!

— Масофа жуда узоқ, — деди Қаштанов, — чанг заррачалари ва сув буғлари бўлган ҳаво қатлами етарли даражада тиниқ бўлмайди, кўкат билан қопланган ер эса ёруғликни кам акс эттиради, унинг равшанлиги ҳам етарли эмас.

— Сизлар, — деди Макшеев, — кеча унча баланд бўлмаган тепаликдан туриб, атрофни кузатганимиздаги жойларнинг юқоридан қарашга нисбатан яхшироқ кўринишига эътибор бердиларингизми? Биз турган жой ер юзаси каби қабарик эмас, балки ботикдир; шу туфайли юз километрча ердаги текис ўрмонни ҳам кузата оламиз, гўё биз ясси палланинг тагида турибмиз.

— Назарий жиҳатдан атрофни кўришимиз чексиз бўлиши керак; биз борган сари осмонга кўтарилаётган юз эмас, балки беш юз, минг километрлик узоқликдаги жойни ҳам кўришимиз керак эди. Бирок узоқ масофа-

даги ҳавонинг куйи қатлами етарли даражада тиниқ бўлмай, нарсаларнинг ташки кўриниши бир-бири билан аралашиб кетади.

— Бинобарин, бу ерда уфқнинг чизиғи тепадаги уфқнинг чизиғига қараганда аниқ ва тиниқ эмас экан-да. Тўғрироғи, бу ерда уфқ йўқ, биз бўлсак, ернинг аста-секин осмонга кўшилиб боришини кўрамиз!

— Биз паст учган булут ёки туман сабабли шу пайтгача бу фактга эътибор беролмадик.

Кечга бориб дарё анча кенгайди, унинг оқим тезлиги эса сусайди, натижада тез юриш учун тинмасдан эшкак эшиш лозим эди.

Хар икки кирғоқнинг кўм-кўк дарахт деворининг айрим ерларида узилган жойлар бўлиб, дарёча сувининг бир қисми ўша томонга оқар ёки у ерлардан бош ўзанга келиб кўшиллар эди. Ўзанининг ўрталарида сувдан кўтарилган, калин камншлар билан ўралган ороллар учрай бошлади.

Саёҳатчилар шундай бир оролни айланиб ўтиб, камишлар орасида узилган жойни кўриб қолишди. Унинг ичка-рисида кўм-кўк чакалакзорга қараб кетган сўқмоқ йўл кўринарди. Макшеев соҳилга чиқиб, оролни кўздан кечириш учун қайикни шу узилган жой томонга ҳайдади. Лекин қайикнинг тумшуги балчикли қияликка тегиши билан, чакалакзордан қилич тишли йўлбарснинг боши кўринди. Ўттиз сантиметрча келадиган икки ялтирок оқ тиши худди моржникига ўхшаб, юқори жагидан осилиб тушган эди. Афтидан, ҳайвон тўқ бўлиб, ҳамла қилмоқчи эмасди. У эснaganдек оғзини катта очди, сўнгра чакалакзор орасига кириб йўқолди. Бу кўрқинчли йиртқичнинг мавжудлиги одамларни оролга тушишдан воз кечишга мажбур қилди. Эртаси куни дарёча яна торайди ва оқим тезлашди.

Ўсимликлар борган сари субтропик характерга кира борди; эман, қайин, заранг дарахтлари ўрнига магнолия, дафна, каучук дарахтлари кўрина бошлади. Булар ботаникка фақат номи ва оранжериялардаги қуриб бораётган намуналари орқалигина таниш эди, холос. Аммо, елпиғичсимон ва саго пальмаларини қайикдан туриб ҳам аниқлаш қийин эмасди.

Тепаликлар ахён-ахёнда учраса-да, улар паст ва кенг эди. Ёнбағирларда баландлиги белгача келадиган ҳар хил ўтлар, Марказий Африка ўрмон галлериясини эслатувчи тўп-тўп ҳолдаги айрим дарахтлар ўсиб ётарди.

Туташ чакалакзорлар пастлик ерларни эгаллаб, дарё соҳили бўйлаб чўзилиб кетган эди.

Флорани узок экскурсия давомида ўрганиш учун, тушки овқатни шундай тепаликлардан бири яқинида қилишмоқчи бўлишди. Макшеев қайикни кўриклаб туришга рози бўлди, қолган уч киши овқатдан сўнг тепаликка қараб йўл олди.

ҲАРАКАТЛАНУВЧИ ДЎНГЛИК

Йўлнинг дастлабки метрларини чирмовук ва буталар орасидан болта ёрдами билан очишга тўғри келди. Бирок кейин баҳайбат эвкалипт, мирта, дафна ва бошқа дарахтларнинг ярим қоронғилик ҳукм сурган яшил шу гумбази остидаги майда буталар анча сийраклашди. Қирққулок ва дарахт таналари ораларидаги ер турли йўсинлар, ажойиб орхидеялар билан қопланганди. Юқорида хашаротлар чириллашар, пастда эса жимжитлик ҳукм сурарди. Аҳён-аҳёнда силлиққина судралаётган илон ёки қалта-кесақлар кўзга ташланарди.

Тепаликка яқинлашган сари ўрмон сийраклашиб, Плутонинг кизгиш нури ергача етиб борарди; бу ерда жониворлар ҳам, буталар ҳам, ўт ва гуллар ҳам кўп эди. Овчилар дарахтлар орасидаги қинғир-қийшиқ бўлиб кетган сўқмоққа чиқиб олишди ва бу — ўрмондан олиб чиқар деган умид билан йўлга тушишди. Олдинда Қаштанов, унинг кетидан Папочкин қуролларини шай қилиб, атрофни эҳтиётлик билан қузатган ҳолда олға томон борарди. Громеко ўсимликларни йиғиш учун тез-тез тўхтаб, энг орқада келарди.

Қаштанов бирдан тўхтади ва хушёр бўлишга чақириб, қўлини кўтарди: олд томонда қаттиқ қасирлаш билан секин-секин ириллаш эшитилди. Сўнгра сўқмоқда айниқча ўхшаган, лекин юнглари ўсик думли, узун, ингичка бошли жуда катта ҳайвон кўринди.

— Бу чумолихўр, — шивирлади зоолог. — Унинг Жанубий Америкадаги маълум турлари кўрқинчли кўрниши ва катта тирноқли бўлишига қарамай, жуда ювош бўлади. Аммо улар бу ердан анча қичикдир, ахир бунинг бўйни икки метрдан ҳам ошади-да!

Шу орада чумолихўр унинг йўлини тўсиб турган кишиларни сезиб қолди ва иккиланиб тўхтади.

— Сўқмоқдан четга чиқамиз, — деди зоолог. — У бизнинг ёнимиздан ўтса, яхшилаб кўриб олишимиз учун имкон беради.

Овчилар четга чиқиб, бир тўп буталар орасида яшириндилар. Чумолихўр ишонсизлик билан ўрмонга қараб

яна бир неча минут турди, сўнгра ҳар беш-олти кадамда тўхтаб, атрофга тикилганча, секин-аста илгари юриб кетди. Папочкин мана шундай тўхташлардан бирида уни ён томондан суратга олди, шунда ҳайвон затворнинг шиқиллашини эшитиб қолиб, думини гажак қилганча, йўғон панжаларини шапиллатиб қочишга тушди; унинг узунлиги тумшуғидан думининг учигача тўрт метрдан кам эмасди.

Сайёҳлар ўрмондан чиқиб, тобора юкорига кўтарилиб кетган тепаликнинг этагига келиб етдилар. Қаштанов ҳеч қандай ўлжа топилмайдиган бир хилдаги шипшийдон ёнбағирга ранжиб қарар, ботаник бўлса, қалин ўтлар орасидаги беҳисоб нотаниш гулларни кўриб, беҳад қувонар ва уларни терарди. Шунда бирдан геолог тепалик ёнбағрида анча каттагина гумбазсимон дўнгликни кўриб қолди. Дўнгликнинг очик ёнбағри металлдек яраклаб турарди.

— Мана, менга ҳам ўлжа топилди! — хитоб қилди у болғасини олиб, дўнгликка қараб югураркан; бу пайт Папочкин пастроқ дарахтга қочиб қутилмоқчи бўлган калтакесакни тутиш билан овора эди.

Қаштанов дўнглик ёнига келиб, ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди — дўнглик ҳеч қандай ўт-ғиёҳсиз яланғоч бўлиб, уст томони қора ҳошия билан ўралган қўнғир олти ёқли пластинкадан ташкил топган эди.

Ҳангу манг бўлган геолог жинсдан бир оз синдириб олмоқчи бўлди, бироқ болға дўнгликка урилиши билан сакраб кетди.

Дўнгликнинг устида ёрилган жой бўлишига умид боғлаган Қаштанов унинг устига аранг чиқиб олди; гарчи дўнгликнинг баландлиги уч метрча бўлса-да, ёнбағри жуда силлик эди. Унинг устида ҳам жинс худди шундай тош-метин. Геолог камаридан исқанасини олиб, икки пластинка ўртасидаги ёрикка тикди ва уни болға билан қоқа бошлади; исқананинг ўткир учи аста-секин жинсга кира бошлади.

Беҳосдан бўлган қаттиқ туртки тиззалаб турган Қаштановни иткитиб юборди ва у пастга ағдарилиб тушмаслик учун исқанани аранг ушлаб қолди. Туртки давом этар ва Қаштанов ҳайрон бўлиб атрофга боқарди. Унинг назарида атроф ер ҳаракатга келиб, дарахтлар ҳам силкинаётгандек туюларди.

— Росмана зилзила! — бақирди у қирқ кадамча нарида турган ҳамроҳларига, — сизлар ҳам сезаяпсизларми?

Буни эшитган Громеко билан Папочкин таажжубланиб, бир-бирига қарашди. Улар ҳеч қандай зилзилани сезишмасди. Лекин улар Қаштанов ёққа қараб, оғзилари очилиб қолди; геолог турган дўнглик каттакон тепаликнинг ёнбағри бўйлаб аста-секин силжир эди.

Улар бир дақиқа сўзсиз туришгач, ҳаракатланувчи бу ғаройиб дўнгликнинг олдидан кесиб чиқишди; унинг пастки қисми қалин ўтлар орасида кўринмасди. Папочкин яқинроқ келиб, кулги аралаш деди:

— Ана холос, бу улкан тошбақа-ку! Пётр Иванович, сиз катайса қиляяпсиз.

Шу вақт дўнглик чопиб келаётган кишиларга қараб бурилди, сайёҳлар унинг тагида анчагина узун, хўкизнинг калласидай келадиган майда тукли хунук бошни кўришди. Очилган оғзида ясси пластинкасимон тишлари кўриниб турарди.

Буни тушунган Қаштанов тошбақа косасига қоқилган исканасини унутганча, унинг устидан сирганиб тушди ва тезлик билан четга сакраб ўтди. У, тез ҳаракат қилаётган йўғон ҳодага ўхшаш катта думни кўрди: бундай дум бир урганда оёқ ё белни синдириб юбориши ҳеч гап эмас эди.

Ўзини озод сезган хайвон ёнбағир бўйлаб югургилаб кетди, унинг боши ва думи ўтлар ичида кўринмай қолди. У яна ҳаракатланувчи яланғоч дўнгликни эслатарди.

Тирнк тошбақани тош тепаликка, унинг ҳаракатини эса ер кимирашга ўхшатган геологнинг кулгили саргузашти ҳақидаги ҳазил гаплардан сўнг, Қаштанов ўртоқларига деди:

— Менимча, бу тошбақа бўлмаётган, балки учламчи даврнинг плиоцен давридаги баҳайбат чумолихўр, гигант ленивец; мастодонт ва ғоят улкан каркидонлар билан бирга яшаган зирхдилар оиласига кирувчи глиптодондир. Бу хайвонларнинг қолдиқлари Жанубий Америкада жуда кўплаб топилган.

— Биз ўрмонда баҳайбат чумолихўрларнинг ўзларини учратдик-ку, — эслатди Папочкин.

— Худди шу учрашув мени ана шу фикрга олиб келди. Агар биз шимолий минтақада, музлар чегараси яқинида учламчи даврдан кейин яшаган ва ҳозир тошга айланган мамонт, узун жунгли каркидон, ибтидоий қўтос, ғор айиғи, катта кийикларни тирнк ҳолда учратган эканмиз, жануброқда, бундай иссиқ жойларда улар-

дан ҳам илгари ўтган — плиоцен¹ шакллари­нинг сақ­ланиб қолиши таажжубланарли эмас.

— Яна жануброкда, сизнинг фикрингизча, биз мио­цен, зоцен, бўр, юра ва бошқа даврларнинг яна ҳам қадимийроқ фаунасини кўрар эканмиз-да? — сўради зо­олог, бир оз ишончсизлик билан.

— Бунга мен ҳайронам қолмайман, — деди Громеко. — Биз бу сирли ер ости дунёсини очганимиздан бери мен нимаинки нарса учраса унга ванг бўлиб туришини йиғишти­риб қўйиб, игуанодон, плезиавр, птеродактил, трилобит¹ ва бошқа палеонтологик мўъжизаларни икки қўллаб қутлашга тайёрман.

— У ҳолда чумолихўр билан глиптодонни отмай, бекор қилибмиз-да! Уларнинг мавжудлигини энди нима билан исбот қила оламиз? Ҳатто глиптодонни суратга ҳам ола­мабман.

— Балки уларни яна учратиб қолармиз.

— Айтгандек, гўшт ғамлашни ҳам унутмаслик ке­рак, — деди Громеко, — акс ҳолда, эртага фақат чўчка ёғини ейишга тўғри келади.

Овчилар суҳбат вақтида аста-секин ёнбағирдан тепага кўтарилдилар. Қаштановнинг бахтига, тепа қиррасининг ингичка бўлиб чўзилган қуюқ буталари остидан тоғ жинслари чиқиб ётарди. Геолог тезда болғасини ишга солди, аммо буталар орасидан ўтиб келган Папочкин уни шу заҳоти қайтарди.

— Секинроқ, нариги ёнбағирда ўтхўр ҳайвонлар мако­ни бор экан.

Қаштанов болғалашни тўхтатди ва сиңдириб олган

¹ Ердаги ҳаётнинг геологик хронологияси (ҳозирги даврдан ил­гариги даврларга қараб) қуйндагича белгиланган:

Эралар:	Даврлар:
1. Қайнозой (янги ҳаёт эраси)	Тўртламчи
	Учламчи
	Бўр
	Юра
	Триас
	Тошкўмир.
3. Палеозой (қадимги ҳаёт эраси)	Перм, Силурий, Девон,
	Кембрий.
4. Протерозой (ҳаётнинг биринчи пайдо бўлиш эраси)	— Бу эраларнинг ҳар бири юкори, ўрта, қуйи даврларга ажратилади.
5. Архей (ҳаётсиз эра).	

Ҳар бир даврда, чунончи, учламчида плиоцен, миоцен, олигоцен, зоцен ва палеоценлар бўлади.

парчани чўнтагига солиб, буталар орасидан нариги томонга ўтди; Громеко унинг оркасидан кетди.

Улар тепаликнинг янада яссирок жанубий ёнбағрида беозор ўтлашаётган турли-туман ҳайвонларни кўришди. Уларга энг яқин турганлари Хиндистон ва Африкадаги узун жунли каркидонлардан фарқ қилувчи каркидонлар галаси эди. Улар семиз, ер бағирлаган, калта оёқли махлук бўлиб, кўп жиҳатдан кичикроқ гиппопотамга ўхшарди; бироқ бошларининг шакли ва эркак каркидонда бўладиган йўғон калта шох уларнинг бошқа жинсга мансублигини кўрсатарди. Урғочисида шох ўрнида катта кадоксимон ғурра бор эди. Онаси олдида шўхлик қилаётган боласи нақ катта, йўғон ҳасибга ўхшарди; у эмиш учун ерга ётиб, бикини билан она қорнига тикилди, юраётган онаси эса боласини босар ва унинг норози бўлиб хириллашига сабабчи бўларди.

Ундан нарироқдаги ёнбағрида баҳайбат филлар подаси ўтларди. Қаштанов филларни дурбин билан кўриб, уларнинг мастодонт бўлиши мумкинлигини айтди; махлуклар мамонтникидан чўзикроқ тўғри козик тишлари, ясси пешона ва анча узун таналари билан фаркланарди.

Уларга яқин жойда қоплонникига ўхшаган қора холлари бор, тарғил, қиличсимон узун шохли жуда баҳайбат антилопалар юришарди. Улар, орка оёқлари олдинги оёқларига қараганда анча узун бўлганлиги учун сакраб-сакраб ўтлашарди. Громеко буларни аввал катта-катта қуёнлар деб ўйлади.

Ўрмон ёкасида қисман жирафа, қисман туяга ўхшаган ғалати ҳайвонлар ҳам кўринарди: жирафага ўхшашлиги — бўйинларининг узунлиги ва бошларидаги шохларининг қисқалиги бўлса, туяга ўхшашлиги — ранглари кўнғир ва оркасида кичкина ўркакларининг борлиги эди. Қаштанов туя ва жирафаларнинг дастлабки аждодлари деб атаган бу ҳайвонларнинг бир жуфти ўрмон ёкасида ердан тўрт метрча баландликдаги шох ва барглари бемалол узиб еб юарди.

Овчилар учун антилопа билан туя-жирафалар энг қизиқ ўлжа ҳисобланиб, улар уч партияга бўлинишди; Қаштанов айланма йўл билан туя-жирафалар томон, Папочкин антилопалар томон кетди, Громеко бўлса, каркидон ва мастодонтларни суратга олишга тушди.

Громеко кичкина каркидоннинг кўринишига ҳаваси келиб, унинг сихбоб эканини фаҳмлади ва ҳеч нарсадан хавфсирамаган мурғак каркидонни турган жойида отиб қулатди. Урғочи ва эркак каркидон, овчи кутганидек,

кутилиш учун кочиш ўрнига ўлиб ётган боласини келиб хидлади, сўнгра ириллаган холда буталар орасидан бехос кўринган ботаникка ташланди. Громеко яна буталар орасига яшириниб, бир неча кадам четга отилди, ҳозиргина у турган жойда қасирлаб синаётган шохларнинг товуши эшитилди ва иккала каркидон ҳам тумшуги билан шох-шаббаларни атрофга ирғитиб, тепалик киррасида пайдо бўлди. Лекин улар душман йўқлигини сезиб, орқага бурилдилар-да, буталар силкиниб, овчининг борлигини билдириб турган жойга томон югурдилар.

Шу вақтда антилопалар яқинида Папочкин отган ўк товуши эшитилди, ҳайвонлар подаси ёнбағир бўйлаб тепага қочди; мастодонт ҳам хартумини кўтариб, кўркинчи қичкириқ билан ўша ёкка интилди. Громеконинг ахvoli ниҳоятда танглашди; у бир томондан, каркидонларни кузатиб, улардан буталар орқали гоҳ орқага, гоҳ олдинга қочар, иккинчидан, антилопа ва мастодонтлар унга хавф соларди. Шу пайт ботаникнинг хаёлига ажойиб бир фикр келиб қолди: антилопа ва мастодонтлар тепаликнинг турли томонларидан юқорига, тахминан тепанинг ўша жойига чикиб келаётганлигини кўриб, у каркидонлардан буталар оралаб олдинга ёки орқага кочиш ўрнига пастга — антилопа ва мастодонтлар ўртасига қараб қочди. Унинг ўйлашича, бу икки хил ҳайвон уни қувиб келаётган каркидонларни тўхтатиб қолиши мумкин эди. Унинг бу тахмини жонига оро кирди: буталар орасидан ўтиб келган аламнок каркидонлардан бири мастодонтлар билан, иккинчиси антилопалар билан тўкнашди; саросималик юз берди: каркидондан бири енгилиб, оёк остида қолиб кетди, иккинчиси эса антилопаларни қочириб, уларнинг орқасидан қувиб кетди, бизнинг Громеко бўлса, жанг майдонида қолиб бўлиб қолди.

У бир оз нафасини ростлаб, яна буталар томон кўтарилди, каркидонлардан қочиб, ташлаб кетган милтигини топди, кейин ўз ўлжаси — бундай кўрқувга сабабчи бўлган каркидон боласини кидиришга киришди. Уни топиш қийин бўлмади, чунки каттагина бочкани эслатадиган думалоқ тана топталган ўтлар орасида узоқдан кўриниб турарди. Сўнгра у ўртоклари олдига борди ва улар оғир тери, калла суяклари ва гўштарни орқалаб олиб, манзилга қараб йўл олишди, у ерда қолган Макшеев буларнинг узоқ вақт йўқ бўлиб кетганидан хавотирда эди. У ўз ўрнида ўтирган бўлса-да, ўлжасиз эмасди. Чодирга Генерални емоқчи бўлиб қандайдир йирткич кирган, аммо

у мақсадига етолмай, ўк еб ҳалок бўлган эди; бу хайвон бўрини эслатарди; боши жуда катта, танаси мушукникига ўхшар, калла ва бўйнидаги жуни ниҳоятда узун эди. Қаштанов бу хайвон ҳозирги бўриларнинг плиоцен аждодларидан бўлиши мумкинлигини айтди.

ПЛУТОН СЎНМОҚДА

Қозонда антилопа гўшти пишар, сихда эса ёш каркидон гўшти кабоб бўлар экан, саёхатчилар кунбўйи топилган бой материалларни тартибга солиш билан банд эдилар.

Шу иш пайтида улар ёруғликнинг одатдагидан кўра кучсизланганлигини ва яна ҳам қизиллашганлигини пайкадилар. Бу ҳодисанинг сабабини билиш учун осмонга қараб, ҳаво очик бўлса-да, Плутоннинг хира ёритаётганини ва гардишининг ярмида катта-катта қора доғларнинг кўпайганини кўришди.

Ёруғликнинг хиралашиши билан шу соя жойда $+28^{\circ}$ бўлган ҳарорат ҳам пасая бошлади. Ҳавонинг пасайиши дуруст-а, бироқ ёруғликнинг хиралашиши хийла ташвишлидир.

— Плутон энди мутлако сўнса нима бўлади? — сўради Громеко, чунки, кечки овқат вақтида ёруғликнинг яна ҳам кучсизланаётгани ва гардишда қора доғларнинг кўпаяётгани сезилганди.

— Бутунлай коронфуликда қолиб, унинг кетидан аста-секин кутб совуғи бошланса, ана унда кўринг! — кўшимча килди Папочкин.

— Иссиқ кийимларимиз бўлса, узок шимолда, ўтовда қолган, — деди Макшеев.

— Менимча, ёруғликнинг бу кучсизланиши муваққат ходиса бўлса керак, — деди Қаштанов. — Плутон, ўзининг қизил нури ва доғларининг кўплигига қараганда, ҳақиқатан ҳам ҳаётининг сўнгги даврини кечирмоқда. Лекин бу давр юз ва минг йилларча давом қилиши ҳам мумкин. Фазода кўринувчи Плутонга ўхшаш юлдузлар вақтлар ўтиши билан хиралашади, деярлик сўнади, аммо кейин яна ёниб кўринаверади. Уларнинг массасида бўлган иссиқлик запаси ҳали жуда кўп, юқори қисмларининг совуши натижасида ҳосил бўладиган қобиқ ва биз кўриб турган қора доғ ана шу ички запаслар ҳисобига яна ва яна ёрилади, эрийди. Ёритгичнинг сўниши бирданга бўлиши мумкин эмас.

— Плутоннинг ёниши кислород етишмаслиги натижа-

сида тўхтаб колса-чи? Ахир унга керак бўладиган кислород, албатта, планетамизнинг кутбий тешигидан сўриб турилувчи умумий атмосферадан олинади-ку.

— Бу унча тўғри бўлмаса керак, чунки Плутон миллион йилларча ёниб, атмосферамиздаги ҳамма кислородни ёкиб бўлган ва ерда яшовчилар аллақачонлар азотдан нафаслари бўғилиб ўлишлари мумкин эди. Ўзидан ёруғ чиқарувчи коинот жинсларининг ёниш жараёни бизга ҳали жуда кам даражада маълум ва балки бу ер юзасида кузатганимиздан кўра бошқачароқ тарзда рўй берар. Эҳтимол, у ерда кислород бошқа кимёвий элементларнинг парчаланиши натижасида пайдо бўлар. Радийнинг ўзгариши борасидаги сўнгги йиллардаги кашфиётлар элементларнинг турғунлиги ҳақидаги илгари шубҳасиз ҳисобланган назарияга бошқача қарашга мажбур қилмоқда.

— Плутонияда биз ҳар кун, «Дўстим Гораццо, ҳали жаҳонда донишмандларимизнинг тушларига ҳам кирмаган нарсалар жуда кўп», деган Гамлетнинг сўзлари тўғрилигига ишониб турибмиз, — деди Громеко ва қоронғи ҳамда салкинликдан фойдаланиб ётиб ухлашни таклиф қилди.

Ўрмон ҳайвонот дунёси ҳам табиатда кўнгилсиз нарса бўлаётганини сезди. Қушларнинг сайраши мутлақо тинди, уларнинг чиркиллашлари ўрнига, турли ҳайвонларнинг ваҳимали ўкиришлари эшитила бошлади. Генерал вақти-вақти билан бошини кўтариб, ғиншиб кўярди.

Аммо чодир олдида гулхан ёкишган саёхатчилар бу товушларга аҳамият бермай, каттиқ ухлаб қолишди ва бу сафар одатдагидан анча узок ухлашди.

Гарчи бояги-боягидек қоронғи бўлса ҳам, аста-секин ҳамма уйғонди. Ҳаммаёқ қизғиш окшом кучоғида, Плутоннинг гардиши қора доғлар билан қопланган, унинг ёруғлик кучи ўндан тўққизгача кучсизланган эди. Бу вақтда барг ва ўтлар худди осмоннинг рангидек қора бўларкан. Чор атроф жимжит — на қуш, на ҳайвон, на ҳашарот ҳаёт белгисини билдирар, фақат аҳён-аҳёнда эсан шамол барглари шитирлатарди. Бу жимликда қандайдир даҳшат бор эди.

Саёхатчилар маслаҳатлашиб, бундай қоронғиликда икки томони ҳар дақиқа ҳамла қилиши мумкин бўлган турли йиртқич ҳайвонларга тўла ўрмон девори билан тўсилган нотаниш дарёчада сузиш хатарли деб топишди. Саёз жойга чиқиб қолишлари ёки сув остидаги тўнкапўнкага урилиб кетиш хавфи бор эди, бу эса брезент қайиқ учун ҳалокат эди.

— Агар бу коронгилик ҳафталаб ёки ойлаб давом этса-чи? — сўради Громеко. — Нахотки бир жойда ўтира-версак? Овкатимиз фақат уч-тўрт кунгагина етади.

— Жуда содда экансиз-да? — жавоб берди Қаштанов. — Бекорга ваҳима қилаверасизми? Бир-икки кун кутайлик, сўнгра олдинга юрамизми ёки орқага қайтамизми, ўйлаб кўрамиз.

— Бўш вақтимизда қайиқларни ямаш, сол ясаш ва бошқа турли ишлар билан шуғулланамиз, — деди Максеев. — Қайиқлардан сув ўта бошлади.

Бу таклифга ҳамма рози бўлди ва гулхан ёруғида ишга киришилди. Қайиқларни ямашди, манзил яқинида ўсган йўгон-йўгон бамбуклардан бир нечасини арралаб келишди. Бунинг учун талай вақт кетди, чунки уларнинг фақат биттагина дастарраси бор эди, холос. Кейин бамбукнинг шохларини тозалаб, қайиқ узунлигича қилиб қирқишди ва эни бир ярим метрлик сол ясашди; у ҳар икки қайиқнинг ўртасига сиғиши керак эди. Солга ҳажми катта нарсаларни жойлаб, устини тери билан бекитиб қўйишмоқчи бўлишди. Сол билан бириктирилган иккала қайиқ енгил, мустаҳкам, етарли даражада ҳар томонга айлана оладиган паромни эслатарди.

Иш кунбўйи давом этиб, кун давомида кузатиш натижасида Плутон гардишидаги қора доғларнинг миқдор ва ҳажми озаймаганлиги ҳам, кўпаймаганлиги ҳам маълум бўлди. Ухлашга эрта ётилди. Чодир ёнида кичкина гулхан ёниб турарди. Генерал чодирга кираверишда ётар ва саёҳатчилар тинч ухлашни умид қилиб, баъзида гулханга ўтин ташлаш учунгина ташқарига чиқишарди.

Бирок, бу умид тўла амалга ошмади. Чодирда ҳамма тинчиб, ухлаган эди ҳамки, атрофдаги чакалакзорда шарпа товуши эшитилди. Генерал сергак тортиб вовуллаб бошлади. Шарпа тўхтади ва ит яна жим бўлди, кейин, гўё қандайдир ҳайвон ўтлоқ атрофидаги буталар орасида ўлжасини пойлаб, ҳамла қилишга жазм этолмай айланиб юрганидек, яна шарпа тикланди. Ҳамма бирдан уйғоқ турмаслиги учун навбат билан қоровуллик қилишга қарор қилинди; биринчи бўлиб Папочкин кўлига милтик олди ва гулхан олдига ўтирди. Шарпа гоҳ узоклашар, гоҳ яқинлашарди, зоолог унга шунчалик кўпикдизи, охири беихтиёр каттиқ ухлаб қолди. Аста-секин гулхан ўчди ва чўкка айланди.

Ит бирданига каттиқ безовталанди. Папочкин уйғонди ва ўтлоқнинг четида арслонга ўхшаган, лекин ёли бир оз калта, ярим очилган оғзидан худди йўлбарсникига ўхшаш

килич тишлари чиқиб турган катта йирткични кўрди. Йирткич ҳамлага журъат қилолмас, Генерал бўлса қаттиқ вовуллаб думини қисганича гулханнинг нариги томонига, чодир яқинига тисариларди.

Тезда ўзини тутиб олган зоолог милтиғини олиб, йигирма кадамча нарида турган йирткични мўлжалга олди. Ўқ унинг кўкрагига тегди, аммо йирткич жон талвасасида сакраб, кўрнинг устига тушди — қорнини куйдириб, чодир томонга думалаб кетди; орқа оёғи тегиб йиртилган чодир Макшеевнинг бошида турган этигига илинди. Махлуқнинг олдинги оёғи типирчилаб, Қаштановнинг юзига тегиб кетаёзди, ерда ётган шапка ичидаги чўнтак соатини пачоклади. Чодирга кираверишда қисилиб турган Генерал учинчи панжа билан ичкарига улоқтирилди, баъзи жойлари тимдаланди ва орқада, уйқуда ётган Громеконинг устига бориб тушди.

Мисли кўрилмаган саросималик юз берди. Чодир ёнида тимқоронгиликда аллақандай баҳайбат нарса ўзини урар ва бўқирар, чодирнинг этаклари эса унинг ҳар уришидан уёқ-буёққа учиб, пар-пар йиртилди. Чодир ичкарида Громеко, унинг орқасига бекинмоқчи бўлган Генерал билан, гўё уни қандайдир йирткич ҳайвон деб ўйлаб, олишарди, Қаштанов шапкада, соатнинг ёнида ётган гугуртини қидирар, ҳатто шошганидан шапкасини ҳам топа олмасди.

Ташқаридан Папочкин бақирарди:

— Тезроқ орқа томондан чиқинглар. Сизларга ўқ тегиб кетади, деб бу арслонни отолмаяпман.

Ниҳоят, ҳайвон оёқларини тарвақайлатиб чўзиб, жим бўлди; Макшеев гугурт топиб, шамни ёқди. Громеко Генерални қўйиб юборди ва учаласи чала кийинган, ранги ўчган холда чодирнинг орқа пардасини очиб, эмаклаб, ташқарига чиқишди. Ўчиб қолган гулхан ёнида Папочкиндан нима воқеа бўлганини сўрай бошладилар ва Папочкин ухлаб қолиб, гулханни ўчириб қўйганига, натижада ҳайвоннинг ҳамла қилганига икрор бўлди.

Ғарчи ўлдирилган ҳайвон тузилиши бўйича айиққа ўхшаса ҳам, қилич тишли арслон бўлиб чиқди; фақат бошининг шакли ва оёқларининг пайпоғи мушуклар оиласига тааллуқли эканлигини кўрсатарди. Ели қисқа, деярлик қоп-қора, жуни тарғил, думи попилтириксиз эди. Юқори жағидаги даҳшатли тишлари катта панжасидаги тирноқларига мувофиқ келарди. Чодир Макшеевнинг этиги каби жиддий тузатишни талаб этарди. Қаштановнинг эзилиб пачоқ бўлган соати, йиртилган шапка ва

гугурти бир неча вақт кидирилгандан кейин чодирнинг бир бурчагидан топилди.

Громеко хали ҳам титроғи босилмаган Генерални ётган ўрнидан олиб чиқди, унинг яраларини кўздан кечирди ва ювди. Сўнгра арслонни бир четга суриб қўйиб, яна ухламоқчи бўлди. Макшеев коровулликда қолди ва кечанинг энди қолган қисми осойишталик билан ўтди. Эрталаб қоронғилик ёришгандек, Плутоннинг гардишидаги қора доғлар миқдори ва ҳажми озайгандек кўринди. Яна бир оз кутишмоқчи бўлиб, чодирни ямаш, ўлдирилган арслонни ўлчаш, терисини шилиш билан шуғулландилар. Тушки овқатгача кун яна ҳам ёришди, бир оз кечроқ эса Плутон гўё бутун кучини тўплаб гардишини босиб ётган доғларнинг кўп қисмини эритди ва қирқ соатлик қоронғуликдан сўнг тагин ўз ёғдусини ёрқин соча бошлади.

Тезда юкларни жойлаштириб, қайиқ ва солга ортишиб, йўлда давом этишди, бироқ секин юрилди, чунки қайиқ етарли даражада ҳаракат қилмас, шунинг учун куч билан эшқак эшиш керак эди. Шу куни кечга яқин тевааракатрофнинг тузилиши ўзгара бошлади, дарё қирғоғидаги тепаликлар пасайиб, бора-бора бутунлай йўқолдилар. Қалин чакалакзор ўрмон ва буталар ўрнини онда-сонда учрайдиган ўтлоқи чўл эгаллади, бу ерда баҳайбат баобаблар ўсарди. Фақат қирғоқ бўйлаб қушлар, турли зот йирик маймунлар яшайдиган пальма, бамбук ва лианалардан иборат қалин кўкаламзор чўзилиб ётарди, чап томонда ҳар хил антилопа, мастодонт, каркидон, туяжирафа ва ибтидоий отлар подаси ўтлаб юрарди. Дарёга яқин чакалакзорларда йўлбарслар, гиппопотам ва кийиклар кўзга ташланарди.

БАҲАЙБАТ ҚАЛТАКЕСАҚЛАР ВА ҒАРОЙИБ ҚУШЛАР

Биринчи кеча кўп қисми чўл характеридаги, фақат айрим — қирғоққа яқин жойларда бута ва қамишлар ўсиб ётган каттагина оролда ўтказилди. Чодир оролнинг шимолий қисмига ўрнатилди. У ердан ҳар бири юз қадамдан кам бўлмаган кенгликдаги икки тармоқли дарё кўриниб турарди.

Кечки овқатдан сўнг ён-вердан кучли шовқин-сурон кўтарилди. Дарёчанинг нариги қирғоғидан кишилар оламонининг шовқин-суронини эслатадиган, гоҳида

киска-киска вовуллаш, увуллаш билан босиладиган чўзик кичкириклар кулокка чалинди.

Кўм-кўк чакалакзорлар орасидан камишларни синдириб, буталарни ёриб кизгиш рангли, оқ тангали тўрт оёкли хайвонлар подаси чикди ва ўзларини сувга ташлаб, орол томонга қараб сузиб кела бошлади. Олачипор йирткичлар уларнинг орқасидан қувиб, увуллаб ўзларини сувга отдилар ва ҳолдан тойиб, орқада қолган бир хайвонни тутиб олиш учун ҳаракат қилдилар.

Бир неча минутдан сўнг қочаётган хайвонлар оролга чиқиб, чодирга яқин жойдан чопиб ўтишди. Улар, гарчи ёллари бўлмаса ҳам, отга ўхшарди.

Орқада қолган хайвон ҳам йирткичлардан илгарирок оролга етиб келди, лекин киргоқнинг тик жойидан юкорига анча қийналиб кўтарилаётганда қувиб келаётган хайвонлар томонидан ўраб олинган эди. У охириги кучини тўплаб, олдинги ва орқа оёклари билан тепар, типирчилаб тишлар эди. Аммо бир қанча душман билан тенгсиз олишув узокка чўзилмади. Йирткичлар тепкига чап бериб, ўз ўлжаларини ўровдан чиқармас, гўё унинг бутунлай кучсизланишини кутишарди.

Жангга кишилар ҳам аралашишди; йирткичларга қарата отилган учта ўк улардан иккитасини йикитди, қолганларини тум-тарақай қилиб кочириб юборди. Бирок ҳолдан тойган ўлжа ҳалоскорларнинг бу ёрдамидан фойдалана олмади. Овчилар унинг олдига келганларида у жон талвасасида ётарди. Унинг бўйнида подага биринчи марта ҳамла қилганда йирткичлардан бири етказган катта яра ўрни ўпирилиб турарди, мана шу нарса жониворни консиратиб, кучсизлантирган эди.

Овчилар ўлдирилган йирткичларни кўздан кечириб, бу хайвонларнинг содда сут эмизувчиларга оид эканлигига қаноат ҳосил қилдилар.

Уларнинг қатталиги Сибирь бўрисидек бўлиб, танаси узун ва ингичка думи билан мушуклар наслини эсга туширарди. Орқаси ва биқинларидаги жуни сарғиш чизикли, қора қўнғир, корнидагиси эса сариқ эди. Тишларининг ҳаммаси бир хилда бўлиб, қозик тишига ўхшарди.

Йирткичларнинг ўлжаси, унинг кўпгина бошқа хусусиятларини назарга олмаганда, отнинг ўзи эди. Унинг бўйи катта эшакдек келар, лекин эшакдан чиройлироқ, оёклари ингичка, бежирим бўлиб, отлар каби бир туёкли бўлмай, тўртта туёғи бор эди. Унинг ўрта туёғи яхши тараққий этган, қолганлари бошланғич даврда эди.

Қаштанов билан Папочкин бу ажойиб отни ўрганиб

чикиб, у хозирги отларнинг аждоди, кўриниши билан Америка ламасига ўхшайдиган ибтидоий от, деган хулосага келдилар.

Эртаси куни яна чўл давом қилди. Баланд ўсган ўт, сокин дарёча ва оролларда тўп-тўп бута ва дарахтзорлар ҳақиқий саванна ёки прерияни ёдга келтирарди. Саёҳатчилар катта оролларнинг бирида гиппопотам ва каркидонларга ўхшаган ҳайвонларни — титанотерийлар пода-сини учратишди.

Саёҳатчилар буталардан пастрокдаги жойга тушиб, титанотерийлардан бирини отиб олишмоқчи бўлишди, ammo яна ҳам кизикроқ ҳайвонни — қадимий қалин тери-лик, тўрт шохлик каркидонларнинг вакилига дуч келиб қолишди. У ўз чанқоғни қондириш учун олдинги оёк-ларини сувга тикиб турарди. Сол яқинлашганда, махлук бесўнақай калласини кўтарди ва чакирилмаган мехмон-ларни ютиб юбормоқчи ёки ҳеч бўлмаганда, уларга тупу-риш учун оғзини катта очди. Юқори жағининг икки тарафида сарғайган узун козиқ тиш кўриниб турарди. Тумшугида, кичик кўзларининг ўртасида ташкарига қайилган иккита кичик шох, қулоқлари орқасида эса гўлачага ўхшаган яна иккита тўмтоқ шох ҳам бор эди.

Улар уни суратга олиш учун қирғоққа чикиб, буталар орасидан ўтишаркан, махлук дарёдан чикиб, лўкиллаб чопа кетди. Ҳайвоннинг тўхташига умид боғлаб, Қаштанов билан Папочкин унинг кетидан югуришди ва қўшни ялангликда, баланд дарахт олдида туриб, беш метрга яқин баландликдаги барглари юлиб еяётган бошқа бир ҳайвонни кўриб қолишди. Танасининг рангига қараганда, у жуда катта филга ўхшарди; бироқ боши ва узун гардани филдан мутлақо фарқ қиларди; жуссасига нисба-тан боши ғоят кичик бўлиб, ҳайвон тапирники каби чўзиқ юқори лаби билан барглари тутамлаб узиб оларди.

— Буниси қанақа махлук, — шивирлади Папочкин. — Танаси фил, бўйи от, боши тапир, қилиғи бўлса жира-фага ўхшайди.

— Менинг ожиз фикримча, — деди Қаштанов, — яқинда Белужистонда қолдиклари топилган шохсиз каркидонлар кичик онласининг кам топиладиган вакилини учратдик. Шунинг учун ҳам қуруқликда яшайдиган бу энг катта сутэмизувчи белужитерий¹ деб ном олган. У

¹ 1915 йилда Тўрғай областида Фанлар академияси экспедицияси томонидан бу кичик оилага кирувчи индрикотерий деб аталган шун-га ўхшаш катта ҳайвонлар топилган.

олигоцен даврининг охири ёки миоцен даврининг бошларида яшаган.

— Чинданам баҳайбат! — деди зоолог. — Менимча, бошимни сал эгиб букчаймасданок унинг тагидан бемалол ўтишим мумкин.

— Агар унинг олдига катта ҳинд каркидони кўйилса борми, каркидон нақ қорнидан келади ва унинг боласидек бўлиб қолади.

— Афсуски, унинг қанчалик катталигини таққослаш учун суратга олаётганда ёнида туриш мумкин эмас-да, — деди Папочкин суратга олаётиб. — Ҳайвон ювош кўринса-да, лекин мен унинг олдига боришга кўрқар эдим, у оёғини тасодифан қимирлатса суякни мажақлаб юбориши мумкин.

— Ҳайвон билан дарахтни ҳам суратга олинг, дарахтнинг баландлигини кейин аниқлаймиз.

Кузатувчилар белужитерийнинг четроққа ўтишини кутиб турдилар ва тоғ компаси ёрдами билан дарахт баландлигини аниқлаб, унинг босган изларини ўлчадилар; изи ҳайвоннинг баландлигига нисбатан анча кичик эди.

Шу куни кечга яқин катта орол чеккасида қалин терили йирик бир жуфт корифодонни учратилди. Танасининг шакли титанотерийларга ўхшар эди.

Эркак ҳайвон солни кўриб, бошини кўтарди ва оғзини катта очди. Унинг жағларида иккитадан тўртта узун ўткир тиш кўриниб турарди.

Ов қилиш учун оролга тушишнинг имкони бўлмади, чунки бир оз пастрокда, соҳилда қандайдир ўлжани еяётган улкан бир йирткич ҳайвон ўтирарди. Махлук солни кўриб, ўрнидан турди ва даҳшат билан ириллади.

Унинг танаси катта, оёқлари калта ва ингичка эди. Тумшуғи узун бўлиб, този итнинг тумшуғига ўхшарди; катталиги расмана йўлбарсдан кичик эмасди, шунинг учун ҳам саёҳатчилар унга яқинлашишга журъат қилолмадилар.

Шундай қилиб, шу куни бу янги ҳайвонлардан бирортасини ҳам ўлдиришолмади.

Эртаси дарё қирғоқларида ва оролларда ўтлаб юрган отлар, титанотерийлар, тўрт шохлик каркидонлар, антилопа, йирткич креодон ва бошқа жониворларни учратишди. Қаштановнинг фикрича, фаунанинг умумий кўриниши уларни учламчи даврнинг бошланғич вақтларига оидлигидан дарак беради.

Тушки овқатдан кейин дарёдан узокдаги чўл ерлар

билан танишиш мақсадида унинг ичкарасига экскурсия қилиш учун қирғоққа чиқилди.

Қўллардан бирининг ёнида диққатни ўзига тортувчи бир ҳайвонга дуч келинди. Бошқа ўтхўрлар каби у ҳам кўк пояларни еб, ўтлаб юрарди.

Бу ҳол милтик ўқталишга тайёрланаётган овчиларни шахтидан қайтарди. Улар буталар орасидан кўл қирғоғига ўтишар пайт, қутилмаганда баҳайбат бир махлук олдидан чиқиб қолишди. Ҳатто хилма-хил йирткичларга ўрганиб, ўтхўр ҳайвонларни йирткичлардан тезда ажратиб оладиган Генерал ҳам қаттиқ кўркиб кетди, у ириллаб, Макшеевнинг оёғи остига тикилди.

— Жуда катта каркидон, — пичирлади Макшеев, махлукни чўчитиб, жаҳлини чикармаслик учун буталар орасига яшириниб.

Лекин ҳайвон биринчи қарашда каркидонга ўхшар, чунки унинг тумшугида кичкинагина шохи бор эди. Пешонасидан олдинга қараб ўсган иккита катта шохи эса уни букага ўхшатиб турарди; қолган ҳамма томондан у каркидондан ҳам, букадан ҳам фарқ қиларди. Боши танасига нисбатан номутаносиб катта бўлиб, икки метрча эди; бош суюгининг орқа қисми ясси тароқ сингари бўлиб, уни икки томонга керилган қулоққа ўхшатиш ҳам мумкин, аммо ҳақиқатда эса у шунчаки безак ёки устки қисми майда-майда тангалар билан қопланган, атрофи учли ғадир-будирлар билан ўралган бўйнининг устки қисмини сақловчи аъзоси эди. Бу ёқа, шубҳасиз, усиз ҳам катта бўлган бошни яна ҳам оғирлаштирар ва уни юқорига кўтаришга халакит берарди.

Олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан анча калта бўлгани учун ҳайвон думғазасини баланд кўтариб юрарди. Ҳайвоннинг бош ва оёқлари баланд ўсган ўтлар орасида кўринмай қолганда, унинг катта ясси орқасини баландлиги беш метрча келадиган тепалик деб ўйлаш, тахмин этиш мумкин. Ҳайбатли танаси юмалоқ пластинкалар билан қопланганди. Пластинкалар орқа ва биқинларида йирик думғаза, оёқ ва қорнида эса майдароқ эди. Қалта, йўғон думи гавдасининг орқа қисми учун тиргович хизматини ўтарди. Қушникига ўхшаган ўткир тумшугидан то думигача унинг узунлиги саккиз метрча келарди.

— Оббо баҳайбат ҳайвон-э! — пичирлади Громеко, кўл қирғоғида ўт ва бута еб, секин кимираётган одатдан ташқари ҳайвонни бошқалар сингари кўздан кечираркан.

— Бу қандай махлук? — сўради Папочкин.

— Бу динозаврлар отрядининг вакили трицератопс

бўлиши керак, — жавоб қилди Қаштанов, — турли баҳайбат калтакесаклар ҳам уларга тегишлидир.

— Демак, бу судралиб юрувчи экан-да! Шохли судралиб юрувчилар ҳам бўлганми? — хитоб қилди Макшеев.

— Динозаврлар отряди триас давридан то бўр давригача яшаган калтакесакларнинг жуда кўп формасини, йирткичи ҳамда ўтхўрини ҳам, катта ва кичигини ҳам ўз ичига олади.

— Шундай қилиб, биз бўр¹ давридамиз! — деди Папочкин. — Дарёча бўйлаб қанчалик узокка кетсак, бундай баҳайбат жониворлар шунчалик кўп учраши керак.

— Агар улар ҳам бояги ҳайвонга ўхшаш ювош бўлса майли-я! — деди Громеко. — Борди-ю, шундай катталикдаги йирткичга учрасак борми, тавба қилдим, отиб ўлдиргунингча, бурдалаб ташлайди.

— Катта ҳайвонлар, одатда, тез ҳаракат қилолмайди! — эътироз билдирди Қаштанов. — Менимча, қилич тишли йўлбарслар булардан хавфлироқдир.

— Уни бошини кўтаришга мажбур қилиш, — деди Папочкин, — ёки очикроқ жойга ҳайдаб чиқариш керак эди. Икки марта расмга олдим, бироқ иккаласида ҳам оёғи билан тумшугининг учи кўринмайди.

— Ўқ узайми? — деди Макшеев.

— Йўқ, кўркиб ё қочиб кетади, ё бизга ташланади. Бу ҳайбатли ҳайвонни портловчи ўқ ҳам тезда йиқита олмас.

— Генерални кўйиб юборамиз!

Титраб-қакшаб ириллаётган итни алдаш, кўрқитиш билан махлуққа ташланишга мажбур этилди. Ит қаттиқ вовуллаб, ҳайвон томонга отилди ва анча берироқда тўхтади. Лекин итнинг хужум қилиши натижасида қутилмаган ходиса рўй берди. Махлуқ кўлга ташланди ва сувни сачратиб, лойқаланган сув остига яширинди.

Бу шармандаларча қочишни кўриб ҳамма қулиб юборди. Генерал ғалабадан гердайнб, соҳилга югуриб келди ва тинаётган лойқа тўлқинга қараб бор кучи билан вовуллаб бошлади. Бир оздан сўнг кўл ўртасидан нафас олиш учун қалласини чиқарган калтакесакнинг икки шохи, бўйни кўринди. Аппаратни тайёр ҳолда тутиб турган Папочкин ҳайвоннинг фақат бошини суратга олишга ул-

¹ Бўр даври судралиб юрувчи жуда катта ҳайвонларнинг тараккий қилиши ва шу даврнинг охирида батра топиб кетиши билан фарқ қилади. Бу даврнинг бошларида биринчи содда сут эмизувчилар — кичик хунук ҳайвонлар пайдо бўлган.

гурди; чунки калтакесак ҳаво олиб, такиб этувчилари кирғоқда турганлигини кўргач, яна сувга чўкди.

Бошқа бир кўлда Генерал қалин буталар орасидан ажойиб қушлар галасини қувиб чиқди. Улар энг катта оққуш катталигида бўлиб, таналари анча узун, гарданлари калта, майда тишли чўзинчоқ ўткир тумшуклари бор эди. Қушлар балиқ овлар, яхши сузар ҳамда шўнғий оларди. Улардан бири отиб ўлдирилди. Қаштанов қушни кўздан кечириб, бу қуш — бўр даврининг ҳозирги пингвинларга яқин тишли қанотсиз вакили гесперорнис бўлиши керак, деди. Унинг қаноти бошланғич даврда бўлиб, юмшоқ, туксимон парлар орасида кўринмай кетган эди.

БОТҚОҚЛИК ВА КЎЛЛАР МИНТАҚАСИ

Саёҳатчилар дарёда қурук чўл мамлакатни орқали уч кун сузишгач, унинг ўсимликлари бирданига барқ урган жанубий чеккасига чиқиб қолишди. Дарё кирғоғи игнабаргли дарахтлар, саго пальмалари¹ ва кўпчилиги нотаниш, одам бўйи келадиган турли хил қирққулоқлар билан қопланган эди. Қиёқ, қамишга ўхшаган ўсимликлар қирғоқ бўйлаб ўсар, текис саёзликларда эса баландлиги бир ярим метр ва йўғонлиги йигирма беш миллиметрдан ортиқ қирқбўғинлар ўсиб ётарди. Ўсимликлар орасидан қушларнинг чийиллашлари тинимсиз эшитилар, сув устида ажойиб ҳашаротлар учиб юрарди. Улар нинчиларга ўхшар, аммо қанотларини ёзганда, қарийб қирқ сантиметрга борарди; металл сингари ялтироқ тана си йигирма сантиметрча бўлиб, айримлари олтиндек сарик, баъзилари пўлатсимон кулранг, бошқалари зумратдек яшил, қолганлари мовий-ҳаворанг, оловранг-қизил эди. Улар қуёш нурида ғужғон ўйнар ва қайроқнинг шақиллашини эслатувчи майин товуш чиқариб, бир-бирларини қувлашарди.

Бу гўзал кўринишдан ҳайратда қолган саёҳатчилар эшакларини қўйдилар. Қайик оқим бўйлаб аста-секин

¹ Саго пальмалари — яланғоч уругликлар синфига хос, саратон пальмасига ўхшаш, дарахтли, ягона оила. Улар крахмалга бой, саго берадиган мағзи яхши тараққий қилган. Саго пальмалари иссиқ иклимда ўсади, унинг 83 хили маълум. Илгариги геологик даврларда флора таркибида катта роль ўйнаб, тошқўмир даврида вужудга келган, бўр ва юра даврида эса флора учун характерли эди. Ҳозирги пальмалар бўр даври охирида пайдо бўлган.

сузар, саёхатчилар бу беозор манзарани марок билан томоша қилишарди. Папочкин ҳашарот тутадиган матраб-часини олиб, узоқ уринишдан сўнг битта ниначи тутди; бироқ у матрабчадан олинаётганда зоологнинг бармоғини каттик тишлаб олди ва саросимага тушган олим уни бенхтиёр кўйиб юборди.

Қирғокни ўраб олган кўм-кўк дарахтлар девори қирғокқа чиқишга имкон бермас, узоқ сузишдан чарчаган одамлар эса тунаш учун кичкина бўлса-да, бирор ялангликни зориқиб қидиришарди.

Шу билан бирга қорин ҳам жуда очган эди, қирқбўғинларнинг яшил девори борган сари қалинлашиб борарди.

— Ух, чўлнинг чеккасида тўхташ керак экан-да! — деди Громеко.

— Эндиги гал ақллироқ бўламиз, — кулди Макшеев.

Километрлар кетидан километрлар ўтар, яшил девор эса ҳамон давом этарди. Ниҳоят, дарёнинг бурилиш жойида, сўл соҳилда пастак яшил жой топилди. Фақат қирқбўғин ўсган, саёзликка айланиб кетадиган узун ва тор бурун сувга туртиб чиқиб турарди. Бундан яхшироқ жой учрамаганидан, шу ерда тўхтаб, ўзларига майдонча очишмоқчи бўлишди. Қайикни бурун ва қирғок ўртасидаги кўлтиқчага қиргазиб кўйиб, ов пичоғи билан қирқбўғинларни қирқишга тушилди. Лекин бу осон иш эмасди. Пичоқ кум-тупроқдан каттик бўлиб кетган йўғон шохларни яхши кесолмас, кесилган жойда бўлса, баданга қадаладиган тўнкачалар қолиб, уларнинг устига на ўтириб, на ётиб бўларди.

— Илдизи билан суғуриб кўрайлик, — таклиф қилди ботаник. — Дарё чўкмаларида уларнинг илдизлари бўш бўлиши керак.

Громеконинг маслаҳати дуруст бўлиб чиқди; қирқбўғинлар осонлик билан суғорилаверди, натижада ярим соат ичида саёхатчилар чодир ва гулхан учун кичик майдонча очиб олдилар. Аммо гулхан ёқишга ҳеч нарса йўқ, ҳўл қирқбўғин ёнмасди. Овқат тайёрлаш у ёқда турсин, хатто чой ҳам қайнатиш мумкин эмас эди. Бундан ташқари қирқбўғинлар орасидан катталиги йигирма миллиметр келадиган чивинлар галаси кўтарилдики, улардан фақат гулхан тутуни билангина кутулиш мумкин эди.

— Тўхтанглар, — деди Громеко. — Шу ерга яқин жойда, бу ерга сузиб келаётганимизда чакалакзордан чиқиб турган қуруқ дарахтни кўрган эдим. Уни келтириш лозим!

Болта ва арқон билан қуролланган Громеко билан

Макшеев қайықлардан бирини солдан ечиб олиб, дарё бўйлаб юқорига қараб сузиб кетишди. Манзилдан юз-икки юз қадам нарида бир неча шохлари чакалакзордан чиқиб турган, тарвақайлаб ётган йўгон курук дарахт-ни кўришган эди; бироқ дарахт сувдан шунчалик баланд эдики, уни на қўл билан, на болта ёрдами билан олиш мумкин эди.

— Арқонни бутоғига ташлаб кўрайлик, балки у синиб тушар, — деди Макшеев.

Громеко қирқбўғинни ушлаганча қайиқни кўзғатмай тутиб турди, инженер эса, йўгон бутоққа арқон ташлади; бутоқ синмади, лекин дарахт таг-туғи билан қисирлай бошлади.

— Қайиқни кўйиб, тортишиб юборинг! — кичкирди у ўртоғига.

Энди иккита бўлишиб аранг турган қайиқда тикка туриб, бор кучлари билан арқонни тортишди. Дарахт шиддат билан қайиқнинг тумшуғига келиб урилди; қайиқ зарб ва оғирлик туфайли сувга чўка бошлади. Громеко қирқбўғинни ушлаб, қайиқнинг орқа томонини тортиб улгурмасданок, унинг олд тумшуғи ботиб кетди.

— Ана халос! Энди нима қиламиз? — хитоб қилди Макшеев.

Улар иккаласи қайиқнинг орқа тумшуғида оёқларини сувга солиб ўтириб, бир қўллари билан қирқбўғинни, иккинчи қўллари билан ноқулай йиқилиб тушган дарахт-нинг оқиб кетмаслиги учун у боғланган арқонни ушлаб олган эдилар.

— Қирғоққа чиқиш мумкин эмас, сувни олиб ташлаш учун ҳеч нарса йўқ, бирор кишини ёрдамга чақиришдан бошқа илож қолмади, — деди Громеко.

Улар бақириб чақира бошлашди. Дастлаб ҳеч ким жавоб бермади, бир оздан сўнг нима гаплигини сўраган Қаштановнинг овози эшитилди.

— Биттангиз ёрдамга келинг, челак ҳам ола келинг, қайиғимиз чўкиб кетди!

— Ҳозир бораман!

Шу пайт қайиқнинг чўккан тумшуғига яқин жойдан яшил-кўнғир ранг, қисқа ва кенг тумшукли, кичкина кўзли ясси бош кўринди. Хайвон қутилмаганда, содир бўлган воқеадан ҳайрон кишиларга бир оз қараб турди-да, сўнгра оғзини очиб, бир неча ўткир тишларини кўрсатиб, қайиқнинг тумшуғига чиқа бошлади; унинг оғирлиги туфайли қайиқ яна бадтарроқ чўка бошлади. Қалта ва йўгон бўйин, сўнгра яланғоч тананинг бир қисми

кўринди; энлик тирноқли олдинги оёғи билан кайиқ четига ёпишди.

Овчилар ўтинга кетаётганларида, яқин-ку, деб қурол олмагандилар; мана ҳозир гўштхўр, кучли судралиб юривчиларнинг қандайдир нотаниш бир насли билан юзмаюз келишганда нажотсиз бўлиб қолдилар. Уларнинг болтаси кайиқнинг сувга чўккан тумшуғида қолиб, ўзлари йирткич панжасига тушган эдилар.

— Пичоғингизни тезроқ эшкак дастасига боғланг! — кичкирди Макшеев. — Мен бошқа эшкак билан махлуқни чалғитиб туришга ҳаракат қиламан.

У ўз пичоғини оғзига тишлаб олиб, сўнгра эшкакнинг ясси томони билан махлуқнинг ярим очик оғзига қаттиқ туширди. Танглай билан тилига теккан кучли зарб ҳайвонни эсанкиратиб қўйди ва у калтираб оғзини юмиб олди. Қасир-қусир қилган овоз эшитилди; ҳайвоннинг ўткир тишлари ёғочни майдалаб, эшкакнинг ясси томонига қоплаган тунукага яқинлаб келмоқда эди. Макшеев пичоқли эшкакни ҳамон ҳайвоннинг оғзига итарар ва эшкак борган сари калталашарди, чунки ҳайвон эшкакни чайнаб, қонга бўялган ёғоч парчаларини тупуриб ташларди.

Катта ов пичоғини иккинчи эшкак дастасига боғлаб улгурган Громеко Макшеевнинг орқасидан туриб бу ясама найзани махлуқнинг кўзига урди. Жонивор оғриқдан ўзини йўқотиб, четга ташланди, Макшеевнинг қўлидан эшкакни юлиб олиб, ўзининг кенг, қўнғир-яшил, икки қатор ўсган тангалари билан калта йўғон думини сўнғги бор кўрсатиб, дарёда ғойиб бўлди. Шунда у думи билан сувни шу қадар шапиллатдики, иккала овчини ҳам бошдан-оёқ чўмилтирди.

Махлуқнинг ҳаракати билан кирғокдан сурилган кайиқ бутунлай сувга ботди.

Бу пайтда ёрдамга шошилиб келаётган Қаштанов фалокат юз берган жойга яқинлаб қолган эди; у бурилишдан сузиб чиқиб, махлуқ юзага келтирган сув тўфонини кўрди, лекин нима бўлганига тушунмади. Унинг ёнидан тўлқинда тебраниб, гоҳ чўкиб, гоҳ кўриниб, курук ёғоч оқиб ўтди; Қаштанов уни тимсоҳ деб ўйлаб, чангак урмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бу вақт шундай кийинчилик билан топилган ўлжани қўлдан чиқаришни истамаган Громеконинг кичкирган овози эшитилди:

— Хода, ходани тутинг! У бизнинг ўтинимиз!

Қаштанов ёғочни ҳалиги чангак билан илиб, ўз қайи-

ғига боғлади ва ниҳоят, белигача сувга кириб турган ўртоклари олдига сузиб борди.

Бир оз оворагарчиликдан сўнг, қайикни кўтаришди, ундаги сувни тўкишди ва ўз ўлжалари билан чодирга келишди. Бу ерда Папочкин ғазаб билан чивин қувар, Генерал бўлса, қулоғигача сувга тушиб олиб, жон сақлар эди.

Еғоч тезда кирғокка чиқарилиб, ўтин тайёрланди ва кўп ўтмай, гулхан чатир-чутир ёна бошлади; унинг устига ташланган қирқбўғинлар шундай аччиқ тутун чиқардики, чивинлар тум-тарақай бўлиб қочишди, аммо гулхан ёнида кийимларини қуритаётган Макшеев билан Громеконинг кўзлари жикка ёшга тўлди.

Уларнинг сув махлуки ҳужуми ҳақидаги ҳикоясини эшитиб, Каштанов:

— Менимча, бу планетамиздаги учламчи даврда йўқ бўлиб кетган ҳайвонлар оиласининг вакили — калтакесак, — деди.

— Ихтиозавр эмасмикин?¹ — сўради тоғ факультетида ўтилган палеонтология курсидан баъзи нарсаларни эслаган Макшеев.

— Йўқ, сизларнинг ҳикоя қилишларингга қараганда, у ихтиозавр эмас, ихтиозавр анча катта, бошининг шакли ҳам бошқача бўлган ва у, илгарироқ, юра даврида яшаган. Сизларга учраган махлук кўпроқ бўр даврининг тимсоҳини эслатапти.

— Агар у ихтиозавр бўлганда эди, ундан осонлик билан қутулмас эдингиз, — деди Папочкин, — плезиозаврнинг бўйни эса эшакларингиздан узун бўлган ва қайикка чиқмай, сувда туриб ҳам сизни илнтириб оларди.

— Биз вақти келиб, бу баҳайбат калтакесаклар билан ҳам учрашамиз, деб умид қиламан, — деди Каштанов, — биз дарё бўйлаб паст тушган сари қадимги фауна намуналарига кўпроқ дуч келамиз. Ҳозир биз бўр даврининг ўртаси ёки ҳатто бошланишини босиб ўтмоқдамиз.

— Тўғри, ҳайвонлар дунёси каби, ўсимликлар дунёси ҳам борган сари ер юзиде биз кўриб кўниккан ўсимликларга ўхшамай қолаётир, — кўшимча қилди Громекко. —

¹ Ихтиозаврлар — юра ва бўр даврининг балиқ ва калтакесаклар қиёфасига эга бўлган калтакесакларидир (номи ҳам шундан олинган). Уларнинг бадани балиқсимон, бўйни йўқ, боши худди дельфиникига ўхшаш тумшук бўлиб чўзилган; узун думи сузғич билан тамом бўлади, орқасида ҳам сузғич бор; олдинги ва орқа оёқлари ҳам сузғич кўринишида, бадани силлиқ тери билан қопланган. Ихтиозаврларнинг баъзи турларининг узунлиги 8 — 9 метр бўлган.

Ўзгарिश секин-аста рўй бермоқда ва биз уни сезмаётир-миз. Агар ўйлаб кўрсак, атрофимиздаги нарсаларнинг ҳаммаси янгидир; баргли дарахтлар, гуллар, бошокли ўсимликлар йўқолди, қиёқли ва яланғоч уруғли пальмалар кўпайди, анча миқдорда яширин жинслилар¹ пайдо бўлди.

— Бу ер ости дунёси кўп кутилмаган нарса ва ходисаларни ўзида сақлайди, биз яна ҳам эҳтиётроқ бўлишимиз керак. Хамиша ўзимиз билан ёрма ўқли милтиқ олиб юришимиз шарт!

— Менимча, овқат пишгунча бир оз дам олиш лозим, овқатланиб, қулайроқ жой топиш учун йўлга чиқамиз. Йирткичлардан сақланиш мақсадида катта гулхан ёқишга ўтинимиз етмайди,— деди Громеко.

Хамма бу фикрга кўшилди. Шикастланган қайикни қуриштириш ва ямаш учун уни сувдан тортиб олишди, овқатланишди, тутаган дуд атрофида икки соатча ухлашди ва қолган ўтинни ҳам олиб, яна сузишда давом этишди. Юқорида айтилган қамиш ва қирқбўғинлар билан ўралган ўтиб бўлмас чакалакзор яна икки соатча давом қилди. Балиқлар тинч оқар жойларда сувни шапиллатишар ва қувғиндан қутулиш учун сувдан сакраб чиқишар, қочишарди. Баъзан сакраб чиққан балиқ орқасидан қалтақесакнинг катта очилган оғзи, хунук тумшуги кўринар, кейин гирдоб ва тарқалаётган тўлқин сувга баҳайбат тана чўққанлигидан дарак берарди. Айрим вақтларда бемалол учаётган ниничилар ўткир тумшукли каттақон қушдан қочишар ва қамишлар ичига яширинар, қушлар эса қаердандир шов-шув билан учиб келиб, ғафлатда қолган ҳашаротни тутиб оларди.

Нихоят, кўм-кўк дарахт девори кенгая бошлади, оқим секинлашди. Сув юзаси борган сари кенгайиб, дарё кўлга айланди, унинг ўртасида ороллар кўринди. Ороллардан бири саёҳатчиларнинг диққатини ўзига тортди. Фақат унинг биринчи ярми баланд ўсган қалин ўрмон билан қопланган, иккинчи ярми кўпгина қуриб қолган дарахтли катта яйловни ташкил қиларди. Улар шу ерда қирғоққа чиқишга шошилишди.

Оролнинг бу ўтлоқ қисми паст бўйли, бироқ қаттиқ ўтлар билан қопланган, улар текшириб кўрилганда,

¹ Яширин жинсли ўсимликларнинг оталик ва оналиклари бўлган хақиқий гуллари бўлмайди, балки хужайралар ёрдамида урчийди. Улар ернинг девон давридан бошлаб анча қадимий давр учун характерли. Қирққулоқ, қирқбўғин, плаун, шохлар ва кўзникоринлар яширин жинслиларга кирди.

плауннинг алоҳида хили бўлиб чикди. Ўтлок оролнинг юқори қисмида бўлиб, шамол пастда, сув устида эсарди. Ўтиннинг сероблиги туфайли оролдан ҳамма йиртқиқларни ҳайдаш ва тинч яшаш мақсадида ўрмон четлари бўйлаб бир неча яхши дудбўрон яшашга қарор қилинди.

Гулхан ёниб, ҳалқа-ҳалқа тутун ўрмон ичкарасига кирганда, у ердан кушчалар, турли хил ҳашаротлар учиб чиқа бошлади, баъзилари учиб кетаётганида йнқилиб тушарди. Бу зоологга нотаниш ҳайвонлардан ажойиб коллекция йиғишга имкон берди. Шундан сўнг ўтлокка ғалати ва хунук бир маҳлуқ югуриб чикди; у жайрага ўхшар, лекин катталиги йирик хўкиздеқ, баданидаги игналарининг узунлиги бир газ келарди.

Ҳайвон хурпайиб, улкан тиканли шарга айланиб, довдираб қолган кишилар ёнидан югуриб ўтди ва қамишлар орасида кўздан йўқолди.

Унинг кетидан йиртқиқни эслатувчи бир ҳайвон чакалакзордан қиска-қиска ва баланд сакраб чиқиб қолди. Унинг ранги тўқ-сарик бўлиб, боши мушукниқига ўхшар, думи анча узун ва йўғон, оёқлари қиска, кўриниб турган тишлари ўткир, тумшуги тўмтоқроқ эди. Умуман у катта, деярли икки метр узунликдаги сув қундузидай, ундан фақат анча осилиб турувчи қулоғи ва қиска ёли билан фарқланарди. Гарчи у ҳамла қилишни ўйламаган ва сувга яқин ялангликка яширинган бўлса ҳам, кўрниниши Қаштановни ғоят қизиктирганидан, профессор йиртқиқни ўқ отиб, қулатди.

Ҳайвон ҳақиқатан ҳам ажойиб эди: унинг оғзидаги, кейинги даврларда яшаган йирқиқларники каби ясси тишлари билан ўткир дўнгсимон тишларини бир-биридан ажратиб бўлмасди. Мадҳукнинг ҳамма тишлари судралиб юрувчи ҳайвонларнинг тишлари сингари бир оз ўткир, конус шаклида эди.

Фақат олдинги узиб олувчи тишлари бошқа тишларига қараганда майда ва бир оз ботик, жағларидаги тишлари хиёл катта, қозиқ тишлари эса ҳаддан зиёд катта бўлиб, ҳар икки жағида, айниқса юқори жағида ташқарига туртиб чиққан эди.

— Мана, калтакесак тишларига ўхшаш тишлари бор, аммо кейинги даврларда ривожланган диференциянинг бошланғич аломатлари бўлган ибтидоий сутэмизувчиларнинг ноёб намунаси, — деди геолог.

Чакалакзордан бошқа ҳайвон чиқмади; сайёҳатчилар ниҳоят, дам олишга имкон топишди. Бунда, албатта, қақиб жон олувчи ҳашаротлардан сақланиш учун ёқилган

дудбўронларга қараб туришга қоровул кўйилди. Шунинг натижасидагина тинчгина ухланди.

Эртаси куни худди кечагидек жойлар давом этаверди. Дарё кўп оролли кўлга айланди, оқим деярли сезилмас, шунинг учун доимо эшқак эшиш керак эди. Сув ва ўрмон устида рангли нинчилар ва узунлиги ўттиз сантиметрча келадиган шохли, хайбатли кўнғизлар, ҳар бир қапоти одам шапалоғидек келадиган капалаклар учиншарди. Вақти-вақти билан зангор-қулранг тусли лайлакка ўхшаш, катта-кичик, бироқ калта оёқ, узун дум, майда тиш, қиска тумшукли қушлар кўриниб қоларди.

Бир қушни ҳавода учиб кетаётганида отиб олишга мувафақ бўлинди ва Қаштанов ўз ҳамроҳларига калта-кесақлардан қушларга айланаётган қанотли алламбало хайвонни намоиш қилди. Унинг катталиги турнадек, патлари зангори-қулранг эди; узун думида қушларникини эслатадиган патларигина бўлмай, жуда кўп умурткаси ҳам бор, яъни судралиб юрувчиларнинг думига ўхшаган патлари думининг икки томонида ўсганди. Қанотларида худди оёқларидагидек учтадан тирноқли узун панжаси бўлиб, булар билан чангаллаб дарахт ва қояларга чиқиши мумкин эди. Хайвонни кўздан кечириб, Қаштанов уни археоптерикслар наслига қиради, деган хулосага келди. Лекин, у Европанинг юқори юра катламларидаги анча катта нусхаларидан фарқ қилар эди.

Кечга яқин қирғоқ яна ҳам пастлашди ва айрим жойларда сувга мослашган тўп-тўп ажойиб дарахтлар тагида қирқбўғин, қирққулоқлар билан қопланган каттагина ботқоқликлар учради. Бу ўсимликлар турли хил наштадли ҳашаротларнинг макони эди. Улар коллекция тўплаш учун қирғоққа яқинлашмоқчи бўлган саёҳатчиларга жон-жаҳдлари билан хужум қилишар, сўнгра анча вақтгача сувда қувиб боришарди. Йигирма беш миллиметрлик чивчилар, ковок аридек келадиган пашша, сўна ва тўрт сантиметрдан ортиқ катталиқдаги сўна пашшалар саёҳатчиларга ташланиб қоларди. Одамлар эса шармандаларча чекинишга мажбур бўлишар ва бу азоб берувчи ҳашаротлар галаси орасида ётиш вақти яқинлашишидан даҳшатга тушар эдилар.

Улар мазкур ботқоқликдан тезроқ чиқиб олиш учун зўр бериб эшқак эшиб, бир печа соат сузишди. Бу ернинг хайвонот дунёси, афтидан, осмонда учиб юрган ҳашарот ва ибтидий қушлардан, чуқур сувда ўзларининг бор-

ликларини сувни шапиллатишлари, гирдоб килишлари орқали маълум қилаётган балиқ ва калтакесаклардан иборатдай эди. Қурукликда яшайдиган тўртоёқли ҳайвонларнинг ботқокликда бўлиши мумкин эмасдек кўринарди.

— Қурукликда яшайдиган қандай жонивор бу даҳшатли қабилларнинг чакишига чидайди дейсиз? — деди Громеко сибирчасига сўкиниб.

Мана, жанубдан тоза ҳаво эсмоқда, ахён-ахёнда у томондан эшитилаётган қандайдир бир меъёрдаги шовқин-суронни илғаш қийин эмасди.

— Олдинда яланғоч кирғокли очик кўл ёки денгиз бор, — деди Макшеев. У шовқин-суронни биринчи бўлиб эшитган эди.

— Денгиз? — хайрон бўлди Папочкин. — Нахотки, Плутонияда ҳам денгиз бўлса?

— Дарё бор эканми, бас, унинг бирор ҳавзага қуйилишига шубҳа бўлмаслиги керак. Дарёлар чексиз оқвермайди-ку.

— Дарёлар биз кетаётган дарё каби ботқоклик кўлларда йўқолиши ёки қумга шимилиб кетиши-чи?

— Жуда соз! Аммо сув кўпайганда, очик ҳавза бўлиши ҳақиқатга яқинроқ. Биз сузиб кетаётган ўланлари бор кўл эса унинг бошланишидир.

КАЛТАКЕСАҚЛАР ДЕНГИЗИ

Бу ҳавза каттамикин ва у дарвоки, Плутония ичкарисига қилинаётган сафарга чек қўймасмикин, деган масала ҳаммани қизиқтирарди. Чунки елканли қайикларда денгиз ичкарисига кириш, албатта, мумкин эмас.

Бир соатчадан кейин олдинда, оқими деярлик сезилмаётган дарё-кўлнинг кенг сатҳи чеккасида зангори хошия пайдо бўлди. Дарёнинг қуйилиш жойи яқин эди. Эшқак эшишга зўр берилди ва ярим соатча ўтгач, кўл ёки денгизнинг бошланган жойига сузиб борилди.

Дарё соҳилини хошиялаган ўсимликлар денгиз кирғоғига қадар бориб етмай, балки сувдан кенгина бўмбўш қум тасмаси билан ажралган эди. Чамаси, тўлқинларнинг келиб урилиши сув кирғоғида ўсимлик ўсишига имкон бермаган бўлиши керак.

Саёҳатчилар, денгиз шамоли ғириллаб эсиб турадиган ва шилқим ҳашаротлардан холи бўлган ясси кирғокда тунаш учун тўхтадилар.

Нарсаларни соҳилга тушириб, гулхан ёкишгач, ҳамма денгиз суви қандай экан, деб унга томон интилди. Улар, бу денгиз шўрсувли хавзамикин ёки оқадиган каттакон кўлмикин — шуни билишни иташарди. Бундан ташқари, уларнинг чўмилишга ҳам ҳаваслари йўқ эмасди, ахир дарё сувларида катта-катта калтақесақларнинг борлигига ишонч ҳосил қилингандан бери, чўмилишдан воз кечилган эди-да.

Сайёҳлар кирғоқдаги юмшоқ кумлоқда тезгина ечинишиб, саёз сувга тушишди. Сувнинг чуқурлиги аста-секин ортиб бориб, кирғоқдан эллик қадамча нарида у белгача келди. Сув, ер юзидаги океанлар сувидек бўлмаса-да, ҳарҳолда хийлагина шўртанг эди; унинг таъмини Болтик денгизининг суви билан тенглаштиради бўларди.

Чўмилишдан сўнг саёҳатчилар энди сузиш тўғрисидаги вазифани муҳокама қила бошлашди. Денгиз чуқур ва кенг эмас экан: уфқнинг жанубий томонида туриб, унинг нариги соҳилини оддий кўз билан пайкаш ҳам мумкин эди; дурбин эса яшил буталар деворини, баъзи ерларида қорамтир, бинафшарангли жисмларни (афтидан, қоя, чўкмалар бўлса керак), баланд-баланд дарахт тўдаларини аниқ-равшан кўрсатарди. Яшил деворларнинг орқароғида, ер юзининг ботиклиги туфайли, бояги каттагина бинафшаранг юза билан унда-бунда кўринадиган юксак тоғлар туркуми ҳам кўзга ташланарди. Бундай манзара текширувчиларда ўша жанубий соҳилга ўтиб олиш истагини уйғотди. Бу истакни амалга ошириш мумкин, масофа қирқ-эллик километрдан ошмас эди; кун яхши бўлиб турса, енгил эсувчи шамол ёрдами билан елканли қайиқда ҳадемай сузиб бориш мумкин эди.

Кейинги кунларда кўл ва ботқоқ минтақасида қилинган муваффақиятсиз овлар сабабли гўшт запаси тамом бўлиб, кечки овқат учун фақат бўтқа пишириларди. Бирок, Макшеев билан Папочкин балиқ овлашди; улар боя чўмилётганларида улкан бир балиқни кўриб қолишиб, қармоқни олганларича, соҳил бўйлаб юқорига, сув чиқиб келаётган бутазор томонга юришди, бу ерда сув жуда чуқур эди. Балиқчилар анча вақтгача пўкакнинг жимиб қолганлиги сабабли жойларини ўзгартирмоқчи ҳам эдики, бирдан қармоқ каттиқ-каттиқ тортила бошлади.

Макшеев қармоқни силтаб, каттакон бир балиқни кирғоққа олиб ташлади, лекин Папочкиннинг қармоғига илинган балиқ, шу қадар оғир эдики, у қармоқ ипини узиб юборай деди: зоолог уни матрабга илинтирмоқчи бўлди.

Шунда бирдан сув тўлкинланиб, қандайдир бир қора нарса балиқни қармоқ-пармоғи билан тортиб олиб кетди; балиқчи ҳалиги нарсанинг фақат қора тангали орқаси билан қиска думинигина кўришга улгуролди.

Қармоғидан ўлжасини чиқараётган Макшеев сувнинг шалолашини эшитиб:

— Қойил, каттаси тушди шекилли, Семён Семёнович, ўзи ҳам саккиз килограмм келса керак!— деб кичкирди.

— Саккиз эмас, саккиз юз килограмм!— жавоб қилди хайратда қолган зоолог,— қармоғимни узиб олиб қочди.

Макшеев унинг ёнига югуриб келиб, тутган балиғини кўрсатди. У жуда ғалати жонивор эди: камбалага ўхшаш япалоқ ва кенг бўлиб, бир сантиметр келадиган квадрат ғадир-будир тангали, кўзи танасининг бир ёғидагина, гарданида узун-узун игналари бор эди.

— Бундай махлукни еб бўлармикин?— сўради у, иккиланиб.

— Албатта, еса бўлади, у камбаладан бир оз фарқ қилса ҳам, аммо унга ўхшайди. Менимча, бу скат балиғи бўлса керак. Умуман, ҳар қанақанги янги балиқни ейиш мумкин, чунки баъзи балиқларнинг икриси, уруғ безлари ёки қорин бўшлиғини қоплаган қора пардагина заҳарли бўлади. Агар ичак-чавағи олиб ташланса, нотаниш турдаги балиқни ҳам еса бўлади, унинг гўшти бадбўй ёки серкилтанок бўлиши мумкин.

— У ҳолда еб кўриб, яна тутайлик. Сиз қочириб юборган балиқ қандай кўринишда эди?

— Менимча, у балиқ бўлмай, йирик калтакесакдир. У тутилган балиқни қармоқ-пармоғи билан бирга ютиб юборди.

— Э-ха, демак, бу ерда ҳам йирткичлар яшаркан-да! Биз бўлсак, денгизда бепарво чўмилиб юрибмиз.

— Ҳа, эҳтиёт бўлишимиз керак. Юра давридаги денгизларда, чамаси ихтиозаврлар, плезиозавр ва бошқа йирткич калтакесаклар яшаган, улар одамни тишласа борми, нақ иккига бўлиб ташлайди.

— У даврларда акулалар бўлмаганми?

— Акулалар ҳам яшаган. Бу йирткичлар салкам девон давридан бери маълум бўлиб, улар бахайбат бўлган. Акулаларнинг етмиш сантиметрга етадиган тишлари топилганди. Бундай тишли оғизнинг қандай бўлишини кўз олдингизга келтиринг!

Сайёҳлар тагин қармоқ солиб, тез орада ҳозирги стерлядга ўхшаш йирик-йирик балиқларни тутишди. Тутилган балиқлар шу заҳотиёқ тозаланиб, шўрвага солин-

ди. Улар пишгунча балиқчилар яна ўнлаб шунақанги балиқларни овлашди.

Кечки овқатдан сўнг тамаки чекиб, чодир яқинида ўтирган сайёҳлар тўлқинлари кумлоққа келиб урилаётган денгиз бўйлаб навбатдаги сузишни муҳокама қилишарди.

Хамроҳлари балиқ овлаш билан банд пайтида геолог бутун бир коллекция тўплади ва уларнинг аммонит¹ларга мансуб эканлигини аниқлади.

— Буни қаранглар, — сухбатни бўлди Громеконнинг хайкириғи, — жуда баҳайбат денгиз илонлари!

Соҳилдан юз метрча нарида, денгиз юзида аввал битта, кейинчалик яна бошқа узун бўйинли калла кўтарилди; бошлари илоннинг боши каби сип-силлик, бўйинлари эса буралиб-буралиб кетган эди. Гўё сув устидан таналари сал кўтарилган иккита оккуш сузиб юрарди.

— Булар илон эмас, — деди Каштанов, хайвонларга дурбиндан қараб. — Аминманки, булар плезиозавр²лардан бошқа нарса эмас. Плезиозаврларнинг юқори юра даври денгизида бўлиши табиий бир ҳолдир.

— Қандай махлук-а! — деб қўйди Папочкин ҳам, дурбиндан кузатаётиб. — Менимча, бўйинларининг узунлиги икки метрдан кам эмас.

— Улар бизнинг олдимизга меҳмон бўлиб келмасмикин? — сўради Громекко, қайикда калтакесак билан бўлган саргузаштни эсларкан.

— Қим биледи дейсиз! Бироқ, менимча, булар курукликда жуда беўхшов бўлади, бир нима бўлгудай бўлса, улардан қочиш қутулиш мумкин. Ҳар эҳтимолга қарши, милтиқларни ёриб чиқувчи ўқлар билан ўқлаб, тайёрлаб қўяйлик.

Лекин денгиз махлуклари курукликка чиқишни исташмасди; улар балиқ қувиб шўнғий бошлашди. Сўнгра қирғоқ бўйлаб аста-секин сузиб, олдиндаги ўлжаларини кузатишди ва бирдан бўйин ва бошларини тез-тез ҳаракатга келтириб, балиқни тутишди-да, юқорига ирғитишди, сўнг балиқни бош томони билан илиб олишди, чунки

¹ Аммонитлар — қирилиб битган, хона-хона спиралсимон чиганоқли, бош-оёқли моллюскалар туркумидандир. Унинг моллюскаси хозирги наутилусга ўхшаб, фақат олдинги хонада бўлади. Учламчи юра ва бўр даврларида аммонитларнинг насл ва турлари кўп бўлган.

² Плезиозаврлар — юра ва бўр даврларининг яланғоч тери билан қопланган каттақон тана, оккушники сингари чўзиқ бўйин, кичкина бош, узунлиги 3 — 5 метр келадиган курақоёқсимон икки нафар қўл-оёқли денгиз калтакесаклари.

шундай килинганда, қилтанок ва тангалари ботмас экан. Плезиозаврлар ҳаракати жуда чакқон ва гўзал эди. Баъзан ушлаган ўлжаси сирғаниб тушиб кетса, жониворлар уни қуваман деб, сув юзида сакраб-сакраб кетар, бўйинларини олдинга узун қилиб чўзарди.

Саёҳатчилар катта қизиқиш билан кузатиб турган плезиозаврларнинг балиқ тутиши уриш билан тамомланди. Иккала плезиозавр ҳам, афтидан, йирикрок бўлса керак, битта балиқни тутиб, уни бир-бирининг оғзидан тортиб олмоқчи бўларди.

Нихоят, биттаси тишлаб олиб, бадар қочди, иккинчиси уни қулаб бориб, ўзининг узун бўйни билан ракибининг бўйнини ўради ва балиқни ташлаб юборишга мажбур этди. Бир-бирига аймашиб кетган бўйинлар гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга буралар, қора гавдалари бир-бирининг устига ағдарилар, калта дум ва кураксимон қўллари денгизга шалоп-шалоп урилиб, сувни фонган қилиб кўтарарди, биттаси жаҳл билан балиқни қўйиб юборди-да, иккинчисининг бўйнига тишини ботирди ва уни сувнинг ичига олиб тушиб кетди. Махлуклар чўкиб кетган жойнинг суви анча вақтгача тебраниб-тўлқинланиб турди.

Тўлқинлар соҳилга чиқариб ташлаган дарахт бўлақларини тунги гулхан учун йиғишаётган Громеко билан Қаштанов бир соатчадан кейин тўлқинлар оғушида қалқиётган қора бир нарсани кўриб қолишди. У қирғоқ ёқалаб, аста-секин уларга яқинлашарди; охири, саёз жойга тушиб қолди шекилли, тўхтади.

Сайёҳларимиз ўтин билан чодирга қайтиб, икки ҳамроҳини ухлаб ётган ҳолда кўришгач, қайиқлардан бирини ечиб, бояги қора нарсаниннг олдига сузиб боришди. Бу — плезиозавр экан; унинг танаси устига қандайдир улкан қушлар кўниб олиб, чўқишар, қолган кичикроклари эса тепада, хавода катта-катта қурбақалар қуриллашини эслатувчи овоз чиқариб, гал кутишганча учиб юришарди. Уларнинг учиш пайтидаги ҳаракатлари кўршапалакнинг ҳаракатига ўхшарди.

Танага яқинлашиш мақсадида бир неча ўқ узиб, қушлар галасини тўзитиб юборишди; ракибининг тишлаши туфайли ўлган ҳайвоннинг қалласи бўйнининг устки томонида юпқа терисигагина илиниб турарди; ўлган ҳайвон қорни билан осмонга қараганча, қўлларини сувдан чиқариб ётарди. Қорни қорамтир мошрангли тақир тери билан қопланганди.

Плезиозаврни қирғоққа олиб чиқишнинг ҳеч иложи йўқ эди, унинг танаси узунасига икки метрдан ошар,

думи икки метрдан сал камрок, бўйни эса икки метрдан ошиқроқ эди; кейинги оёқлари қарийб бир ярим метрга етарди.

Отилган қушлар икки турдаги учар қалтақесак¹лар экан: қаттароқлари (птеродактиллар) бургутдан бир оз қатта, кичикроқлари росмана ўрдақ қатталигидек келарди.

Улар тумшуги тишли, қатта бошли, яланғоч баданли қуш бўлиб, кўршапалаклардаги қаби учиш учун лаёқатли орқа-олдинги оёқларини туташтирган пардаси бор эди. Кичикроқларининг думи узунроқ эди.

ДЕНГИЗДАН ЎТИШ

Эртаси куни об-ҳаво денгизда сузишга жуда қулай келди. Осмон деярлик булутсиз, енгил шимол шамоли елканни қўллашгагина имкон бериб, қаттиқ тўлқин қўзғата олмасди. Йўлга тайёргарлик кўриларкан, сол ва қайиқларни синчиклаб кўздан кечирилди; мачта ўрнида ишлатилаётган узун дастали иккита чангақ оралнига чодир тортилди. Соҳилда балик қанотларидан Макшеев ясаган пирамидага учига оқ байроқ тикилган хода ўрнатилди, бу қайтишда белги бўлиб хизмат этиши керак эди. Қирғоқдан анча нарида, пишқириб келиб урулувчи денгиз тўлқинлари камдан-кам етадиган бутазор чеккасида, қумликда ўра қазилиб, унга тоғ жинслари, гербари, бош суяклар, хайвонларнинг тери ва суяклари қаби тўпланилган коллекциялар кўмиб қўйилди, чунки булар денгизда сузаётганда намланар ва ортиқча юк бўларди. Кейин тупроқ тортилиб, тагин битта-яримта йирткич тери хидидан кавлаб юрмасин деб, устига балик сузгичларидан иккинчи бир пирамида тикланди. Пирамидага экспедициянинг ўтовдан то денгиз бўйигача босиб ўтган йўли қисқача шарҳланиб, шунча ичида осифлик қолдирилди.

Бу ишлар тугагач, саёҳатчилар қайиқларга ўтириб, узоқдан аранг кўринаётган соҳил сари — жануб томон

¹ Птеродактилар ёки учар қалтақесаклар — юра ва бўр даврларининг қирилиб битган судралиб юрувчиларидир. Уларнинг чўққайган тишли қатта жағлари, узун бўйин ва баъзиларида узун дум ҳам бўлади. Олдинги ва орқа оёқлари парда билан туташган бўлиб, улар худди кўршапалакларга ўхшаб учарди. Птеродактилларининг қатталиги ҳар хил — кичкинаси сичқондай, қаттаси бўйига бир метр, қанотлари ёзилганда эса 6 метр келади.

йўл олишди. Қайиқлар қирғоқдан бир оз узоклашганда, шамол елканларни итариб, юриш сезиларли даражада тезлашди.

Ана энди саёҳатчилар бу ернинг умумий хусусияти ҳақида яхшироқ тасаввур килолдилар. Макшеев дарёсининг шарқ ва ғарбга қараб кетган ҳар икки соҳили бояги-бояги юксак яшилликлар билан қопланиб, кўп жойлари худди шунга ўхшаш дарёчалар билан бўлинган эди. Байроқ ўрнатилган пирамида ям-яшил фонда яққол кўзга ташланиб турарди. Бутазор минтақаси орқасидан на тоғ ва на тепалик кўринарди. Афтидан, денгиз соҳилига туташган жой анча ергача қуюқ дарахтзор ва боткоккли паст текисликлардан иборат эди.

Икки соат чамаси сузилгандан кейин, кема елкан иштиёрига қўйилиб, дам олишга ўтилди.

Денгиз қарийб осуда эди. Енгил шабада соҳиллардан узокдаги сув юзини бирдай мавжлантирарди. Денгиз гоят теран бўлиб, узунлиги юз метрча келадиган — учига огир нарса боғлоғлик арқон унинг тубига етмади. Саёҳатчиларда эса бошқа ўлчов асбоби йўқ эди. Бир оз хордиқ чиқаришгач, сузишда давом этиб, яна талай вақтгача эшқак эшилди.

Улар денгизнинг ўртасига етишганди, чунки икки томондан қирғоқ баробар узокликда тургандек эди. Кўп ўтмай, шабада турди. Илдамроқ суза бошланди. Ўлканинг ичкарисиди ястаниб ётган қорамтир, бинафшаранг ва кизғиш тусли тик қоялар савлат тўкиб турарди. Улар соҳил бўйлаб чўзилиб кетган бўлиб, ўнг тарафда яшил ўрмон девори мавжуд эди; бу девор ўрнини нарироқда гоҳ сув лабигача бориб туташган, гоҳ сувдан ингичка яшиллик билан ажралиб турган баланд кизғиш тепаликлар оларди.

Денгиз қирғоққа яқинлашган сари жонлана борди; диаметри бир метрча етадиган катта-катта медузалар кўринди, улар ўзларининг тўнғиган шаффоф гавдаларини тўлқинларда дириллатар ва эшқак эшиш тўхтаганда сув ичидаги катта-кичик балиқ галалари липиллаб ўтиб қоладди. Баъзи-баъзида оппоқ чиғаноклар устида ўз елканларини хилпиратиб, кизғиш чангалларини тарвақайлатган наутилуслар кўзга ташланарди.

Соҳидан икки километрча берида денгиз жониворларининг сони яна кўпайди. Айрим жойларда йўсинлар сузиб юривчи оролларга айланиб, эшқак ана шуларнинг юмшоқ яшил тўнига илашарди; бу ўсимликларни агар тана-панаси билан тортадиган бўлсанг, денгиз тагидан

кичкина чиганок, майда балик ва курт-кумурскаларни ҳам чиқариб олиш мумкин эди.

Сувга ясама лот туширилди; денгиз чуқурлигининг йнгирма беш метр эканлиги аниқланди. Бу ердан қоялар пойига урилаётган тўлқин кўпиги оқариб кўринарди.

Шу пайтгача сузиш ниҳоятда яхши ва кўнгул очиш сайр-томошадай ўтди. Аммо саёхатчилар ҳали ҳаяжон ва ташвишли дамларни ҳам кечиришлари эҳтимолдан нари эмасди. Соҳилдан тахминан бир километрча олисда, кемадан ўттиз метрча нарида плезиозаврнинг боши кўкқисдан сув ичидан кўтарилди ва у бўйинини қимирлатганча юзма-юз кела бошлади. Қалтакесак одамларга тикилган ҳолда оҳиста сузар, одамларни кема-пемаси билан гўё нотаниш бир улкан ҳайвон, деб ўйларди шекилли.

Милтиклар ёриб чиқувчи ўқлар билан ўқланган бўлиб, отишга тайёр эди. Плезиозавр яқинлашиши билан икки бор ўк узилди. Ҳар иккала ўк ҳам жониворга тегди; келишган бўйини титраб, ярим очиқ оғзидан қон отилиб чиқа бошлаб, боши шикастланган бўйнида осилиб қолди ва питирлаб, сувда шундай тўлқин кўтардики, сайёхлар яхшиям бу ердан шошилиб қочиш қолдилар, акс ҳолда, чўкиб кетиш хавфи муқаррар эди.

Улар шошиб-пишиб киргоқ томон эшқак эшишди. Шунда худди сувости кемасига ўхшаб баланд-баланд тўлқин кўтариб, уларнинг ёнидан қора нарса ўтиб кетди; сув орасидан унинг қорамтир-кўк орқаси ва тимсоҳники каби узун катта боши кўринди. Йирткич ўткир тишли оғзини ярим очганча, ўлаётган плезиозавр — ўлжаси сари ошиқарди.

— Бу, эҳтимол, ихтиозаврдир! — хитоб қилди Қаштанов, баҳайбат қалтакесакни кузатаркан.

— Ҳа, бу қабих ҳайвон боягига қараганда ёмонроқ кўринади, — деди Макшеев, — одамга чанг солиб, иккига бўлиб ташлаш ҳеч гап эмас.

— Сувда уни учратиш ва отиш маҳол, — деди Громеко.

Соҳил яқинлаб қолган эди; унга томон сузиб борувчи текширувчилар очкўз чўртанбалиқ қувганда қочадиган тангабалиқ, гольян, язларга ўхшаб, сувдан сакраб-сакраб чиқиб қочаётган балиқларни кўришга муяссар бўлдилар; ихтиозаврнинг оғзи чўртан балиқ оғзига жуда ўхшарди.

Саёхатчилар яланғоч қоялар этаги ёнидаги бурундан бурилиб, атрофи яшил дарахт деворидан иборат саёз киргоққа қараб сузишарди; бу ер тўхташ учун қулай соя-салқин, текис қумлоқ эди. Денгиз соҳилига

якин жойлар шу кадар саёз эдики, сайёҳлар курукликка чикиб олиб, сол ва қайиқларни қўл билан тортишларига тўғри келди. Денгиздан сузиб ўтиш олти соатча давом этиб, тушки овқатланиш пайти яқинлашган эди; овқатланиб бир оз дам олингач, теварак-атрофни зиёрат қилиш мумкин эди. Сол ва қайиқлар кирғоққа тортиб чиқарилди, чодир ўрнатиб, овқат пиширишга киришилди. Бирок ичиладиган сувнинг тугаганлиги маълум бўлиб қолди.

— Биз ҳеч ўйламай иш қилибмиз,— деди Папочкин,— ким билсин, бу соҳилда чучук сув борми ҳали, йўқми? Бир неча кунга етадиган сув ғамлаб олишимиз керак эди.

— Борди-ю, биз сув тополмасак, у ҳолда бу кирғоқда деярлик ҳеч нарса кўрмай, нариги кирғоққа яна қайта сузиб ўтамиз,— деди Громско.

— Менимча, беҳуда хавотирланаяпсиз,— далда берди Қаштанов.— Агар бу соҳил ўсимликдан мутлақо ҳоли бўлганда эди, унда бошқа гап эди. Унда биз, албатта, ўзимиз билан бирга ичадиган сув олиб келган бўлардик ва бунга бизни шу жойнинг дашт характери мажбур қилган бўларди.

— Мен шу якин ўртадан ё дарёча, ё чашма топишимизга аминман,— деди Макшеев,— чунки бу турли-туман ўсимликлар шўр сувда ўсолмайди.

Тушлик овқат қилиб, дам олингач, зоолог билан ботаник ўрмонга сувга кетишди, Қаштанов билан Макшеев эса тўхталган жойдан шарққа томон чўзилиб кетган соҳил қояларини текшириш билан шуғулланишлари лозим эди.

Ҳамма курукликда яшовчи калтакесак ёки бошқа бирор йирткич учраб қолар деб, портловчи ўқ солинган милтиқ кўтариб олди. Генерал чодир олдига боғлаб қўйилди, чақирилмаган меҳмонларни кўркитувчи катта гулхан ёқилди.

МАКШЕЕВНИНГ МИЛЛИОН ВА МИЛЛИАРДЛАРИ

Илк бор кўзга ташланаётган кизил ва сариқ доғли, деярли қора тусдаги қояларнинг усти турган-битгани магнитли темирдан иборат экан. Болғани қояга ҳар урганда, руда ўйнаб чиқаверади, фақат баъзи-баъзи жойлардагина бошқа қандайдир жинс учраб қоларди.

— Не-не бойлик бефойда ётибди-я!— хитоб қилди Макшеев, ҳамма ердан усти бир оз нураган ва зангалаган руда чиқавергач.

— Тўғри, бу ерда ер юзидаги барча одамзодни руда билан таъминловчи кон курса бўларкан,— деди Каштанов.— Албатта, аввал Плутония билан Нансен Ери устидан темир йўл куришга ва Бофор денгизига гигант музё-рарлар туширишга тўғри келган бўлар эди.

— Бу — келажакдаги иш, бу давр унча узок бўлмаса ҳам керак! Юкорида темир рудаси запаси озайганда, бундай тадбирлар инсоният учун фойдали ва зарур бўлиб қолади.

Қоялар бошланган жойдан бир километрча наридаги сохилни текширишга имкон бўлмади, чунки денгиз тўлкинлари ўтиш учун торгина сўкмоқ ҳам қолдирмай, тикка қоялар остигача шиддат билан келиб уриларди.

— Қолган жойларни ҳаво яхши кунларда қайикдан туриб кузатамиз,— деди Макшеев.

— Ҳозирча, ёнидан ўтиб келинган дара орқали битта-биттадан юкорига чикиб кўрмаймизми?— таклиф қилди Каштанов.

Бир оз орқаларига қайтган иккала текширувчи темир рудаси қояси оралиғидаги биринчи дара ичкарисига кириб кетишди. Даранинг этаги палахса-палахса руда парчалари билан тўла бўлиб, улардан ғоят кийинлик билан ошиб ўтилди.

Бу ўзига хос гимнастик машқ вақтида Макшеев беҳосдан таажжубланиб тўхтади.

— Ия, бу нима?— деб юборди у, магнитли темир рудасининг катта бўлагини кесиб ўтган беш-ўн сантиметр йўғонликдаги ялтироқ оч-сарик томирни кўрсатиб.— Гаров бойлашим мумкинки, бу — соф олтин!

— Сиз мутлако ҳақсиз,— жавоб қилди Каштанов,— бу юкори пробали табиий олтин.

— Шундай бойлик хор бўлиб ётибди!— хитоб қилди собиқ олтин қидирувчи.— Мен Калифорния ва Аляскада кўплаб олтин чиққан жойларни кўрганман, лекин бунақанги нукул олтин томирларини учратмаганман ва ҳатто бунга ўхшаганини эшитмаганман ҳам.

— Мен ҳам бунақанги олтин томирлари тўғрисида бирорта асардаям ўқимаганман,— тасдиқлади Каштанов.— Аммо томирлар қояларда эмас, йирик тош палахсаларида бўлиб, улардаги бойлик нари борса бир неча ўн килограммни ташкил қилса керак.

— Агар олтин томирлари тош палахсаларида бўлса, нима учун улар қояларда бўлмасин; ахир тош палахсалар қоялардан узилиб тушган-ку?

— Бўлиши мумкин! Биз, албатта, уни қидириб кўра-

миз; бироқ у одам чиқолмайдиган юксак қоялар бўлиши мумкин. Бу ҳолда биз унга худди тулки узумга анграй-гандек қараб, «кўрмоқ бору, емоқ йўқ!» деб кетаверамиз.

— Динамит ва тоғ ишларига бас келолмайдиган бирор-та ҳам қоя йўқ! — деди Макшеев. — Фақат уни топиш керак.

— Менимча, бу топилмага бўлган қизиқишимиз назарий томондандир, холос. Ваҳоланки, биз олтиндан бир тонна эмас, ҳатто юз килограммини олиб кета олмаймиз.

— Ҳа, нима бўпти! Иложи борича олиб кетамиз, кейинроқ эса ер қаърига олтин учун махсус экспедиция уюштирамиз.

Геологлар дара этагида уюлиб ётган тош палахсалар устида қад кўтарган қояларни кўздан кечириб, бу ерда олтиннинг йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, тобора кенгайиб бораётган дара бўйлаб юқорига кўтарилишди. Даранинг икки ёни тикка чиққан, таги шағал ва майда тош бўлақлари билан қопланган эди. Ён томондагиларда магнитли темир рудасигина кўзга ташланарди, Қаштанов шағаллар орасидан бошқа хил жинсларни ҳам аниқлади.

— Мана, сизга олтин керак бўлса! — деди Макшеев, дара ёкалаб юқорига элик қадамча юраркан. У, олтини майда-майда ҳол бўлиб кўринган руда синиғини кўтариб турарди.

Дара этагидан икки юз қадам нарида ер баландлаша бошлади, сўнгра қатор поғонага айланди. Геологлар унинг дастлабки поғоналарини босиб ўтиб, йўлларини тўсиб турган, баландлиги тўрт метр тикка қоя олдида тўхташди; чунки темир рудасининг силлиқ деворларига тирмашиб чиқишнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Макшеев жаҳли чиқиб, тикка деворни болғаси билан уриб кўрди ва:

— Бундан уёғига йўл йўқ, — деди бақириб, — олтин томирларига бўлган умидимиз ҳам пучга чиқди!

— Энди бошқа дарани излашга тўғри келади.

— Ие, бу нима?.. — бўғилди Макшеев. — Қоя олтин бериш ўрнига, биттаю битта болғамни тортиб олмоқчи шекилли!

Бу ҳол болғанинг деворга ёпишиб қолиши билан изоҳланди. Олтин қидирувчи уни кўчириб оламан, деб бекорга уринарди.

Шу пайт поғона яқинида қандайдир бир жинсни кўраётган Қаштанов ўғирилган эди, орқасидаги милтиғи билан бирга уни аллақандай қудратли нарса ўзига тортганини

сезди. Милтиқ жинс деворига тарақлаб урилди ва геолог ундан ўзини тортиб ололмади.

— Бу руда жуда кучли магнитланган экан-ку!— хитоб қилди у.— Бу магнитли темир рудаси сизнинг болғангиз ва менинг милтиғимни ҳам ушлаб қолди.

— Энди уларни қандай қилиб ажратиб оламиз? Бундай керакли буюмларимизни муваффақиятсиз чиққан экскурсиямиз тўғрисида абадий эсдалик қилиб ташлаб кетолмаймиз-ку?

Каштанов милтиқнинг тасмасини елкасидан чиқарди, милтиқ эса қояга янада мустаҳкам ёпишганича қотди. Шунда Макшеев болғани икки қўли билан ушлаб, бор кучи билан силтаб тортиди ва девордан ажратиб олди. Сўнг иккалалари бир бўлиб, милтиқни ҳам қоядан зўрға ажратишди.

— Бу ердан ҳеч нарса чиқмайди, орқага қайтамиз!— таклиф қилди Каштанов.— Қўлимиздаги мавжуд темир асбоблар билан фақат қийналамиз, холос.

— Тўхтаг, мен юқорига кўтарилишнинг чорасини топдим. Милтиқларни шу ерда қолдирамиз, бу яланғоч дарада ҳеч қандай ҳайвоннинг бўлиши мумкин эмас.

— Хўш, кейин-чи?

— Мана, қаранг!..

Макшеев дара ўртасидаги шағаллар орасидан киррали, анча йирик руда бўлақларини тўплаб, уларни қоянинг тикка тушган деворига текис томони билан қўя бошлади; улар шу захотиёқ ёпишиб, маҳкам туриб қоларди. Ёпишган бўлақлар зинапоя шаклини олди ва ундан юқорига таваккал қилиб чиқиш мумкин эди.

— Фаросатингизга балли,— деди Каштанов.— Сиз ҳар қандай оғир аҳволдан ҳам чиқа оладиган ҳақиқий олтин қидирувчисиз.

— Мактовингиз учун раҳмат! Бу фикр болғам туфайли вужудга келди. Болғам девордалигида мен уни қўлим билан қанчалик тортсам ҳам, қўчириб ололмадим; бу зинапоя бўлиб хизмат қилмасмикин, деган ўй пайдо бўлди; қолгани тушунарлидир.

Геологлар дара остида руда намуналари солинган тўрва, милтиқ ва донларни қолдириб, ўзлари юқорига кўтарила бошлашди. Дастлаб Макшеев чиқди ва пастдан ўртоғи олиб бераётган руда бўлақларидан зинапоя қўя борди. Улар беш минутдан кейин тепага чиқиб олишди.

Даранинг кўриниши эскича эди: ўнг ва чап томонда тикка кетган деворлар, пастда қатор зиналар ва ҳаммаёқда сочилиб ётган катта-кичик магнит рудалари. Геолог-

лар яна икки юз кадамча тирмашиб кўтарилиб, дара тагида катталиги буқанинг калласндай келадиган оч-сарғиш тусдаги тош палахсасига кўзлари тушди, бу энди соф олтин эди.

— Олтин кидирувчи қани, бу бўлакчани бизнинг лагерга ташлаб келинг-чи!— кулди Каштанов.

— Ҳа, ҳурматга лойиқ нарса,— жавоб қилди Макшеев оёғи билан палахсани туртиб, лекин у қимирламади ҳам.— Менимча, бу палахса саксон килограммча бўлиб, ўзи ҳам юз минг сўмга борса керак дейман. Чамаси, биз кидирган олтин томирлари яқинга ўхшайди.

Улар бошларини кўтаришиб, даранинг тикка кетган икки ён томонига тикилишди ва ўнг ёқда, тўрт метрча юқориликда, магнитли қора темир рудасининг ўртасида қиясига кетган сариқ олтин томирини кўриб қолишди: томир дам ярим метргача кенгаяр, дам паст — юқорига шох отиб тораяр эди.

— Миллионлар, олдимизда миллионлар турипти!— деди ховликиб Макшеев, томирнинг узунлигига назар соларкан.— Бу ерда ўнлаб тонна олтин, мени ол!— деб ётипти.

— Сиз ортиқ даражада олтинга берилиб кетяпсиз,— деди Каштанов.— Бу томирлар бир неча ўн миллионик бўла қолсин, аммо булар фақат темир-да! Томирларни эса қимматбаҳо темир рудасининг бутун бир тоғи ўраб ётиптики, бу неча миллиард тонна бўлиб, миллиард сўмлар билан ўлчанади.

— Томир битта бўлмаслиги ҳам мумкин; тоғнинг бутун-бутун таркиби олтиндан бўлиши ҳам эҳтимолдан холи бўлмай, унинг запаси неча миллиард сўмга боради.

— Агар биз олтинни мунча кўп топганимизда эди, у ҳолда олтиннинг бозордаги қиммати тезда тушиб кетган бўларди. Олтин табиатда кам бўлгани учун, нархи қиммат. Бироқ инсоният ҳаётида олтиннинг аҳамияти темирнинг аҳамиятидан пастдир; маълумки, ҳозирги замон техникаси темирсиз иш кўролмайти. Агар олтин тангалар ва бефойда тилла безакларни йўқ қилиб ташласангиз, олтинга эҳтиёж унча каттамаслигига иқроор бўласиз.

— Сиз темирнинг жамиятдаги роли билан шуғуллана-сиз,— эътироз билдирди Макшеев.— Агар олтин етарлича кўп бўлганда эди, у айниқса қотишмалардаги мис, рух, қалай каби металллар ўрнини боса оларди. Техниканинг чидамли, оксидланмайдиган металл ва қотишмаларга эҳтиёжи бекиёс. Ҳозирги пайтдаги ноиложликдан мис ва унинг қотишмасидан қилинаётган бронза сим ва бошқа кўпгина металллар арзон олтиндан тайёрланарди.

— Хуллас, бу ерда темир запаси беҳисоб ва нисбатан кам миқдорда олтин запаси ҳам бордир.

— Жуда соз, буларни қазиб чиқариш учун бу ерга қайта келганимизда, сиз ўзингизга темир запасини олиб, менга олтинни қолдирасиз,— ҳазиллашди Макшеев.

— Сизга темир рудасини ҳам беришим мумкин, бу миллион ё миллиардлар сизринг ўлжангиз бўла қолсин!— жавоб қилди Қаштанов ҳам кулги аралаш.

Текширувчилар денгиз қирғоғига қайтиб келиб, бундай даралардан бир нечасини кўздан кечиришди. Ҳамма ерда ҳам деворлар темир рудасидан иборат бўлиб, айрим жойларида олтин томирлари, олтин тўпламлари ҳам топилди. Лекин биринчи дарадаги каби қалин олтин томири бошқа учрамади; шунинг учун Макшеев олтинга нисбатан темир запасининг кўплигига иқрор бўлди. Геологлар миллион ва миллиард сўмлик рудалардан олган намуналарини орқалаб, ниҳоят, чодирга қайтишди ва ўзларидан сал олдинроқ келган ўртоқларига ҳикоя қилиб бериб, уларни хангу манг қилишди.

ҚИРҚБЎҒИНЛАР ЎРМОНИ

Денгизнинг кумлоқ-шағалли соҳили куруклик томондан қалин ўсимликлар билан қуршалган эди; баландлиги саккиз-ўн метрга етадиган катта-катта қирқбўғинлар ёнма-ён туришарди. Уларнинг яшил япроқли шохлари ердан сал баландроқда ўсган бўлиб, тағларидан эмакляб ёки энгашиб юриш мумкин эди. Қирқбўғинлар орасида ҳар хил турдаги дарахтсимон қирқкулоқлар ҳам учрарди. Умуман, одам ўтиб бўлмас чакалакзор йўлни тўсиб ётарди. Папочкин ва Громеко чакалакзордан сўкмоқ ёки ўсимлик ўсмаган жойни кидира бошладилар ва ахийри, қоя билан ўрмон ўртасидаги тор қурук ўзани топишди. Ўзан денгиздан бир оз нарида иккига бўлинди: чап тармоғи қоя ва ўрмон ўртасидан кетган, ўнг тармоғи эса чакалакзор ичига кириб йўқолганди. Бу ерда ўсимликлар қисман ўзгарган: қирқбўғин ва қирқкулоқлардан ташқари, бўйи бир неча метр баланд саго ва бошқа хил хурмоларга дуч келинарди. Ўрмондаги ер майда, худди дағал тукка ўхшаган қаттиқ ўтлар билан қопланганди. Ўзан яқинида, ўрмон чакалакзори чеккасида яна бошқа ўсимликлар ҳам гужғуж кўзга ташланарди. Громеко уларни номма-ном айтиб берар ва тобора завқидан ичига сиғмасди.

— Биласизларми,— хитоб қилди у бир пайт,— ҳозир биз қайси геологик даврдამиз?

— Тошкўмир даврида эмасмикинмиз?— тўнгиллади зоолог; у ҳамон ўрмондан ҳеч қандай илмий ўлжа учратолмай хуноб эди.

— Э-ха, қаяққа ўтиб кетдингиз! Ихтио ва плезиозаврлар нахотки тошкўмир даврида яшаган бўлса? Геологлар билан ёнма-ён бўлганимиз сабабли бу соҳада анча саводимиз чиқиб қолган. Йўқ, азизим, биз ҳозир юра давридамыз. Мана қаранг, у давр учун типик қурққулок, мана гингко деб аталган дарахт, мана бу қаттиқ ўлан эса Иркутск губернасининг Ангара дарёси бўйидаги юра ётқиқларидан биринчи марта топилган ва унга кашф этган геолог Чектновский номи берилган.

— Жуда соз, унга олимнинг номини берса арзийди! Ўзи ҳам биздаги қичитқи ўтдан баттар экан, уни бирорта қалтакесак чайнаб, юта олса керак...

— Ҳазирни йўқласак бўларкан!— деди Громеко, ҳафа дўстининг гапини бўлиб.— Мана бу қичкинагина изга қаранг, у, албатта, сизнинг соҳангизга тегишли.

Ботаник қўли билан ерни кўрсатганича, ўзанининг ўртасида тўхтади. Майда қумда уч бармоқли, тирноқлари тўмтоқ, палахса-палахса қафтнинг чуқур ботган излари бор эди; ҳар бир из узунасига ўттиз сантиметрча келарди.

— Бу ердан жуда катта махлуқ ўтипти!— деди енгил титроқ овоз билан зоолог.— Бу турган гапки, қалтакесак! Аммо ўтхўр ёки йирткич эканлигини билсак, чакки бўлмас эди. Агар йирткич бўлса, у билан учрашмаганимиз маъқул.

Папочкин қумда кўришиб, шагалга борганда йўқолган изларга синчиклаб разм солди.

— Шуниси қизиқки, ҳамма излар ҳам бир хил ҳажмда,— деди Громеко.— Менинг фаҳми ожизимча, олдинги қафтлар кейингисидан кичикроқ бўлади. Унг ва сўл оёқларининг излари ўртасидаги ботик қизиқ нимаси экан? Буни кўриб, ҳайвон қатта бирор ходани судраб кетган экан-да, деб ўйлаш мумкин.

Папочкин роса қулди.

— Бу, қалтакесакнинг думидан қолган из-ку. Оёқлари ҳажмининг бир хиллигига келсак, ҳайвон қуйруғига суянган ҳолда фақат орқа оёқларида юрган, деб ўйлайман.

— Шундай икки оёқли қалтакесаклар ҳам борми?

— Бор, айниқса юра даврида кўп бўлган. Масалан, баҳайбат кенгуруга ўхшаган, қатта орқа оёққа, қичкина олдинги оёққа эга бўлган игуанодон.

— У нималар билан овқатланарди?

— Тишларининг шаклига қараганда турли ўсимликлар билан овқатланган. Мабодо бу излар игуанодоннинг

изи бўлса, гарчи юра даврида унинг бўйи беш-ўн метрга етган бўлса-да, ундан кўркишнинг хожати йўқ.

— Ана бу кўнгилдагидек!— чуқур нафас олди ботаник.— Дарёдалигимизда мен билан Макшеевни ютиб юбормокчи бўлган жирканчли калтакесак ҳамон эсимда.

Саёхатчилар ўзанинг бўлиниб кетган жойинга бориб, унинг қоя этагигача чўзилган ўнг тармоғи бўйлаб юришга қарор қилдилар, экспедиция учун зарур бўлган сув манбаини шу томондан топиш мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам, бу тармокнинг юқорисида тупроқ борган сари нам, кирғоқлардаги майда ўсимликлар эса тобора ўзгариб боради.

Кўп ўтмай ўзандаги сув ўсимлик поялари орасидан йилтираб кўринди.

— Ура, омадимиз юришди!— хитоб қилди Папочкин.— Чашма биз турган манзилдан олис эмас экан.

— Суви балки шўрдир?— жиғига тегди Громеко.

— Ичиб кўринг! Кўринишидан чучук сувга ўхшайди.

— Кўринишига қараб сувнинг чучук ё шўрлигини қаердан биласиз? Мен нима учундир билмайман.

— Сиз — ботаниксиз-ку, шўр сув теварагида қандай ўсимликлар ўсишини билмайсиз!

— Биринчидан, бу ер юра даврини ўтамоқда, юра давридаги шўр сув атрофида қандай ўсимликлар ўсишини биз ҳали билмаймиз. Иккинчидан, сиз сувни теварак-атрофдаги ўсимликларга қараб эмас, балки сувнинг кўринишига қараб фарқлайман, дедингиз.

— Мен нотўғри ибора ишлатибман, дарё ўзанининг кўринишига қараб туриб, деб айтишим лозим эди. Агар чашмада шўр сув бўлгандайди, у ҳолда бутун ўзан тузларнинг ётқизиқлари билан қопланган бўларди.

Папочкин ва Громеко ўзаро гаплашиб, ўзан бўйлаб баланд тикка қоялар бағрига илдам чиқиб боришди. Ўзан бу ерда аста-секин қумликларга сингиб кетадиган чучук сувли дарёча ҳосил қилар, худди шу жойда сувлоққа келган калтакесакларнинг сон-саноксиз, катта-кичик излари кўзга ташланарди.

— Улар бу ерга шунча кўп келадими?— деди Громеко.— Ҳали шу икки оёқли баҳайбат махлуқларга дуч келиб қолмасак эди.

Овчилар чанқоқларини қондириб, ҳар эҳтимолга қарши милтиқларини ўқлаган ҳолда, эҳтиётлик билан дарёча ёқалаб дарадан олға юришди. Дара тезда кенгая бориб, ҳавзага айланди. Унинг четларини қарийб тикка қоракизғиш қоялар хошия каби ўраб олган эди. Бу қоялар-

нинг этакларида эса бута ва дарахтлар ўсган бўлиб, улар калин соя ташларди. Хавзанинг тагида, яшил ўтлок ўртасида кичикрок кўл жимирлаб турар, афтидан, унинг қаъридан чашма отилиб чикарди. Ўтлокнинг ўртасида кенг ва кўп юрилиб, яхшигина топталган сўкмок тўпта-тўгри кўлга олиб борарди. Сувнинг тиниклигидан кўлнинг остигача аник кўринарди.

Овчилар ўзлари олиб келган идишларга сув тўлдириб олиб, сувлокка бирор хайвон-пайвон келиб колар, деган хаёл билан хавзадаги буталар орасига бекинишди. Бирок минут кетидан минутлар ўтса-да, ҳеч қандай жонивордан дарак бўлмади. Фақат хавза тепасида, ҳавода бир неча ниначи учиб юрарди. Улар Макшеев дарёси устида кўринганларга караганда анча йирикрок эди. Папочкин ниначиларни кузатиб тураркан, бирдан милтиғига ёпишиб колди.

— Э-э, ёриб чикувчи ўк билан ниначиларни отмоқчимисиз?— кулди Громеко.

— Жиминг, у ёкка, қояга қаранг!— шивирлади зоолог, чукурликка кираверишдаги тикка қояни кўрсатиб.

У қадар катта бўлмаган сайҳонда узун ва йўғон думига таянган холда, кейинги оёк панжаларини босиб, кичик калтакесак турарди; у кенгуруга жуда ўхшар, ранги кулранг, тўк кўк доғлари бўлиб, боши хартумга осилиб тушган лаби билан тапирнинг калласини эслатарди.

— Балки, игуанодондир!— жавоб қайтарди Папочкин.

— Афсуски, кенгуру эмас-да,— деди ботаник.— Кенгуру бўлганда, уни кечки овқат ўрнида ер эдик, калтакесакни эса балки еёлмасмиз.

— Азизим, шунинг унутмангки, биз юра давридамиз ва овқат учун қушлар ёки сутэмизувчиларни топа олмаймиз. Агар очдан ўлмайлик десак, у вақтда калтакесакнинг гўштидан ҳам ҳазар қилмаслигимиз керак. Ботаник кашфиётларингизга қарамай, ҳозирча бирорта эса арзийдиган на илдиз, на мева ё ўт топганингиз йўқ. Ахир ҳадеб қиркбўғинлар ёхуд ана шу ярамас Чеканов ўтини еявермаймиз-ку!

— Балик-чи? Денгизда балик кўп.

— Нима учун сиз баликнинг гўштини ейишдан қўрмайсиз-у, ўтхўр калтакесакнинг гўштини ейишдан чўчийсиз? Буларнинг ҳаммаси ер ости дунёсида унутишимиз лозим бўлган саркитлардир.

Ўқ узилди. Жонивор бир сакради-да, ўтлокчага гурсиллаб йиқилди. У жон бергач, овчилар яшириниб турган жойларидан чиқиб, маҳлукнинг ёнига боришди.

Бу ёшгина калтакесакнинг бўйи одамдан баландрок эди; унинг кўпол бесўнақай танасини кейинги иккита йўғон ва узун оёғи билан учи ингичкалашган думи кўтариб юрар экан; олдинги оёқлари эса қисқа ва ингичка бўлиб, уларнинг ҳар қайсисида бештадан бармоқ ва кичкина ўткир тирноқ бор экан. Ҳолбуки, унинг кейинги оёқлари уч бармоқли, тирноқлари катта ва тўмтоқ эди. Бутун танасининг тузилишига қараганда, бу хайвон тўрт оёқда юришдан кўра икки оёқда тикка юришни афзал кўрар, чунки у тўрт оёқлаб юрса, орқа қисми бош томонига нисбатан баландрок кўтарилиб, гўштдор лаблари осилиб тушар, кўзлари кичик-кичик эди. Танаси худди қурбақанинг танасига ўхшаб туксиз, яланғоч бўлиб, териси сирпанчик — совок эди.

— Унинг кўриниши иштаҳани бўғиб қўяди-ку! — деди Громеко, этигини калтакесакнинг семиз сонига ниқтаркан. — Бахайбат қурбақанинг ўзгинаси!

— Агар французлар қурбақадан тайёрланган фрикасени маза қилиб ейишса, у ҳолда нима учун рус сайёҳлари игуанодондан қилинган бифштексни емаслиги керак? Қани, олдин унинг ташқи тасвирини ёзайлик, кейин нимталармиз.

Овчилар калтакесакни ўлчаб, ёзиб, суратга тушириб бўлгач, ҳар қайсиси қарийб бир пуддан келадиган гўштдор кейинги оёқларини кесиб олиб, ғамланган сув ва овқатларни кўтаришиб, манзилга қайтишди.

Товада парча-парча қилиб пиширилган калтакесакнинг гўшти шу қадар нозик ва мазали эканки, ҳатто ҳар қандай судралиб юрувчи ва еру сувда яшовчи хайвонлар гўшtidан жирканадиган Громеко ҳам уни иштаҳа билан еди.

Кечки овқат вақтида навбатдаги сафар плани муҳокама қилинди. Сўнгги пайтларгача хизмат қилган қайиқлар, агар жануб томондан бирор дарё ва денгизга келиб қуйилмаса-ю, бу дарёда юқори томонга сузишнинг иложи бўлмаса, энди уларни ишлатиб бўлмасди. Шунинг учун биринчи галда дарёнинг қуйилиш жойини қидириб топиш зарур эди.

Қидириш пайтида ўша дарё қирғоқларидаги жойларни ҳам текшириб ўрганиб бориш, борди-ю, дарё узокка бормаи қуриб қолган бўлса, у ҳолда сафарни қандай йўл билан давом эттириш масаласини ҳал қилиш керак эди. Бундай ҳолда, машаққатли бўлишига қарамай, яёв юришга тўғри келарди.

ЙИРТҚИЧ ВА ЎТХЎР КАЛТАКЕСАКЛАР

Эртаси кунни анчагина кучли шамол денгизда катта тўлқин уйғотди ва қирғокка урилган сувларнинг сачраши хатто чодиргача етиб келди. Бундай об-ҳавода нимжон кемаларда сузиш мумкин эмас эди, шу сабабли саёҳатчилар тўрт киши бўлиб, ўрмон ичидан ўтган ўзан бўйлаб бу номаълум ўлканинг ичкарасига экскурсия қилмоқчи бўлишди.

Денгиз калтакесаклари бўм-бўш чодирга хужум қилмас деган хаёл билан Генерални бўш ҳолда қолдирилди, чунки бирор хавф-хатар рўй бергудек бўлса, у чакалакзорга қочиб қутулиши мумкин эди.

Ўзанинг иккига ажралиб кетган жойида овчилар кетаётган сўл тармоқ ёкалаб ҳар икки томонда қирқ-бўғин ва қирқкулоқларнинг яшил девори давом этарди. Фақат унда-бундагина майда ҳайвонлар юрган сўкмоқчалар кўзга ташланарди. Ҳавода, дарахт тепаларида йирик-йирик пиначи ва хашаротлар учиб юрарди, гоҳ-гоҳда ана шу хашаротларни қувлайдиган ушоқ птеродактиллар учраб қоларди. Шундай бўлса-да, бу чакалакзор ўрмон, гўё ҳеч нарса яшамайдиган ва жонсиздай эди, бу ерларда Макшеев дарёсининг соҳиллари бўйлаб кетган ўрмонлардаги қушларнинг сайраши, махлуқларнинг беҳосдан шитирлаши эшитилмасди. Олдинда бораётган Громеко сўкмоқчада катталиги кичикроқ итдай келадиган бир қора жониворни кўрди, лекин отишга улгурмай, қочириб юборди. Шу чокқача хашаротларнигина ов қилиш билан кифояланилди; Папочкин хурмонинг гулига кўниб турган — эни ўттиз беш сантиметрча келадиган капалак ҳамда катталиги муштумдай бир қанча кўнгизларни ушлаб олди; кўнгизлар каттик тишлар, қўлларни тимдаларди.

Нихоят, ўрмон тугаб, овчилар кенг бир сайхонга чиқишди; бу ерда ҳам ўрмондаги каби дағал, каттик ўтлар, тугроғи нам жойларда плауна, йўсин ва шохлари тарвақайлаб кетган қирқкулоқлар ўсиб ётарди. Сайхоннинг жануб тарафи икки юз метрча кўтарилган ва чуқур дара қора-қизғиш тоғларининг қиррали, яланғоч этакларига қадар чўзилиб кетган эди. Сайхонни тўқайзорга айлантирган сув, балки ўша томондан оқиб тушар ва дара ёмғир ёғадиган пайтларда ўзан хизматини ўтарди. Сайхоннинг узунлиги бир километрдан кўпроқ бўлиб, эни юз-икки юз метрча келарди.

Тоғдаги дара геологларнинг диққатини жалб этди, шунинг учун ҳам унга қараб йўл олдилар. Аммо бир

оз юришлари биланок, сайхоннинг шимолий чеккасида, ўрмон этагида калтакесакларнинг катта бир тўдасининг ўтлаб юрганини кўриб қолишди.

Уларнинг баъзилари орқа оёқларида туриб, семиз, гўштдор лаблари билан хурмо япроқлари, киркбўғин ва кирккулоқларнинг новдаларини узиб олиб еяди. Айримлари, асосан ёшлари, қуймучларини бошларидан қулгили ҳолда юкори кўтариб, думларини ўйнатиб, ўт ейишарди. Баъзан улар ўйнашиб, бесўнакай сакрашиб, бир-бирларини дам икки оёқлаб, дам тўрт оёқлаб қувлашарди.

Ўтлаб ва ўйнаб юрган игуанодонларни суратга олишдек ажойиб ҳолни кўлдан бой бермаслик керак эди. Саёҳатчилар тезда ўрмон этагига қайтишиб, подага ён томонидан яқинлаша бошладилар. Улар яқин келиб, биринчи суратни олишлари биланок, игуанодонлар безовталана бошлади: катталари ўт емай, хушёр тортди ва сўнг каттиқ товуш чиқариб қочишга тушди. Бу товушни эшитган ёшлари кейинги оёқларига кўтарилиб, ўнғайсиз қайрилганларича, катталарининг орқасидан чопиб кетди; овчиларга орқаларини ўгирган ҳолда, катталар ёшларининг атрофини ўраб олишди.

Беҳудага безовталанмаётган игуанодонлар яна икки марта суратга олинди. Ўрмон этагидаги сайхоннинг нариги чеккаси бўйлаб сакраб, аллақандай баҳайбат махлуқ яқинлашиб келарди. Буни овчилар аввалига игуанодон деб ўйладилар.

У катталиги ва юганда фақат кейинги оёқларининггина ишлатиши билан чиндан ҳам игуанодонга ўхшарди; бироқ у яқинлашиб келганда, танасининг келишганлиги ва юришининг тезлиги жиҳатдан ўтхўр калтакесаклардан бошқачароқ эканлигини пайкаш қийинмасди. Махлуқ игуанодонлар тўдаси сари келаётиб, тўхтади ва каттиқ пишиллаган овоз чиқарди. Бунга жавобан игуанодонлар ҳам чўзиқ овоз билан қичқирди. Сўнгра махлуқ калтакесаклар доирасини сакраб-сакраб айланиб чиқди, лекин калтакесаклар махлуқ яқинлашганда, қуймучларини кўтариб, думларини силқитган ҳолда қарши оларди. Думи ёки орқа оёқларининг зарбли урилишидан, у жуда катта кучга эгадек кўринарди.

Доирага ёриб кириш ва игуанодон болаларидан бирини ўғирлашнинг иложи йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, йиртқич бирдан сакради-да, пода устидан ошиб ўртага, бола калтакесаклар орасига тушди. Қўрқоқ

ўтхўр жониворлар душманидан кочиб, хар томонга тўзиб кетди. Махлуқ битта ёш игуанодонни босиб, дархол бўғзидан тишлади.

Хужумнинг турли дакикалари ҳам суратга туширилди ва тезда икки ўк узилиб, йирткич ўлжаси ёнига чўзилтирилди. У кимирламай қолгандан сўнг овчилар унинг яқинроғига бордилар ва судралиб юривчиларнинг бу йирик янги вакилини кўришга муваффақ бўлдилар. Махлуқ гавдасини тутиб туриш учун хизмат қилувчи йўғон думи ва узун орқа оёқлари билан игуанодондан фаркланмасди.

Олдинги оёқлари жуда калта ва тўрт бармоқли бўлиб, тирноклари ўткир эди. Бўйни калта, боши кичкина, оғзи кенг, тишлари ўткир ва бошида калта, ясси шохи ҳам бор эди. Бу шох хужум қуроли сифатида ишлатилмай, оббохолам шунчаки кўрк эди.

Кўзларининг устида кичик иккита шохча бўлиб, орқа миясидан то думига қадар майда-майда учли тароғлари қатор кетганди. Игуанодонлар тўдасига қилган хужумига қараганда, чакқон ва жасур ҳам эди.

Каштанов ўлган калтакесакни кўздан кечириб, унинг мезозой эрасидаги игуанодон ва бошқа динозаврлар туркумидан цератозавр эканлигини айтди.

— Бу жирканч ваҳшийнинг гўштини емаслигимизга ишончим комил!— деди Громеко, махлуқни ўлчаш ва шархлаш ишлари тугагач.

— Нима учун? Агар бошқа гўшт топилмаса, шу гўштни ейишга ҳам рози бўлардик,— жавоб қилди Макшеев. Аммо биз йирткич ҳалок қилган норасида игуанодоннинг гўшtidан фойдаланишимиз мумкин.

— Фақат уни жуда эҳтиётлаб яшириб қўйиш даркор. Акс ҳолда, птеродактиллардан ортмайди. Ана қаранглар, улар ҳозирданок исини сезиб қолишибди!

Ҳақиқатан, сайхон тепасида учар калтакесаклар вақирлаб айланиб юрарди. Шунинг учун овчилар игуанодоннинг кейинги семиз оёқларини қирқиб олиб, уни чакалакзордаги бутоққа илиб, яшириб қўйдилар ва ўзлари жанг, отишмалар сабабли хувиллаб қолган сайхон орқали дарага томон юрдилар.

ПТЕРОДАКТИЛЛАР ДАРАСИ

Дара оғзи кенгина бўлиб, унинг тубида қирққулоқлар тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган дарёча оқар эди. Тикка ёнбағирларда эса ўсимликлар йўқ; ёнбағирлар қоясимон қизилроқ, қорамтир ёки сариқ тусда товланарди.

Қаштанов ва Макшеев қояга боришга шошилишди. Громеко дарёча бўйдан ўсимликларни кидириш билан шуғулланди. Папочкин бўлса катта-катта капалакларни тутиш билан овора. Геологлар борган биринчи қоя тўқ-қизил рангда эди; Қаштанов яна темир рудаси чиқишини кутарди, бироқ қоядан ушатиб олган бир парчани лупа орқали кўргач, калласини қимирлатди-да:

— Бу янги бир нарсага ўхшайди!— деди секин. Бошқа жойлардан учириб олинган бўлаклар ҳам худди шундай характерда бўлаверди, лекин каттиқ ва ясси қоялар каттарок парча синдириб олишга имкон бермасди. Шундан сўнг иккала геолог биргалашиб, ёнбағирдаги улкан бир ғўлани синдиришган эди, у нақ иккига ажралиб кетди; унинг ўзагида оқиш металлнинг томир ва қаваклари ялтираб турарди.

Қаштанов энгашиб, таажжуб билан қичқирди:

— Афтидан, қизил кумушсимон рудадаги кумуш.

— Яна миллион-миллион сўмлик бойлик!— кесатди Макшеев. У олим дўсти илгари топилган олтин томирларининг аҳамиятига танқидий кўз билан қарагандан сўнг, бу сихрли минерал хазина тортиқларига ишонқирамай қолганди.

Геологлар қоя ости бўйлаб юриб, ҳадемай, тўқ-қизил рангнинг сариқ ва қизил доғ ҳамда томирлар билан алмашинган жойини учратдилар. Бу ернинг ҳам турган-битгани магнитли темир рудаси экан. Сал наридаги синган, ўнқир-чўнқир қоялар сариқ ва тўқ-сарик тусда эди. Қаштанов бу тошлар кўрғошинли охра ва оксидланган кўрғошинли руда бўлиб, буларнинг орасида кўп миқдорда кўрғошин бўлиши мумкинлигини айтди.

Яна нарироқда — даранинг юқорироғидаги ёнбағирда бир қоя кад кўтариб турарди; у ўзининг тўқ кўк ранги билан кишини ўзига жалб этар, олисдан йўсин ёки лишайник билан копланганга ўхшаб кўринарди. Урилган болға эса қоядан сакраб кетарди; ғоят қийинчилик билан қичкина парчани синдириб олишга муваффақ бўлинди, бу намуна Қаштановни яна ҳам ҳайратга солди.

— Усти табиий мис бўлса керак,— деди у.

— Бу ернинг турган-битгани бойлик шекилли!— хитоб қилди Макшеев.— Қандай рудани хоҳласанг, шуни топасан. Бу ерга бемалол универсал металлургия заводи курсанг бўларкан.

— Тўғри, планетамизда рудалар одамзод ўсиб борувчи эҳтиёжини қоплай олмай қолганда, керакли

металлни кидириб нонлож шу ёққа тушилади. У вақтда музлар, туман ва қор бўронлари инсон учун ҳеч гап бўлмай қолади.

— Ёки кишилар бу бой запасларга яқинроқ йўл билан етиб бориш учун ер ўзагидан туннель-шахта очилар!— ҳазиллашди Макшеев.

Шу пайт казилма бойликларни кузатиш билан банд геологлар устидан катта бир соя учиб ўтди ва шу вақтда Громеконинг:

— Учар калтакесаклардан эҳтиёт бўлинглар!— деган овози эшитилди. Улар иккаласи ҳам милтиқларини олиб, бошларини кўтаришди. Уларнинг шундоқ тепасида, йиғирма метрча баландликда қорамтир баҳайбат жонивор парвоз қиларди; унинг учишига қараб, учар калтакесакнинг птеродактиллар зотидан эканлигини пайқаш қийин эмасди. Калтакесак денгиз бўйида кўрилган калтакесаклардан анча йирик бўлиб, учган пайтида қанотларининг узунлиги олти метрча келарди. Жонивор каттакон тумшукли бошини қуйи осилтирган ҳолда, ўлжа кидирар ва пастдаги бу икки оёқли мавжудотларни кўриб, ҳайрон эди.

Аммо овчилар калтакесакнинг човут солишини кўтиб турмадилар, чунки у ўз ўлжасини тирноғи ёки тишлари билан ё ўлдириши, ёки оғир ярадор қилиши турган гап эди. Макшеев дарҳол нишонга тўғрилаб, ўқ узди. Птеродактиль бир томонга оғиб, қанотларини жон-жаҳди билан қоқди-да, тикка бориб бир қоя устига қўнди ва тишли оғзини очиб-ёниб, бош чайқайверди.

— Ўқ тегиздим чамамда!— деди нижсенер, яна бир марта отишга қўли бормай; жонивор анча узокка бориб кўнганди.

Бу вақт зоолог билан ботаник қолган кичкина ўтлоқдан каттиқ кичкирик эшитилди ва унинг кетидан ўқ товуши келди.

Дарёча ўзанини қоялар этагидан айнириб турган қирқбўғин ва қирққулоқлар қаторидан қангалида қандайдир бир қора нарсани кўтариб олган иккинчи птеродактиль парвоз қилди. Қаштанов шошилганидан, ўртокларимдан бирини олиб қочди-ю, деб ўйлаб, ўз навбатида ўқ узди. Қароқчи қанотларини қоққанча, қангалидаги ўлжани ташлаб, ўзи дарактлар девори орқасига ўмбалоқ ошиб тушиб кетди.

Геологлар қучларининг бориша у томонга, бир неча метр баландликдан йиқилган дўстлари олдига тез ёр-

дам қилиш учун югуришди. Бирок улар бутазордан ўтиб, бу томонга чопиб келаётган Громеко билан Папочкинга дуч келишди.

— Соғ-саломатмисизлар? Қалтакесакнинг чангалидан тушган ким бўлди?

Ҳамроҳлар қотиб қолишди.

— Қалтакесак тузлаган ўсимликларимни солиб ўтлоққа қўйган плашимни олиб қочган эди. У, буни битта-яримта ўлимтик деб ўйлади шекилли,— деди ботаник.

— Мен бўлсам, шу заҳотиёқ отдим, лекин тегдиролмадим!— қўшимча қилди зоолог.

Геологлар ўртоқларининг сихат-саломатлигини билишгач, улар билан бирга калтакесак типирлаб ётган жойга боришди. Одамлар яқинлашиши билан калтакесак оёкка туриб, бир қанотини силкиб, иккинчи, афтидан, синган қанотини судраганича бетлаб келаверди.

У ўрдак юриш билан катта бошини олдинга чўзган ҳолда, оғзини очиб, қахрли қуруллаб югурди. Тумшугидаги гўштли шохи қонга тўлиб, қорамтир-қизил тус олган эди. Қалтакесак одам билан барабар катталикда эди; у оғир ярадор бўлишига қарамай, қаршилиқ кўрсатиши мумкинлиги учун яна бир ўк узиб, сулайтирилди.

Қаштанов билан Папочкинлар птеродактилни текширишаркан, Макшеев билан Громеко ўғирлатилган плашни қидиргани кетишди. Улар ўтлоқчани то қоялар этагига қадар қарашди, чакалакзорни ҳам қидиришди, ҳеч қаердан топа олмадилар.

— Таажжуб, плашим қаерга кетди экан?— тўнғиллади ботаник, юзидан чак-чак томиб тушаётган тер томчиларини бармоғи билан сидираркан.— Ахир у плашни ютиб юбормаса керак?

— Ўқ узилгандан кейин калтакесак плашни ташлаб юборганини ўз кўзим билан кўрдим,— деди Макшеев.

Шу пайт қоя дўнглигида кўниб турган иккинчи бир птеродактиль бирдан ҳавога кўтарилди-да, қирқбўғинлар чўққилари оша қандайдир бир қора нарсани илганча узокка учиб кетди.

— Эҳ, аттанг!— деди ботаник.— Бу менинг плашим. Биз уни ердан қидириб юрибмиз, у бўлса дарахтда илиниб қолганакан.

Макшеев яқиндан учиб ўтаётган калтакесакни отмоқчи бўлган эди, аммо унинг чангалидаги плаш бирдан ёзилиб кетди ва ичидаги ўсимликлар боғлами

пастга сочилиб туша бошлади, бундан чўчиган жонивор плашни тирноклари орасидан кўйиб юборди. Овчи милтигини туширди.

— Бу птеродактилларнинг еб бўлмайдиган буюмларни ҳам олиб қочишига қараганда, улар унчалик зеҳнли эмасга ўхшайди,— деди Громеко, ерга тушган плаш томон одимларкан.

— Балки улар сиз ўйлагандан кўра идроклирокдир. Улар сизнинг плаш ва пичанингизни болаларига юшокрок уя куриб бериш максасида ўғирламаганмикин?— қизиқчилик қилди Макшеев.

— Пичан? Сиз ботаник тўпламларим ҳақида нега бунчалик эътиборсиз гапирасиз-а? Ҳали калтакесакларнинг онглилигини исботлайман деб, калтакесак плашни болаларига кийгазиш учун олиб қочган ҳам деярсиз?

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман!— қулди Макшеев.— Ҳолбуки учар калтакесаклар юра даврида подшоҳлик ролини ўйнаб, тараққиётнинг энг юқори босқичида турган. Бироқ сиз нега бунчалик бир хил ўсимликларни йиғансиз!— деди у, ботаникнинг ўтлоққа сочилиб тушган қамишга ўхшаш пояларни тераётганини кўриб.

— Хўш, топинг-чи, бу қандай ўсимлик?— сўради Громеко, ҳамроҳига поялардан бирини узатиб.

— Менимча, қандайдир йўғон, тиканли қамиш. Бирорта игуанодон уни еса керак-да.

— Топдингиз, игуанодонлар уни иштаҳа билан капалашади, лекин биз ҳам ейишдан қочмаймиз.

— Нахотки? Бу қамишни шўрвага солса бўладими?

— Йўқ, шўрвага эмас, чойга солинади. Пояни синдириб боқинг. Макшеев пояни синдирган эди, ундан аллақандай тиник суюқлик оқиб тушаверди.

— Жирканилган бу қамишнинг ширасидан татиб кўринг-чи.

Шира ёпишқоқ ва ширин эди.

— Нахотки бу шакарқамиш бўлса?

— Ҳозирги вақтда планетамизда ўсадиган мавжуд шакарқамиш бўлмаса-да, ҳарҳолда шакарли ўсимликдир.

— Сиз унинг ширинлигини қаердан билдингиз?

— Йирткич томонидан сайхонда ҳалок қилшнган ёш игуанодон оғзида қандайдир ўсимлик поясини кўриб қолдим; у қўлга ёпишгандек туюлди. Кейин мен у ўсадиган жойни изладим ва дарёча яқинида жуда

кўп ўсиб ётганини топдим, тотиб ҳам кўрдим. Запас кандларимиз тугай деб қолди. Мана шу камишнинг шираси канд ўрнини олиши, хатто ундан шакар ҳам тайёрлашимиз мумкин. Кўрдингизми, менинг пичаним баъзи ҳолларда фойда ҳам келтириб қолади!

Громеко ўлдирилган птеродактилнинг олдига қайтиб бориб, плаш саргузаштига сабабчи бўлган топилмасини бошқа ўртоқларига ҳам кўрсатди. Ҳамма унинг планини маъқуллади ва канд қилмоқ учун қайтишда ўша камишдан кўпроқ олиб кетишга аҳд қилди.

Овчилар дара бўйлаб юришда давом этишди. Дарадан четлари майда-майда қирк бўғин ва дағал ўтлар билан хошияланган дарёча оқарди.

Кўп ўтмай, тор дара чинакам туйнукка айланди. Унинг ости эса сув билан қопланган эди. Қоронғулик, намлик босди. Овчилар битта-битта кадам ташлар, олдинда милтиқ тутган Макшеев, орқада қояни болга билан уриб-уриб Каштанов борарди.

Мана, олд томон аста ёришиб, кўкатлар кўзга ташланди. Туйнук тез орада кенгайиб, атрофи қоялар билан ўралган каттагина ҳавзага айланди; ҳавзанинг кўриниши худди амфитеатрга ўхшарди. Ҳавзанинг таги барра кўкатлар билан қопланган бўлиб, марказида кўл бор эди. Бояги дарёча мана шу кўлдан оқиб чиқарди.

— Фу, бу ернинг сассиклигини қаранг!— деди Громеко, овчилар кўлга етиб бориши биланок.

— Ҳақиқатан ҳам жуда кўланса, худди ўлакса хиди анкияпти!— тасдиқлади Макшеев.

— Олтингугуртли минерал кўл бўлмасин тагин?— тахмин қилди Папочкин, сувга энгашаётиб.

Овчилар чор атрофга қарай бошладилар ва вижиллаётган ғалати овоз улар эътиборини ўзига тортди. Эшитилаётган бу овоз юқорироқдан, ҳавзанинг четларидан келарди, аммо ҳеч қандай нарса кўринмасди.

Шу пайт ўтлоқча устидан каттагина қора бир нарса учиб ўтиб, зиналардан бирига бориб қўнди; шу ердан эшитилаётган вижиллаш билан чийиллаш янада кучайди.

— Птеродактиль!— хитоб қилди Макшеев.

— Чамаси, бу ер учар калтакесаклар уясига ўхшайди,— деди зоолог.

— Мана сизга кўланса ҳиднинг манбаи! Бу жониворлар эҳтимол, жуда ирқит бўлса керак.

Зинага қўнган калтакесак тезда яна кўтарилди ва

хавзада юрган кишиларни кўриб, уларнинг тепасида қуриллаган овоз чиқариб айлана бошлади. Қояларда чийиллаш ва вижиллашлар тўхтагани.

— Буни қаранг-а, болалари жим бўлиб қолди!

— Тухумини излаб топсак, индаги боласидан олсак яхши бўлар эди,— деди зоолог.

— Мана шу тиккаликка чиқиб, катта калтакесаклар билан олишиб бокинглар-чи! Улар таъзирингизни бериб кўяди!

— Войбў, роса кўп экан-ку!— хайкирди Қаштанов, зинапоя оша боши кўриниб турган бошқа бир птеродактилни кўрсатиб, шу пайт хавода яна иккитаси учиб юарди.

— Хўш, отишмани бошлаймизми?— деди Макшеев, ўз айбини ювишга уриниб.

— Нега? Биттасини кўлга тушириб кўздан кечирдик, ўкни тежаш лозим,— огоҳлангирди Қаштанов.

— Ўчакишмай кўя қолайлик, ҳамма жониворлар уясидан кўзғолмасдан туриб, чапдан бурилиб, ортга қайта қолайлик!— деди ботаник, бу сассик хидли хавзада туриш унга ёкмаётган эди.

Ўтлокча устида бир неча калтакесак учиб юар ва қурилларди; овчилар Громеконинг маслаҳатини маъқул топдилар. Улар туйнукдан чиқиш томонга юриб, девор этаклари олдида птеродактилнинг қумлар билан аралаш тезаклари ва ҳар хил ҳажмдаги суяклар уюмини кўриб қолишди.

— Биз калтакесаклар уясининг ўрасига тушиб қолпимиз!— ҳазил қилди Макшеев.

— Улар хавфсиз ерга жойлашиб олишипти, бу ер — чинакам қалъа.

— Балки уларнинг тухуми ва болаларини бошқа калтакесаклар еб кетса керак,— деди зоолог.

— Диққат қилинг-а, гарчи булар судралиб юрувчилар бўлса ҳам, қилиқлари кушларникига ўхшайди.

— Рост. Қанотларининг бўлиши узок ўтмишдаги аждодлари кечирган ҳаёт шаронтини ўзгартиришларига имкон берган.

— Ҳарҳолда инларнинг қандай қурилгани, тухум ва болаларининг қай кўринишда бўлишини, айниқса тухумни қандай қилиб босишларини билолмаганимиз ачинарли.

— Менимча,— деди Қаштанов,— булар кушлардака тухум босмайди, балки бошқа судралиб юрувчилар каби қумларга қўйиб, қуёш нурида очади.

— Кўп хафа бўлаверманг, хали игуанодон ёки плезиозаврнинг тухумини бирор ердан топиб қолармиз,— далда берди Громеко.

— Агар тухуми янги бўлса, тўйиб ейдиган тухум куймоқ пиширардик. Тасавури ожизимча, бу маҳлуқларнинг тухумлари катта бўлиб, биттаси ҳаммамизга етади,— ҳазиллашди Макшеев.

Саёхатчилар дара орқали баландликлар ёнидаги сайхонга қайтишди, йўлда шакарқамишдан олишиб, сўнгра йиртқич калтакесак ўлдирилган ерга кетишди.

Бу ерда ўзгарниш катта эди. Ҳавода турли катталиқдаги учар калтакесаклар уёқдан-буёққа гужғон ўйнар; пастдаги цератозавр ва игуанодон таналари эса шу калтакесаклар билан қопланганди. Танадан узиб олинган гўштни баъзилари шу ернинг ўзида емоқда, айримлари уялар ўрнашган тоғ дараларига, жануб томонга олиб кетмоқда эди. Чийиллаш, қуриллаш ва пишиллашлар қулоқни қар қилар эди.

Одамлар яқинлашиши билан ўлик тана устида уймалашган калтакесаклар тўс-тўполон бўлди; баъзилари учиб кетиб, сайхонлик устида айлана бошлади, баъзилари калта оёқлари билан йикилиб-сурилиб, ярим очик канотларини силкиган ҳолда чекка-чеккага қоча бошлади. Булар, афтидан, гўштан шунчалик тўйиб еган эдиларки, натижада учиш қийин эди. Папочкин мана шу тўс-тўполонни икки марта суратга олди.

Тўйинган калтакесаклар уларнинг тинчлигини бузган одамларга ҳужум қилмади, бироқ хаво норозиликни билдирувчи ҳар хил товушлар билан қий-чув эди. Овчилар чакалакзорга яшириб қўйилган игуанодоннинг сон гўштини олиб, ўрмон оша юқорида айтилган қуруқ ўзан бўйлаб йўлга чиқишди. Олдинда бораётган Громеко ҳавзага яқинлашганда ногоҳ тўхтади ва ҳамроҳларига ўзандаги намли қумга ботган катта-катта товон изларини кўрсатди.

— Бу игуанодон эмас,— деди Папочкин.— Маҳлуқ тўрт оёқлаб юрган. Мана, уч бармоқли орқа оёқларининг изи, мана буниси беш бармоқли олдинги оёқларининг изи!

— Товонлари ҳам игуанодонлариникидан бошқача ва катта,— қўшиб қўйди Қаштанов.

— Товонига қараб туриб, бу ҳайвоннинг йиртқич ёки ўтхўр эканлигини билиш мумкинми?— сўради Макшеев.

— Менимча у, ўтхўр ҳайвон. Бармоқлари тирноқли бўлмай, чанг сола олмайдиган қандайдир туёқни эслади.

— Мана игуаноддоннинг думидан анча калта, ин-гичкароқ изи ҳам топилди,— деди зоолог, оёк излари орасида кингир-кийшиқ бўлиб ётган чуқурчаларга ишора қилиб.

— Ҳарҳолда, ҳайвон анча баҳайбат бўлиб, бизнинг кўлимиз олдида бўлса керак, чунки орқага қайтган изи йўқ,— деди Громеко.

— Тўғри, шунинг учун милтиқларни ўқлоклик тутиб, эҳтиёт бўлайлик!— огоҳлантирди Макшеев.

Овчилар олдинга диққат билан қараб аста-секин, кадам-бакадам ўзандан баландга кўтарилишди. Лекин ҳеч нарса учрамади; фақат турли пиначи ва кўнғизлар қирқбўғин, қирққулоқлар устида учиб юрарди. Овчилар тор яшил йўлак ёқалаб, то қояларга қадар бордилар-да, кейин иккиланиб тўхташди.

Макшеев ўртоқларига бир оз туришликни уқтириб, ўзи дара бўйлаб югуриб кетди ва сўнгра сигнал бериб, қолганларнинг ҳам унга етиб олишини айтди. Ҳавзада ҳамма кираверишдаги дарахт орқасига яшириниб, киник бир манзарани кўришга муваффақ бўлдилар.

Саёхатчилар ўтлоқчада шу вақтгача Плутонияда учраган барча жониворлардан ўзининг ҳажми ва ажойиб кўриниши билан фарқ қилувчи маҳлукнинг ўтлаб юрганини кўрдилар.

У узунасига саккиз метр бўлиб, баландлиги тўрт метрга етарди. Олдинги оёқлари орқа оёқларидан анчагина калта эди, каттакон танаси, олдинга энгашган жуда кичкина боши худди калтакесакнинг бошига ўхшарди. Орқасида гўё қанот сингари юкорига, ён томонларига туртиб чиққан, узунасига кетган икки катор қалқонча пластинкалари бор эди. Қалқончаларидан тўрт жуфти яғринида, кичикроқ уч жуфти бўйнида ва икки жуфти думи устида эди. Игуанодон ва цератозаврларникидек анча кичик, калта думида яна уч жуфт узун қилтаноғи ҳам бор эди. Маҳлукнинг яланғоч, бужмайган терисининг баъзи жойлари сўгалсимон гадир-будирликлар билан қопланган, улар бўйни ва бошида майда ҳамда кўп, думи ва танасида эса йирик-йирик, аммо камроқ эди. Тўқ кўк тусли гавдасидаги тўқ қора доғлари маҳлукнинг кўринишини яна ҳам хунуқлаштирарди.

У қўл ёқасида тинчгина ўтлаб юрарди. Бир боғ шакарқамиш ва майда қирқбўғин тишлаб олган улкан оғзи ҳажм жиҳатдан жуда кичик бўлган бошига ҳеч мос келмасди. Маҳлук танасининг ҳаракат қилиши

натижасида қалқончалари қанотга ўхшаб сал-пал силкиниб кўярди.

— Фаришта қанотига ўхшайди-я!— шивирлади Макшеев.

— Юра даврининг фариштаси жуда чиройли экан,— кулди Громеко.— Мен ҳеч қачон бундай бад-башара махлукнинг бўлишини тасаввур қилмаганман.

— Ундаги бу хунук кўриниш, қалқончалар, ғадир-будирликлар душманларини кўркитиш учундир,— деди зоолог, бир неча бор суратга тушираркан.

— Бу фариштанинг номи нимаикин?— геологга му-рожаат қилди у.

— Бу, албатта, динозаврлар туркумининг энг ажойиб вакили стегозавр бўлиб, игуанодонлар ва юкорида айтилган цератозавр ҳамда трицератопслар ҳам шуларга мансубдир. Юкори юра даврида бундай махлукларнинг бир неча тури яшаган, уларнинг қолдиклари шимолий Америкадан топилган.

Овчилар қалтақесакни томоша қилиб бўлгач, бекинган жойларидан туриб, ўқ уздилар; ўқ товуши қоялардан акс садо бўлиб қайтди, сўнгра улар бараварига бақирдилар.

Кўркиб кетган жонивор худди йўрғалагандек қоча бошлади, орқаларидаги қалқончалари эса бир-бирига урилиб, гўё қайроқ ўйинидаги каби шакир-шукур овоз чиқарарди.

Овчилар стегозавр кўздан ғойиб бўлгач, пистирмаларидан чикдилар ва кўлдан сув олиб, ковурилган ёш игуанодон гўшtidан тамадди қилиш ва сокин денгиз қирғоғида дам олиш иштиёкида ўзан бўйлаб пастликка, ўз манзилларига қараб йўл олдилар.

ШИП-ШИЙДАМ ҚИЛИБ КЕТИЛГАНЛАР

Улар ўрмондан денгиз соҳилига чиқиб, чодирларининг ўрнида йўқлигини кўришгач, ҳайрон бўлиб қолишди

— Биз, балки адашиб, бошқа ердан чиқиб қолган-дирмиз,— деди Қаштанов.

— Бундай бўлиши мумкин эмас!— жавоб қилди Макшеев.— Ҳозиргина кеча қуруқ ўзан охирига ўрнатган тўсиқдан ошиб ўтган эдик-ку.

— Бу тўғри, бироқ чодир қани?

— Нарсалар қаерда?

— Генерал қаёқда?

Таажжубда қолган саёҳатчилар чодир ўрнатилган жойга чопиб боришди. Бу ерда на чодир, на нарсалар

ва на коғоз кийкимлари — ҳеч нарса йўқ эди. Фақат сўнган, совуб қолган гулхан куллари билан чодир учун қокилган қозикларнинг ўрнигина турарди.

— Буни нима деб тушуниш керак?— сўради Громеко, тўртталаси ҳам игуанодонни пиширишмоқчи бўлган гулхан кўри турган жойда ўйланишаркан.

— Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти,— паст оҳангда фудирлади Папочкин.

— Қундай равшан-ку, бизни шип-шийдам қилиб кетишибди!— хитоб қилди Макшеев.

— Қим ахир, қим?— жерқди Қаштанов.— Бундай ишни фақат ақлли мавжудотдан кутиш мумкин, биз эса «Қутб Юлдузи» ни ташлаб кетганимиздан бери, бунақасига йўлиққанимиз йўқ.

— Игуанодонлар олиб кетолмайди-ку, ахир.

— Стегозаврлар ҳам!

— Плезиозаврлар ҳам!

— Яна лаънати птеродактилларнинг уяларига тушиб кетган бўлмасин?— тахмин қилди Громеко, ўзининг плаши туфайли бўлган саргузаштни эслаб.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Чодир, идиш-товок, кўрпа-ёстик, майда-чуйдаларни-я! Мен уларнинг бунчалик идрок ва тадбир ишлатишига ишонгим келмайди,— жавоб берди Қаштанов.

— Қайиқларимиз қаердайкин?— деди Макшеев.

Ҳамма ўрмон чеккасига югуриб қолди. Бу ерда экскурсияга жўнаш олдидан эшқак ва қайиқлар буталар орасига яшириб қўйилганди. Эшқак билан қайиқлар ўз ўрнида турган экан.

— Солни чодир қаршисидаги денгиз четида қолдиргандик,— деди Громеко.— Сол ҳам йўқ.

— Энди нима қиламиз?— деди зоолог, ҳамманинг ташвишини ифодалаб.— Чодирсиз, запас овқатсиз, кийим-бош, идиш-товоқларсиз бу лаънати денгиз ёкасида ҳалок бўламиз!

— Аҳволимизни чуқурроқ ўйлаб, маслаҳатлашиб олайлик,— таклиф қилди Қаштанов.— Энг аввало, дам олиб, куч тўплайлик; чарчашлик ва оч қорин — ёмон маслаҳатчи. Гўшт бор, гулхан ёқиб, уни пиширамиз.

— Шакар қўшиб сув ичамиз!— деди Громеко, олиб келинган идишдаги сув ва катта боғлам шакарқамишини кўрсатиб.

Гулхан ёқилди, гўшт нимталаниб, сихларга жойланди-да, оловга қўйилди. Гулхан яқинига ўтириб, қамиш

поясини сўрганларича сув ичиб, чодирнинг сирли йўқолишини муҳокама қилишди.

— Биз аҳоли яшамайдиган оролга тушиб қолган Робинзон ҳолатидамиз!— кизиқчилик қилди Макшеев.

— Фарқимиз шуки, биз тўрттамыз, милтиғимиз бор, қисман запас ўқларимиз ҳам бор,— деди Каштанов.

— Уларни санаб кўриб, жуда тежаб сарфлашимиз зарур.

— Менинг сувдонимда икки стаканча коньяк бор,— деди, бу ичимликни врач сифатида ҳар эҳтимолга қарши олиб юрган Громеко.

— Менинг тўрвамда бўлса кичкина чойнак, ушоққина стакан ва бир неча қайнатим қурук чой ҳам бор,— кўшимча қилди зоолог; у бундай нарсаларсиз экскурсияга чиқмас эди.

— Жуда соз! Ҳеч бўлмаганда онда-сонда чой ичиб туришимиз мумкин,— деди Макшеев.— Афсуски, менинг киссамда трубка, тамаки, компас ва ёндафтарчадан бошқа ҳеч вако йўқ.

— Менда ҳам, болғачани ҳисобга олмаганда, ҳеч нарса йўқ.

— Қабоб тайёр!— деди ўт олдида турган ботаник.

Ҳар ким ўз сихини олди ва овқатланишга киришилди. Лекин гўшт тузланмагани учун мазаси яхши эмас эди.

— Денгиз соҳилидан туз кидиришга тўғри келди!— деб қўйди Макшеев.— Гўштни лоақал денгиз сувига ботириб олиш керакмиди.

Қабобни еб бўлгунларича зоологнинг чойнаги қайнади ва ҳар бир кишига навбат билан қамиш шарбати солинган бир стакандан чой тутилди. Чой ичиб, папирос чекишиб, қилинажак ишлар плани ҳақида гаплашилди. Ҳамма, ўғриларнинг кетган томонини аниқлаш, ҳозирок уларни қувиш зарур, деди.

— Манзилнинг атрофини синчиклаб кўздан кечириш керак,— таклиф этди Макшеев.— Ўғрилар, мен унча ишонмасам ҳам, Михаил Игнатьевич айтганидек, солимиздан фойдаланиб, сув орқали иш кўрган ёки қурукликдан келиб кетган. Аммо шунда ҳам улар сувгача қурукликдан юрган. Демак, улар ҳаводан келишмаган бўлса, чодиримиз турган ердан у ё бу томонга қараб юриб, ўз изларини қолдиришлари керак.

— Афсуски, шуни олдинроқ ўйламамиз, аксинча, уёқдан-буёққа чопавериб, ўғриларнинг изини топтаб юборган бўлишимиз ҳам мумкин!

— Қоялар ёқалаб шарққа олис бориш, кеча кўр-

дикки, мумкин эмас,— давом этди Макшеев.— Уларнинг ўзандан юриши ҳам анча даргумон: йўл бекитиб қўйилган, бундан ташқари, биз йўл бўйи ҳеч нимани учратмадик, шубҳали из-пиз ҳам йўлиқтирмадик. Шундай экан, ўғриларнинг изини ё денгиз бўйидан, ёки шу соҳил ёқалаб ғарброкдан кидириш мақсадга мувофиқ.

— Ақлингизга тасанно!— деди Каштанов.— Бу икки йўналиш ҳақиқатга яқинроқ.

— Қани, ишга киришайлик. Изни ахтариб топиш бобида сизлардан анча тажрибали бўлганим учун,— деб сўзини тамомлади Макшеев,— сизлар то мен манзил атрофини текшириб олмагунимча жой-жойингиздан кимирламаслигингизни сўрайман.

Инженер чўккалаган ҳолда чодир ўрнатилган жойни синчиклаб кўздан кечира бошлади; кейин у денгиз соҳилига қараб юрди, сол колдирилган ерни кўриб чикди, орқага қайтди ва денгиз чети бўйлаб ғарбга томон йўл солди. У икки юз кадамча юриб, курук таёқчани кумга ботирди-да, сўнг ҳамроҳлари олдига қайтди.

— Бизнинг нарсаларимизни киши ҳам ва ҳатто, бирор турдаги калтакесак ҳам ўғирламаган. Уларни, кумлардаги оёқ изларига қараганда, аллақандай йирик ҳашаротлар ташмалаб кетган, булар сон жиҳатдан жуда кўпдир. Мен аввал нарсаларни солга ташиб боришган, кейин сув йўли билан олиб кетишган деб ўйлаган эдим, бироқ оёқ излари сувнинг ёқасигача бормаган ва солни сувга олиб тушилгани тўғрисида ҳам ҳеч қандай белги йўқ. Фақат солнинг йўқолганини билолмаяпман. Чодир ва буюмларнинг бир қисмини денгиз соҳили ёқалаб ғарбга кумдан ташиб ўтишган. Ўғрилар олти оёкли, гавдалари кумдаги изларига қараганда, зунасига бир метрга етади, дейиш мумкин.

— Катта жониворлар экан-да!— деворди Папочкин.

— Ҳаммадан кизиғи, Генералга нима бўлдийкин?— деди Каштанов.— Ўлдиришганмикин ё ейиш учун олиб кетишганмикин, ёки итнинг ўзи таловчилардан кўрқиб, бирор ёққа қочиб қолганмикин?

— Чодир атрофида Генералнинг оёқ изи жуда кўп, унинг аксарияти ҳажм жиҳатдан катта ҳашарот излари билан босилиб кетган. Бирор ерда қон изи кўринмайди, ит ҳалок жилган ҳашарот ҳам йўқ. Менимча, Генерал умрида ҳеч кўрмаган беҳисоб душмандан қочиб, чакалакзорда бекиниб ётгандир. Яхшиси, ўрмон

чеккаларидаги тупрокни яна бир мартаба қараб чиқиш зарур.

Шу сўзлардан сўнг Макшеев, чодир ўрнатилган жойдаги излар, ўрмон атрофларини текширишга киришди. У ўрмон чеккалари тупроғига диққат билан назар солган ҳолда, бир неча бор уёк-буёкка бориб-келди, ахири тўхтади ва қолган ўртоқларини ёнига чақирди.

— Мана шу жойда Генерал бутазорга кириб йўқолган, лекин у бу ерга кириб кетмасдан олдин шикастланганга ўхшайди: кейинги оёқларини судраб ўтган.

Макшеев ов пичоғи билан қирқбўғиннинг пастига осилиб ётган шохларини кесиб ташлаб, энгашиб ич-қарироқ кирди. У итни ҳуштак билан чақирар ва тўхталиб жавоб кутарди. Ниҳоят, эшитилар-эшитилмас, кучсиз инграш қулоқка чалинди, бир оздан сўнг шох-новдалар тагидан Генерал ўрмалаб чикди, ит жуда аянчли кўринишда эди. Унинг бутун аъзон бадани моматалок бўлиб, кейинги оёқлари ерда зўрға судраларди.

— Нима бўлди сенга, Генерал, шўринг курғур?— деди Макшеев, инграб, қўлларини ялаётган жониворнинг бошини силаркан. Инженер қоронғу чакалакзор ичидан қайтиб чикди, унинг ортидан, ўзининг аянчли ҳолати билан ҳаммада раҳм уйғотиб, ит ҳам судралиб чиқиб келди.

— Таловчилар бечоранинг умуртқа поғонасини синдиришган,— тахмин қилди Папочкин.

— Йўк!— эътироз билдирди Громеко, итни кўздан кечираётиб,— синдиришмаган,— давом қилди врач,— тўғрироғи, улар Генерални захарли ёй ўқи билан яралаган. Итнинг орқасида бир неча кичик-кичик қони қотган жароҳат бор, умуртқа поғонаси соғ.

— Ёй ўққа бало борми?— хайрон бўлиб сўради Макшеев.— Ахир таловчилар — хашаротлар-ку!

— Э, эсдан чиқарибман! Ундай бўлса улар итни захарли найзаси билан чаккан ёки жағи билан тишлаган бўлиши керак.

— Энди Генерални нима қиламиз? Уни даволаш мумкинмикан?

— Мумкин деб ўйлайман. Агар ўлдирадиган захар бўлганда эди, ит аллақачонок жон берарди. Бахтга қарши, аптечкамиз ҳам дори-мориси билан ўғирланган. Фақат бир чора қолган — совуқ компресс қиламиз.

Макшеев ҳазин инграётган Генерални қўлига кўта-

риб, денгиз томон олиб кетди. Громеко унинг баданига сув сепи бошлади. Ит дастлаб типирчилаб акиллади, ammo тезда совуқ таъсир кўрсатиб, жим қолди. Уни қок белидан пасини сувга ботириб қўйилди.

Ботаник Генерал билан овора бўларкан, бошқалар чакалақзордан иккала қайиқ ва эшқакни олиб чиқишди ва сувга туширишди; уларга қолган нарсаларнинг ҳаммасини жойлашди. Сўнгра икки киши запас сув олиб келиш учун қоялар орасидаги қўлга кетди, қолганлар бу пайт игуанодондан қолган гўшти бир йўла пишириб олишга тушди, чунки бўлиб-бўлиб озгинадан пишириш таловчиларни таъқиб этиш ишига халакит берарди.

Йўлга қикиш учун кетган бир соат вақт мобайнида Генералнинг баданидаги шишлар йўқолиб, аста юра бошлади. Итти қайиққа солиб олиш ва юк-пуклар билан қирғоқ ёқалаб сузишга икки киши ажратилиб, соҳил тугагунча таловчилар орақасидан юришга қолган икки киши белгиланди. Шундай қилиб, мабодо керак бўлиб қолса, қайиқдагилар пиёдаларга ёрдам кўрсатиши ёки уларни тезда қайиққа олиши, пиёдалар эса ўғрилар изи мамлакат ичкарасига бурилган замонок, қайиқдагиларни тўхтата олиши мумкин эди.

ЎҒРИЛАР ИЗИДАН

Макшеев билан Громеко пиёда, Қаштанов ва Папочкинлар қайиқда баробар жўнадилар. Уларнинг бахтига об-хаво тинч бўлиб, денгиз суви саёз қумлоққа урилиб, оромбахш шапилларди. Макшеев ўғрилар изидан олдинда юриб, баъзан тўхтаб, ботаник билан фикр олишиб қўярди. Бир жойда, масалан, ўғрилар дам олган пайтларида бўлса керак, ўғирланган нарсаларнинг анча-мунча излари кўриниб қолди; бошқа бир жойда солнинг аниқ билиниб турган изи топилди. Макшеев бунга кўзи тушиши билан:

— Сол масаласидаги тушунилмовчилик ҳал бўлди,— деди баланд овоз билан,— ўғрилар солни кўтариб олиб кетган экан.

— Қайси алвастиникига?— сўради Громеко.

— Чодир, кўрпа-ёстик ва бошқа буюмларимиз қанақа алвастига зарур бўлиб қолдйкин? Ахир у лаънатилар кеча Пётр Иванович иккаламиз йиғган олтин, темир рудалари намуналарини ҳам уриб кетишибди.

— Уларнинг қандай жиснворлигига ҳеч ақлим етмаяп-

ти. Хархолда онгли махлуқлар. Ҳатто биздан олиб кетилган чодирларни ёзиб, кўрпа-ёстикларимизда ётишлари, товоқ-кошиқларимизда овқат ейишларига ҳам шубҳа қилмайман.

— Ўтган геологик даврларнинг бу ажойиб мамлакатидо ҳамма нарса бўлиши мумкин. Ахир баъзи ҳашаротлар юра замонасида аклий ривожланишнинг юксак босқичига кўтарила олиши ва табиат подшоҳи ролини ўйнаши мумкинмасми?

— Ҳозирги даврда ҳам аклли ҳашаротлар, чунончи, ўз маълум қонунларига кўра жамоа-жамоа бўлиб яшовчи асарилар, чумолилар бор.

— Тўхтанг, сизнинг гапнингиз туфайли менда бир фикр туғилди! Тағин бизнинг нарсаларимизни чумолилар ташмалаб кетган бўлмасин?

— Нега асалари ёки арилар эмас?

— Агар планетамиз устидаги чумолиларнинг одатини ўйлаб кўрсак, ўғирлик қилиш кўпроқ уларга хосдир. Чумолилар ниларига ҳар қанақа эски-тускини, ҳатто ўзларига мутлақо ноқерак нарсаларни ҳам ташмалайди ва жуссаларига қараганда бениҳоя катта кучга эга бўладилар.

— Ҳа, асарилар улардан анча кучсиз, улар уяларига фақат асал ва мум тўплашади, арилар бўлса, озиқ-овқат ташийди. Бундан ташқари, уларнинг ҳар иккиси ҳам қанотли, бизнинг ўғрилариимиз эса, афтидан, қанотсизга ўхшайди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Гарчи улар қанотли ҳашаротлар бўлса-да, ҳавода кўтариб учолмайдиган нарсаларини ерда судраб кетади.

— Умуман, биз тўғри йўлдан бораётирмиз; биринчи гумон чумолилар, иккинчи гумон арилар ва учинчи гумон асарилардир.

— Буларнинг учаласи ҳам тишлайдиган ёки чақадиган ва ниш урган жойига захар қуюдиган ҳашаротларга мансуб. Менинг фикри ожизимча, Генерал чодирни ҳимоя қилмоқчи бўлганда, ана шулар чақиб олишган.

— Ақлингизга балли! Бу ҳашаротлар чаққан жойишиб чиқади, каттиқ оғрийди, агар қаттиқроқ чакса, унинг захаридан вақтинча шол бўлиб ҳам қолиш мумкин.

Саёҳатчилар шу тарзда ўғриларнинг хислати тўғрисида гаплашиб, роса икки соат йўл юриб қўйишди. Улар бу вақт ичида соҳилдаги қумлоқ юмшоқ, ғовак ва унда юриш оғир бўлгани учун тоза чарчашибди.

— Бўлди, мен ортиқ юролмайман!— деди ниҳоят Гро-

меко тўхтаб, юзидан шаррос оқаётган терини артаётиб.— Бугун ҳаво жуда дим, тик этган шамол йўк.

— Бироқ денгиз осуда, ўртоқларимиз биздан орқада қолмай сузаётгандир.

— Энди улар билан ўрин алмашсак бўлармиди? Биз оёқдан, улар қўлдан ҳориди.

— Улар ўғрилар изидан боришни эплай олармиканлар? Ҳарҳолда синаб кўриш керак.

Макшеев қайикда сузаётганларга караб қичқирди. Қайикдагилар соҳилга чиққанларида, Макшеев Қаштанов билан Папочкинга хашаротларнинг изларини кўрсатди ва анча жойгача бу изларни ажрата олишармикан деб, улар билан бирга юриб борди. Сўнгра у билан ботаник қайикка чиқишиб, эшкак эша бошлашди.

Теварак-атрофнинг киёфаси ҳеч ўзгармади. Денгиз соҳили бўйлаб эни юз-икки юз кадамча келадиган, кўринишидан кучли бўрон вақтида сув тўлқинлари остида қолган қумлоқ полоса узун чўзилиб кетган эди. Қумлоқнинг ҳар икки томонида нукул қирқбўгин ва қирққулоқларнинг яшил хошиялари бўлиб, баъзи жойларда қуп-қурук ўзан кўзга ташланарди. Яқинлашиб келаётган одам ва ўрмонга қочган игуанодонлар қумлоқда, қуёш нурида исиниб ётишарди. Денгизда вақти-вақти билан плезиозаврлар пайдо бўлиб қолар ва бўйинларини аллабало чиройли эгиб, гўё катта-катта қора оққуш сингари сузиб кетишарди. Ўрмон теппасидан эса учар қалтакесаклар кўп марта айланиб учиб, денгиз соҳилидан ўлжа кидиришарди.

Макшеев билан Громеко қайикка минишгандан сўнг, икки соатча ўтгач, олдинда ўрмонни иккига бўлиб, денгиз қирғоғигача чўзилиб келган қизғиш тепалик кўринди. Бу ердан мамлакат ичкарасига томон кетган анчагина чуқур ва кенг қурук ўзан топилди. У ўрмон чеккасини тепаликдан ажратиб турар ва майда қизғиш қумлар қони эди. Ўғриларнинг изи ўзан бўйлаб бориб, юқорига бурилганда, пиёдалар қайикдагиларга қичқириб, қайикни соҳилга олиб чиқишларини айтишди.

Саёхатчилар ўғриларнинг ҳақиқатан ҳам мамлакат ичкарасига денгиз қирғоғидан бурилганлигига ишонч ҳосил этишгач, ўзаро кенгаша бошладилар.

Эндиликда қайикларни ташлаб, ўғриларни яёв таъкиб қилишга тўғри келарди.

Аммо улар кунбўйи қилинган экскурсия, юриш, уриниш ва ҳаяжонлар билан қаттиқ чарчашган; бундан ташқари, Генерал ҳам ҳали жуда камқувват эди. Шунинг учун шамолсиз, сояроқ жойдан фойдаланиш умидида денгиз

кирғоғида бир неча соат дам олишга қарор қилишди.

Қайикни сохилга чиқариб олиб, тезда гулхан ёқилди ва гўшт пишириб, чой қайнатилди; Генералга яна совук компресс ҳам қилинди.

Бир оз дам олишгач, уларнинг учтаси кум устида ётиб, уйқуга кетди ва тўртинчиси пойлоқчилик қилмоқчи бўлди. Чунки калтакесаклар ёки сирли хашаротлар кўк-қисдан ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли бор эди.

Уч соатча вақт ташвишсиз, тинч ўтди. Охирги навбат Қаштановга тўғри келди. Экспедициянинг бундан кейинги тақдири тўғрисида, ўғрилардан молларни қайтариб олин-маса, у ҳолда аҳвол қандай кечишини ўйлаб, сув ёқасидаги қумга ётди. Иссиқ элтиб, секин-аста мудрай бошлади ва ухлаб қолди: туш кўрса тушида катта калтакесак унга ҳужум қилиб, баҳайбат ёпишқоқ тиллари билан геологнинг юзларини ҳадеб ялармиш.

Қаттиқ кўркинчдан инграб, кўзини очди ва тепасида Генералнинг тумшугини кўрди. Ит бир оёғини унинг кўкрагига қўйиб, зорланиб вовуларди.

Содик ит Қаштановни бекорга уйғотмаганди. Навбатчи бошини кўтариб, шимол томоннинг бутунлай қоронғулашганига кўзи тушди; саёҳатчилар Макшеев дарёсида бошдан кечирган тропик момақалдиروق яқинлашиб келарди. Тўхтовсиз гумбурашлар эшитилар ва қора булут галасида узлуксиз чакмоқ чақиб, атроф ёришиб кетарди.

Вақтни қўлдан бой бермай, бирдан тошиб, ҳаммаёқни сувостида қолдирувчи денгиз сохилидан нарироққа қочиб қолиш керак эди.

Қаштанов ухлаб ётганларни уйғотди. Тепаликка қараб чикмоқчи бўлишди, чунки ўрмон қирғоқдан кўра беш бадтар ҳавфлироқ эди. Қайикларни тўлқин суриб, окизиб кетмасин, деб ўзлари билан олиб кетдилар.

Биринчи дўнг тепасига кўтарилдилар. Қаштанов буларни денгиз дюна¹лари деб тушунтирди. Саёҳатчилар ана шу тепалик орқасида денгиз сохилига параллель ва тепанинг икки ёнбағри каби мутлақо шип-шийдам пасткам водийни кўриб қолишди. Ҳаммаерда, ҳали булутлар орасига яширинмаган Плутон нурлари остидаги қизил кум ястаниб ётарди.

Сайёҳлар момақалдируқнинг ўтиб кетишини шу водийда кутишга аҳд қилдилар. Улар қайикларни тўнтариб,

¹ Дюналар — қўл, дарё ва денгиз қирғоқлари ёнидаги кум тепаликлар. Сувостидан тўлқин суриб чиккан кумларни шамол учириб, у ер-бу ерга тўшлаб ҳосил қилади.

тагига киришди. Ёмғир ўтмас плашлари ва бошқа кийим-ларни ўғирлатилгандан бери қўлларигаги иккита қайик уларни дўл, ёмғирдан химоя килувчи бирдан бир восита эди.

Момакалдирок бошланди. Аланга каби кўкиш-тўқкизил қалин булутлар осмоннинг ярмини қоплаб олди. Плутон булутлар орқасига ўтиб, ҳаммаёқ қоронғилашди; дастлабки шамол тепалар устидаги кумларни учириб, водий тепасидан олиб ўтди. Қум тепалар гўё тутаб, ҳаво иссиқ кумлар билан тўлди ва нафасни бўғадиган даражага етди. Мана довул ҳам кўзғолди. Қайик остидан қараган Қаштановга худди биринчи кум тепа батамом ҳавога кўтарилиб, водий устига ёғаётгандай туюларди. Қум қайикларнинг устига челақлаб ағдарилаётгандай эди. Водийнинг денгизга яқин жойидаги қирқбўғинлар ўрмони бўронда гўё тўқайдаги қамишларга ўхшаб синай деб тебранади; гоҳ учларидаги попуқлари, шох ва поялари ажрабузилиб, каёққадир учиб кетарди. Атроф устма-уст бўлаётган чакмок ёруғидан ёришиб, у сўнғач яна баттаррок қоронғилашарди. Момакалдирок гулдураб, тинмасди.

Ана, йирик-йирик ёмғир томчилари ва жала ҳавони губор ва кумлардан тозалаб, қайиклар устини савалай бошлади. Гарчи шамолнинг шўхлиги босилмаган бўлсада, лекин ивнган кумлар ортиқча кўкка кўтарилмади. Осмондан челақлаб ёмғир қуйса ҳам, кум тепалардан сувлар окмай, кумга сингиб йўқ бўлиб кетарди.

Момакалдирок кўп ўтмай тугаб, Плутон тарқаётган булутлар орасидан аста мўралай бошлади. Саёхатчиларимиз икки букилиб ётган жойларидан — қайиклар тагидан чиқмокчи бўлдилар. Аммо аҳвол чаток эди — қайикларни кўтариб бўлмасди, уларнинг устини шамол олиб келиб уйган зилдай хўл кумлар босиб ётарди. Ҳатто кумларнинг бениҳоя кўплигидан қайикларнинг таг томони эгилиб қолган эди.

— Биз қайик тагида камокка олинбимиз,— деди Папочкин.— Бизни қутқаришга ёрдамлашинг.

— Биз ҳам камалганмиз!— жавоб килди Генерал ва Макшеев билан нариги қайик остида жон сақлаган Қаштанов.

— Сизлар нима қилмокчисизлар?

— Қайикнинг борти тагидаги бўшрок кумлик жойдан чиқиш учун йўл кавлаймиз.

— Жуда соз! Биз ҳам шундай қиламиз.

Талай вақтгача ҳеч қандай товуш эшитилмади, фақат

одамларнинг кўрсичқонга ўхшаб, ер кавлаётгандаги кучанишигина эшитилиб турди.

Сўнгра қайиқнинг шундок бурни тагидан ҳаммаёғи ифлос, тўзиган ҳолда қорни билан судралиб Макшеев чиқиб келди, унинг орқасидан Каштанов ва ниҳоят, Генерал ҳам кўринди; иккинчи қайиқ остидан эса зоолог билан ботаник чикди.

Сўнгра қайиқларни уюлган қумлардан тозалаш ва водий бўйлаб қурук ўзанга судраб тушишга тўғри келди. Аммо саёхатчилар ўзанга етиб бориб, таажжубда қолдилар. Бу ерда сарғиш-қизил лойка сувли катта анҳор ўйноқлаб, буралиб-буралиб оқар ва ундан сузиб ёки кечиб ўтишнинг ҳеч иложи йўқ эди.

— Таъкиб қилишимизга энди имкон йўқ!— жаҳл билан деди Громеко.— Мана шу сув то оқиб кетмагунча, кутамиз.

— Бу-ку унча ҳавfli эмас,— деди Макшеев.— Ҳаммадан ёмони ўзандаги шу сув ва ёмғир лаънати ўғрилар изини ювиб юборган; энди уларнинг қайси томонга юрганини билолмаймиз.

— Эҳ, нимагаям шу кумтепада тўхтадик-а!— деди афсусланиб Папочкин.— Жала куйгунча биз балки ўн километрча йўлни босиб кўярдик, эхтимол, таловчиларнинг қароргоҳига етиб ҳам олардик.

— Кўйинг, ўтган ишга саловат! Менимча, ана шу машъум қароргоҳни топишимизга озгина қолди. Чунки улар бизнинг нарсаларимизни ўн километрлаб масофага олиб кетмаса керак,— далда берди Каштанов.

Сув йўловчиларнинг нақ кўзи олдида тобора камайиб борарди, ярим соатча ўтар-ўтмас ўзанда ҳалқоб-ҳалқоб бўлиб факат ўнқир-чўнқир жойлардагина қолди, холос.

— Қани, дўстларим, йўлга! Сув оқиб тамом бўлди!— деди Макшеев.

— Хўш, энди қайиқларни нима қиламиз! Ахир қанча юришимиз номаълум бўлса, уларни судраб юрармидик!— деди Каштанов.

— Уларни денгизга яқинроқ жойда қолдириб кетиш лозим. Бирок ўша сирли таловчиларимиз тополмайдиган бўлсин.

— Қумга кўмамиз,— таклиф қилди Громеко.

— Айни муддао! Қум говак-бўш, қўл билан қазиймиз, бошқа илож йўқ.

ЮРА ДАВРИ ТАБИАТИНИНГ ПОДШОҲЛАРИ

Саёҳатчилар қайиқларни кўмиб, суви куриган ўзан бўйлаб юкорига йўл олдилар. Лекин онда-сонда учраб қолувчи катта-катта кўлмак ва ёпишқоқ лойли жойлар у ёки бу соҳилга чиқишга мажбур қиларди. Улар жуда эҳтиётлик билан, атрофни кузатиб, қуроқларни ўқлаган ҳолда боришарди. Ўзаннинг чап томонидан ўша қирқбўғин, қирққулоқ ва хурмолар ўрмони давом этар, ўнг томонда эса қатор қиррали, яланғоч, кизғиш кум тепалар чўзилиб кетган эди. Таловчиларнинг қароргоҳи ўрмонда бўладигани каби шу тепаларнинг оралиғида ҳам бўлиши мумкин эди.

Бир оз вақт ўтгач, улар ўзандаги кум ва балчиқлар орасида ётган қандайдир бир қора нарсага дуч келишди; уни кавлаб олишган эди, қаршиларида гавдасининг узунлиги бир метрга яқин, боши одамникидан сал кичикроқ, ўлим талвасасида букилиб қолган оёқлари ўткир тирноқли, баҳайбат қора чумолини кўришди.

— Булар юра даври табиатининг подшоҳлари!— деб юборди Қаштанов.

— Башарти уларнинг қароргоҳи ҳам ер юзидаги чумолиларнинг ини сингари бўлса, унда минглаб душманлар билан олишарканмиз деяверинг,— деди Папочкин.

— Ҳа, йиртқич, ақлли ва шафқатсиз душманлар билан,— кўшиб кўйди Громеко.

Доим орқада қолиб, гоҳ ётиб, гоҳ тўхтаб келаётган Генерал ҳам бу пайт яқинлаб келган эди. У ўлик чумолини кўриши билан, қаттиқ ириллаганича, унга ташланди.

— Ҳа, оғайни, ўзингни тишлаганлардан бирини танияпсан шекилли,— хитоб қилди Макшеев, итни ушлаб қоларкан.

Кўп юрмай яна бир чумолининг ўлигини, нарироқ бориб эса учинчи чумолининг ўлигини ҳам учратишди. Афтидан, ўғрилардан айримлари йўлда келаётган вақтида тўсатдан сел қуйиб қолиб, уларни сув окизиб кетганга ўхшарди.

— Бу қора малъунлар бутун нарсаларимизни сувда бўктириб, ишдан чиқарган-да!— деди маъюслик билан Громеко.

— Ҳарҳолда уларнинг чодирларни тиклаб, ўлжаларини унинг ичига кўйиб, ўзлари кириб ётишларига ишонмайман!— тасдиқлади Папочкин.

— Менимча, улар уясига селдан олдинроқ етиб олиш-

ган, — деди Макшеев. — Чунки улар бизга қараганда анча барвакт йўлга тушишганини эслаш зарур, тагин биз икки жойда бир неча соатдан дам ҳам олдик.

Саёҳатчилар яна икки километрча чурк этмай йўл босишди. Ўзанинг нариги ёғидан ўрмон сийраклашиб, кўп сонли сўкмоқлар учрайверди. Кумлоқ тизмаларида ва айникса улар орасидаги водийларда бута, ўт ва майда қиркбўғин каби ўсимликлар кўзга ташлана бошлади.

Бирдан Макшеев тўхтади ва ўз ҳамроҳларига икки тизма ўртасидаги яқин водийни кўрсатди: бу ерда кумда иккита қора нарса қандайдир бир оқ соккани дам судраб, дам юмалатиб борарди.

— Чумоли эмасми?

— Худди ўзи! Улар нимани ташиб кетаётган экан? Бизда бундай юмалок оқ нарса йўк эди-ку.

— Қандайдир бошқа бир ўлжа ҳам топишгандир.

— Шу нарсани улардан тортиб ололмаимизми?

— Йўк, яхшиси, яшириниб, уларнинг изидан борамиз, бизни тўппа-тўғри чумолилар нинга олиб боришади.

— Аммо уларга қараб ташланиб қолмаслиги учун Генерални маҳкам ушлаб олинг.

Саёҳатчилар бир оз орқага қайтишиб, ўрмон ёқасига бекинишди. Тез орада водий этагидаги буталар орқасидан чумолилар кўринди. Уларнинг судраб кетаётган нарсаси каттакон тухумга ўхшаш оқ нарса экан.

— Нахотки чумолиларнинг тухуми шу қадар катта бўлса? — сўради Макшеев.

— Йўк, бу тўғрироғи, бирор учар қалтакесакнинг тухуми, уни ўғирлаб, ўз уяларига олиб кетишяпти, — деди Папочкин.

— Хўш, нима дейсиз, қалтакесакнинг тухумини еса бўладими?

— Нега бўлмасакан? Ахир тошбаканинг тухуми ейлади-ю, унга қараганда бу нима!?

— Шуни эътибордан қочирмаслик керак, — деди Громеко. — Озиқ-овқат камчил, куч-қувватимизни тиклаш пайтида тухум қуймоқ бўлса, чакки бўлмасди.

— Бироқ бундай баҳайбат тухумни ковуриш учун унга лойиқ това ҳам бўлиши керак-да, бу эса бизда йўк.

— Қичикроғи бўлсаям тешиб чикмайди — тухумни бир ёғидан тешамиз, ўша еридан чўп тикиб ичидаги оқ ва сариғини аралаштирамиз, кейин туз сепамиз-да, керагича товага олаверамиз.

— Лекин бизда това деган нарсанинг ўзи йўк, чумо-

дилар идиш-товоғимизни ташиб кетишган-ку.

— Э, унутибман. Шошманглар, товани шу тухум пўстлогининг ўзидан қилсак нима дейсиз, яъни олдин оҳиста тухум учидан синдириб ташлаб, оқ-саригини ўзида ковурусак қандай бўларкин?

— Нима билан ковурамыз, ёғ йўқ-ку?

— Игуанодоннинг ёғи бор.

Овчилар овқат масалалари тўғрисида фикр олишиб туришаркан, чумолилар тухумни юмалатиб бориб, ўзан қирғоғигача етиб қолишди ва кутилмаганда иккиланиб тўхташди, чунки бу жой пастликка тик тушган жарлик эди. Тухумни пастга думалатиб юбориш қийин эмас, аммо уни нариги томонга, соҳилга яна олиб чиқиш қийин эди.

Шунинг учун хашаротлар тухум атрофида гир айланиб, соҳил ёкасида уёқ-буёқка юрганча, мўйлабларини силкитар ва чамаси, бир-бири билан маслаҳатлашарди.

Сўнгра улардан бири ўзанга тушиб, нариги томоннинг қирғоғини кўздан кечирди, унинг олдида худди ўйга толгандай бирпас турди, ниҳоят, соҳил бўйлаб югурди кетди. У одим сари тўхтаб-тўхтаб, жарликни кўздан кечирарди.

У элик кадамча наридан тухумни туширса бўлади-ган қулайроқ жой топди. Кейин олдинги оёқлари ва тиши билан ердан парча-парча лойларни кўчириб, четроққа итариб ташлаб, йўл очаверди.

Тухумни кўриқлаб қолган иккинчи чумоли зерикиб кетди шекилли, у ҳам ўзанга тушиб, ҳамроҳи кетган из билан уни қидиргани югурди, ҳамроҳи туртиб чиққан қирғоқ тоши орқасидан унга кўринмасди.

— Улар ҳоли қолдирилган тухумни шу пайтда олиб келмаймизми?— деди Громеко.

Бу таклиф аввал ҳаммага ёқди, аммо кейин баъзи бир шубҳали фикрлар туғилди.

— Биринчидан, улар бизни кўриб қолишса ўзимизнинг борлигимизни билдириб қўямиз, иккинчидан, чумолилар ўзлари қолдирган тухумни топишолмай, теварак-атрофни қидиришади, биз бўлсак уларнинг изидан қорама-қора бориш ўрнига, вақтни кетказиб, қаердадир буталар орасида яшириниб ётамиз,— деди Қаштанов, ботаникнинг маслаҳатини рад қилиб.

Бу пайт ичида Папочкин худди шу водийнинг ўзида, кумли тизмалар ўртасида бошқа яна бир жуфт чумолини кўриб қолди, улар ҳам бошқа бир тухумни юмалатиб боришарди.

— Энди сизнинг фикрингиз — биринчи тухумга тег-маслик бекор қилинади, — деди зоолог.

— Ундай бўлса ишга тезроқ киришиш керак!

Макшеев билан Громеко ўзани кесиб ўтиб, кўндалан-гига ярим метр келадиган тухумни икки ёғидан кўтаришиб, дўстлари турган жойга олиб келишди.

Сўнгра Макшеев ўзандаги кумга тушган оёқ изларини кўли билан ўчирди; чунки чумолиларнинг акли етарли бўлса, у вақтда излар тухумнинг қаёққа олиб кетилганини кўрсатиб кўярди.

Кўп ўтмай, иккала чумоли ҳам ўлжасини олгани чиқиб қолишди. Бирок, колдириб кетилган тухум йўқолиб қолгани учун гоҳ олдинга, гоҳ кетинга югуришар, бир-бирининг олдига чопкиллаб келиб, мўйлабларини силки-тиб «гаплашишар», чамаси улар бу холдан жуда хайратда эди.

Шу вақт водий этагидан иккинчи тухумни юмалатиб кетаётган чумолилар кўзга ташланди. Уларни кўриб, бу ердаги чумолилар югуриб қолишди; чамаси, худди шулар бизнинг ўлжамизни ўғирлашган деб хаёл қилиб, улардаги тухумни торткилаша бошлашди.

Уруш бошланди. Чумолилар иккита кейинги оёқларига туриб олиб, олдинги оёқларини кўтарган холда, рақибларининг бўйинларини тишлари орасига олиб ғажиб ташламокчи бўлишарди. Жанг қизган пайтида улардан иккитаси кирғоққа тақалиб келиб, бирдан пастликка ағдарилиб тушди. Тушаётганда бири иккинчисининг устига маккашиб қолиб, қулай фурсатдан фойдаланганча, рақибнинг деярлик қалласини узиб олди.

Шундан кейин у, курашда холдан тойган шеригига кўмаклашиш учун унинг олдига чопиб борди; иккаласи бир бўлиб душманни тезда енгди ва тухумни ўзан томон юмалатиб кетишди.

Саёҳатчилар жангни зўр қизиқиш билан кузатиб туришди, лекин қайси жуфт чумоли голиб чиққанини билиш қийин эди, чунки тўрттови ҳам бир хил кўринишда, бир хил ҳажмда бўлиб, буларни бир-биридан ажратиб бўлмасди.

Голиб чумолилар ўзанининг кирғоғида тўхтаб, маслаҳатлашиб олишди, сўнгра тухумни юмалатиб олиб тушиб кетишди ва юқорига қараб юмалата бошлашди.

Улар нариги сохилда пастроқ жойлар учраганда, тўхтаб, тухумни юқорига олиб чикмокка уришарди. Аммо тирноқлари кам қувватлиги туфайли, силлик тухумни маҳкам сиқиб туролмай, уни пастга тушириб юборишаверарди.

Чумолилар ўзанга тушиш учун тайёрлаб қўйилган кирғок жойини кўриб, уни чамалаб кўришди ва тухумни таналари билан юкорига итариб олиб чиқишга киришишди.

Улар бунга муваффақ бўлолдилар ва тухумни ўрмоннинг ичкарисига олиб борувчи сўкмоқ устидан юмалатиб кетишди.

Энди мана шу чумолиларнинг изидан корама-кора бориш керак. Бирок йўлнинг узоқ-яқинлигига қараб, чумолилардан тортиб олинган тухумни бирёқлик қилиш ҳам зарур эди; тухумни кўтариб юриш оғир, ўрмон ичидан юмалатиб кетиш эса ундан мушкул. Шу сабабли кумда ўчоқ казиб, тухумни бутунлигича пиширишди ва бўлиб ейишди, пўчоғидан бир неча тарелка ва това ясаб олишди.

Тухум билан овқатланиб бўлишгач, сўкмоқ бўйлаб ўрмоннинг ичига юришди. Йўл яхшигина топталган, тор ва ноқулай эди, ердан бир метрча баландликда қирқ-бўғинларнинг шохлари шунчалик бир-бири билан чирмашиб кетгандики, уларнинг тагидан ё эмаклаб, ё энгашиб ўтмай илож йўқ эди; кўринишидан, бу ерлардан, фақат чумолиларгина юриши мумкин эди.

Ярим соатчадан кейин ўрмон сийраклаша борди; энди чумоли сўкмоғи иккига бўлинар ва бошқалари билан кесишарди. Макшеев чумолилар судраб кетган тухум изини синчиклаб кузатиб борди. Шу пайт Каштанов ёвларга тўла бу жойнинг картасига эга бўлиш учун кўз билан чамалаб планга ола бошлади.

— Шуниси, кизикки, ҳозиргача ўрмонда бирорта ҳам чумолини учратмадик,— деди Каштанов.

— Эҳтимол, уларнинг дам оладиган, ухлайдиган маълум белгили соатлари бўлса керак ва бошқа жониворлар чумолиларнинг уясига яқин келолмайдилар.

Мана, олдинда кенг, ёруғ жой кўринди. Афтидан, ўрмон тугади; демак, ўша ёкдаги сайхонда чумолиларнинг уяси бўлиши эҳтимолдан нари эмасди. Шунинг учун ниҳоятда эҳтиёт бўлишлик керак эди. Зоолог ва ботаник Генерал билан қолишди. Каштанов билан Макшеев эса текшириб келгани кетишди.

Улар ўрмоннинг охирига етиб, сўнгги дарахтларнинг панасига ўтиб тўхташди ва теварак-атрофни кузата бошлашди. Ўрмон катта сайхон билан, тўғрироғи, қарийб ҳеч қандай дарахтсиз майдон билан алмашинган эди; фақат унда-бундагина куп-курук поялар гўдайиб кўзга ташланарди. Бу майдоннинг ўртасида, ўрмон этагига яқинроқ жойда усти силлиқ конуссимон тепалик дўппайиб

турарди. Унинг баландлиги ўн икки метрча келиб, эни юз метрдан ошиқроқ эди; тепалик устига катор ходалар бир-бирига мингаштириб қўйилганди.

Дурбин ёрдами билан уларнинг тартибсиз жойлаштирилганини, худди қинғир-кийшиқ солинган бесўнақай том тепасига ўшашлигини фарқлаш қийин эмасди. Ҳар хил баландликдаги турли жойларда кириш туйнуқлари қорайиб кўринар, бироқ ҳеч қаерда чумоли зоти йўқ бўлиб, шубҳасиз улар уйқуда эди.

Майдон тўрт томондан ўрмон, тепалик ва қумтепалар билан қуршовда бўлиб, унинг ягона хўжайини чумолилар эди. Бу жойнинг ғарбий қисмида, қумтепалар ёнбағирлари ёқалаб, балки анҳор окса керак; чунки сарғиш кетган қумликнинг чеккаларида узун яшил рангли ўлан ва буталар кўзга ташланарди.

ЧУМОЛИ УЯСИГА ҚАНДАЙ КИРИЛАДИ

Қаштанов билан Макшеев теварак-атрофни обдан кўздан кечириб, энди нима қилиш кераклигини маслаҳатлашиш учун ўз ҳамроҳлари ёнига қайтиб келишди.

— Уйқудаги чумолилар уясига ҳужум қилиш қийин иш эмас, — деди Қаштанов, — лекин, билмадим, мақсадга мувофиқ бўлармикан. Ахир буюмларимиз ана шу бахайбат иншоотнинг қаердалигини аниқ билмаймиз, унинг ичидан қайтиб чиқишда адашиб кетишимиз ҳам ҳеч гап эмас.

— Ичи балки қоронғидир, бизларда на шам бор ва на фонарь, — деди Папочкин.

— Машъал тайёрлаш мумкин, мен ўрмонда машъалбоп ёнувчи дарахтларни кўрувдим, — деди Громеко.

— Ўт билан кириб, турган гапки, чумолиларни уйғотиб юборамиз ва ҳаммамиз учун хавfli бўлган ҳужумга дучор бўлишимиз аниқ, — деди Макшеев.

— Ҳа, шундай, улар бу ерда юзлаб, эҳтимол, неча минглабдир, қанча ўқ узсак, пичок урсак ҳам бари бир бизни ғажиб ташлашади.

— Хўш, нима қиламиз бўлмаса? — тўнғиллади Қаштанов. — Биз ўз нарсаларимизнинг бахридан кечолмаймиз, уларсиз қайтиб ҳам кетолмаймиз.

— Чумоли уясининг бир томонига ўт қўйсақ-чи? Чумолилар ғамлаган нарсаларини қутқариш учун ғивирлаб қолишади, шунда бизларнинг нарсаларимизни ҳам албатта ташқарига ташмалаб чиқишади.

— Аввало улар ўзларининг эндигина тухумдан чиққан

курт ва ғумбақларини куткара бошлайдилар, бу вақт ичида буюмлар ёниб кетиши мумкин. Мабодо улар буюмларни олиб чиқишга улгуришса ҳам, унда буюмларимизни куч ишлатмасдан тортиб олиб бўлмайди.

— Чумолиларни бошлаб тутунга тўйдирсак, улар масканларини ташлаб кетишгандан кейин, нарсаларимизни олгани кирсак қандай бўларкин?

— Бу план тузук, аммо тутун билан тўлиб қолган йўлаклардан ичкарига киришга ўзимиз ҳам қийналиб қоламиз; тутун тарқалганда эса, чумолиларнинг ўзлари ҳам қайтиб келишлари мумкин.

— Э, дарди бедавокан-ку!

— Қалламга бир фикр келди,— деди Макшеев,— мен уяга яқин жойда ётиб, ўзимни ўликка соламан. Чумолилар мени уялари ичига судраб киришади ва мен у ерда уёқ-буёқни кўздан кечириб, нарсаларимиз қаерда ётганини билиб оламан, эрта кечаси эса уларни буёққа олиб чиқаман.

— Бу план ғоят хавфли,— эътироз билдирди Қаштанов.— Чумолилар сизни бутун ҳолда эмас, балки бўлак-бўлак қилиб олиб киришар. Хўп майли, чумолилар сизни бутунасига ва ўлдирмай олиб кириша қолсин ҳам дейлик, аммо сиз қоронғида, бунинг устига ўлган одам ҳолида қандай қилиб чиқиш йўллари топа оласиз?

— Қиссамга бир копток ип солиб оламан ва аста-секин уни бўшатиб кетиб, шу орқали, худди Ариадна ипи ёрдамида Тезей одам адашиб қоладиган жойдан қутулиб чиққани каби, бемалол йўлни топиб чиқаман.

— Агар чумолилар буни пайқамай, ипингизни йиғиштириб олишмаса-ку, бу план яхши. Ипингизнинг ўзи борми?

Копток ип ҳеч қандай йўқ бўлиб, бу хатарли план ҳам олдингиларидек чиппаққа чиқди. Ҳамма бошини қуйи солиб, янгидан-янги план ўйлар, бироқ, уларни ҳам номувофик деб топишарди.

— Мен бир нарса ўйладим,— деди Қаштанов,— биз уядан нарсаларимизни топиб олганимизгача чумолилар донг қотиши учун уларни заҳарли газлар билан заҳарлаб ёки қарахт қилиб қўйишимиз лозим. Хлор, бром ва олтингургурт газлари шундай газлар қаторига қиради. Демак, дастлаб етарлича миқдорда газ тайёрлаш учун материал топишимиз керак. Хлорни денгизда мавжуд ош тузидан олиш мумкин. Бром шу денгизда ўсадиган йўсинлар қулида бўлар, лекин уни топиш хлорга нисбатан қийинроқ. Агарда биз сульфат олтингургурт қолчедани ёки бошқа хил олтингургурт рудасини топа оладиган бўл-

сак, ҳаммасидан қулайи олтингугурт газини тайёрлаш бўларди. Кўрғошин жилвасини биз птеродактиллар дара-сида кўрган эдик, эҳтимол у шу ерларда, тепалик қоялари-да ҳам топилиб қолар.

— Бу материалларни кидириш ва газни тайёрлаш учун анча вақт керак бўлади-ку! — деди Макшеев.

— Начора! Қўлимиздаги ўқлар емиш-пемиш қўлга киритиб туришимиз учун бир неча кунгагина етади. Яхши-си осонроқ усул топишимиз керак. Қалтис усулларимиз оғир аҳволда қолганда ишлатиш учун запас бўлиб туравер-ради.

— Шундай экан, таловчилар билан уришиб юрмай, бу ердан жўнаб қолишимиз зарур.

— Рост, чумолилар бизни кўриб қолмасдан, ўринсиз ҳаракатларимиз уларда шубҳа уйғотмасдан бурун жўнаб қолганимиз яхшироқ. Башарти биз чумолиларни безовта қиладиган бўлсак, улар хушёр тортиб қолишади, уялари оғзига қоровуллар қўйиб, бутун теварак-атрофни тинтиб, бу ерга иккинчи марта келишимиз қийинлашиб қолади, чунки биз ҳали бу юра даври подшоларининг онги қай даражада ривожланганини билмаймиз.

Гарчи саёҳатчилар таловчилардан шошилиш уч олиш иштиёки билан ёнсалар ҳам, Қаштановнинг фикрига қўшилдилар. Улар қум дюналарга қайтиб келишга ва сульфат ёки олтингугурт рудалари излаб топиш учун ўзан ёқасидаги тепаликка чиқишга қарор қилишди.

Саёҳатчилар ўрмон ёқалаб, ўзанга қараб юрдилар, йўлда ҳеч қандай ҳайвон, ҳатто хашарот ҳам учрамади — чумолилар ўз уялари теварагидаги жамики жониворни ов қилишган бўлса керак. У ер-бу ерда қалтакесак учраб қолар, у ҳам бу ердан тезроқ кетишга ҳаракат қиларди. Ўзан сахро чеккаси бўйлаб чўзилиб кетганди, сал олисроқ-да эса анча паст водийдаги қумтепалар кўзга чалинарди. Бу ерда, ҳар икки соҳил ёқасида буталар, унча катта бўлмаган қирқбўғин, шакарқамиш, қирққулоқлар ўсиб ётарди. Саёҳатчилар мазкур водий бўйлаб яна бир неча километр юришди, сўнгра бир кеча-кундуз ичидаги шунча ташвиш ва юришлар ҳисобига узокроқ дам олмокчи бўлишди. Ариқда сув кўп эди, хурмо ва қирқбўғинларнинг оромбахш сояси кишини ўзига тортарди. Чой қўйиб, асраб қолинган тухумнинг сариғи билан овқатланишди ва чарчалганидан чурқ этмай ухлаб қолишди. Аммо қўшни чумолиларнинг қўққисдан пайдо бўлиши нонуштани апилтапил қилиб, чумолилар уясида узокроққа кетишга, бу ернинг хўжайинларига кўринмасликка мажбур этди.

Водийнинг кумлоқ ёнбағирлари бир неча километрдан сўнг қояли ёнбағирлар билан алмашинди: ўзан тепалик орасига ёриб кириб борарди. Макшеев ва Қаштанов олтингугурт рудаларини излаб қояларни қадам-бақадам кўздан ўтказардилар, бири ёнбағирнинг ўнг томонидан, иккинчиси чап томонидан текширар ва бу, албатта, олға қараб силжишни секинлаштирарди. Папочкин билан Громеколарнинг кўлларида милтик, улар бирор ёввойи паррандани отиш ёки калтакесак, чумоли сингариларнинг хужумини даф қилиш учун ўзан яқинида қолишган эди. Аммо улар ҳеч нарсани учратмадилар. Теварак-атроф аста-секин сахроларга айланиб, ариқ бўйларидаги дарахт ва буталар ҳам сийраклашиб борар, фақат ўт ва шакарқамишларгина сохилларга хусн тўкиб турарди. Шакарқамишнинг борлиги саёхатчиларни қувонтирди, чунки ёлғиз шугина бу ерда улар учун овқат бўлиши мумкин эди.

Жониворлардан фақат сув устида учиб юрган катта-катта пиначилар-у, баъзи жойда ана шу ҳашаротларни овлаб юрган птеродактилларгина учарди. Ҳаво ғоятда тинч, Плутон ўз нурларини шу тор водийга аямай сочар, яланғоч ёнбағирлар худди печкадек кизиб кетганди; бироқ истаган вақтда чанқоқни босадиган ва бошлар ҳўллаб олинадиган сув сайёҳларга мадад ва олға юришларига имкон берарди.

Олтингугурт рудаларини излаш ҳали натижа бермаган эди. Тушлик тамаддини ариқнинг лабида қилишди, чой қайнатишиб, шакарқамиш шимишди ва сўнгги котган нонини бўлиб ейишди.

— Кечкурун ниначи гўшти ейишимизга ёки птеродактилни отишимизга тўғри келади!— деди Папочкин ғамгинлик билан охириги нон ушоқларини териб оларкан.

ҚОРА САҲРО ИЧКАРИСИГА

Хордиқ чиқариб бўлиб, водий бўйлаб кўтарилишда давом қилдилар. Ҳар икки ёнбағирда катта-катта, кўпол куб ва текис ингичка устунлар шаклидаги қора, мухқаш қоялар чўзилиб ётарди. Ариқ лабларидаги ўсимликлар борган сари камая борди, қирқбўғинлар унда-бунда учрар, қирққулоқ ва хурмолар сира кўринмай қолди, майса ва шакарқамишларгина сув бўйида кўзга ташланарди.

Тунаш учун қуриган дарахт олдида тўхташди. Улар ундан ёқилғи ўрнида фойдаланмоқчи бўлишди. Бу яқинда ов қилинмаганидан, қоринлари оч: фақат чой қайнатиб, унга қамиш шираси қўшиб тўйиб ичишди.

Чойдан кейин, Макшеев ва Каштанов теваракни кузатиш учун водийдаги ёнбағирга чикмоқчи бўлишди. Водий атрофи кенг текисликдан иборат эди; жануб томонда, бундан йигирма километрча наридагина кўкка бўй чўзган конуссимон текис тоғлар туркуми кўринарди.

Иккала текширувчи жарлик ёкасидан йигирма-ўттиз кадамча нарироққа юрганларида саҳронинг накадар мудҳиш эканлигини хис этдилар.

Саҳро тупроғи доимий куёшнинг мангу нурига тоб беролмай, майда-йирик бўлақларга бўлиниб, сочилиб ётган яланғоч қора қоялардан иборат эди. Хеч қаерда шох-шабба ҳам, чўп-хас ҳам йўқ, оёқ остида то уфқкача қора тошлок чўзилиб кетган, устида кизғиш Плутон ёнарди; ичкарисига кириб борувчи жасур одамни очлик, ташналик азоби билан ҳалок этадиган азалий бепоён саҳро ясланиб ётарди.

Плутон қизитиб юборган қора тошнинг ёнида туриб бўлмас, тепадан эса Плутоннинг тик тушган нурлари куйдирар ва бундан хеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмасди. Фақат жануб тарафдаги тоғларгина жонга тегадиган саҳро тусига қисман ҳусн кўшгандай эди, чунки улар бу ердагига ўхшаш бир хил қора рангда бўлмай, оқиш, кизғиш, сарғиш рангдаги йўллари ва доғлари билан жилоланарди.

Каштанов атрофга назар солиб, ҳамроҳига деди:

— Менимча, бу сирли ўлканинг ичкарисига қилган сафаримиз шу яқин ўртада якунланади. Биз кетаётган водий балки шу тоғ туркумлари этакларида тугайди, уёғида эса маҳсус аслаҳа-анжомсиз, кўп сув запаси, озик-овқат ва ёқилғисиз ўтиб бўлмайдиган яна шундай мудҳиш саҳро бошланади, деб қўрқаман.

— Наҳотки, ер ички сатҳининг қолган ҳамма қисми шунақа куш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган саҳродан иборат бўлса?

— Шунақага ўхшайди, жуда бўлмаганда жанубий қутбдаги кириш тешигининг атрофигача шундай чиқар. Ахир ички сатҳ ўсимлик ва жонли ҳаёт учун зарур намни ана шу тешик орқали олишни керак. Чамаси, биз сузиб ўтган денгиз мана шу намликнинг сўнгги резервлари.

— Лекин ўзимиз кўргандек, бу ерда ҳукм сурадиган шимолий шамол ҳалиги намликни яна нарироққа ҳам олиб кетиши мумкин.

— Кейинги вақтларда камдан-кам бўладиган момақалдиरोқли бўронлардан бошқа бунақанги шамолларни

кўрганимиз йўк. Балки шимолдан келувчи сўнгги булутлар денгиз ва ундан жануброкда жойлашган ерларга кўз ёши тўкади, буёкдаги кизиган мазкур сахро тепасига эса намликнинг шабадасигина учиб келади ва ҳаво курук бўлгани учун ёмғирдан асар бўлмайди.

— Демак, биз жанубдаги ана шу тоғларгача борамизми?

— Шундай, уларнинг этагига бориб, менинг мулоҳазаларим тўғри ё нотўғрилигини биламиз.

— Борди-ю, биз йўлда олтингугурт рудаларини тополмасак нима бўлади?

— Бу тоғлар шакл ва рангига караганда, сўнган вулконлар бўлса керак, вулконларнинг ёнбағирларида эса олтингугуртни ҳар маҳал топиш мумкин. Мен ўша жойдан ўзимизга зарур бўлган барча нарсани топармиз деб ишонаман.

— Кейин оркага қайтамизми?

— Менимча, денгиздан анча ичкариликка кириб қолганимиздан фойдаланиб қолмоғимиз ва сахронинг ўтиб бўлмаслигига қаноат ҳосил қилиш учун жанубга экскурсия уюштиришимиз лозим. Ўшанда кўнглимиз хотиржам бўлади — биз қўлимиздан ниманки келса, ҳаммасини қилган бўламиз.

— Балки денгиз бошка бирор жойда жанубга яна ҳам ичкарироқ ёриб киргандир, бинобарин, бу бизга қўл келади.

— Мабодо биз чумолилардан ўз нарсаларимизни қайтариб ололсак, унда қайиқда денгиз қирғоғи бўйлаб шарқ ва ғарбга томон сузиб ўтамиз ва бунга ишонч ҳосил қиламиз.

Сахрога тўйиб қараб, зангори денгиз сатхи ва шимолда, сахро этагида аранг кўринаётган ям-яшил соҳилларга видолашув салони йўллаб, геологлар ўз лагерларига қайтишди. Улар емирилган тошлар устидан сирганиб, тошдан тошга сакрашганларича, тепа жойлардан тушиб келишаркан, устма-уст отилган икки ўк товушини эшитишди.

— Бу нима? Наҳотки чумолилар шунчалик узокка келиб, ўртоқларимизга ҳужум қилган бўлса? — деди Қаштанов.

— Ердам беришга шошилишимиз зарур! — жавоб қилди Макшеев.

Улар пастга тез тушиб, бир неча минут ичида ёнбағирнинг этагига етиб келишди ва манзил сари югуришди.

Аммо уларнинг ташвиши беҳуда бўлиб чиқди: ўртоқ-

ларига чумолилар ҳужум қилмай, тақдирнинг ўзи очларга озик-овқат запасини етказипти.

Папочкин билан Громеко ариқ бўйида ўтириб, тепаларидан учиб ўтган қора сояни сезиб қолишипти. Улар бошларини кўтариб, водий осмонида каттакон птеродактиль учиб айланаётганини кўришипти. Эҳтимол, куёш нурида ярқираб ётган тунука кутича унинг эътиборини тортган бўлса керак. Узок ўйлаб турмай, саёҳатчилар милтикка ёпишиб, калтакесак айланиб пастга тушаётганида унга қараб ўқ узиптилар. Битта ўқ бориб тегиб, жонивор йиқилиб тушипти. У бошидан думининг учигача бир ярим метрдан ортиқ узунликдаги йирик нусха бўлиб, танасида анчагина гўшти жойлари бор эди.

Калтакесакнинг гўшти билан тўйиб овқатланиб, уйкуга кетишди. Галма-гал навбатчилик қилишди, чунки қуритиш учун тошнинг устига ёйиб қўйилган гўшни учар калтакесаклардан саклаш керак эди.

Эртаси куни водий бўйлаб яна юкорига кўтарилишди; саёҳатчилар қуритилган гўшт, шунингдек шакарқамиш ва ёқилғи гамлаб олишган эди, сабаби бу нарсалар водийнинг юкори қисмида учрамайди деб кўрқишарди. Водий ҳақиқатан ҳам тобора чўлга ўхшаб борар ва ариқ бўйларидаги ўсимликлар борган сари кам учрарди. Олтин-гугурт рудаси учрамади; эндиликда Қаштанов водий юкорисидаги вулконсимон тоғларгагина умид боғларди. Тоғлар у ерга олиб борадиган йўлканнинг бошидан жуда яқиндек кўринарди. Улардан сал берирокда водий анча торайиб, қиска бир дарага айланди. Дара саёҳатчиларни тоғлар этагига жойлашган ҳавзага олиб чиқди.

Ҳаммани ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, ҳавзанинг таги анча катта қўл экан. Қўлнинг қирғоқлари қояли бўлиб, баъзи нишаб жойларида кичикроқ қирқбўғин, қирққулоқ ва қамишлар ўсиб ётарди. Бу қўл сульфат ёки олтингугурт рудаларини кидириш учун тоғларга кўтарилишда бир мазгил хизматини ўташи, олимлар юкларини қирғоқда қолдириб, ўзлари юксиз кетаверишлари мумкин эди.

Сайёҳлар қирққулоқ тагига жойлашиб олгач, қўлнинг қора сокин сувида чўмилмоқчи бўлишди. Қўл худди қора дарахтдан қилинган рамкали каттакон текис кўзгуга ўхшаб кетарди. Биринчи бўлиб ечинган Папочкин сувга довурақлик билан қалла ташлади-ю, бироқ ўша захотнёк қайтиб чиқиб, соҳилга кўтарилди-да:

— Сув қайноқ, дами қайтарворяпти! — деб қичқирди.

Қолганларнинг баъзиси сувга қўлини, бошқаси оёғини тикиб кўрди ва зоологнинг айтганларига ишонч ҳосил қилди.

Громеко ёнида олиб юрган чўнтак термометрини чиқариб, кўлнинг сувига тикди. Термометр Цельсий бўйича 40° ни кўрсатди.

— Э, бу унча хатарли эмас!— деди ботаник.— Қирк даража Цельсий ўттиз икки даража Реомюрга тенг, бу температура ваннадан сал иссиқ бўлиб, унга бемалол чидаш мумкин.

Лекин қайноқ ванна иссиқ кунда кишини тетик қилмас эди, саёҳатчилар сувостида қалин қатлам бўлиб ётган оқ юмшоқ лойни совун ўрнида ишлатиб, яхшигина ювиниб олиш билан чегараланишди. Юмшоқ лой сувга нисбатан ҳам иссиқ бўлиб, оёкнинг теккан жойини куйдиргудек бўлар, совунга ўхшаб дуруст кўпирарди.

— Мана, мўъжизалар ўлкасида фойдаланмай ётган яна бир бойлик!— деди Макшеев, кўлларини лой билан завқ-ла ишқаларкан.

— Ҳа, ишбилармон одамлар бундан талай нарсалар тайёрлаган бўларди. Ер қаъридан олинувчи дори совун тумовдан тортиб, раққача ҳамма касалликларни тузатади — газета, журналларнинг саҳифаларидаги рекламалар тахминан ана шундай,— дея кулди Громеко; у собиқ олтин кидирувчининг барча бойликларга нисбатан удда-бурроларча қаршига истехзоли муносабатда эди.

— Плутониянинг бойликлари тўғрисида гапирилаган бўлса, ундаги ҳайвонлар дунёсини унутмаслик керак,— хитоб қилди Папочкин, офтобда баданини кури таркан.— Мен ана шу барча жонли тошқотганларни олиб кетиш учун акционерлик жамияти ташкил қилар ва планетамиз сиртидаги бутун давлатларнинг зоология боғлари, музейларини шу жониворлар билан тўлдириб юборардим. Бунақанги жамият катта муваффақият қозонар, сизнинг тоғ саноати корхонангиз бунинг қаршисида ип ешолмасди; чунки олтин, мис, темир — булар ҳув анов ерда, баландликда ҳам етарли миқдорда топилади, аммо тирик мамонт, плезиозавр, птеродактиллар эса у ерда йўқ.

— Мени ҳаммасидан ҳам мана шу қайноқ кўл қизиқтиряпти,— деди Громеко,— ариқдаги сувнинг илиқлигини илгари ҳам пайқагандим, бироқ сув очиқ водийда қорамтир ёнбағирлар орасидан ўтаётганда исиб қолган деб ўйлагандим; эндиликда ариқлар ўз илиқ сувларини мана шу кўлдан олишлари тамоман равшан бўлди.

— Биз, шубҳасиз, эски вулқонлар этагида турибмиз,—

деди Каштанов,— кўл сувни вулқоннинг кизиган қаъридан чиқувчи қайноқ булоқдан олади.

— Бу кўлни бутун теварак-атрофи билан яхшилаб текшириш ва унга қаердан сув келишини аниқлаш лозим,— деди зоолог.

— Овқатимиз пишгунча Михаил Игнатъевич билан иккалаларнинг бу иш билан шуғуллана қолинглар, биз эса вулқонни текширгани борамиз,— деди Каштанов.

У ва Макшеев «ванна» дан кейин қийинишиб, кўлнинг ғарбий чеккасини айланиб ўтишди (бу ердан оқадиган арик ағдарилиб тушган қора тош парчалари билан тўлиб қолган эди) ва вулқоннинг этагида жойлашган қора шағаллардан иборат тепаликларга кўтарила бошлашди. Текширувчилар улардан ошиб ўтиб, биринчи улкан тоғ этагига чиқиб қолишди. Мазкур тоғнинг тикка ёнбағрида туриб, тоғ чўққисидаги кратердан турли вақтда отилиб чиққан ва устида ё айланма тўлқинли, ё бир-бири устига бетартиб маккашиб қотиб қолган лава оқимларини ажратиш мумкин эди.

Сиртининг баъзи жойлари сарик, қизил ва оқ рангли бўлган эски оқимларни кўздан кечираётиб, Каштанов дўстига бу ерларда оҳра, навшадил¹ ва олтингугурт мавжудлигини тушунтирди.

— Ҳа, мана бизга керак олтингугурт ҳам топилди. Аммо бу ерда унча кўп эмас, йиғиш ҳам қийин; кратердан эса анча кўп топармиз деб ўйлайман.

Разведкачилар лава оқими парчаларига тирмашиб-тирмашиб, бир соатдан кейин тоғ чўққисига кўтарилишди. Чўққи текис бўлиб, марказида тик деворли коп-қора ўра кўринди.

— Мана, кратерга ҳам етиб келдик, анчагина каттайкан.

— Бахтга қарши, ичига сира тушиб бўлмайди-ку.

— Атрофини айланиб чиқайлик, балки тушишга қулай жой ҳам топилиб қолар.

Тоғ чўққисининг ўзи ҳам ўчиб қолган лава бўлагидан иборат эди. Чўққидан туриб қараган кишига ҳар икки томон яққол кўринарди. Тепалик этагининг шимолида бояги қорамтир-яшил кўл бўлиб, у деярлик доира шаклида

¹ Навшадил аммиак билан хлорнинг оқ туз кўринишидаги аралаш маси бўлиб, иситилганда газга айланиб учиб кетади; лава ва вулқонларнинг ёриқларида учрайди, медицина ва техникада ишлатиш учун сунъий равишда қўлда тайёрланади ҳам. Оҳра — сарик рангдан то қора-қизғиш рангача бўлган минерал бўёқдир, темирнинг сув оксиди билан тупроқ ва оҳак аралашмасидан иборат.

эди. Кўл ҳам балки жуда кадимги вулкон кратери бўлса эҳтимол. Шарк ва гарб томонга катта-катта лава оқимлари тушиб кетган, улар сахро сатҳида қора қоялар тизмаси ва деворларига ўхшаб кетарди. Жанубда буларга нисбатан сал баландроқ иккинчи бир тоғ кўринар, чамаси у нариги томон манзарасини тўсиб турувчи вулконнинг бош конуси эди; у биринчи тоққа ингичка қояли тоғ эгарчаси билан кўшилганди.

Текширувчилар гарб томондан кратерни айланиб ўтиб, буёқдан ҳам унинг ичига тушолмасликларига ишонч ҳосил қилишгач, тоғ эгарчаси орқали иккинчи тоққа ўтишди. Унинг чўкқисида ҳам чуқур кратер бор эди, лекин бу жануби-шарқий томондан ўпирилган бўлиб, ундан ёнбағир пастга жуда кўп кенг лава оқими кетганди; бу — сўнги вулкон отилишининг изи бўлса керак.

Кратернинг шу ўпирилган жойидан унинг ичкарисига кўркмай тушиб бориш мумкин эди.

Энди жануб томон манзараси кўзга бемалол ташланарди. Кўшни бош вулкон яқинида кратерлари ўпирилган яна бир неча пастроқ вулконлар бўй чўзиб турар, уларнинг нариёғида эса, то уфқкача чўзилиб кетган чексиз сахро ясланиб ётарди.

— Ҳа, жанубга, Плутониянинг ичкарисига энди бу ердан бориб бўлмайди!— деди Макшеев, ўткир кўзларини узок-узоқларга қадаб.— Юз километрча нарида қоп-қора тошдан бўлак ҳеч нарса кўринмаяпти.

— Бу томонга экскурсия қилишининг хожағи ҳам йўқ!— кўшимча қилди Қаштанов.— Вулконни кўздан кечирайлик, олтингугурт тўплайлик, кейин нарсаларимизни қайтариб олиш учун чумолилар уясига қайтамыз.

Тоғ чўкқисидан кўринган манзара уларда кўнгилсиз таассурот қолдирди.

Кузатувчилар оёғи остида бир туркум тоғлар узала тушиб ётарди. Улар бир-биридан чуқур даралар билан ажралган бўлиб, бу даралар худди тоғларнинг юзидаги ажинни эслатарди; сариқ, оқ ва кизил доғлар эса тажрибасиз бўёкчи каттакон чўткаси билан ҳаммаёқни чаплаб ташлагандай ранг-баранг, тўрт томон ҳаётсиз теп-текис сахро эди. Унинг кенг бадқовок бўшлиқлари Плутоннинг кизғиш нурлари остида яна ҳам даҳшатлироқ тусга кирарди.

— Бў ўлим хиди анкиётган сахро қутб қор сайхонликларига нисбатан ҳам кўркинчли!— хитоб қилди Қаштанов.

— Рост, мабодо ёвуз руҳ бор бўлганда эди, унинг

учун бундан кўра мосрок жойни топиб бўлмасди!— тасдиклади Макшеев.

— Сиз яхши фикр айтдингиз. Бу жойни Иблис салтанати деб атаймиз.

— Бу вулконларни эса Шайтон тахти деймиз. Хунук бир манзара эртақдагидай кўз олдимдан ўтяпти: Плутон ўчган, кизгиш окшом ҳукм сурган кунларда кратер ичидан баҳайбат птеродактилга ўхшаш ёвуз рух кўтарилиб чиқади-да, ҳавони ўз хайкириғи билан тўлдириб, ана шу тоғ ва саҳролар тепасидан учиб ўтади, ёнувчи кўл тўлкинларида чўмилиб, ўзининг ҳукмронлиги билан маст бўлганча, қора қояларда дам олади...

Текширувчилар жойни кўздан кечириб, кратерга тушиш учун қулайроқ ерни белгилашганларидан сўнг, эртаси куни олтингугурт олгани бу ерга тўртталаси келадиган бўлишди ва бош чўққидан тўппа-тўғри тушадиган йўлни танлаб, кўл томонга йўл олдилар.

ШАЙТОНЛАР КРАТЕРИГА ЭКСКУРСИЯ

Эртаси куни тўртталаси, ҳар эхтимолга қарши, ўзлари билан бир милтик, пиширилган озгина гўшт ва шакаркамишдан олиб, бош вулконга қараб жўнадилар. Қолган бошқа ҳамма нарсаларини кўл ёкасида, Генералнинг назоратида қолдирилди. Чунки саҳрода бошқа ҳеч қандай хайвон бўлмагани учун нарсалар безарар туриши мумкин эди.

Улар дастлаб пастак қора тоғсимон тепа тизмалари, сўнгра кратер тешигидан тушган катта оқим ёкалаб бош вулконнинг ёнбағридан ўтиб боришди. Ярим соатдан кейин кратер тешигига етишди ва ўчган лава парчалари орасидан ичига туша бошлашди; парчалар гўё баҳодирлар учун ишланган баҳайбат зинапояларга ўхшарди.

Ярим соатча ўтгач, кратернинг тубига етишди. Бу ер ёрилиб-ёрилиб кетган қоп-қора лойли майдончадан иборат экан. Афтидан, илгари у кўл бўлиб, кейинчалик қуриб қолган. Майдончанинг қарама-қарши томонида тикка девор бўлиб, оқ, сарик, қизил гард ва окмалар билан қопланганди. Сарик гардларнинг майда, йирик кристаллар шаклидаги табиий олтингугуртдан иборат эканини билиш қийин эмасди. Улар лава бўшлиқлари ёки сиртки қисмларини юпқа қатлам шаклида қоплаб олганди.

Саёҳатчилар ов пичокларини чиқариб, гардларни қиртишлаб кўрдилар, йирикрок қирсталларини кўчириб олиб, елкаларида кўтариб юрадиган тўрваларига сола бошлади-

лар. Сўнги тўрвани ҳам тўлдиришди, ҳар бир тўрвадаги юк бир пудча келар эди.

— Ўн олти килограмм сульфат ўн бир минг литрдан кўпроқ олтингугурт газни беради,— деди Қаштанов,— олтиш тўрт килограми эса, қарийб қирқ беш минг литр газ беради. Чумолилар уяси учун бу етарли деб ўйлайман.

— Бундан ортиқ юкни кўтариб ҳам кетолмаймиз-да,— деди Папочкин,— бунинг устига милтиғимиз, айрим запас нарсаларимиз ҳам бор; буларнинг барини ташиб кетиш учун икки кун керак.

— Генералга ҳам биронта юкни ортиш мумкин,— деди Макшеев,— у анча соғайиб қолди, бугун кунбўйи дам оляпти, у ўттиз килограммча юкни торта олади.

— Тоғ этагидаги кўлга бу ўттиз килограмм юкни ўзимиз кўтариб борамиз, ҳаммамизга етиши учун яна озгина сульфат олишимиз даркор.

Нонушта килиб, хордик чиқаришгач, саёхатчилар яна ўттиз килограммча олтингугурт олишди. Макшеев кўйлагидан ясаган қопчага уни солиб, қай бир ёриқдан ош тузи ҳам топди.

Хордик чоғида Қаштанов кратернинг деворига суяниб ётган эди, бирдан тоғ ичидан келаётган шиддатли турткини сезиб қолди.

«Нахотки вулкон сўнмаган бўлса?»— хаёлидан кечирди у.

У, ҳаракатланувчи вулқонларни ўрганишда унча тажрибасиз бўлгани учунми, бу гумбирлашга аҳамият бермади, ҳатто уни ҳамроҳларига ҳам маълум қилмади.

Кейинги сульфатни олиб бўлишгач, елкаларида юк билан юқорига кўтарилишдан олдин нафасни ростлаб олмоқчи бўлиб тагин ўтиришди. Шунда Қаштанов ҳалиги товушни эслаб, қулоғини қояга тутиб кўрди. Гумбирлаш яна ҳам аниқроқ эшитилар ва ҳатто қояларнинг енгилгина титраши сезилиб турарди.

— Мен, балки, янглишарман,— деб юборди у, ўрнидан ирғиб тураётиб,— аммо, менимча, бунда имирсилаб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ; вулқоннинг қаърида қандайдир бир нима кетяпти Вулқон тагин отилишга тайёргарлик кўраётган бўлмасин? Мана, ўзинглар кулоқ солиб кўринглар.

Ҳамма кратернинг деворига қулоғини қўйиб, геологнинг гапи ҳақ эканига ишонди.

— Балки вулқон отилмас, балки у бир ҳафта ёки бир ойдан кейин отилар, бироқ бугун отилмайди деб ҳам айтолмайман!— деди профессор.

— Жуда тўғри, кратернинг тубида ўтиришимиздан фойда йўқ, яна ҳали унинг оғзига кийинчилик билан чиқишимиз бор, — ризолик билдирди Громеко.

Саёхатчилар оғир қопларини елкаларига ташлаб, паҳлавонлар зинасидан юқорига тирмашиб чика бошладилар. Лекин юк билан кўтарилиш юксиз тушишга қараганда бекиёс оғир бўлиб, бир соат вақт ўтгандан сўнггина кратер оғзига чиқишди. Улар орқаларига қараб шошилинич иш кўрганлари жуда ўринли бўлганига хурсанд бўлишди; кратернинг тубидан сарғиш ингичка тутун буралиб кўтарилар, ҳаво сульфат ва хлор хиди билан тўлиб борарди.

Кратер деворларининг титраши шу қадар зўрайдики, буни ҳатто оёқ остидан ҳам сезиб туриш мумкин эди. Шошилиш зарур, кратер оғзини бекитиб турган лава пўкаги портлаб, отилиш бошланиб қолиши ҳавфи бор эди. Саёхатчилар вақтни қўлдан бой бермай, ўзлари келган йўл билан пастга туша бошладилар; орадан икки соат ўтгач, қўлга етиб келдилар. Бу ерда зерикиб ётган Генерал уларни шодон вовуллаб қарши олди.

Аммо вулкон ўз фаолиятини бошлашга ошиқмади. Унинг чўққисида жуда ҳам баландликка кўтарилиб, ўша ерда йўқ бўлиб кетаётган ингичка қорамтир тутун устунигина кўринарди. Қўл олдига ер ости гумбурашлари етиб келмас, теварак-атроф нисбатан тинч эди.

Саёхатчилар олтингурут солинган тўрваларини ерга, бу ерда қолган юкларнинг ёнига қўйганларида Папочкин бирдан «ох!» деб қолди. У, милтигини кратердами ёки йўлда икки марта дам олишган жойдами эсдан чиқариб қолдирган экан. У милтигини олиб келгани вулконга қайтиб боришини айтди.

— Ҳозир учта милтигимиз бор, чумоли уясида яна бир милтигимиз запас турибди. Демак, қолдирилган милтиқ учун боришнинг кераги йўқ, шунингдек ўзимиз зўрға қочиб келган ҳавфга яна дуч келиш ақлдан эмас, — деди Каштанов.

— Вулкон фақат тутаяпти-ку, — дер эди отган жойига беҳато тегадиган қўшотарини эслаб, хотири паришонлигидан тутоқиб зоолог. — Сизлар ҳозирча дам олиб туринглар, мен дарров бориб келаман.

— Тутай бошлаган вулкон кратерига тушиб бўладими, захарли газлардан ўша захотиёқ нафасингиз бўғилиб қолади. Сиз милтиқни кратернинг тубида қолдиргансиз. Бинобарин, бормай қўя қолинг, — ишонтиришга ҳаракат қиларди Каштанов.

— Йўқ, эсимга тушмаяпти: мен милтикни олиб тушиб-олиб чиқиб юраманми деб кратернинг оғзида қолдирган эдим. Кратернинг олдиғача чопиб бориш унчалик кўп вақтни олмайди ва хатарли ҳам эмас,— такрорлади Папочкин.

— Вулкон отилай-отилай деб турибди. Мазкур кўл кирғоғида эртағача қолишнинг ўзи хавфли, вулкондан нарироқ кетсак яхши бўлмасмикин?

Хамма юқорига кўтарилиб, пастга орқада юк билан тушиб, ғоятда чарчаган эди. Вулконнинг кўриниши у қадар дахшатли эмас, кўл эса кратердан икки километр олис масофада бўлиб, унинг соҳилларига хавф-хатар етиб келиши даргумон эди: шу туфайли, вулкон отилиши каби зўр ходисанинг бошланишини кўришмоқчи бўлиб, кўл ёқасида тунашга қарор қилишди.

Бироқ жимжитлик факат тўрт соатгина давом этди. Уйқудагилар ваҳимали гумбурлаш ва ер тебранишидан уйғониб кетдилар. Назарларида уларни ҳавога олиб чиққан-у, энди кўлга тушиб келаётгандай эдилар.

Хамма кўркиб кетиб, оёққа қалқди: ер ғалати кимирлар, кўл соҳилларидаги дарахтлар уёқ-буёққа эгилиб силкиннарди.

Вулконнинг чўққиси қуюқ тутун пардаси билан қопланган. Кратер ичидан отилиб чиқаётган олов-тошлар яшинга ўхшаб тутун пардасини кесиб ўтарди.

Вулкон отила бошлаган эди.

— Папочкин қани?— деб қолди Макшеев, уч киши эканликларини пайқаб.

— Тагин зарб уни кўлга тушириб юборган бўлмасин?— Ҳаммамиздан кўра у кирғоққа яқин ётганди,— эслади Громеко.

Лекин сувнинг юзи аста-секин мавжланар, чамаси, бу — кўл тагининг силкинишидан эди. Сув юзасида эса ҳозиргина оғир нарса тушганини билдирадиган айланма тўлқин йўқ эди.

— Кўркиб кетиб пастга, водийга қочиб кетмаганмикин?

— Милтиғимни олиб келаман деб кратерга борган бўлса-я,— деди Қаштанов.

Сўнгги тахмин ҳақиқатга анча яқин эди, чунки зоолог ўзининг ўжарлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. У, афтдан, ўртоқлари ухлаб қолишгунча кутиб ётган, кейин вулконга жўнаб қолган.

Кўл атрофини излаш беҳуда бўлиб чиққач, зоолог милтиғини олиб келиш учун кетганига ишонишди.

— Вулкон отила бошлаганда унинг чўккисига етмаган бўлса, кўркинчли эмас,— деди Каштанов.— Акс холда, у шаксиз халок бўлган бўлади.

— Нима киламиз?— сўради Макшеев.— Менимча, унга ёрдамга шошилишимиз зарур!

— Андак сабр килайлик,— эътироз билдирди Громяко.— Баъшарти, у соат тўққизда, биз уйкуга кетган вақтимизда жўнаган бўлса ярим ёки бир соатдан кейин кайтиб келиши керак.

— Бу вақт ичида вулконнинг отилиш ҳолати кратернинг олдига бориб бўлиш ёки бўлмасликни кўрсатади.

— Ия, бу канакаси — ўртоғимизга тез ёрдам бериш ўрнига, бу ерда уни бамайлихотир кутиб ўтираверамизми?

— Тўғри, кутиш ёмон, аммо у кратерга бориб етмасдан туриб, тош-пош тегиб йикилган бўлсагина ёрдам қилишимиз мумкин. Агар у портлаш пайтида чўкки ёки кратер ичида бўлса, тош тегмаган бўлса-да, газдан аллақачон шубҳасиз халок бўлган. Эндиликда биз вулконнинг чўккисига чиқишга ҳаракат қилиб, дўстимизни халос этолмаймиз, акс холда бутун экспедициянинг тақдирини хавф остига қўйган бўламиз. Ана каранг, у ерда нималар бўлаяпти!

Каштанов сўнги сўзларини вулкон кратеридан отилиб чиқаётган буғлар каттакон булутга айланаётганда айтди.

ВУЛҚОННИНГ УЙҒОНИШИ

Бир неча секунд ўтгач, кулоқни коматга келтирадиган даражада гумбурлаш эшитилди, тоғ худди иккига ажралиб, кўкка отилгандай бўлди. Булут ёнбағирдан пастликка ўрмалаб тушарди. Бунда у тепага ва ён тарафларга жуда тез таркалар, корамтир-биннафшаранг булутга ёки буралиб-буралиб бир-бири билан қоришиб кетувчи булутлар тўдасига айланар, кўзни камаштирувчи яшин билан ёришиб кетарди. Булутлар девори ёнбағир бўйлаб шамол тезлигида ёйиларди. Бир неча минутдан кейин унинг бир учи вулкон этагига, тепага кўтарилгани эса вулкон чўккисидан юқорирок баландликка етди.

— Бу отилиш Мартиника оролидаги Такир тоғда даҳшатли лава отилишини эслатади! У 1902 йилнинг май ойида бир неча дақиқада йигирма етти минг аҳолили Сен-Пьер шахрини барбод қилиб юборган эди!— хитоб қилди Каштанов.— Қуйдирувчи ёки ёндирувчи, деб аталадиган бу булут кайноқ кул аралаш жуда сиқик, ғоят қизиган сув буғи ва газлардан иборат бўлиб, ўзи билан

фақат тошларнигина эмас, балки катта-катта харсанг парчаларини ҳам олиб чиқади.

— Бахтимизга, булут кўлга қараб бурилмай, бошқа ёкка йўл олди, бўлмаса Сен-Пьер аҳолисига ўхшаб ҳолимизга маймун йиғларди! — деди Громеко.

— Ҳа, булут кратер чеккасидаги биз ўтган тешикдан чикибди, шунинг учун жануби-шарққа томон сўнгги лава оқими бўйлаб йўналган.

— Энди буёғи нима бўлади? — сўради Макшеев.

— Бу ёндирувчи булутлар маълум бир вақт ичида — соат ё кунлар ўтиб такрорланиши мумкин, сўнгра лава отилиб чиқади. Кейинги булутлар биринчисига қараганда бошқа томонга, чунончи, биз турган ёкка йўналиши ҳам мумкинми?

— Кратер чеккаси биринчи булутни олиб чиқадиган кучли портлаш вақтида ўзгармаса, унда кейинги булутлар албатта биринчисининг йўлидан юради. Акс ҳолда, улар бошқа янги йўл билан боради.

— Демак, бизнинг тарафга ҳам йўналиши мумкин экан-да?

— Албатта, бироқ ҳозирча бундай бўлмас деб умид қиламиз ва вақти-соати келгунча бу ерда жон сақлаймиз.

Бу суҳбат вақтида булут бир йўналишда ўрмалаб, тоғ шаркий ёнбағрининг каттагина қисмини қоплаб олди; лекин у энди пастликка секин, юқорига эса тез ҳаракат қиларди. Учала саёхатчи бу даҳшатли улуғвор ходисани чурк этмай кузатиб турар эдилар.

Шу вақт вулкон этагига яқин тепалик қирраси ортидан Папочкин кўриниб қолди. У шапкасиз, сочлари тўзиган, оёқ остиларида учровчи тошлар устидан сакраган ҳолда ўқдай учиб югурарди. Ўртоқлари устма-уст ҳар хил саволлар бериб, қарши олишди. Аммо зоолог чопишдан ва хаяжондан нафаси қисилиб, аниқроқ бирор нарса айтолмасди.

У кўл ёкасидаги дарахтлар соясида бирпас ётиб, яхна чойдан бир неча пиёла ичгандан кейингина ўзига келди ва кўрганларини сўзлай бошлади.

— Сизларнинг шунча айтганларингизга қарамай, кўркинчли туюлмаган вулқонга бориш мени жуда қизиқтирди. Милтиғим биз кўтарилган вақтимизда тўхтаган икки довондан бирида ё бўлмаса чўққида қолганлигига негадир ишонардим. Сизлар уйқуга кетишларинг билан ҳеч канақа юксиз, фақат бир неча шакарқамиш пояси олиб жўнадим. Биринчи довондан милтиғим топилмади; вулқон отилиши унча кучаймагани сабабли яна олға

юрдим. Бирок кўшотарим иккинчи довонда ҳам йўқ экан. Жуда юкори кўтарилган эдим, чўккигача ярим километрча масофа колганди. Лаънати вулкон аввалгидек кучсиз тутар ва менинг эса оркага кайтгим келмасди.

Мен энди кратер чеккасидаги тешикка кўтарилиб борардим; бирдан кучли гумбурлаш эшитилиб, вулкон оғзидан талай тутунни кўкка улоктирганида, юз кадамча олдинда котган лава бўлагига суёглик милтигимни кўргандай бўлдим. Иккиланиб тўхтадим. Яна илгари юриш хавфли, милтиққа бир кулоч колганда оркага кайтиш алам киларди. Лекин осмондан ёғилаётган майда тош ва чанглар мени катъиятсизликдан чиқарди. Улар менинг атрофимга дўлдай ёғиларди; тўсатдан биттаси келиб елкамга урилди, чинкириб юбордим; балки теккан жойи кўкаргандир — кўлимни аранг кимирлатаяпман. Ҳадемай янги портлашни кутиш мумкин эди. Мен кучимнинг борича нотекис йўллардан пастга караб қочдим. Ярим километрча босганимдан кейин иккинчи портлаш бўлиб, кетидан вулконнинг чўккиси тутун ичига кўмилди. Шамолнинг зарби шапкамни учириб кетди; атрофимга яна тошлар туша бошлади. Вулкон этагига яқинлашганимда бўлган сўнгги каттиқ портлаш мени айлантириб ерга урди, кўлим узилиб кетишига сал колди. Ўрнимдан тураётиб, ана шу вабога ўхшаш булутни кўрдим ва у мени қувиб етиб, бўғиб ташлар деб кўрқиб, ўтакам ёрилганча роса қочдим.

— Ҳа, омадингиз келиб, фалокатдан қутулиб колипсиз!— деди Каштанов зоолог хикоясини тамом килгач.

— Ўжарлик қилганингиз учун жазо сифатида шляпангизни йўқотиб, роса чарчабсиз!— кўшимча килди Громеко.

— Ўртоғимиз кайтганидан шодмиз ва энди нима килишимизни келишиб олайлик,— деди Макшеев.

— Бу кўрқинчли вулкондан узокрокка кетиш керак!— бакирди Папочкин.

— Ия, сиз шу ахволда юра оласизми? Кечаги сафаримизнинг ҳордиғини чиқарганингиз йўқ, бунинг устига бугунгиси кўшилди. Ётиб ухланг, биз бир-икки соат кутиб турамиз.

— Ҳақиқатан ҳам вулкондан икки-уч километр нарирокка кетсак бўлмасмикин?— деди Макшеев.— Унинг бурни тагида туриш хавфли бўлиб қолаяпти.

Громеко ҳам бу фикрни қувватлади. Даранинг тугаланиш яқинидаги қорамтир сахрога, кўл суви анҳорга

куйиладиган жойга кўчиб боришга қарор қилишди. Бу жойда туриб, лава отилишини кузатиш мумкин эди. Тунука идишни сувга тўлдириб, сульфат ва озик-овкатларни кўтариб олишди. Икки тўрва сульфатни Генералнинг устига ортишди. Ит аввал қаршилик кўрсатиб, оғир юкни ирғитиб ташлашга уринди, аммо кейин кўникиб, уёкбуёкка ўлжа қидириб югуравериш ўрнига сайёҳлар ёнида тинчгина кетаверди.

Улар кўл хавзасидан ўртача баланд поғоналар оша қорамтир сахро сиртига кўтарилишди; бундан икки километрча йўл юришгач, дара водийга айланиб кенгайдиган жойда тўхташди. Лава отилиши гўё тингандай бўлди, дастлабки куйдирувчан булут тарқалиб, тоғ чўққиси тутун пардадан озод бўлди; энди кратердан факат ингичка қора дудгина буралиб чиқарди. Каштанов вулқонга дурбинда қараб, чўққи биринчи портлашда қисман ўзгарганини — кратернинг шарк томондаги чеккаси пасайиб, чўққи қиясига ажралганини кўрди.

Саёхатчилар тап-тақир сахрода, олтингугурт солинган тўрвалари ёнида бир оз мизғиб олишди. Орадан уч соатча ўтгач, бирдан яна гумбурлаган овоз уларни уйғотиб, эътиборини вулқонга жалб этди. Кратердан яна қуюқ тутун отилиб чиқиб, ёнбағир бўйлаб пастлик томон кела бошлади, бироқ у бу сафар тўппа-тўғри шимоли-шаркка, кўл хавзасига келарди. Каштанов кулранг-кўкиш тусли булутнинг олдинги булут сингари баланд ва кенг девор шаклида ёйилиш ҳаракатини соатига қараб кузатиб турди. Портлашдан тўрт минут ўтгандан сўнг тутун девори кўлнинг устига ёпирилиб, уни кўрсатмай қўйди.

— Булут учқур курсер поезди тезлигида ҳаракат қилиб, соатига олтмиш километрдан йўл босаяпти! — деди Каштанов.

— Қандай бахтки, биз у ердан кетиб улгурдик!

— Ҳа, булутнинг йўли биринчи йўналишга қараганда саксон даражача ўзгарди, бу кратер чеккаси бузилишининг оқибати бўлса керак.

— Мабодо, биз кўл ёқасида қолган бўлганимизда қандай ҳодиса юз берарди? — қизиксиниб сўради Папочкин.

— Франция Фанлар академиясининг Мартиникадаги Тақир тоғни ўрганиш учун уюштирган экспедицияси кузатишлари асосида айтишим мумкинки, биз булутнинг асосий қисмини ташкил этувчи кул аралаш қизиган буғ остида куйиб, бўғилиб ўлардик ёки булут ичидаги беҳисоб тошлардан ҳалок бўлардик. Ҳатто булут тўрт-олти куб

метр келадиган тош парчаларини ҳам вулқондан бир неча километр нарига олиб бора олади. Ўз йўлида учраган хайвон борми, ўсимлик борми — жамийки нарсани нобуд қилади ва ўзидан кейин куруқ сахро, яъни қайноқ кул, катта-кичик тошлар, куйган дарахтлар-у, қорайган ўликлардан иборат яланғоч жой қолдиради.

— Унда қўл нима бўлади?

— Қўл ҳозир қайноқ кул, тошлар билан тўлди, суви қирғоғидан тошиб кетди ва ундан чиқувчи жилгадан ифлос, иссиқ сув оқиб чиқмоқда, лекин бу унчалик кўпга бормас.

Бу пайтда куйдирувчи булут қўл ҳавзасидан ошиб ўтиб, қорамтир сахрога, саёҳатчилар турган жойдан икки километр нарироққача тарқалди. Ўртада шунча масофа бўлишига қарамай, булутнинг иссиқ тафти шундоқ сезилиб турарди. У кишиларни ерга ётиб олишга, қўл ва эгнилари билан юзларини бекитишга мажбур қилди. Одамлар атмосфера ўз ҳолига келганга қадар терга ботиб, ярим соатча шу ҳолда ётишди.

Улар бош кўтариб, сахро тепасида оқ ва кулранг буг уюмининг қаёққадир тагин ўн километрча чўзилиб тарқалаётган баланд деворини кўришди; тутун девори бир ярим минг метр юқорига кўтарилган эди. Ҳаво ҳанузгача томоқни кичитадиган, иссиқ эди.

— Бир балога учрамай, бу машъум вулқондан нари кета қолайлик! — тақлиф қилди Громеко. — Қим билади, у навбатдаги зарядини тўппа-тўғри биз турган томонга ташлаб қоладими?

— Ҳа, ҳатто булут чеккасидан икки километр берида туриб ҳам нафас олиш қийинлигини синаб кўрдик. Унинг чапғалига тушиб қолсак, ҳолимиз нима бўлишини тасаввур қилинг!

Саёҳатчилар ўз нарсаларини йиғиб, саҳродан шимолга қараб юрдилар. Шу кетишда улар ўзлари биринчи қулай жой учрагандаёқ қўнишмоқчи бўлган анҳор водийсига аста-секин яқинлаша борардилар. Улар водийнинг четига етиб келиб, пастликка назар ташлашган эди, тоза, тинч оқар анҳор оқ-ифлос оқимга айланганини кўришди. Ундаги сув ўзанидан чиқиб, водий бўйлаб кутуриб хайқирар, соҳиллардаги ўсимликларни топтаб оқарди.

— Пастга тушишга арзийдими? — сўради Қаштанов ҳамроҳларидан. — Водийнинг қумли тубидан юргунча тептекис саҳродан ўтиш осонроқ, анҳорнинг ифлос сувидан энди ичиб бўлмайди.

Ҳамма сахро бўйлаб юришга ва ёнбағирлари жар-

ликлардан иборат водий этакларидагина пастга тушишга рози бўлди. Жарлик четидан бориб, вакти-вакти билан пастликка қараб қўярдилар. Хайкириб оқаётган сув бирикки соат ўтгач, аста камая борди ва тез орада тиниб қолди. Энди фақат илдизи билан ағдарилган дарахтлар, синган шоҳлар, оқ-ифлос лой билан бирга окизиб келинган гиёҳлардан иборат яланғоч ўзангина кўзга ташланарди, холос.

— Вулкон олтингургуртини ўғирлаганимиз учун биздан қасос олди! — ҳазил қилди Макшеев. — У ташналик билан силламинизни қуритмоқчи бўлиб, анҳорни йўқ қилиб юборди.

— Ҳа, энди сув топиш мушкул, — деди Громеко, — чумоли уяси атрофидан бошқа бирор булоқ топгунимизгача сувни тежаб сарфлашимиз зарур.

— Бу, албатта, чумоли уясига ҳужум қилишимизга ҳалал берса керак.

Саёхатчилар оғир юклари бўлишига ва қорамтир саҳронинг жазирама иссиғига қарамай жадал юришди, сўнг водий тубига тушиб тунаш учун тўхташди. Қаштанов билан Макшеев ўз душманлари қалъасини синчиклаб ўрганиш учун разведкага жўнашди. Улар саҳро юзасига кўтарилиб, жарлик четидан шарққа томон юришди. Бу ердан чумоли уясини кузатиш осон эди.

Чумолилар уяси қуруқ поялар, шоҳлардан иборат бўлиб, ичи қават-қават каттакон тепалик кўринишида эди. Тўрт томондан ичига олиб қирадиган асосий тешиқлар ер билан баравар баландликда. Тешиқларнинг бўйи паст эса-да, эни кенг; уларнинг ҳар биридан тўрт ё беш чумоли ёнма-ён бемалол ўтиши мумкин. Мазкур тешиқлар оғзида ҳаракат асло тўхтамасди; баъзи чумолилар катта тўда бўлиб чиқиб, ўлжа излаб турли тарафга кетса, баъзилари жуфт-жуфт ёхуд алоҳида бўлиб қайтишарди; қайтаётганларнинг оғизларида дарахт шохи, поялари, тирик ёки ўлдирилган ҳашаротлар, қуртлар, ғумбак ва қамиш новдалари бўлиб, буларни чумолилар қалъанинг ичкарасига олиб кириб кетишарди.

Юқори қаватларида ҳам ҳар хил баландликда турли тешиқлар қорайиб кўринарди. Аммо улар, афтидан, ҳаво кириб туриши ёки душман ҳужум қилиб қолган тақдирда чиқиб қочиш учун хизмат қиларди. Улар асосий тешиқлардан торроқ ва пастроқ, ичидан фақат биргина чумоли ўта олиши мумкин эди. Ана шу тешиқлардан баъзан чумолилар чиқар, уянинг поғоналарида югургилаб юриб, гўё теварак-атрофни кўздан кечирарди.

— Тешикларнинг бунчалик кўплиги бизнинг плани-
мизга ҳалал бермасмикин?— сўради Макшеев.— Уяда
ҳаво ҳаракати кучли бўлса, у ҳолда олтингугурт газ
тез чиқиб кетиб, кўзланган мақсадга эришиб бўл-
майди.

— Олтингугурт газ ҳавога караганда оғир, ҳаво
газни оҳисталик билан сиқиб чиқаради,— жавоб берди
Қаштанов.— Бундан ташқари, уянинг муҳим қисмлари
бўлган курт, гумбак, тухум ва озиқ-овқат запаслари
омбори, эҳтимол, чуқурроқ жойда, балки ердан қазилган
камераларда сақланар. Олтингугурт газ аввал ана шу
чуқур қисмларга боради ва ундан кейин юқори қават-
ларга тарқала бошлайди. Умуман кўрайлик, агар газ тез
чиқиб кетадиган бўлса, унда тешикларнинг бир қисмини
бекитиб ташлашга тўғри келар.

— Юқори тешикларга ёнаётган олтингугуртни тикиб
кўйсак-чи?

— Бу нарса бутун уянинг ёниб кетишига сабаб бўлади.
Манқал товага ўхшаш ёнмайдиган чидамли бирор нарса-
миз йўқлигидан олтингугуртни тўғридан-тўғри қуруқ да-
рахт устига кўйиш керак бўлади.

— Биз тарелка ва товоқ ўрнида ишлатаётган
игуанодон тухумининг пўчоғидан фойдаланиш мум-
кин.

— Улар атиги бешта, тешиклар эса сон-саноксиз.

— Бугун яна битта ё иккита тухум топишга уришиб
кўриш зарур: ундан яна ўнтача товоқ тайёрлаб, олтин-
гугуртни ёкишда фойдаланамиз.

— Ажойиб фикр! Кечгача вақтимиз ҳали кўп, чумоли-
лар тухум ташмалаётган кумликларга экскурсия қиламиз.

Макшеев ва Қаштанов уяни текширишни тамомлаб,
манзилга қайтишди ва ўз планларини ўртоқларига маъ-
лум қилишди.

Ҳамма эртаси кун Макшеев билан Қаштанов олтингу-
гурт майдалаётган пайтда тухум олиб келиш учун
кумлик тепаларига боришга бажонидил рози бўлди.

ЧУМОЛИ УЯСИНING ВАЙРОН ЭТИЛИШИ

Чумолиларнинг сўнгги тўдаси уяга қайтиб, атроф тин-
чиб колгач, саёҳатчилар ўз планларини бажаришга ки-
ришдилар. Бир куннинг ичида ҳамма олтингугурт япалок
тошлар ёрдамида янчилиб, кукун қилинди. Кейин уларни
копчаларга солиб, тухум пўчоқларидан ясалган идишлар-

ни олганларича, чумоли уясига караб йўлландилар. Уларнинг хар бири кўлидаги олтингугуртни асосий тешиклардан бирининг оғзига кўндалангига қатор килиб сочиши керак эди: бундай килинганда газ қалъанинг ичига урарди. Олтингугуртни ёкиб бўлиб, чиқиш жойларга девордан суғириб олиндиган поялар тикилиши, сўнг устки томонига тармашиб, тепарокдаги тешикларга ҳам олтингугурт солинган идишлар кўйиб ёкилиши мўлжалланганди. Бунда қалъадаги хаво захарланар ва чумолилар шифтга ҳам кўтарилолмасди. Идишлардаги олтингугурт тез ёниб кетмаслиги ва ён-беридаги ходаларни ёндириб юбормаслиги учун бир оз хўлланганди.

Бу план беҳато ижро этилди, аммо жануб ва ғарбга караган иккита бош тешикда Макшеев билан Громеко сокчи чумолиларни кўриб қолишди. Яхшиямки, чумолилар чала уйкуда экан, шу туфайли улар бонг уришга улгурмасданок, пичоқ билан киймалаб ташланди.

Саёҳатчилар олтингугуртни ёкишиб, четрокка чиқишди-да, битта-яримтаси қочиб чиқармикин, деб милтикни ўқлаб пойлаб туришди. Чорак соатча ўтгач, олтингугурт кўйилмай қолган энг юқори қаватдаги тешиклардан оғизларида катта оқ тугунчалар (афтидан, ғумбак бўлса керак) кўтариб олган чумолилар кўринди. Улар оғзиларидагилар билан бирга пастга караб югургилаб туша бошлади, бироқ ерга етмасданок, пастрокда ёнаётган сульфат хидидан гангиб қулай берди. Фақат айримларигина омон-эсон ерга тушиб, пастдаги катта бир тешикни ходалардан тозалай бошлади, яъни ичкарида газдан захарланган шерикларини олиб чиқишга йўл оча бошлади. Лекин бу кутилмаган халоскорлар ҳам сайёҳларнинг икки-уч ўқ узишидан батрат топди. Бошқа ҳеч қандай чумоли кўринмади — уя аҳолиси нақ уйкусида халок бўлди.

Ҳамма олтингугурт охиригача ёниб, қалъа хавоси газ билан тўлганлигини билдирувчи енгил кўк тутун тешиклардан чўзилиб чиқаётганда Папочкин:

— Бизнинг ўзимиз уянинг ичкарисига қандай қилиб кирамиз? — деб қолди. — Ахир у ер биз учун ҳам узок муддатга хавfli бўлиб қолди-ку!

— Ҳаво кириши кучайсин учун пастки тешикларни каттарок очиш, олтингугурт гази аста-секин тарқалиб кетгунча бир неча кун кутиш лозим, — жавоб қилди Қаштанов.

— Узок вақт ишсиз кутиб ўтириш кишини зериктириб қўяди, — деди Макшеев, — газни тезроқ хайдаб чиқара

оладиган бирор вентиляция тайёрлаш мумкин бўлмасмикин?

— Қандай қилиб? Олов ёқадиган бўлсак, ўт тушиб кетади, бошқа ҳеч қандай иложимиз йўқ.

— Агар бирор игуанодон ёки йирик птеродактилдан ота олганимизда эди,— деди инженер,— мен унинг қўл терисидан каттакон меш ясардим.

— Ҳа, баракалла! Аммо қалъа ичига ҳаво пуфлаб киргизиш учун найни нимадан ясаймиз?

— Қирқбўғинлар бунга ярамайди? — деди Громеко.— Ахир уларнинг поялари қавак бўлиб, фақат бўғинлари орасидаги пардалар тозаланади. Қарабсизки узун най тайёр, уларнинг бир нечтасини бир-бири билан улаш ҳам мумкин.

— Ақлингизга балли! — деди мамнун бўлиб Папочкин.— Ўзимиз ҳам дейман, худди Робинзонга ўхшаб, ҳар қандай фалокатдан омон қутиладиган, тегирмонга тушсак бутун чиқадиган бўлиб кетибмиз.

— Робинзондан ҳам устароқмиз,— деди Қаштанов,— чунки у ёлғиз бўлган, биз эса тўрт кишимиз, бунинг устига касбимиз ҳам ҳар хил. Борди-ю, биз бирон мушкулотга қарши тадбир топа олмасак, у вақтда уят ҳам бўларди.

— Қани, ишга киришайлик! — даъват қилди Макшеев.— Иккитамиз Генерал билан овга борамиз, қолганимиз най тайёрлаш билан банд бўламиз. Материал ёнгинамизда, бутун қалъа деярлик қирқбўғиндан иборат.

Папочкин билан Громеко манзилга қайтиб, Генерални ечишди-да, у ерда қолган нарсаларини чумоли уяси олдига олиб келишди, сўнгра ўрмон ёқалаб шарққа томон жўнашди.

Макшеев ва Қаштанов эса чумоли уяси томон юришди, бироқ, уя томонга йигирма кадамча ҳам юрмай туриб аччик олтингугурт гази хидини сезиб қолишди. Улар йўтала бошлашди ва яқинроқ боришнинг сира имкони йўқлигига ишонишди.

— Бир оз кутмасак бўлмайдиганга ўхшайди!

— Найларни улаш учун елим тайёрлаб турайлик,— деди инженер.— Вулкон портлаши туфайли пайдо бўлган кучли оқимдан сўнг ариқ тагида жуда кўп ёпишқоқ олиш лой қолган. У қотиб қолмасдан бурун буёкка олиб келишимиз керак.

Олтингугуртдан бўшаган тўрваларни кўтариб, ўзанга боришди ва бир талай ёпишқоқ лой тўплашди. Плутоннинг жазирама иссиғи қуришиб юбормасин учун лойнинг

устига тўрва ва ортиқча кийимларни ёпиб қўйишди.

Сўнгра пичок пона ва япалок катта тошлар ёрдами билан қирқбўғинлар поясини ёра бошлашди; пояларнинг ичидаги бўғин пардаларини олиб ташлаб, ҳар иккала бўлакни бир-бирига лой билан ёпиштиришди ва баъзи жойларини пишиқ новда билан ўраб, найлар ҳосил қилишди.

Шундай қилиб, бир неча соат ичида ҳар бирининг бўйи олти метрга яқин ўн иккита шунақа най ясалди. Пояларнинг уч томони ингичкароқ бўлгани туфайли, бирининг учини иккинчисининг лой суртилган йўғон томонига тикиб улаш қийин эмасди.

Иш тугай деб қолганда игуанодон терисини кўтариб овчилар ҳам келиб қолдилар.

Макшеев ингичкароқ қирқбўғинлар поясидан меш учун курси ясади. Меш тайёр бўлгач, уни чумоли уясига олиб кирувчи катта бир тешикка ўрнатдилар. Кейин найларнинг ингичка томонини олдига қилиб, йўғон томонига иккинчисининг уч томонини улаб, уя оғзига тика бошлашди. Секин-аста ҳамма ўн иккита най йўлакка киргазилди; газ тешикдан бетўхтов чиқаётгани сабабли ишни тўхтатиб-тўхтатиб бажаришга, четга чиқиб тоза хаводан нафас олишга мажбур бўлишарди. Охири найнинг йўғон томонини меш ичига киргизиб, шу жойини чандиб бойлашди — қўлбола вентилятор тайёр бўлди.

Кечки овқатдан сўнг чумоли уясининг ичини шамоллатиш ишини тезлатишди: уч киши ухлаб, бир киши дам бериб турди. Бу иш навбатма-навбат давом этди.

Шамоллатиш тез орада яхши натижа бериб, калъадаги газ ҳамма тешиклардан ҳам тез чиқа бошлади. Шунингдек, фавқулудда сал ёмғир томчилатган зўр шамолли момақалдирок ҳам саёхатчиларга қўл келди. Ғувиллаб эсанг шамол уя тешикларидан ичкарига кириб, юқори қаватлардаги газни ҳам ҳайдашга тушди.

Эрталаб, Громеко смоласи кўп нинабаргли дарахтнинг куруқ поясидан тайёрлаган кичик-кичик машъалларни кўтаришганча чумоли уясини текширишга киришдилар. Вентилятор найи тўғри қилиб қўйилган йўлак уянинг ичига қия бўлиб пастлаб тушиб кетганди. Унинг эни икки метрдан ошиқроқ, баландлиги фақат бир ярим метр эди; шу туфайли энгашиб юришга тўғри келди. Уяга кираверишдаёқ чумолиларнинг ўликлари кўзга ташланарди, булар, афтидан, қочиб чиқаётганда газ тегиб ўлишганди; ичкарига кирилган сари улар кўп учрарди. Шунинг учун

вентилятор найи тугаган жойдан бошлаб йўлни чумоли ўликларидан тозалаб, олға боравердилар.

Йўлак бошқа учта асосий йўл келиб қўшилган марказий катта хонага бориб тугади. Бу хона тўрт метр чуқурликда бўлиб, гумбази худди циркникига ўхшар, у киркбўгин пояларидан ясалганди. Тўртта бош йўлак оралиғидаги хона деворида яна бошқа тўртта йўл очилиб, улар ҳам радиус шаклида, бироқ марказдан теварак-атрофга кия кетган ва таги денгиз шагалининг гоят зич қумларидан иборат хандак эди. Хонада чумоли, гумбак ва куртларнинг ўликлари уюлиб ётар, шу боис улар устидан ўрмалаб ўтишарди.

Саёҳатчилар пастдаги йўлаклардан бирига кирдилар. Унинг таги чумоли ўликлари билан тўла бўлиб, бу йўлак ҳам бошқаларига ўхшаш пасткам эди. Саёҳатчилар ўртадан эмаклаб юриш учун чумоли ўликларини девор тагларига суриб, устма-уст қалаб қўйишга мажбур бўлдилар. Йўлак чуқурлаша бориб, марказий хонадан етмиш кадам наридаги кўндаланг кетган галлериягача давом этганди. Галлериянинг баландлиги деярли икки метр бўлганидан тик юриш мумкин эди. У чумоли уяси остидан айланиб ўтган бўлиб, уянинг муҳим қисми ҳисобланарди. Унинг чап ва ўнг томонида турли мақсадда фойдаланилган катта-кичик хоначалар бор эди: баъзи хоначалар чумолининг оқ қўғирчоқлари, бошқасида йўғон оқ куртга ўхшаш ўлик личинкалари, учинчи хонада эса чумоли тухумлари уюлиб ётарди.

Чумолиларнинг бу бўлғуси наслари банд қилган барча хона ички томондан айланма йўлаклар, ташқи томондан эса шакарқамиш уюмлари, ёш бута, ўт поялари, ниначи, кўнғиз ва чувалчангсимон капалак курти сингари озик-овқат омборлари билан ўралган эди. Куртлар бутун ёки парчаланган эди, уяга олтингугурт гази кирган бўлса-да, уларнинг сассик ҳидди шундоқ анкиб турарди.

Саёҳатчилар айланма йўлакнинг икки томонидаги катор хоналарни кўздан кечирар эканлар, ўғирлатган буюмларини топиб олдилар: ҳамма нарсалар ташқи хоналардан бирида бир-бирига яқин қилиб жойлаб қўйилган экан. Улар ичида чодир ҳам, асбоб ва озик-овқат солинган яшиқлар ҳам, кийим-бошлар тўла тўрвалар ҳам, болта, милтик, идиш-товоқлар ҳам, ҳатто соҳилдаги дарага биринчи экскурсия қилинганда олинган, лекин коллекциялар қопига солинмаган темир рудаси ва олтин намуналаригача бор эди.

Нарсаларни икки марта ташиб, яъни олдин марказий

камерага, кейин бу ердан уя ташкарисига олиб чикдилар; ириб бораётган хашарот ва олтингугурт гази колдикларининг кўланса хиди сингган ер тагида роса бир соатча бўлишгани учун ҳаво жуда ёқимли туюлар эди.

Саёхатчилар бир оз дам олишди, юкларини кўздан кечиришди; нарсалари орасидан тамаки чиқиб колгани кашандаларни беҳад қувонтирди. Чунки улар бир ҳафтача чекиша олмаган эдилар, сўнгра улар уя тузилиши ҳақида тўларок тасаввурга эга бўлиш учун унинг юкори қаватларини ҳам кўздан кечирмокчи бўлишди.

Уянинг устки кисми унинг ички хона ва йўлакларини ёгингарчиликдан, душманлардан химоя қилиш учун қурилган эканлиги маълум бўлди. Ундаги йўллар ҳам ҳар томонга кетган бўлиб, пасткам ва тор эди; улар ҳар бир қаватдан тўғри бориб, кичкина марказий камерага туташарди. Қаватлар ўртасидаги ўзаро алоқа киска ва тикрок тушган йўллар орқали олиб бориларкан.

ҒАРБГА СУЗИШ

Саёхатчилар қорамтир сахро бўйлаб кезишлардан кейин, лава отилганлиги туфайли чумоли уясининг сувсиз теварагидаги какрок ўзандан ғоят кийналиб, лойка сув ичишгани сабабли, денгиз соҳилини бир олам қувонч билан қарши олишди ва Қалтакесаклар денгизининг тоза шаффоф сувида маза қилиб чўмилишди. Сўнгра улар кўмиб қўйган қайиқларини казиб олиб, денгизда сузишни давом эттирдилар.

Каштанов вулқонга экскурсия пайтида бу ўлканинг характери билан танишиб олгани учун жануб сари саёхатни давом қилиш ниятида эмас эди: унинг фикрича, Қалтакесаклар денгизидан жануб томонда бир неча минг километрга чўзилган беҳосил, сувсиз сахро мавжуд бўлиб, экспедиция қўлидаги анжомлар билан унинг ичкарисига сира кириб бўлмас эди...

Аммо денгизнинг ғарбий чеккаси ёки ғарбий давомини мумкин қадар текшириб чиқиш жуда қизиқарли ва ғоят зарур эди.

Саёхатчилар улкан, ҳосилсиз кумтепалардан иборат кирғоқлар ёқалаб сузиб боришарди.

Улар ҳеч қаерда тўхтамай, кумликлар охиригача шундай боришди; кумлик соҳил бўйлаб йигирма беш километрга чўзилганди. Денгизнинг бу кисми анча саёз, баъзи жойларида сувостидан денгиз таги кизариб кўриниб колар, шунинг учун соҳилдан нарироқ кетиб, саёзликни

четлаб ўтиларди. Қирғоқ яқинларида чуқурликда яшайдиган плезиозавр ва ихтиозаврлар асло учрамасди. Шунга карамай, саёз жойлар ораликларида кўплаб майда баликлар кўринар, улар ўз душманлари — сув йирткичларидан қочиб, шу ерларда жон сақлашарди. Айрим жойларда денгиз таги юмшоқ ва хилма-хил сув ўтлари билан копланган эди, булар ҳам ботаник, ҳам зоолог учун бебаҳо ўлжа ҳисобланарди. Зоологни кўпроқ ана шу сув ўтлари орасида гиж-ғиж қайнаб ётган денгиз тип-ратиконлари, денгиз юлдузлари, елкаоёкли ва кориноёкли хайвонлари, ойкулокли моллюскалар қизиқтирарди.

Ниҳоят, кумлик соҳил тугаб, қирқбўғин, хурмо ва қирккулоқ ўрмонлари ўсган соҳил бошланди. Бу ерда текширувчилар тушлик овқат учун тўхташди ва сўнг яна сузишда давом этишди. Денгиздаги саёз жойлар борган сари орта бориб, хатто майда қирқбўғин ва қирккулоқлар ўсиб ётган текис ороллар ҳам учраб қоларди. Қумликлар тобора олислашди, мана уларнинг кизғиш қирралари соҳил ўрмонлари орқасига яширинди, ороллар сони роса кўпайиб, денгиз худди тармоқларга бўлиниб окувчи кенг осуда дарёга айланаётганга ўхшарди. Хатто сув ҳам чучуклашаётгандай эди.

— Денгизга ғарбдан бирор катта дарё куйилса керак, биз унинг дельтасига тушиб қолганмиз,— деб қўйди Қаштанов.

— Ҳа, бу ерда қирғоқка уриладиган тўлқин йўқ, шу сабабдан чодир ўрнатиш учун қулай кумлик соҳил ҳам йўқ! — деди Макшеев.

— Энди ҳашарот галалари билан тўлиб-тошган чакалакзорда тунашдан бошқа чора йўқ,— зорланди Папочкин.

Чиндан ҳам ҳашаротлар жуда кўп эди. Сув ва яшил ороллар тепасида ҳар хил тусли ниначилар учиб юрар, уларни баъзан учар қалтакесаклар қувиб қоларди. Қирқбўғин ва камишлар қуюқ ўсган жойларда катта-катта чивинлар гинғиллашар, уларнинг овозини бир неча метр наридан туриб ҳам бемалол эшитиш мумкин эди. Поялар устидан эса қора, қизил, буғдойранг бахайбат қўнғизлар ўрмалар ва гоҳо сувга шалоп этиб ағанаб тушиб, осилиб турган япроқ ва новдаларга тармашишга уринар, сувни шапиллатарди.

Ўтиб бўлмас калин дарахтзори бўлган жанубий қирғоқлар билан кўпдан-кўп ороллар орасидан анча сузиб

боришди. Бирок дам олиш учун кулай жой топа олмадилар.

Энди кайикни соҳилга боғлаб қўйиб, унинг ичида дам олиш ва ёқилғи йўқлигидан нон билан кифояланишдан бошқа имкон қолмаганди.

Чивинларни тинмай ҳайдаб туриш зарурлиги ҳаманинг кўнглини чўктирди.

Бир кичик ходиса саёҳатчилар димоғини чоғ қилди. Улар бу чексиз яшил қирқбўғинлар ва майда камишлар орасида бирорта қуруқ дарахт учраб қолмасмикин деган умид билан каттақон бир орол бутазорига яқинлаб сузиб боришди.

— Ура! — деб қичкириб юборди бирдан Громеко, кайиклар оролнинг чиқик бир жойини айланиб ўтиб, соҳилнинг янги бир манзараси очилганда. — Ия, буни қаранг, қандай яхши хода, сувнинг устгинасида, худди биз учун атайлаб тайёрлаб қўйилгандек.

Дарвоқе, кўкиш-кўнғир тусли йўғон хода дарахтлар орасидан икки метрдан кўпроқ чиқиб турарди; бу чамаси, бўрон вақтида ағдарилган азим қирқбўғиннинг танаси эди. Эшқакчилар зўр бериб эшқак эшиб, кайикларни бутазор чеккасига яқинлаштиришди.

Макшеев илгакни ушлаб, кайик бурнида турди, Громеко эса арқонни силкиб ходага ташламоқчи ва уни кайикка тортиб кўтармоқчи бўлди. У шундай қилди ҳам, учига тош боғланган арқон ходанинг белига бир неча марта ўралди. Лекин хода чиройли бўлиб бир букилди-да, арқон билан бутазорга кириб йўқолди, чунки арқоннинг учини ушлаб турган ботаник шошиб қолиб уни қўйиб юборганди. Қирқбўғин ва қирққулоқлар, гўё ораларидан бирор жонли нарса юриб ўтаётгандек, шитирлаб тебрланди.

— Ана сизга хода! — деди қулиб Макшеев, аллақандай бир ҳайвоннинг узун бўйин, кичик бошига кўзи тушиши билан. — Михаил Игнатъевич калтакесакни арқон билан тутмоқчи бўлганди. Нега сиз арқоннинг учини қўлдан чиқариб юбордингиз-а? Ўлжани кайикка тортиб тушириш керак эди!

— Э, ҳали диплодокнинг бўйнини¹ хода деб юрганакансиз-да? Ҳа-ҳа-ҳа! — қулишди Папочкин билан Қаштанов.

¹ Диплодок — тухуми қуриган калтакесаклар — динозаврлар туркумига кирган судралувчи ҳайвон. Узунлиги 24 метр, баландлиги 5 метр. бўйни узун, думи ҳам узун, боши эса кичкина.

— У мутлако кимирламай турган, гавдаси эса чака-лакзор ичиди кўзга кўринмаган эди,— деди ўсал бўлган ботаник.

— Ха-ха-ха-ха! — хандон ташлаб кулишди ҳамма-лари.

— Бекорга куляписизлар! — жаҳли чикди Громеко-нинг,— эслатишим мумкин, сизлар ҳам ўз вақтида хатога йўл кўйгансиз. Сизлардан бирингиз мамонтни базальт тепалиги деб ўйлагансиз, яна бирингиз глиптодонни қоя деб ўйлаб, сумба ургансиз ва бу ҳайвонни миниб юргансиз.

Аммо бу эслатишлар умумий хурсандчиликни яна кучайтирди, холос; охири Громеко ҳам беихтиёр кулиб юборди.

Чарчок, чивинларнинг чақиши ва ёқилғининг йўклиги унутилди, ҳамма бир-бирига гал бермай, саёҳатда юз берган ҳар хил кизик воқеаларни хотирлашга тушиб кетди.

Кулги бир оз босилгач, Макшеев нимагадир кулок сола туриб, деди:

— Олдинда очик денгиз бўлиши керак, мен тўлқиннинг кирғокка урилиб, шовуллашини эшитаяпман.

Эшкакчилар ҳам човни сувдан кўтариб, кулок солишди; ғарб томондан ростдан ҳам кучсиз шовуллаш эшитилиб турарди.

— Ундай бўлса, отни камчилайлик! Қирғокка тўлқин уриладиган жойда тунамок учун кулай жой ҳам, гулханга ўтин ҳам топилади.

— Аввало сув чучуклигида идишларимизни тўлдириб олайлик, бўлмаса тагин арик кидириб юрамиз,— деди Громеко.

Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушди ва барча бўш идишларга сув тўлдириб олинди, сўнг галма-гал эшкак эша бошлашди. Улар орадан ярим соатча ўтгач, майда-чуйда ороллар ичидан очик денгизга чиқиб боришди. Бу жойнинг ҳар икки томонидаги соҳиллар киши кўзидан тобора узоклашар, денгиз ҳам уфқкача чўзилиб кетган эди. Денгизнинг жанубий қирғоғида каттагина бўм-бўш кумлоқ жой кўринди; саёҳатчилар у ерга сузиб бориб, чодир ўрнатдилар.

Бу денгиз ҳам аввалги денгизга ўхшаш бўлиб, у билан узун ва тор бўғоз орқали туташган ҳамда ороллар, саёз жойлари бор эди.

Шимолий соҳилда яшил ўрмон кўзга ташланар, жанубда эса ўрмон ортидаги тепаликнинг қорамтир жарлик-лари узала тушиб ётарди. Тиниқ сув устида ниначилар

учиб юрар, учар калтакесаклар қулоқни кар киларлик даражада чийиллаб, вакирлаб чарх урар ва гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда плезиозаврларнинг бўйни ва каллалари кўринарди.

— Биз ороллар ичида адашган ва Қалтакесаклар денгизига қайта кириб қолган бўлмайдик? — деди Папочкин, ҳар иккала денгизнинг бир-бирига ўхшашлиги тўғрисида гап борган-да.

— Ўхшашлик бор, албатта, бироқ сиз жанубий кир-фокнинг қум тепаларини унутаяпсиз. Агар биз янглишиб, шаркка қараб ўтиб кетганимизда эди, унда биз қумтепалар ёқалаб узоқ юришимиз керак бўларди; ахир тиккада, доимо бир жойда котиб турувчи Плутонга қараб бир нима қилиш мумкин эмас-да,— деди Қаштанов.

— Жанубдан окиб келадиган дарё йўқки, биз унда яна шу томонга қараб сузиб борсак,— куйинарди Громеко.

— Қаноат килинг, иродаси чаток дўстим! Мазкур денгизга энди чикдик-ку, сиз бўлсангиз ҳалитдан шикоят қилаяпсиз.

Ҳақиқатан ҳам сабр-тоқат синаларди. Бир неча соат сузишди. Лекин жанубий соҳилнинг кўриниши сира ўзгармади; ўша-ўша чексиз ўрмон, унинг ортидан тепаликларнинг бир хилдаги чуқурликлари такрорланаверарди. Тобора зерикарли бўла борди. Плезиозаврлар, учар калтакесаклар, ниначилар шунчалик кўп ва тез-тез учрардики, уларга энди ер юзидаги оккуш, қарға, қўнғизларга қарагандек эътиборсизлик билан қараларди. Фақат аҳён-аҳёнда қайиқларнинг яқинида гоҳ қўнғир-яшил орқаси, гоҳ хунук боши билан қўққисдан кўриниб қоладиган даҳшатли йиртқич ихтиозаврларгина бу бир хил манзарани бузар ва эшкакчиларни милтиққа ёпишишга мажбур этарди.

ҲАДДАН ТАШҚАРИ ҚАТГА МАХЛУҚЛАР

Куннинг ярми сузиш билан ўтди; эшкакчилар атрофга, соҳилларга қараб, тушлик овқат қилиб олиш учун қулай жой ва ўтин излай бошлашди. Эрталаб улар яна анча балиқ тутишган эди, энди шу балиқларни ковуришмоқчи бўлишди.

— Мана олдинда, кирғоқда ёғочлар уюми кўриняпти,— деб юборди ниҳоят Макшеев.

Қайиқларни аста-секин соҳилга яқинлаштириш ва қоринларини лаззатли овқат билан тўйдириш иштиёқида эшкак эша бошлашди.

Ёғочларга юз метрча қолганда Қаштанов яна ҳам яхшироқ тикилиб:

— Булар ёғочлар уюмимас, балки ё ўлик, ё ухлаб ётган қандайдир баҳайбат жониворлардир,— деди.

— Эҳтиёт бўлиб, қайикни кирғокдан олисроқ олиб юриш керак! — хитоб қилди Макшеев, бояги нарсалар қимирлаётганини пайкаб.

Қайиклар икки юз қадамча берида тўхтади ва эшкакчилар қумлиқда бир-бирига яқин ётган аллақандай тўрт баҳайбат махлуққа ҳайрона тикилишди. Махлуқларнинг гавдаси қум устида баландлиги тўрт метр келадиган дўнгликка ўхшарди. Уларнинг орқалари бўйлаб ингичка ва текис шохсимон кунгура бор эди. Аммо бу кунгура стегозаврларникидек тиканли эмас эди, ҳайвонларнинг ён томонида узунасига кетган ингичка қорамтир йўллари бўлиб, сарғиш-қумранг тусда эди ва узокдан гўё бир-бирининг устига тахлаб қўйилган ёғочлар уюмини эслатарди.

Ҳатто шунча яқин масофадан туриб қарашса ҳам, уларнинг таҳланган ёғочлар эмас, балки бўйи ўн беш-ўн етти метрдан кам бўлмаган баҳайбат махлуқлар эканига ишониб бўлмасди; махлуқлар нафас олаётганда ёнбоши қимирлар, баъзан силкинар, думлари сувни шапиллатиб, кучсиз тўлқинлар ҳосил қиларди.

— Қандай қилиб, уларни турғазса бўларкин-а,— деди Папочкин.— Ахир уларни яхшилаб кўриш, суратга олиш керак-ку.

— Бу махлуқларга қарата портловчи ўқлар отиш мумкин,— деди Макшеев,— лекин бу ўзимиз учун ҳавfli бўли тугамасмикин? Мабодо, булар ғазабга миниб, бизга ташланадиган бўлса, бир зумдаёқ ютиб юбориши турган гап.

— Булар йирткичлармикин ё ўтхўрлармикин? — ки-зиқсинди Громеко.— Ғоятда катта қалтакесаклар эканига-ку шубҳа қилмайман.

— Менимча, булар йирткич эмас,— деди Қаштанов.— Йирткичлар ҳеч қачон булчалик баҳайбат бўлмаган; акс ҳолда, улар жуда кўп жониворларни ейишлари керак бўларди, табиат эса уларни овқатдан маълум даражада тийиб қўйган. Шуни ҳам эслангки, ҳозирги замоннинг фили, каркидони, сув айғири ва кити каби йирик ҳайвонлари йирткич ҳисобланмайди.

— Э, ундай бўлса, буларни ов қиламиз! Қаранг, қанча гўшт-а, бутун бир батальонни тўйғизса бўлади! — деди ботаник милтиғига қўл узатаркан.

— Бир оз сабр қилинг,— огоҳлантирди уни Қашта-

нов.— Майли, улар йирткич ҳам бўлмасин, аммо уларни ғазаблантириш ақлга тўғри келмайди, улар бизга ташланиб, қайиқларимизни писта пўчоғидек ботириб юборади.

— Борди-ю, осмонга қараб ўк узсак ёки ўрnidан турғизиш учун сочма ўк узсак-чи? — деди бўш келмасдан Громеко.— Сочма ўк бу баҳайбат хайвонларни чўчитади, холос.

— Хўп, майли, фақат қарши томонга сузиб бориб, сохилдан юз метрча наридан отайлик. Агар булар курукликда юрадиган хайвонлар бўлса, сув ичида унча узок сузолмайди.

Қайиқлар пинак бузмай ётган махлуқларнинг тўғрисига борганда Громеко уларга қарата икки мартаба сочма ўк узди. Ўкми ёки отилган ўкнинг ўрмондан қайтган акс садосими, ишкилиб, жониворларни оёкка туришга мажбур қилди.

Махлуқлар улкан таналарига қараганда жуда кичик, етмиш беш сантиметрча келадиган кулгили бошчаларини кимиралиб, сўнг қўпол ўгирилганича, лўкиллаб, қирғоқ ёқалаб қоча бошлади. Уларнинг оёқлари киска, улкан гавдаларига нисбатан кучсиз кўринарди.

— Менимча, бу юкори юра даврининг энг йирик ўтхўр калтакесаклари бронтазаврдир. Улар ўз гавдаларининг бесўнақайлиги ва химоя аъзоларининг бўлмаганлиги орқасида ер юзидан тезроқ батрат топиб кетган,— деди Каштанов.

— Бу улкан махлуқларга қайси хайвон ҳам хужум қила оларди дейсиз? Ахир уларнинг бўйи ўн беш-ўн саккиз метрдан каммас, баландлигиям тўрт метрдан ошди,— шарҳлади Макшеев.

— Бирок шунга қарамай, цератозаврга ўхшаш бирор йирткич хайвон бронтазаврнинг тухуми ва болаларини ейишдан ташқари, унинг ўзини ҳам ғажиб ташлаши ҳеч гапмас.

— Улар Плутонияда ҳам камайиб қолганга ўхшайди! — деди Попочкин.

— Биз игуанодон, птеродактиль, ихтио ва плезиозаврларни кўрдик, лекин буларни биринчи марта учратаётимиз. Жониворлар анча юраксиз бўлгани туфайли, суратлари йирикрок чиксин учун қирғоқ яқинига сузиб борсак, дейман.

Калтакесаклар ғарбга, яъни саёҳатчиларимиз сузиб бораётган томонга қараб чопишди ва ярим километрча ерга бориб тўхташди. Шу сабабли сохилга яқинлашаётган қайиқлар кўп ўтмай уларнинг қаршисидан чиқиб қолди.

Папочкин икки марта суратга олди, яна учинчи кўри-нишни, махлуқларнинг бесўнакай югуриши пайтини су-ратга оламан деб, ботаникдан яна бир марта ўк узишни сўради.

Якин масофадан туриб калтакесакларга узилган питра ўк бу гал бошқача натижа берди. Хайвонлар кирғок бўйлаб югуришда давом қилиш ўрнига, бир-бирларини туртиб, сувга қараб ташланишди; сув қаттиқ чайқалди, фонтанга ўхшаб отилиб, эҳтиётсиз сайёҳларимиз олдига қаттиқ сачради. Қайикда тик турган Громеко бор бўйи билан чайқалиб, мувозанатни йўқотди ва қўлда милтиғи билан денгизга ағанади; Папочкин бошини ёмғирдек ёғаётган душга мардларча тутаркан, аппаратини калта камзули ичига яшира олди. Кеманинг қуйруқ томонида ўтирган Каштанов билан Макшеев эшакларни қўйиб юбормай, қайикларни бирин-кетин босиб келаётган долга-дан омон саклаш, чўкиб кетмаслик учун зўр бериб ури-нишарди.

Агар мазкур гигантлар тўппа-тўғри қайикка томон юрганда борми, саёхатчиларнинг ҳалокатга учраши аниқ эди — улар баҳайбат гавдалар тагида бутун бисотлари билан янчилиб, сувга чўкиб кетишарди; чунки улар тўхтаб турган жойнинг чуқурлиги икки метрча эди. Аммо калта-кесаклар, худди текширувчиларни пайқашмагандек, қия-сига чопишиб бориб, сув таналарини кўмиб, бўйинларига қадар чиққандагина тинчланишди. Тўлқинланаётган денгиз сиртида ҳар тарафга қараган хунук тўрт калла-гина кўзга ташланар, улар гўё ўз ғалати душманларини яхшилаб кўриб олишга ёки бу бесаранжомликнинг саба-бини билишга ҳаракат қилаётгандек туюларди.

Бу вақтда Громеко сувга шўнғиган ва ҳалокат юз берган жойдан тўлқин туфайли узоқроққа кетган қайик-лар ёнига сузиб келган эди. У йиқилаётганда қуролни ташлаб юбормаган ва ҳозир уни боши устидан баланд кўтариб, қайикка осилган ҳолда турарди. Ўртоқлари ёрдамга келиб, уни сувдан тортиб олишди.

У жиққа ҳўл бўлганди; трубкаси йўқолгани учун у бу ходиса айбдорини сўқарди.

— Қирғокқа чиқайлик, — деди у, ниҳоят, таъби хира-лигини билдириб. — Гарчи Плутон тузуққина иситса-да, ҳозир асбоблар артилмаса ва гулхан ёкиб хотира дафтари қуритилмаса, бутун ёзиб олганларим пучга чиқади.

— Бронтозаврлар-чи? — чўчиб тушди Папочкин. — Биз қирғокқа жойлашармиз, улар эса сувдан чиқиб, биз билан яқинроқ танишишни хоҳлаб қолсалар-чи?

— Нима қилибди, унда сиз яқинроқ масофадан уларни суратга олаверасиз.

— Куллуқ-э! Мабодо улар биз турадиган соҳилда шўхлик қилиб қолгудай бўлса, ўрмонга қочишимизга ва дарахтлар тепасига чиқиб кетишимизга тўғри келар...

— Менимча, — деди Каштанов, — бу махлуклар жуда кўрқок кўринади, ақли ҳам йўққа ўхшайди. Агар биз hozиргидек эҳтиётсизлик қилмасак, улар биз учун унча хавfli эмас. Соҳилда тўхтаб, нонушта қиламиз ва уларни ҳам кузатиб тураемиз.

Саёхатчилар қирғоққа чиқишди, бронтазаврлар тарафига шубҳа билан қараб-қараб, нонушта тайёрлаш учун ўрмон чеккасидан шох-шабба тўплашди. Махлуклар қурқоққа чиқишдан чўчиб, ўша турган жойларидан кимир этмасдилар.

— Улар, афтидан, сузишни билмайдиган ҳам кўринади, — деди Папочкин. — Бироқ қирғоқдаги ўз ёвларидан қочиб, сувда туришибди, башарти, биз бундан кетмасак, улар соҳилга чиқишмайди ҳам.

Балиқ пишгунча, Громеко кийим-бошларини Плутон қиздираётган кумлар устига ёйди-да, ўзи яп-яланғоч ҳолда асбоблар ва хотира дафтарини қуритишга киришди. Овқатланиб бўлишгач, жим турган калтакесақларни кузатишганча, кум устида ёнбошлаб ётишди, сўнгра асосий йўналиш бўйича қирғоқ ёқалаб сузишга тушдилар. Бир неча километрдан кейин жанубий соҳил сезиларли даражада жанубга қараб оға бошлади. Лекин олдинда ётган куюқ дарахтзорли узун бурун уёқнинг кўринишини тўсиб турарди. Бурунни айланиб ўтишгач, сайёҳлар денгиз узоқ жанубга чўзилиб, Плутония ичкарисига қайиқда сузиб кириш иложи бўлар, деган умиди йўққа чиқди. Денгиз каттагина кўрфаз ҳосил қилиб, бир неча километр нарида қирғоқ ястаниб ётарди.

Жануб ёқдан кўрфазга дарё оқиб тушиши мумкинлиги учун шу йўналишда сузишга қарор қилишди. Бир соат ўтгач, жанубий соҳилга етишди ва бу ерда чиндан ҳам дарё борлигига ишонч ҳосил қилишди. Дарё унча катта эмасди. Қирғоқдан қалин ўрмон билан тўсилган бу ўлка ичкарисига дарёча бўйлаб биргина қайиқ билан саёхат қилиш мумкин эди. Шу сабабли дарё қуйиладиган жойда тўхташ учун жой танлашди. Экскурсияга икки кишини юборишмоқчи ва икки кишини эса бу ерда, чодирда қолдиришмоқчи бўлишди, чунки ўтган сафар молларни Қалтакесақлар қирғоғида биргина Генералга ишониб ташлаб кетиб, нотўғри қилганликларини сезишган эди.

Гарчи бу ер вайрон қилинган чумоли уясидан анчагина олис бўлса-да, чумолилар бу жанубий соҳилда ҳам бўлиши эҳтимолдан узоқ эмасди.

КАШТАНОВНИНГ РАНДЕРИ

Қаштанов билан Папочкин, мабодо экскурсия бир неча кунга чўзилиб кетса, шунга яраша керакли озиқ-овқат, ортиқча кийим ва ўқларни олиб, битта кайикда дарёчанинг юқорисига сузиб кетишди. Дарёча, саёзлигига қарамай, анча тез окқанлиги туфайли, улар сув тагига тикиб қўйиладиган лангар чўпларни эшаклар ўрнида ишлатишди. Тор ўзанининг ҳар икки четида баланд-баланд дарахтлар ўсган эди. Баъзи жойда қирқбўғин, қирққулок ва хурмолар сувга энгашиб, хиёбон ҳосил қилган, уларнинг учлари бир-бирларига туташиб кетганди. Дарёча баланд яшил гумбаз остида оқар ва қуёш нури олачалпак бўлиб тушарди.

Бу ер қоронғи ва салқин эди. Қайик дарёчадан оҳиста сузиб борар ва сувнинг қайик бурни тагида шилдираши, лангарчўпларнинг шағалли сув тубига урилиб, гижиллашигина эшитиларди, холос.

Яшил йўлакнинг анча очик, ялангрок жойларида ниничилар ғувиллаб учиб юрар, улкан-улкан кўнғизлар бўғик овоз билан ғўнғиллар, хурмо дарахтининг катта япалок барг ва қирққулок новдалари сал шамол кўзғалиши билан енгил шивирлар, қирқбўғинлар эса аста гижирларди.

Бир неча километрдан кейин дарахтлар кўздан йўқолиб, дарёча кўндалангига кесиб ўтган каттақон яланглик намоён бўлди. Бу ер ниҳоятда сийрак ўсган паст бўйли ўсимликлар, турли ўтларнинг дағал поячалари билан қопланган эди.

— Тагин бу дарёча ўша биз текширган вулконлар тўдаси олдидан бошланган бўлмасин? — деб қўйди Папочкин.

— Эҳтимол, у ҳолда биз бу ерда ҳеч нарса қилолмаймиз, — зоологнинг фикрини қувватлади Қаштанов. — Дарёчада сувнинг кўплиги унинг бошланиш жойи узоқда, қорамтир сахро ўртасида эканлигига ишонч туғдиради.

Текширувчилар яна уч километрча сузиб боришиб, олдинда, дарёча анча торайган ерда сув устидан осма кўприкка ўхшаб, уёқдан-бўёққа ёнбошлаган йўгон бир ходани кўриб қолишди; қайик унинг остидан ўтолмасди.

— Буни дарёчадан ўтиш учун устаси фаранг одам ясаган дейиш мумкин! — қулди зоолог. — Ҳар ҳолда қайикни

четроқка боғлаб, бу тўсикни олиб ташлашимиз зарур.

— Э, хакикатан ҳам кўприкка ўхшайди! — хитоб килди Каштанов, улар тўсикка якин бориб, бир эмас, учта ходанинг кўприксимон ёнма-ён чиройли кўйилганини кўришгач.

— Тўғри, дарёча буларни шунчалик қатор килиб териб кўймаса керак, — кўшилди Папочкин. — Хўш, агар бу кўприк бўладиган бўлса, унда буни ким курди? Нахотки бу юра мамлакатада одамлар мавжуд бўлса? Роса ажойиб бўларди-да!

— Юра даврида, ўзингиз биласиз, юкори боскичдаги сутэмизувчилар бўлмаган. Ҳатто, қушлар калтакесакларга ўтиш шаклида бўлган.

— Кўприкни калтакесаклар солмаган-ку ахир!

— Сиз чумолиларни унутаяпсиз. Маълум план асосида мураккаб тураржойлар қурган ақлли махлуқот кўприк солишнинг ҳам бемалол уддасидан чиқа олади, бунинг устига у сувда сузолмайди ва ундан кўрқади.

— Ақлингизга тасанно! Мана лаънати ҳашаротларнинг қурган уясини қаранг, бай-бай! — ғарб тамонни кўрсатиб хитоб килди Папочкин.

Дарвоқе, ғарбда чумолиларнинг каттакон уяси кўри-ниб турарди. Бу уя саёхатчилар вайрон қилган уяга ўхшар эди.

Кўприк бўлиб турган қуруқ, енгил қирқбўғин пояларни жойидан кўчириб, дарёчага оқизиб юбориш бир неча дақиқа вақтни олди; сўнгра йўловчилар яна сузишда давом қилиш учун қайикка томон юрдилар. Бироқ улар қайикда чорланмаган мехмон бир чумолини кўриб ҳайратда қолишди: у қайикдаги нарсаларни тимирскилар, сохилда эса иккинчи чумоли турарди.

— Охо, лаънатилар бу ерда ҳам пайдо бўлиб қолибди, милтиғимиз эса қайикда!

— Пичокни олинг, аввал сохилдагисини бир ёклик қилайлик. Мен олдидан, сиз орқасидан хужум қилинг.

Сайёҳларни кўриши билан ўзини химоя қилишга ури-ниб, бутага тисарилган ҳашаротга яқинлашдилар. Каштанов пичок ўқталиб, унинг эътиборини ўзига жалб қилиб турди, Папочкин эса бу пайт бута устидан энгашиб туриб, чумолини қок иккига кесиб ташлади.

Лекин у қайикдаги чумоли сохилга тез сакраб тушганини кўрмай қолди ва чумолининг ўткир жағлари болдирига ботганда бирдан чинкириб юборди.

Ердамга югуриб борган Каштанов бу чумолини ҳам нимталаб ташлади, амма ҳамроҳини қийинчилик билан

озод этди; чумолининг бошини бир неча бўлакка бўлиб юборишга тўғри келди.

Юнгли пайпоқ устидан тишланган жой унча катта бўлмаса-да, тишнинг захри баданга ёйилиб, оёқ қизиб, увуша бошлади.

— Ҳозирча ерга ўтириб туринг, мен дарров навшадил спирти билан бинт олиб келаман, — деди Қаштанов.

— Йўқ, йўқ, қайикка тушиб олишимга ёрдам берсангиз бас, атрофингизга қаранг!

Ялангликда буларга томон йигирматача чумоли югургилаб келарди, агар сал хаёлланганда кучлар тенг бўлмаган жанг бошланиши аниқ эди. Вақтни бекор кетказмай, Қаштанов зоологни кўлтиғидан азот кўтариб, ёнбошлатиб қайикка туширди, сўнг ўзи ирғиб чиқиб, келиб қолган душманларнинг кўзи олдида қайикни қирғокдан узоклаштирди.

Экскурсияни давом қилдиришга ҳожат қолмагани; бир эшкакчи ҳолдан тойиб қайик ичида ётар ва оғрик енгиб инграрди; ховлиқиб қолган чумолилар оқимга қарши секин-секин сузиб бораётган қайикнинг кетига тушиши ва бирор жойга чиқишига йўл қўймаслиги ҳам мумкин эди. Шунинг учун Қаштанов узок бош котирмай, қайикни оқимга, пастга қайириб, эшкак эша бошлади; у ҳашаротлар ҳужумидан тинчроқ кетмоқ учун қайикни сувнинг ўртасидан ҳайдашга ҳаракат қилди. Папочкин яраланган оёғидаги кийимни зўрға ечди, навшадил спирти ва бинтни олди; оёқ эса дўмбира бўлиб шишиб, қизариб кетгани учун сал қимирлатиш ҳам зиркирок оғриққа сабаб бўларди.

Ярим соатдан сўнг қайик ялангликни шимол ёқдан ўраб олган ва уни денгиздан ажратиб турган ўрмон чеккасига яқинлашди. Душманлар энди кўринмасди, Қаштанов ярадорни дурустроқ ётқизиб қўймоқ учун бир оз тўхтамоқчи бўлди. У плашини қайик ичига ёзиб, устига Папочкинни ётқизди, ортикча қўйлакни топиб, сувга ҳўллади ва уни совутувчан компресс сифатида яра жойга қўйди — бу оғриқни енгиллатиб, зоолог мудрай бошлади. Бир оз дам олгач, Қаштанов яна сузишда давом этди. Яшиллик йўлаги бошланиши олдидан дарёча кичик тирсақка дуч келди. Қайик уни айланиб ўтганда, бир манзара очилдики, Қаштанов кўзи тушиши биланок чўчиб кетди. У тез-тез ҳаракат қилиб, қайикни ҳайдаб бориб, қирғокдаги буталар олдида тўхтатди ва душманлари кўзидан яширинди.

Чумолилар билан унинг ўртасидаги масофа яқин эди.

Уларнинг бир қанчаси йўлакнинг бошланиш қисмида, дарёчанинг чап соҳилида уймаллашиб ётарди; улар сув устида ўсган қирқбўгинларнинг таналарини ғажишар ва қайикни ўтказмаслик учун уларни дарёча белига ётқазшарди. Улар ўзларининг бу икки оёқли ёвларини денгизга ўтказмасликка аҳд қилганлари аён эди. Аҳвол оғирлашди; кўп сонли ҳашаротлар кўриқлаётган ғовни биргина Қаштанов ва ярадор зоолог ёриб ўтолмасди. «Улар билан тенгсиз курашда бир марта тишласа,— ўйлади Қаштанов,— мен ҳам Папочкин каби ожиз бўлиб қоламан».

«Қайикни ортга қайтариб, дарёдан юкорига сузиш тузукмикин? Бироқ, у ерда ҳам чумолилар эртами-кечми ҳужум қилади, яна шу дарёчанинг ўзи бу ҳашаротлар кўлидан қочиб қутулишнинг бирдан-бир воситаси бўлиб қолади. Қандай қилиб бўлмасин, ғовни ёриб ўтиш керак. Балки ўк товуши уларни кўркитар, борди-ю, кўркитмаса-чи? Ҳаммасини отиб бўлмайди, ўрмоннинг ичкарисига қочишади, мен ғовни бузишга киришганимда эса гала-гала бўлиб келиб ёпирилади»,— хаёлидан ўтказди Қаштанов.

Шундай мушкул бир дамда Қаштановнинг миясига ажойиб фикр келиб қолди. Агар у вақтни бой бермай, тезда иш кўрса, чумолилардан қутулиш мумкин. Чумолилар иш билан банд бўлиб, буталар орасидан соҳилга етиб улгурган қайикни сезмай қолган эдилар. Шунинг учун Қаштанов ортикча овоз чиқармай, қайикни орқага, дарёчадан юкорига қараб тарта бошлади; у шу боришда қайикни ўзанинг бурилиш жойида ҳашаротларга кўринмайдиган панароқ ерга элтмоқчи бўлди. Бу жойдан ўрмоннинг чеккаси бошланиб, унда қуп-қурук қирқбўгин таналари ва умуман синиб тушган қурук шохлар шўл-кўл эди. Қаштанов ичида зоолог ухлаб ётган қайикни қирғоққа боғлаб қўйиб, сувга бир неча йўғон пояларни ташиб тушди, уларни тезликда пишиқ новдалар билан боғлади, сўнгра бу солга жуда кўп шох-шаббаларни уйди, устидан эса хўлроқ қирқбўгин шохлари ва қамиш пояларини ташлади.

Ўтинлар уюми тайёр бўлгач, Қаштанов қайикка қайтди ва аста-секин оқим бўйлаб қуйига суза бошлади; узун ходага боғланган сол эса унинг панасида кетаётган қайикни душмандан яшириб итариб борди. Бурилишдан нарироқда сув чумолилар ғов кураётган жойгача тўппатўғри оқарди. Оралик юз метрча. Қаштанов солни қайикка тортиб туриб, ўт ёқиб юборди ва ўзи солни олдига солиб итариб сузаверди. Олов секин-аста кучайди, энг устидаги

хўлрок новда ва барглардан қуюк қора тутун буркираб чика бошлади.

Сол ва қайиқ билан чумолилар гови ўртасида юз кадамча масофа қолганда Қаштанов солни оқим бўйлаб қўйиб юбориб, ўзи қайиқни сувнинг ўртасида ушлаб туриш учун лангарчўпга ёпишди. Баҳайбат гулхан говга оқиб бориб, унинг олдида тўхтади; ундан аччиқ тутун буркиб ва аланга кўтарилиб, чумолиларга уриларди. Куйган ёки қар бўлган чумолилар сувга ағдарилиб тушар, баъзилари эса соҳилга қочиб бориб, қўққисдан юз берган ходисани арайиб кузатишарди. Бу пайт Қаштанов кўшотарини майда сочма ўк билан ўклади ва чумолиларга яқинроқ сузиб бориб, устма-уст ота бошлади. Оловнинг кучли овоз чиқариб чарсиллаб ёниши, аланганинг ловиллаб кўтарилиши, гаранг қилувчи тўхтовсиз тарақа-турук ўк отилиши тирик ёки майиб бўлган ҳашаротларни тум-тарақай қочишга олиб келди. Олов ёниб турган солдан ярмичаси курук поялардан иборат говга ҳам ўтди ва ўк гумбирлаб отилиб бўлгунга қадар говнинг ўрта қисми ҳам ёна бошлади.

Ёв қочганига ишонч ҳосил қилгач, Қаштанов қайиқни киргоққа боғлади-да, чала ўлик чумолиларни пичок билан қиймалаб ташлаб, ёнаётган курук, тутаётган хўл пояларни сувга ирғитиб, говни бузди. Ўн беш минут ичида тўсик бузиб ташланди, солдаги ёниб тутаётган гулхан дарёча бўйлаб нари сузиб кетди, унинг орқасидан эса, ундан ўзиб кетишни истамай, ўзининг кўндан-кўп, ҳавфли душманларини алдаган ақлли одам қайикдан борарди...

Мазкур яшил йўлакда дарёча оқимига қараб қайиқ тез сузди ва кўп ўтмай, олдинда денгиз юзасининг зангори сатҳи кўринди.

Қаштанов, дарёчанинг қуйилиш жойига яқинлашаркан, милтиқ овозини, Генералнинг ақиллаши ва дўстларининг қийқириғини эшитди. У шиддат билан эшак эша бошлади, бир неча дақиқадан кейин қайиқни киргоққа боғлади ва қўлида милтиғи билан манзилга югурди.

ЧУМОЛИЛАР БИЛАН ЖАНГ

Макшеев билан Громеко дўстларни экскурсияга кузатиб, ўзлари балиқ овлай бошладилар. Ов шунчалик муваффақиятли чиқдики, бир соатча ўтар-ўтмасоқ улардан бири балиқларни тозалашга ва арконга илиб запас учун қуриштишга киришди.

Макшеев балиқ овлаётганда ботаник ўрмон ёкасидаги ўсимликларни йиғиб, ҳаммаёққа бир-бир кириб чикди ва шунда саго хурмосини топиб, ундан фойдаланмоқча бўлди. Икковлашиб уни кесишиб, ичини ёришди: бунинг еб бўладиган мағзини олиб, куритиш учун одеялларга ёйиб кўйишди.

Бу ишни тамомлаб, балиқ солинган декчани ўтга кўйишди ва ўзлари овқатлангандан сўнг нима билан шуғулланиш кераклигини маслаҳатлашишди.

— Унчалик узокка кетолмаймиз,— деди Громеко,— чунки шунча балиқни Генералнинг ихтиёрига ташлаб кетиб бўлмайди.

— Албатта,— кўшилди Макшеев,— гарчи у нак вафодор ит бўлса ҳам, куритилган балиқларни тўйганича еб кўйиши ва бу билан ўз юртини соғиниши мумкин.

— Хўш, бўлмаса, яна балиқ тутиб, ҳам ўзимиз, ҳам итимиз учун запас тайёрлаб кўяйлик. Ким билади дейсиз, бундай балиқли жой тагин учрайдими ҳали, учрамайдими. Калтакесаклар гўшти эса, тўғрисини айтсам, менга ёкинқирамайди, ҳаммавақт кўнглим тортмай ейман. Овқатланиш пайтида буни қурбақа ёки калтакесакка ўхшаш махлуқнинг гўшти деб эмас, балки оқбалиқ ё осётр балиғининг гўшти деб ейишга ҳаракат қиламан.

Балиқ шўрва бу пайт қайнай бошлаганди; Громеко сағони дамлаш учун одеял турган жойга одимлади.

— Хай, гарбга қаранг! — кичкирди у, чодирнинг буёғида, гулхан олдида колган Макшеевга.

Метеоролог соҳилга югуриб чикди.

Ғарбдан денгиз соҳили ёкалаб, катта-катта махлуқлар ёпирилиб келарди; уларнинг йўл-йўл ёнларидан бронтазавр эканликларини билиш кийин эмасди.

Махлуқлар хурмо ва қирққулоқларнинг учларидаги ёш-ёш япроқларни юлқиб, мазалироқ бўлган дарахтлар олдида тўхталиб, аста-секин келарди.

— Энди, нима қиламиз? — сўради Громеко.— Биламизки, булар кўрқок ва бизга биринчи бўлиб хужум қилмайди. Башарти биз уларни буёққа кўядиган бўлсак, баҳайбат гавдалари билан бутун балиқларимизни, чодирларимизни босиб ташлашади.

— Отишга тўғри келади,— деди Макшеев,— олдин питра билан, у фойда бермаса, ёрма ўқ билан отамиз.

Иккалалари милтиқларини кўтариб, махлуқлар тўдасини нишонга олишди, устма-уст отилган тўртта ўқ қирғок узра янгради.

Беҳосдан бошланган шовқин, жониворларга ёмғирдай

ёғилган питра ўк уларни ҳаддан ташқари ҳуркитиб юборди. Улар орқаларига қараб қочиш ўрнига, ўлардай бесўнакай жуссалари билан сувга ташландилар ва манзил ёнидан сохил ёкалаб, сувни баланд сачратиб ўтишди.

Толеи паст овчилар тўлқин қайикни денгизга олиб тушиб кетмасин учун бир неча дақиқа ичида бошдан-оёқ сувга бўкдилар. Келиб урилган бир тўлқин балиқ осифлик аркон тортилган лангар чўпни суриб тушиб кетди, иккинчи бир тўлқин эса одеялдаги курук саго устига келиб сочилди. Балиқ аркон-паркони билан кумга тушди, саго эса жикка ивиди.

— Туф-эй, баттол! — сўкинди Макшеев, савалаган ёмғирдан силкиниб. — Бари бир зиёнлари тегди!

— Мана, бизга иш ҳам топилди! — таскин берди Громеко. — Ўзимиз тушликдан кейин нима қилишимизни билмаётгандик. Улар бизга ғамхўрлик қилишди. Энди бутун баликни қайтадан тозалашимиз, сағони дарё сувида ювиб, қуритишимиз зарур.

— Аввало ўзимизни қуритиб олайлик! Балиқ шўрва-миз, эхтимол, қайнаб тамом бўлгандир...

Бронтазаврлар сувда ярим доира ясаб, дарёчанинг қуйилиш жойидаги шарқий қирғоқдан чиқдилар-да, яна қочишда давом этдилар.

— Кўринишидан, улар ҳам тоза таъзирини еди, қаранг, шаталок отиб қочишяпти. Питра ўк тумшукларига роса сочилди-да! — деди чодирда ечинаётган Макшеев; Громеко эса бу пайт балиқ шўрва пишаётган декчани жойидан олди.

Саёҳатчилар кийимларини қуритгани илиб, лангар-чўпни аввалги жойига ўрнатиб бўлгач, одам Ато либосида овқатланишга ўтирдилар. Генерал эрталабдан буён баликнинг боши ва ичак-чавоғини ўлардай еб, кумга чўзилди ва мудрай бошлади. На у, на овқатланаётганлар манзилга яқин дарахтзор ичидан кетма-кет олти баҳайбат чумоли чиқиб келганини сезмай қолдилар; чумолилар тўхташди, уёқ-буёққа қарашди ва оҳистагина чакалакзорга кириб ғойиб бўлишди.

Овқатланиб бўлиб, Макшеев ва Громеко кум ёпишиб қолган баликларни тозалашга киришишдан аввал чодирга кириб ёнбошлашди ва папирос чека бошлашди.

Бирдан Генерал вангиллаб қолди, сакраб туриб, қаттиқ вовиллади. Саёҳатчилар чодирдан югуриб чиқиб, манзиллари чумолилар билан ўраб олинганини кўришди. Бир колонна чумоли дарёчанинг қуйилиш жойига борадиган йўлни тўсиб қўйганди, иккинчиси — бошқа тараф-

дан — балиқ осиглик аркон ва саго ёйиглик одеялга караб босиб келарди.

— Милтиқларимиз ўқланган-а? — фарёд кўтарди Громеко ўқдонга ташланаркан.

— Сочма ўкни олинг! — кичкирди Макшеев, кўшотарини шошилиб ўклаётиб. — Ўнг томондагиларини сиз отинг, чаптагиларини мен!

Ўнгагилари балиққа ёпирилиб, уни аркондан бир-бири тишлаб туширар, чаптагилар эса дастлабки ўқлар янграган дамда чодирдан йигирма қадамча нарида эди. Пакиллаш, тутун ва ўк еган чумолиларнинг йнкилиши хашаротларни чўчитди ва олдиндаги чумолилар иккиланиб қолди.

Лекин балиқ хиди тартаётган кетиндагилари олдинга итарилди, тўда бари бир олға караб силжийверди. Овчилар юнглари хурпайган Генерал акиллаб тикилиб олган чодир эшиги олдида туриб, яна бир марта отиш учун милтиқларини ўкладилар; кейин улар пичокларини чиқариб, ҳар томондан бостириб келаётган душманга қарши қўл жангига тушиб кетишди. Аммо кучлар тенг бўлмагани сабабли ғалабага ишониш кийин эди.

Кутилмаганда дарёчанинг куйнлиш жойидаги буталар орасидан устма-уст икки бор ўк овози янгради, бу чумолиларнинг орқа томонидан отаётган Каштанов бўлиб, у ёнаётган шох-шабба боғини кўтарганича чиқиб келди. Геолог ёнаётган ўтинларни уён-буёнга силкитиб, тўппа-тўғри чумолилар тўдаси устига ташланди — хашаротлар ҳар томонга тумтаракай бўлиб қочишди.

Макшеев билан Громеко ҳам гулханга югуриб, чала куйган ўтинларни чумолиларга улоқтира бошладилар. Бу чора қўл келди — биринчи колонна жанг майдонида ўлган, ярадор бўлган ва куйганларни қолдириб, чакалакзорга шармандаларча тисарилди.

Уч ўрток ва Генерал бу колоннадаги душманларни тугатиб, мардлик кашф этиб, қўлда олов ва милтиқ тутганча, балиқларни еяётган хашаротларга хужумга ўтишди. Чумолиларнинг бир қисми очкўзлиги туфайли ҳалок бўлди, бошқалари жағларида балиқ, ивиган, ёпишқоқ сағони тишлаганча қочиб қолди. Иккита чумоли эса одеялни тортиб кетар эди, бироқ уни қувиб етиб, ўлдиришди. Генерал ярадорларнинг бўйинларидан ғажиб нобут қиларди.

Саёхатчилар, энг сўнги қочкинлар ҳам дарахтзор ичига кириб йўқолгач, чуқур нафас олдилар; туширган ўлжа ва кўрган зарарларини чамалаб чикдилар. Ўлган ва

огир ярадор бўлган чумолиларнинг сони роса қирк бешта экан.

Аркондаги эликта балиқдан атиги ўн бештасигина қолибди, яна бир нечтасини ўрмон этагидан топишди; афтидан, чумолилар буларни қочиш чоғида тушириб қолдирган эди. Сагонинг ярмидан кўпи ейилган ёки қумга қориштириб юборилганди. Громеконинг кўли, Қаштановнинг эса оёғи салгина лат еганди, геологнинг оёғидаги калин этигидан бўлса чумолиларнинг захри унча ўтмаган экан.

— Сиз жуда вақтида келиб қолдингиз! — деди Макшеев жанг майдонини кўздан кечириб бўлиб, учалалари чодир олдига ўтиришганда. — Сизнинг ёрдамингиз ва олов билан қилган хужумингизсиз бу газандаларга бас кела олмасдик, улар бизни жонимиз чиққунча тишлаб, бурдабурда қилиб юборарди.

— Папочкинни қаёқда қолдирдингиз? — бирдан эслаб қолди Громеко.

— Оҳ, жангга қизиқиб кетиб, Семён Семёновичнинг қайиқда ётганини унутибман-ку!

— Ётганини? Нега ётибди? Нима бўлди унга? Ўзи соғми? — ўртоқлари савол ёғдира бошладилар; улар энди Қаштановнинг тасодифан тез қайтишининг сабабини тушунишган эди.

— Тирик, у ҳаёт! Бизлар ҳам чумолилар билан тўқнашгандик, Семён Семёнович оёғидан тишлатиб қўйиб, ногирон бўлиб қолди. Уни чодирга олиб келишга қўмақлашинглар.

— Бир оз сабр қилинг! Қийиниб олайлик, — деди Громеко, Макшеев билан ханузгача ярим ялангоч эканликларидан хижолат чекиб.

— Айтмоқчи, ростдан ҳам, сизлар нега бундай ҳолда юрибсизлар? — қолди Қаштанов. — Чумолилар хужум қилганда чўмилаётганмидингизлар?

— Йўқ, бизни бронтазаврлар яна чўмилтирди, — жавоб қилди Макшеев ва қийинаётиб нима бўлганини айтиб берди.

Макшеев ва Громеко апил-тапил қийинларини қийанларича, Қаштановнинг орқасидан чиқиб, қайиқда қолдирилган Папочкин томон юришди. Зоолог шунчалик каттик уйқуда эканки, на отишма овозини, на Шовкин-суронни эшитмабди. Одамлар уни чодирга олиб кетмок учун келиб, қўл-оёғидан кўтаришгандагина кўзини очди.

Саёҳатчилар Папочкинни ётқизиб, соғ қолган балиқларни осиди ва ўлган чумолиларни денгизга элтиб

ташлашди; бу кўнгилсиз ишлардан сўнггина, Қаштанов колган балиқ шўрвасини ичаётиб, ўзларининг ҳосиятсиз экскурсиялари вақтида кечирган саргузаштлари тўғрисида дўстларига сўзлаб берди.

Чақирилмаган келгиндилар қўлидан икки мартаба озор топган чумолилар ўч олмоқ учун жуда кўплашиб қайтиб келиши эҳтимоли борлигидан хавотирланиш мумкин эди, шу сабабли энди бундан кейин нима қилиш масаласи кўндаланг турарди. Папочкин билан Громеко чумоли уясидан узоқроқ кетиш учун тезда сузишни давом эттиришни маслаҳат бердилар. Лекин Қаштанов чумолилар туфайли дарёча юқорисига қилган муваффақиятсиз экскурсияни қайтаргиси келар, чунки дарёча қорамтир сирли сахро ичкарасига кириб бориш имкониятини берарди; Макшеев ҳам бу планни қўллаб-қувватлади. Унинг рўёбга чиқиши учун ҳам қув чумолиларни кириб ташлаш зарур, акс ҳолда экскурсия тўхтовсиз хавф остида бўлиши мумкин эди. Шунинг учун қош қорайгунча кутиб ўтириб, сўнг чумоли уясига сузиб боришга, чумолилар уйқудалигидан фойдаланиб, унга ўт қўйишга аҳд қилишди. Бу фикр ўнгидан келса, дарёча бўйлаб юқорига ўтиш йўли очилар ва тўрт киши иккита қайикқа тушиб, бу ерда, чакалакзорда фақат сол ва ортиқча нарсаларни қолдирган ҳолда, экскурсияни амалга ошириши иложи туғиларди.

ЧУМОЛИ УЯСИНИНГ ЕНДИРИЛИШИ

Яхшигина дам олиб бўлишгач, Қаштанов билан Макшеев милтиқлар, болта ва ўтинларни олиб, қайикда жўнашди. Папочкин ҳозирча қимирлай олмас, Громеконинг эса тишланган қўли қаттиқ оғрирди. Шунинг учун иккалалари чодирни пойлаб қолишди. Қайик геологга таниш жойлардан сузиб борарди. Улар чумолилар қурган ғов қолдикларидан ўтишди; бу ерда ёнаётган поялар тутар, атрофда ҳашаротларни ўликлари қорайиб ётарди. Саёҳатчилар ялангликка чиқишди, душманга тасодифан дуч келиб қолмаслик учун буталар орасидан чумоли уясининг теварак-атрофига разм солишди. Аммо ҳеч қандай тирик мавжудот кўринмасди. Ҳашаротлар, чамаси, ўз қалъалари қаърида ҳузурижон уйқуда эди. Улар дарёчага солинган собиқ кўприқдан нарироққа сузиб боришди, чунки бу жойдан чумоли уяси томон кетган текис йўл ёстаниб ётарди.

Чумолилар янги кўприқ қуришга улгурган эканлар.

Кайикни кўприкдан пастдаги буталарга боғлаб кўйишди; кейин боғ-боғ ўтинларни, сочма ўк билан ўкланган милтикларни олишганча чумоли уясига қараб юришди. Уяга етмасдан анча бериди, йўл ёқасидаги буталар чеккасида бир оз кузатиш ва ўйланган планни амалга ошириш учун ҳеч нима ҳалал бермаслигига қаноат ҳосил қилиш зарур эди.

Ҳаммаёк жимжит, ишга киришиш мумкин эди. Ҳар қайси асосий тешикка бир боғламдан ўтин, унинг устига уянинг ўзидан олинган қуп-қурук, ингичка пояларни кўйишди.

Сўнгра энг узоқдаги ғарбий тешик оғзига гулхан ёкиб, бири шимол, иккинчиси жануб томондаги тешикларни ёкиш учун шошилди. У ердаги тешикларни ҳам ёкиб, кейин шарқий томондаги тешикка боришлари ва мабода аҳвол чатоқ бўлиб қолса, қайикка қараб чопишлари лозим эди-да.

Шимолий тешикка гулхан ёқаётган Қаштанов қалъа йўлагининг ичкарасидан оловли тўсиқ сари югуриб келаётган чумолини кўриб қолди. Шунда у чумоли ташқарига чиқар ва мен бу соқчини ҳали бонг урмасиданок янчиб ташлайман деб, ўзини гулхан орқасига олди. Бироқ чумоли гулханни кўриб, ундаги шох-шаббаларни ташиб кетмоққа уринди, лекин удалай олмагач, ёрдам сўраб ичкарига кириб кетди. Тўс-тўполон бошланди, энди сўнги тешикка шошилиш керак эди.

Макшеев шу тешик ёнида, у шоша-пиша гулхан ёқди ва:

— Тезроқ, тезроқ! Жон сақлаш учун қайикка! — дея ҳамроҳига қичқирди.

Иккалалари нафаслари тикилганча чопиб кетдилар ва аҳволни билиш учун йўлда андак тўхташди. Шарқий тешик ичидан зўр аланга отилиб чиқарди. Чумоли уясининг шимолий томондаги тешиклариди ҳам ўт ловиллаб ёнар ва юқоридаги тешикларнинг кўпчилигидан куюк тутун бурксиб кўтариларди. Аммо Макшеев безовталанган чумолиларни кўриб қолиб шошилган жанубий тешикда ўт ҳали кучсиз бўлиб, чумолилар уянинг шу тарафи юқорисидаги тешиклардан бирин-кетин югуриб чиқишаётганди. Тухум ё ғумбак тишлаб олган чумолиларнинг баъзилари пастга тушиб, оғзидагиларни чеккага чиқариб қўйишар, бошқалари бекордан-бекор уёқ-буёққа чопишар, ёнаётган ёки сасиётган туйнуқларга бориб урилиб, куйиб кетар ёки ҳолсизланиб йиқиларди.

— Тадбиримиз иш бермади! — деди Қаштанов. — Чу-

молиларнинг бир қисми омон қолиб, ҳамма жойда бошпанасиз тентиб, бизга хужум қилади. Энди эртагаёк олисроққа жўнаб кетамиз.

— Ҳозир ҳам жўнаб кетишимиз зарур! — бақирди Макшеев, йўлакдан кўприкка қараб чошиб бораётган хашаротлар колоннасини кўрсатиб.

— Ўтни ўчириш учун сувга кетишмаяптимики? — ҳазиллашди Қаштанов, ўртоғи ёнида йирик-йирик қадам кўяркан.

Чумолилар ўз ўт кўювчиларини, албатта, кўришган ва уларнинг орқасидан таъқибга тушишганди. Улар одамларга нисбатан тезроқ югуришар ва борган сари ўртадаги масофа қисқарарди.

— Мен бундан ортиқ тез чополмайман, юрагим бардош бера олмайди! — деди, ҳарсиллаб Қаштанов; у Макшеевга қараганда ёши каттароқ ва хаёт тарзи бошқачароқ кечганидан Макшеевга етиб ололмасди.

— Тўхтаймиз ва уларни отамиз, — деди Макшеев.

Улар то хашаротлар эллик қадамга яқинлашиб келгунча нафасларини ростлаб олиб, сўнгра ўқ уздилар. Колоннадагиларнинг олдинчилари ағанаб, кетингилар чекинишди. Чумолилар ўнтадан ортиқ эди, бироқ афсуски, уларнинг ортидан яна бир отряд кўринарди.

Таъқиб қилинувчилар сўнгги кучларини тўплаб югуриб, кўприкка етганларида орқадаги чумолилар жанг бўлган жойга келиб қолган эди.

— Оббо, бизнинг қайиғимиз қани? — сўради дарёча бўйига биринчи бўлиб чошиб келган Макшеев.

— Нима деяпсиз, наҳотки у йўқ бўлса?

— Йўқ, ном-нишонсиз ғойиб бўлибди!

— У шу ерда боғлокликмиди?

— Ҳа, шу ерда, мен буни яхши биламан...

— Э, мана унинг арқони, шохда осилиб ётипти!

— Ким узиб олиб кетганикин?

— Балки ўзи ечилиб, дарёча бўйлаб пастга сузиб кетгандир. Борди-ю, чумолилар ҳайдаб олиб кетган бўлса-чи?

— Энди нима қиламиз?

— Ҳозирча кўприкдан нариёққа югуриб ўтайлик-да, кейин уни бузиб ташлайлик, — деди Қаштанов. Ҳеч бўлмаганда дарёча бизни улардан ҳимоя қилади.

Икки сайёҳ вақтни қўлдан бой бермай, оғирликларидан эгилиб кетаётган кўприкдан бир амаллаб ўтиб олишди. Босиб келаётган чумолилар дарёчадан юз қадамча нарида эдилар.

— Ходаларни буёққа тортиб олайлик, йўкса, чумо-дилар тагин илиб олишади,— деди Макшеев.

Бир лаҳза ўтиб, олдинги чумолилар сохилга етиб келганида кўприк деб аталган икки хода саёхатчилар оёқлари тагида омон-эсон ётар, чуқур дарёча кирғокда саросимада тўхтаган қувувчилардан уларни ажратиб турарди. Ҳашаротларнинг сони йигирмага яқин, аммо йўлда ёрдамга келаётган бошқа кучлар ҳам кўзга чалинарди. Уларнинг орқасида, яланглик этагида эса чумоли уяси худди каттакон гулхан каби алангаланарди. Аланга жуда ҳам юксакликка кўтарилар ва қоп-қора тутун ҳосил қилган ҳолда аранг тарқаларди.

— Бунн вулконнинг отилиши деб ўйлаш мумкин! — кулди Макшеев.— Қилмишлари учун биз уларни роса бошладик-да.

— Бирок кўзлаган натижага эришмадик, теваарак-атрофни улардан тозаламай, мана, ҳатто улардан шармандаларча қочаётгирмиз.

— Қандай қилиб энди денгизга етиб оламиз?

— Дарёчанинг соҳили ёқалаб ўрмон ичидан юришни хаёлга ҳам келтирмаслик керак.

— Ундан тез юриб ҳам ўтолмайсан, чумолилар бўлса бизни қувиб ўтиб, ўртоқларимизга ташланиши ҳам мумкин.

— Биласизми, нима қиламиз! Борди-ю, юриш мумкин бўлмаса, сузамиз. Ушбу иккита ходадан солча яшаш қийин эмас, сув эса бизни пиёда юришга нисбатан тез оқизиб кетади.

— Қойил! Лекин олдин чумолиларни ҳайдаб юбориш зарур, йўкса улар сузишимизга қандай бўлмасин халакит беришади.

Саёхатчилар милтиқларни ўқлаб, нариги кирғокда тўпланиб турган ҳашаротлар тўдасига тўрт марта ўқ узишди. Ундан ортиғи ўлди, баъзилари сувга кулаб тушди, қолганлари ҳарёққа тумтарақай бўлиб қочди. Бир неча минут ичида бояги иккала хода сувга туширилиб, бутадан кесилган майда новдалар билан боғланди, сайёҳлар осонгина тайёр бўлган сол устига сакраб ўтишди ва ўз душманларининг ёнаётган кальасига сўнгги бор тикилиб, сохилдан йироқлашишди. Сув уларни пастга тез оқизиб кетди, уларнинг милтиқлари сол у ё бу кирғокқа урилай деб қолганди, уни итариб юбориш учун лангарчўп хизматини ўтаб турди.

Бир неча чумоли анча вақтгача дарёча бўйлаб югуриб

борди, ammo сув уларнинг чопишига нисбатан тез оккани сабабли, ортида қолиб кетишди.

Сузувчилар ўрмон ёкасидан бериокда, Қаштанов гулхан тайёрлаган дарёча тирсагида оким олиб келиб қирғоққа урган ва буталар орасида тўхтаб қолган қайиқларини кўриб қувондилар.

Сол ҳам шу жойга келтирилди; улар қайиққа ўтириб, бежавотир эшкак эша бошлашди.

Ярим соатчадан кейин манзилларига омон-эсон етиб олишди.

МАМЛАКАТ ИЧҚАРИСИГА ЯНГИ ЭКСКУРСИЯ

Чумоли уясига ўт қўйишнинг муваффақиятсиз чиқиши саёҳатчиларни кўрфаз соҳилидаги манзилни дарҳол ташлаб чиқиб кетишга мажбур қилди, чунки мамлакат ичкарисига қилинадиган ҳар қандай экскурсияда бошпанасиз, чувалашиб юрган аламзада ҳашаротларга дуч келиб қолиш эҳтимоли бор эди, тўкнашувда эса бор кучларини, камайиб қолган ўк-дориларини сарфлаб қўярдилар. Манзилнинг ўзида қолиш ҳам минут сайин хавфли бўлиб, бунинг оқибати ёмон бўлиб тугаши мумкин эди.

Қалтакесаклар денгизининг жанубий соҳили ёкалаб ғарбга сузишни давом эттириш ёки ортга қайтиб, шарққа қараб сузиш тўғрисидаги масала нонушта вақтида қизғин муҳокама қилинди ва, ниҳоят, ғарбга томон сузишга қарор қилинди.

Улар аввалгича қирғоқ бўйлаб сузиб, тезда кўрфаздан чиқиб олишди. Жанубий қирғоқ ва ундан нариокдаги жойлар жонга тегадиган даражада бир хил эди. Саёҳатчиларимиз юра даврининг ҳайвон ва ўсимликлар оламида икки ҳафтача бўлиб, унга ғоятда кўникиб кетганларидан соҳилни зерикарли, бир хил деб топдилар. Улар энди яна ҳам қадимги флора ва фауналарни учратиш, янгидан-янги саргузаштларни бошдан кечириш, янги таассуротлар олиш умидида жануб сари тағин ҳам ичкариок киришни истардилар.

Бирок бу жануб йўли сахро билан тўсилган, ғарб ё шарққа қараб сузиш эса фақат юра табиатининг ўша-ўша манзараларини ваъда этарди. Шунинг учун барча шимолга, орқага қайтишни ўйлай бошлаганди.

Қирғоқнинг кўпгина жойларида чумолилар учради; бундан ҳашаротларнинг мазкур тури Қалтакесаклар

денгизининг бутун жанубий соҳилига тарқалган ва улар ҳақиқатан юра табиатининг подшоҳлари экан, деган ҳулоса чиқариш мумкин эди.

— Яхшиямки, улар вақтларининг бир қисмини уйкуда ўтказдилар! — деди Папочкин.— Бўлмаса улардан қочиб кутулолмасдик.

— Тўғри, бу махлуқлар ваҳший йўлбарс ва йирткич калтакесаклардан ҳам беш баттар экан. Улардан чумолилар бизга келтирган кўнгилсизлик ва ғавғоларнинг юздан бирини ҳам кўрганимиз йўқ,— деб маъқуллади Макшеев.

Соҳилда тунадилар. Эртасига яна бир кун ғарбга, илгарига қараб сузмоқчи бўлишди; агар шунда ҳам жанубга ёриб ўтишга эришилмаса, ана ундан кейин ортга қайтишга рози бўлишди.

Шу сўнги кунда жойнинг манзараси ўзгара бошлади. Денгизнинг қирғоғи аввалги кўринишини саклаган ҳолда, кўп ўтмай жанубга томон пасая бошлади. Бир неча соат сузилгандан сўнг, яшил ўрмон тугаб, ундан уёғига яланғоч қоялар бошланажаги сезилиб қолди.

— Яна ўша ясси тепалик, унинг устида эса қорамтир сахро!— дея хитоб қилди Қаштанов, олдинда ястаниб ётган жойни дурбин орқали кузатаётиб. Унинг овозидан ҳафсаласи пир бўлгани сезилиб турарди.

Лекин ўрмон этагигача сузиб боришганда улар билан тепалик ёнбағри орасида катта қўлтиқ жойлашгани маълум бўлди; унинг орқасида яшил водий кўриниб, водийнинг нариёғида учи қиррали кўкўпар қора тоғлар туркуми қад кўтарганди.

— Яна вулқонлар! Аммо бу сафар денгиз соҳилига жуда яқин,— деди. Громеко.

Қайиқлар қўлтиқнинг жанубий қирғоғидаги водий чеккасига қараб йўл олди; у ерда қумлоқ соҳилнинг текис майдончаси мавжуд эди.

Водий чеккасида дарахтлар, буталар ўсган ва кичик-кичик ўтлоқлари бўлган анча каттагина сой оқарди. Пляжга чодир ўрнатишди. Ариқ ёнларидаги ўтлоқларда кўнғиз, ниначи ва чивинларни кўришди, игуанодон ва учар калтакесакларнинг изларини учратишди, бироқ чумолиларга дуч келишмади.

Тушлик овқатдан сўнг вулқонлар томон жўнашди; эҳтиёткорлик юзасидан қайиқларни, чодир ва ортикча буюмларни ўрмон ичига яширишди, ҳатто баъзиларини дарахтларга илиб ҳам қўйишди. Генерални эса ўзлари билан бирга олиб кетдилар.

Йўл ариқ яқинидан водий ёқалаб юқорига кўтари-ларди. Ариқнинг икки томонидаги дарахтзорлар унча қалин эмасди, уларни игуанодон сўқмоқлари кесиб ўтганди. Қаштанов иккала ёнбағирнинг қояларига қараб туриб, бунда Макшеев дарёсида учраган никелли темир ҳол-ҳол оливин жинси борлигини аниқлади. Лекин бу ҳоллар кўпинча йирик-йирик уяларга айланиб, диаметри ярим метрдан бир метргача келар, таркиби нуқул металлдан иборат эди.

— Бу ахир пўлат тайёрлаш учун бебаҳо материал-ку! — хитоб қилди инженер баланд ва тикка девор олдида ҳайратда қолиб, шодланиб тўхтаркан. Офтоб нурлари остида хирароқ ярқираётган катта-кичик металл уялари деворда жуда кўп эди. Макшеев ушбу деворга худди ичида майизи бор ширин булгага тикиладиган бола-лардай ғалати ҳирс билан қарарди.

— Эҳ, бу ерда қандай катта завод қуриш мумкин-а! — ачинди у.

— Чумолиларни ҳам назар-писанд қилмай-а? — кулиб сўради Қаштанов.

— Ҳеч нарсани назар-писанд қилмай! Ахир шундай ҳазинани ишга солиш имконияти туғилгудай бўлса, кишилар безорижон ҳашаротларни бутунлай кириб ташлашдан ҳам тоярмиди? Европаликлар олтин иштиёкида урушқоқ қизил танлиларни, одамхўр австралияликларни, бушмен ва кафрларни сиқиб чиқаришди. Мазкур қирғоқдаги барча чумоли уяларини, уларнинг чумолилари билан кириб юбориш учун, ниҳоятти бир замбарагу йнгирма-ўттизта граната кифоя.

Яшил водий узра баъзан йирнк птеродактиллар уёк-буёкка учиб ўтиб қолар, ўзларига ўлжа ахтарарди; қаердадир, чиқиб бўлмас кўшни қояларда уларнинг инлари бор эди. Улар одамларга човут солишга ботинолмас, аммо Генерал эгаларидан ё олдин ўтиб, ё кейин қолиб кетган чоғларида унинг устида қалтакесаклар пайдо бўлиб айланар, олиб қочиш учун қулай фурсат кутарди. Громеко бир учувчи йирткичга қарата икки марта ўқ узди ва иккинчи мартасида уриб туширди. Яраланган жонивор каттакон бир қирккулоқнинг тепасида осилиб қолди.

Саёхатчилар қоялар этагидаги ўтлоқда дам олиб ётган игуанодонлар подасини кўриб қолишди. Бироқ ортиқча юк бўлиб қолади деб, уларни қайтиш пайтида отмоққа қарор қилишди.

Уч соат давомида оҳиста юриб, водий ғарбга қараб

кескин буриладиган жойга етиб боришди. Ундан уёғига водийнинг ўнг нишоби бир группа вулкон ёнбағирларидан ташкил топганди. Юриш борган сари кийинлашиб, баъзан лавалар устидан эмаклашга, унинг қорамтир бўлақларига тегиб кетишга тўғри келарди.

Тунаш учун макбул, гулхан учун қуриган қирқбўғинлари бўлган кичик бир ўтлоқни танлашиб, атрофни яхшироқ ўрганиш мақсадида, ортиқча юклари, ўзлари олиб келган запасларини шу ерга тахлаб қўйишди.

Вулкондан пастликка тушиб қотган иккита кенг лава оқимининг тугалланиш жойлари ўртасида унча катта бўлмаган кўл ётарди. Кўлнинг диаметри эллиқ метрча бўлиб теварак-атрофи паст-паст хурмо, қирқбўғинлар ва қирққулоқлар билан ўраб олинганди. Кўлдан кичкина ариқча қуйи лава оралиғидан оқиб ўтарди. Кўлнинг юзаси силлиқ кўзгуга ўхшар ва ўзида ҳамма нарсани — яшил ўрмонни ҳам, лаваларнинг қорамтир оқимлари-ю тепаликнинг мудҳиш этагини ҳам акс эттирарди.

— Дунёнинг барча ташвишларидан мутлоқ кутулиб кетмоқчи бўлган дарвиш учун хўб ажойиб жой экан-да! — хитоб қилди Папочкин. — У қора девор панасига факиргина бир кулба қурволиб, осуда кўл соҳилидаги хурмолар соясида шаффоф осмон, доимий куёш ва улугвор вулконларни тамоша қилиб яшайверар эди.

— Бир куни келиб эса бу макрли вулкон отиб чиқарадиган тошлар дўли ё лава оқими остида ҳалок ҳам бўларди, — деди Қаштанов.

— Еки очликдан олдинроқ ҳам ўларди, чунки, менимча, мазкур хурмолар емишли мева бермайди, камиш бўлса, ширин эмас. — қўшиб қўйди Громеко.

— Бунинг устига ҳеч қандай куш зоти кўринмайди! — деди Макшеев.

— Қанақа бемаъни реалистларсизки, одамни хаёл суришга ҳам қўймайсиз! Дарвиш экинзор қилиши, боғ, полиз яратиши мумкин-ку. Сув бор, эски лава устида ток яхши ўсади ва...

Зоолог гапини тамомлай олмади, чўққиси лавалар билан тўсилган вулкон томондан момақалдиروқни эслатувчи гумбирлаган овоз келди ва бир неча дақиқадан кейин йўловчиларнинг атрофига майда-майда қора тошлар ёмғирдай ёғилабошлади.

— Кўриб қўйинг! Жаноб олийлари, дарвишнинг эки лава устини тоқзор қилишига йўл қўймайман, деб оғохлантираяпти... — истехзо қилди Макшеев.

— Кўлни кўздан кечирамиз ва оркага, буюмларимиз турган жойга кайтамиз. У ерда унчалик хатар йўк,— деди Қаштанов.

Йўловчилар лава бўйлаб қўлга тушганларича гулдираш такрорланди ва яна майда тошлар ёғилди.

— Вулкон чакирилмаган меҳмонларга зарда килаяпти! У, худди биз Шайтон кратери уйғониб қолмасидан унинг ичидан олтингугурт ўғирлаганимиздек, бундаги бойликларни ҳам ўғирлашади деб кўркиб, олдинроқ уйғонди.

— Бу вулконни Жавроки деб номлаймиз,— деди Громеко.

Таклифга ҳамма хайрихоҳлик билдирди ва Қаштанов расмини чиқазаётган картага ёзиб кўйилди. Кўлга Дарвиш деган ном, ундан оқиб чиқадиган ариқка эса Папочкин номи берилди.

— Мана биз бу хавойи қасрларингизни абадийлаштирадик ҳам! — дея кулди Макшеев, ушбу номларни бирма-бир ёзиб оларкан.

Кўлнинг суви совуқ ва чучук бўлиб, хатто бир оз сельтер суви мазасини берарди, буни сувни сал иситгандаёқ ундан карбонат кислота пуфакланиб ажралиб чиқишидан билиш мумкин эди.

Йўловчилар кўлни айланиб ўтиб, қулай бир жой топишгач, унинг ҳузурижон сувида маза қилиб чўмилишди ва шўнғиб, чуқурлиги уч метрдан ошмаслигини билиб олишди. Кўлнинг ичида на балик, на сув ўсимлиги ва на ҳашарот бор эди.

Манзилга қайтишга ҳали эрта бўлгани учун тепаликка чиқиб туришмоқчи бўлишди. Лаванинг юқори оқими тепаликнинг четига туташгани сабабли, унга чиқиш осон бўлди, бўлак-бўлак тошлар гўё улкан зиналарга ўхшарди, шунинг учун йўловчилар у тошдан бу тошга сакраб ўтиб, ниҳоят юқorigа чиқиб олдилар.

Шарқ томондаги чуқурликда кўл бўлиб, унинг нариги-ёғида Жаврокининг қора, ўйиб ташланган ёнбағирлари қад кўтарганди. Вулконнинг тепасида унинг тик чўккиси савлат тўкиб турарди. Чўккидан қоп-қора тутун кўтарилиб, тинч хавода жуда ҳам баландликка чўзилиб чиқарди. Жануб, ғарб ва шимол томон худди Шайтон вулкони группаси теварагидаги сингари бутунлай саҳродан иборат эди. Шимол ёқда бу саҳро мовий денгиз сатҳига бориб такалган, бошқа томонларда эса уфққа қадар етиб борганди.

— Жавроки вулкони Шайтон вулконига нисбатан

бекиёс даражада юксак, конуси ҳам анча тик,— деди Каштанов.

— Отилишнинг бошланиб колгани унинг чўққисига чиқишимизга ҳалал беради,— кўшимча қилди Макшеев.

— Эртага кўрамиз. Бу сафар бизга олтингугурт зарур эмас, шунинг учун биз хоҳлаган пайтимизда ортга қайтишимиз мумкин.

Йўловчилар йўлга қайтишиб, ўша лава оқимлари устидан юриб, бир соатчадан кейин ўз манзилларига етиб бордилар.

ЖАВРОҚИНИНГ ШҲХЛИҚЛАРИ

Бирок Жавроқи уларнинг дурустгина ухлаб олишларига имкон бермади. Бир неча соат ўтгач, саёхатчилар дахшатли гумбурлашдан уйғониб, кўрқиб ўринларидан туришди.

— Нахотки бу вулкон ҳам ёндирадиган булутларни отиб чиқарса? Қаранг, нималар бўляпти! — хитоб қилди Громеко.

Жавроқи куюк қора булутлар билан ўралган бўлиб, улар ёнбағир бўйлаб тобора пастга тушиб келар ва ҳар томонга тарқаларди. Олтингугурт ва хлорнинг хиди аниқ сезила бошлади. Ялт-ялт этиб чакмоқ чақар, булутлар саросар кезар, вулкон қаъридан отилиб чиққан гумбурлаш эса момакалдирокнинг қалдираши билан кўшилиб кетарди.

— Йўқ,— деди Каштанов,— биз ёнаётган булутлардан чўчимаслигимиз керак. Бу лава отилиши бошқача характерда, худди Везувий типига ўхшайди. Ҳозир кул ва бомбалар чиқариб ташланмоқда, кейин лава ҳам отилиши мумкин.

— Унга кўтарилиш насиб қилмай колди-да.

— Нима бўпти! Бундай вақтда вулконга чиқиш тен-таклик.

— Нима қиламиз энди?

— Шу ерда ўтира турамиз ёки яна уйқуни давом этдирамиз, ундан кейин ортга, денгизга қайтамиз.

— Нега ҳозирок қайтмаймиз?

— Вулкон отилишини яқиндан туриб кузатиш марокли-ку.

— Мабодо, устимизга бомбалари ёғилса-чи?

— Ёғилиши амримахол, биз унинг этагидамиз, бомбалари бунчалик олисга етиб кела олмайди.

— Башарти, лаваси остида колсак-чи?

— Лава секин окади, ундан хатто пиёда юриб ҳам кочиб қолиш мумкин.

— Ундай бўлса, бу ерда қолиб, Жаврокининг оти-лишини томоша қиламиз. Бирок яна шу вақт ичида но-нушта қилиб олсак зарар бўлмасди.

Гулхан ёқишиб, чойнакни осишди; овқатланаётиб, вулконни кузатишди.

Вулкон булутлар тўзони остида кўринмай қолди, хатто бош устидаги осмон ҳам кулранг тутун билан қопланиб, унинг орасидан Плутоп нурсиз, кир мис баркаш сингари атрофга нохуш боқар, совук ёғду сочарди.

Тез орада майда-майда, упа сингари қора кул ёға бошлади, у олдин сийрак, кейин борган сари кўпайганидан, вулкон чангини ютиб юбормаслик учун кружкалардаги чойни қўл билан пана қилиб ичишга мажбур бўлишди. Майса ҳам, қамиш ҳам, хурмоларнинг барглари ҳам аста-секин қорайди, ариқдаги сув бўлса сиёҳга ўхшаб қолди.

— Яхшиямки темир идишимизга сув тўлдириб олган эканмиз,— деди Макшеев.— Бўлмаса, бутун кунбўйи томчи сувсиз қолардик. Ия, бу қанақа шовқин?

Вулкон гумбурлаши сусайиб, момақалдирок гулдираши тўхтаган пайтда худди тўлқиннинг қирғоққа урилиб шовуллаши каби ғалати шовқин эшитилар ва у тобора кучаярди. Саёхатчилар ҳайратланиб, бир-бирларига қараб олишди.

— Бу ёндирадиган булут бўлмасин тагин? — ташвишланиб сўради Папочкин.

— Тезроқ юқорига чопиб чиқайлик! — кичкирдди Қаштанов.— Ариқдан сув тўлқини ёки лой оқими оқиб келаяпти. Мен шунақа бўлишини мутлако унутибман. Қани лаш-лушларни олайлигу — тоққа!

Ичиб тугатилмаган чойлар тез бўшатилди, барча нарса ва милтиқларни йиғиб олиб, ҳамма эски лава оқими бўйлаб юқорига югурди; шу ҳолда улар тошдан-тошга тирмашиб, қоқилиб, ариқ ўзанидан анча баландроққа чиқиб олишга уринарди.

Саёхатчилар нафасни ростлаб олиш учун манзилдан эллик метрча юксакликда тўхтаб, орқаларига қараганларида шунчалик илдам кочиб қолганлари жуда ўринли эканига ишонишди. Вулконнинг нишоблигидан бошланган ўзандан қоп-қора сув оқими кутуриб, қотиб қолган лава парчаларини сохиллардан юлқиб, чирпирак қилиб юмалатиб олиб кетарди. Бир неча минутдан сўнг даҳшатли долға баландлиги уч метрча кўтарилиб, ҳозиргина бепарво чой ичиб ўтирилган жойни босди; шу дамнинг ўзидаёқ

кўм-кўк буталар лойли тўлқинлар тагида қолди, хурмолар эгилиб, синиб, баъзиси илдизи билан кўпорилиб кулади ва бутун майдонча ғойиб бўлиб кетди.

— Чаккон ишляпти! — хитоб қилди Папочкин. — Биз зап вақтида жўнаб қолибмиз-да!

Саёхатчилар шу қочиб чиқишларида мазкур лавали оқимдан юқорирок кўтарилдилар; бу ердан пастдаги ўша ва яна қандайдир бошқа бир тепа яққол кўриниб турарди. Лойли оқим ўнгдаги тепа устидан ўтди, энди ҳамма чапдаги тепада нималар рўй бераётганини кўриш учун у томонга ўгирилди. Бир неча лаҳзадан сўнг чап тепа-нинг тор водийси юзасидан иккинчи лойли оқим кўринди, лекин буниси анча секин ҳаракат қиларди, чунки у кул ва майда-майда тошлар билан тўлиб тошган бўлиб, суюк-рок қорамтир бўтқани эслатар, ичида илдизи билан кўпорилган бута ва хурмо поялари юмаларди.

— Уларни биз кеча кўрган кўл киргоқларидан суриб келаяпти! — қайд қилди Папочкин.

— Мана сизга, Дарвишнинг тинч, осойишта бошпанаши! Кўл энди бутунлай йўқ, борлиғи лой билан тўлди, — деди Қаштанов.

— Ҳа, бу ердаги вулконлар ғоят безовта қушнилар экан! — деб қўйди Громеко. — Шайтон бизни ёндирувчи булут билан, Жавроқи лой билан сийлади.

— Ҳар қалай биз ўзимизни у ерда ҳам, бу ерда ҳам қутқариб қолдик ва табиатнинг даҳшатли, ажойиб ходисаларини кўра олдик, — деди Қаштанов.

— Аммо денгиз ва кайиқларимизга борадиган йўл беркилиб қолди! — хитоб қилди Папочкин тамоман умидсизлик билан. — Қаранг, ўнг ва чап томонимизда тошқин, орқамизда хали бизни нима биландир сийлашга тайёр Жавроқи турибди.

Ҳақиқатан ҳам, лойли оқимлардан вулкон қоясига беркинган саёхатчилар қамалда қолдилар ва водий бўйлаб пастликка — денгизга томон силжий олмадилар. Уларнинг орқасида эса вулкон гулдирашда давом этарди.

— Юқоридан яна бирор лава ўрмалаб тушадиган бўлса, биз олов билан сув ўртасида қоламиз. Порлоқ истикбол! — деди Громеко.

— Ҳа, Жавроқи хали ўз лавасини чиқаргани йўқ, — деб қўйди Макшеев.

— Барвақт ташвишланаётибмиз дейман, — тасаллиомуз гапирди Қаштанов. — Лойли оқимлар тез ўтиб кетади ва биз лавадан олдинроқ денгизга етиб борамиз, бироқ

лава биз томонга оқадими ва бизгача етиб келадими, бу ҳали қоронғи.

— Ҳозирча бизни жикқа шалаббо қилади! Беркинишга ҳам жой йўқ,— тўнғиллади Папочкин.

Зоолог мутлақо ҳақ эди. Вулқондан тарқалаётган булутлардан талай вақтгача майдалаб ёмғир ёғиб турди; лойли оқимларга қараб қолган саёҳатчилар бунга унча эътибор бермадилар. Энди ёмғир зўрайди ва ҳамма бирор пана жой излаб атрофга олазарак бўла бошлади. Бир неча кун об-ҳаво яхши бўлгани сабабли, плаш ва чодирсиз экскурсия қилганликларидан, энди ўзларини ҳеч нарса билан сақлай олмас эдилар.

— Менимча, лава бўлаклари уюлиб ётган тепадан бирор бошпана топиб олармиз,— деди Макшеев, нишобликнинг юқорисини кўрсатиб.

— Вулқонга яна ҳам яқинлашиб қоламиз-да! — хўрсинди Папочкин.

— Ихтиёр ўзингизда, сиз бунда ёмғирда қолинг, биз юқорига чиқамиз,— деди Громеко.

Лекин зоолог кўпчиликдан қолишни истамади ва ҳамма тикка оқим бўйлаб юқорига кўтарила бошлади. Тошлар ҳам, оёқ кийимлари ҳам ҳўл бўлгани учун юриш оғир, йўл тойғанчик эди. Шундай бўлса-да, бир-бири устига уйиб ташланган каттакон тош кўтармаси олдига ҳадемай етиб олишди; кўтарма эски оқим устидан оқиб ўтган янги оқимнинг ниҳоясини билдирарди. У тош билан бу тош ораллиғида бўшлиқ бўлиб, бунга битта одам кириб, бемалол яшириниши мумкин эди. Тўртгаласи мана шу ғор сифат ерларга жойлашишди, жикқа ҳўл бўлган Генерал эса Макшеевнинг пинжига тикилди; метеоролог бундай ҳамсоячиликни ёқтирмаса ҳам ноилож кўнди. Роса бўқишган саёҳатчилар ғадир-будир тошлар орасида ноқулай жойлашиб, анча дақиқагача туришди, юраклар қон бўлмаслиги учун Жавроқининг қакаги тинган чоғлар ора-сира бир-бирларига гап отиб кўйишарди.

Ёмғир тинмай қуярди. Тез орада лавали оқим юзасидан қул аралаш лойли сув шилдираб, ариқ бўлиб оқишга тушди ва яширинганларга янги бир кўнгилисизлик келтирди. Бирининг ёнбошига, иккинчисининг эса орқасига совуқ сув келиб уриларди. Торгина ғорда қорнини ерга бериб ётган Папочкин тагидан сув силжиётганини сезди. У ташқарига чиқди ва тузукроқ бошқа макон излаб, тошлар орасидан чопа бошлади.

Бу ҳолни кўрган Макшеев хохолаб юборди, чунки

у лавадаги кичик бошпанага Генерал билан бирга дуруст-рок жойлашиб олган эди.

— Бу Жаврокимас! — кичкирди зоолог, ёмғир остида парча-парча тошлардан тойганиб ўтаркан.— Жин урсин, унинг оти: Йиғлоки, Намоқи, Ёғоқи.

— Сувокизок деб атаймиз уни! — деб жавоб қилди Макшеев.

Аммо Папочкин бу сўзларни энди эшитмасди. У ёрилган бир жойни топиб, унга бош томони билан кириб олганди. Бирок ёруғ жуда кичкина бўлиб, боши, танаси кирди-ю, оёқлари ёмғирда қолди.

Бирдан дахшатли гумбурлаш хавони ларзага келтирди. Саёхатчиларнинг назарида устларидаги тошлар, уларни, худди сичконни эзган қопқондек, босиб юбораётгандек туюлди. Ҳамма ташқарига отилиб чиқди.

— Зилзила! — чинкирди Громеко.

— Вулқон портлаб, устимизга кулаб тушаяпти! — ваҳима кўтарди Папочкин.

— Нахотки яна ёндирадиган булут бўлса? — пичирлади Каштанов ранги қув ўчган ҳолда.

Ёмғир ва булут пардаси туфайли, ҳеч нима кўринмасди, бир оздан кейингина баданларига қон югурди. Бирок бирдан яқинларига катталиги калладек, усти бурама-бурама чизикли бомба гурсиллаб тушди ва вишиллаб, чирсиллаб, ёмғир томчилари остида тутай бошлади. Теварак атрофдан, ўнг ва сўлдан, тепа ва пастдан, гоҳ бундан, гоҳ ундан худди шунақанги гурсиллашлар, тошларнинг ёрилишлари эшитилиб турарди.

— Ҳамма ўз жойига тезроқ кирсин! — бакирди Макшеев.— Жавроқи йирик калибрли снарядларни отишга тушди.

Ҳамма ўз каталагига киришга шошилди. Улар юракларини ховучлаганларича туриб, турли бомбаларнинг келиб тушиши ва вишиллашини ҳайратланиб кузатишарди. Баъзи бомбалар тош парчаларига урилиб, худди гранаталардай майда-майда сочилиб кетарди. Лекин жала дарров тинди. Иссик шамол тўлқини киялик оша пастга ёйилди, олтингугурт ва куйинди иси анқиб кетди. Булутлар тарқала ёки кўтарила бошлади. Снарядлар тўхтади. Макшеев ўзи турган жойдан чиқмоқчи бўлди.

— Жавроқи бошидан шапкасини олиб, кип-кизил тилини кўрсатаяпти! — деди у.

Қолганлар ҳам каталақларидан бир-бир чиқиб, бош кўтардилар.

Юқорида, қора булутлар орасидан гоҳо-гоҳо вулқон-

нинг чўккиси кўриниб қоларди, чўккининг бир томонидан эса лаванинг қисқа кип-кизил олов тили осилиб тушиб турар, гўё у тоғларнинг асрий осудалигини бузишга ботинган одамларни масхара қилаётгандай эди.

— Ҳа, энди лава чиқаяпти,— деди Қаштанов.

— Борган сари аҳвол оғир! Олдин у бизни лой тагида қолдирмоқчи, сўнг сувга чўктирмоқчи бўлди, кейин бомбалар билан саваламоққа киришди, буларнинг бари иш бермагач, охириги имкониятини ишга солди — лава остида нобуд қилмоқчи! — ҳазил қилди Громеко.

— Бардам бўлинг, Семён Семёнович! Энди тамом-сиз,— кулди Макшеев.

— Кўйинг-э! — жеркиб берди зоолог.— Агарда хавф шу қадар катта бўлганида, худди лойли оқим олдидан бўлгани каби, ўтакангиз ёриларди.

— Лавадан биз шошилмай ҳам қутула оламиз,— деди Қаштанов.

Аммо ҳеч қаёққа кетиб бўлмасди. Ҳар иккала ўзандан ҳанузгача лойка сув хайкириб оқар ва улардан ўтишининг иложи йўқ эди. Тепада эса кип-кизил олов тил узаяр ва вақти-вақти билан вулқон устида пайдо бўлган паға-паға буғлар орасида кўринмай қоларди.

— Жавроқи бизни роса бўқтирди, энди бўлса қуритмоқчи! Лава яқинроқ келганда, устимиздаги эгнимизни қуритамиз, кейин эса...

— Кейин оқимдан кечиб ўтишда яна хўл қиламиз, башарти чўкиб ўлмасак,— деди Папочкин Громеконинг ҳазилини яқунлаб.

Бироқ хавонинг кулдан, булутлардан тозаланиши натижасида Плутон қувониб мўралаб кўйди ва вулқоннинг нишобларини қурита бошлади. Лаванинг қора парчалари гўё ер ости оловидан қизигандек турарди.

Саёҳатчилар кўйлақларини ечиб, сувини сикдилар-да, тош парчаларига ёйиб кўйдилар. Громеко кип-яланғоч бўлиб ечинди ва Плутоннинг нурлари остида исинаётиб, бошқаларни ҳам шундай қилишга ундади.

— Жавроқининг яна жазаваси тутса-чи? Бундай жойларда кип-яланғоч ўтиравериш унча маъқул бўлмаса керак,— деди Макшеев.

— Лава пайдо бўлдим, говак материалнинг портлаши ва отилиб чиқиши одатда тўхтайди,— тушунтирди Қаштанов.

— Мабодо лавадан қочиш лозим бўлиб қолса, биз кийиниб олишга улгуролмаймиз.— Шу пайт, худди жўрт-тага бўлгандек, вулқоннинг тепасидан оппоқ булутлар

буғи кўтарилди-да, кратернинг чеккасида оловли девор кўриниб, тезда у пастга ўрмалай бошлади.

— Лаванинг биринчи окими кўл водийсига томон йўналди,— деди Каштанов,— буниси эса балки бизгача етиб келар!

— Қанча вақтдан кейин? — кизкиб сўрашди бошқалар.

— Эхтимол, бир соатдан сўнг, эхтимол, ундан кечроқ. Бу лаванинг хусусиятига боғлиқ. Агар лава осон эрувчан ва оғир бўлса, у суюқ бўлиб тез оқади, борди-ю, енгил, ёпишқоқ ҳамда кумтупрокка бой бўлса, у кийин эрийди ва секин ҳаракат қилади.

— Жавроқй бизни қандай лава билан сийламоқ-чи?

— Шу кунгача, эски оқимлардан кўрнинишича, у оғир лава чиқарган. Балки бу сафар ҳам худди шундай қилар. Умуман, биз ана шу Плутонияда учратаётган оливин ва металларга бой ғоят оғир барча жинсларнинг характерига караганда, бу ердаги вулконларнинг енгил кум-тупроқли лава чиқаришига ишониш маҳол.

— Шундай экан, бу ердан тезроқ жуфтакни уриб колишимиз керак.

— Тўғри, лекин лава бизгача етиб келгунча лойқа оқимлар куриб қолиб, бирор ўзандан бемалол уёққа ўтиб олармиз, деб ўйлаяпман.

Булутлардан покланган Плутон ва вулкон оғзидан эсаётган иссиқ шамол саёҳатчиларнинг кийимларини ҳаш-паш дегунча куритди; улар кетиш иштиёқи билан ёниб, вулконни кузатишда давом қилдилар. Лаванинг узун тили ёнбағир тепаси орқасига ўтиб ғойиб бўлди; афтидан, у Жавроқининг ғарбий этаклари олдидаги собиқ кўл водийсига тушиб йўқоларди. Кратердан кўтарилган лаванинг янги-янги оқимлари қисман шу йўл бўйлаб, қисман эса шимол томонга тушиб кетар, балки шимол ёки шимоли-ғарбий нишобга тушаётиб, иккинчи бир оқимни ҳосил қиларди; бу ҳолда у булар кузатиб турган томонга қараб оқиши керак эди. Аммо лаванинг шу яқин орадаги уюми туфайли саёҳатчилар ҳеч нарсани кўролмас, оқим қаёққа йўл олганини билолмас эдилар.

Ҳар иккала ўзандаги, айниқса чап томонда ётган ўзандаги лойли сувнинг миқдори сезиларли даражада камайди; ўзандан кутурган оқим ўрнига энди бир озгина лойқа сув оқар ва ундан кечиб ўтишган бемалол журъат этилса ҳам бўларди.

НОИЛОЖЛИК

Орадан ярим соат ўтди. Лава секин отилишда давом қилиб, кратер ичидаги портлаш онда-сонда эшитилиб қолар ва у кучсиз эди. Бироқ кузатувчилар ўтирган жойнинг тепароғидан худди катта дарёда кучли муз кўчиш вақтида чиқадиган овозни эслатувчи қаттиқ шовқин гулдиреди ва улкан лава парчаларидан тепалик кўтарилди; чамаси, у шу ерда тўхтаб қолган эски оқимнинг бош қисми эди.

— Кетмасак бўлмайдиган кўринади,— деди ўрнидан тураётиб Каштанов,— лава яқинлашиб қолди.

Хамма нишоб бўйлаб пастликка, ариқ бўйида тунаб қолинган жойга томон юрди, улар тобора шовқин зўраяётган томонга қараб-қараб кўярдилар. Эски оқим устида янгисининг боши кўринди, лекин у, вулкон ҳодисалари билан таниш Каштановдан бўлак уч кузатувчи ўйлаган оловли-қизил лава оқимига сира ўхшамасди. Бу лаваларнинг олд қисми ҳар хил катталиқдаги парчалардан иборат, қоп-қора кўтарма кўринишида бўлиб, қандайдир дахшатли, зўр қудратга эга куч таъсири орқасида олға интиларди.

Парчалар бир-бирига урилиб, қарсиллаб овоз чиқариб, оҳиста юмаларди; бир хили қиррадан пастга ағанаб тушар ва унинг ўрнида яна иккинчиси пайдо бўлиб қоларди. Бир хили эса остидаги эски оқимнинг нотекис жойларига қарсиллаб урилиб, майдаланиб, нишобликдан анча узоқларга тушиб кетарди. Кўтарманинг парчалари орасидан оқ буғ уюмлари пайдо бўлиб қолар, баъзи бир жойда кўкиш олов авж олар ёхуд усти кул босган кўр сингари оловли доғлар кўриниб қоларди. Бу ғалати гулхан тобора олға интилар, худди қоп-қора тангасимон совут кийиб, тебраниб-тебраниб келаётган баҳайбат махлуқка ўхшар, гўё у ўрмалаб ўтли ҳаво ва захарли буғ пуркаётгандай бўларди.

Саёҳатчилар нишобликдан тушувчи тош парчаларидан эҳтиёт бўлиб, ўзлари тунаган жойларидан сал юқориқоқка, ариқнинг ўнг тепалигидаги ўзан ёққа чопиб бордилар; бу ер баланд-пастлик бўлиб, сув лойли ариқчада жилдираб оқиб ётарди. Улар ўйлаб ўтирмай, яна олдинга томон силжишмоқчи эди, аммо иккинчи қадам ташлашдаёқ ёпишқоқ лойга тиззадан ботишиб, норозилик нидолари эшитилди.

— Уҳ, лаънати! Ботиб қолдик! Оёқни суғуриб бўлмайти, шу қадар ёпишқоқ эканки! Нақ ҳамирнинг ўзи!

Тўдадан бир оз орқарокда бораётгани учун бошқаларга караганда камрок ботган Громеко, ниҳоят оёқларини этигидан чиқарди ва ўзи соҳилдаги қаттикрок ерга ўтиб олиб, этикларини ҳам зўрға тортиб чиқарди. Қолган уч киши худди ёпишқоқ қоғозга илашиб қолган пашшаларга ўхшаб на олдинга, на орқага силжий олмас, иложсиз эди.

Бу пайт лавали оқим fronti тўхтовсиз равишда олға силжир ва у билан саёхатчилар оралиғи атиги икки юз метрчадан ошмасди. Ботиб қолганларнинг аҳволи фожиали бўлиб борарди; шу яқин орада на бирор хода, тахта ва на поя йўқки, уни лойга ташлаб, ўртоқларини чиқариб олишга ёрдам берса.

Шундай бўлса-да, Громеко ўзини йўқотмади. У эпчиллик билан ҳаракат қилиб, ўзан четидан бир неча дона ясси лава бўлақларини олиб Папочкин томонига ташлади, чунки зоолог бошқаларга нисбатан анча енгилроқ эди. Кейин орқасидаги юкли қопчаси, милтиғи ва устки кийимларини ерга қўйди-да, шимини тиззасигача қайириб олиб, Папочкинга яқинлашди ва уни қутқаришга тушди. Сўнгра уни қўлтиғидан тутиб, осонгина чиқариб олди.

Зоологнинг оёғида иплари боғланган ботинка бор эди. Шунинг учун ҳам у ечилмай, лой ичида қолиб кетмаганди. Кейин биргалашиб, Макшеев томон тош тахтачадан иккинчи йўл солишди ва этигини лойда қолдирган ҳолда, уни бир амаллаб суғуриб олишди. Ҳаммасидан бўйдор ва оғир ҳисобланган Қаштанов тушмагурни уч киши бўлиб, этиксиз зўрға тортиб чиқаришди.

Бу вақт ичида лавали оқимнинг тили жуда ҳам яқинлашиб қолиб, хатто ўзининг ўт нафаси билан одамларни парт қилгудек бўларди. Шу сабабли ботиб қолган этикларни чиқариб олишнинг имкони бўлмай, лавадан илдамроқ узоклашиш шарт эди.

Бахтсиз текширувчилар нарсаларини олиб, уёк-буёкдан ҳавфсизроқ жой ахтарганларича, ўзан ёкалаб пастликка қочиб тушиб кетдилар.

Бирок ҳамма ерда ўша-ўша лаънати кулранг лой бўлиб, сайёҳлар энди дадил кадам қўйишдан қўрқардилар.

Улар ана шундай бефойда уринишлар билан қўлчага айланган — кеча туналган жойга бориб етдилар. Қўлчадаги сув унча қўп бўлмаса-да, туби бояғи ёпишқоқ лой билан тўлиб қолган эди.

Лава оқими эса орқадан аста-секин, лекин тўхтовсиз босиб келарди.

Юмаловчи тошларнинг шакир-шукури, кисирлаши ва ваҳимали ёрилиши, бугларнинг қулоқни қар қилувчи вишиллаши бир зум ҳам босилмас эди. Хлор аралаш олтин-гугурт хиди анкир, иссиқ зўраярди.

Саёҳатчилар икки тепадан оққан арикчалар туташган жойда, кўл ёқасида чап тепа ёнидаги ўзанга бориб қуйилган эски оқим охирини кесиб ўтишди. Аммо у томон ҳам беш баттар ёпишқоқ лойли экан. Энди фақат бир чора қолганди — бу кечаги йўл билан юкорига, мазкур ўзан бўйлаб Дарвиш кўли тарафга юриш, яъни биринчисига дуч келиб қолиш эҳтимоли билан иккинчи лава оқимидан қочиш эди. Бу ўзан тепаликнинг тикка тушган чети билан вулкон княлиги оралиғида торайиб борарди. Ана шу ердан торроқ жойни, чунончи, лава парчалари ташлаб кўприк қилса бўладиган ёки сакраб ўтиладиган жойни топишга ишониси мумкин эди.

Шундай жой тез орада топилди ҳам, бироқ ўзаннинг нариги бетида бўйи бир неча метр келадиган тикка қоялар юксалиб турарди. Уларнинг устига чиқиш йўл бўлсин, паст этакларига олиб тушадиган йўл ҳам кўринмасди — атрофи ўша-ўша лой билан қуршалганди.

Югур-югур ва ҳаяжон билан холсизланган саёҳатчилар лойлик яқинидаги тош парчаларига омонатгина чўнкайиб, бошларини қуйи солганларича, ўйга толдилар. Уларнинг муқаррар ўлимни қутишдан бўлак чораси қолмаганди: ё ўзандан нариги ёққа ўтиш чоғида лойга ботиб ўлиш, ё лавали оқим етиб келиб, шу ерда жизғанақ бўлиб ёниб кетиш... Унисин ҳам, бунисин ҳам расво эди. Умидсизликка учраган ҳар бир кишида, агар бошқача йўл топилмаса, ўз-ўзининг нобуд қилиш фикри қалбни эзарди.

Бирпас дам олишгач, Қаштанов лаванинг олд қисми секин ҳаракат этаётганини пайқаб қолди. Ўрнидан ирғиб туриб, кичкириб юборди у:

— Шу дарёча чети бўйлаб юкорига тез чиқайлик. Биз лава ниҳояси олдидан ўтиб олишга улгураемиз, у деярлик тўхтаб қолди!

— Бу ердан кетганимиз билан қордан қутулиб ёмғирга тутиламиз: Дарвиш кўлини кўмиб юборган ва ўзандан пастга қараб бурилган лавага дуч келамиз,— деди ишонкирамай Папочкин.

— Бу ахир бирдан-бир қутилиш йўли! Етгандан кўра отиб қолиш керак,— ишонтиришга уринарди Қаштанов.— Биринчидан, ўзаннинг баландроқ жойидан эҳтимол, кечиш мумкин бўладиган саёзроқ ерни топамиз.

Иккинчидан, ҳар иккала лава оқими бир-бири билан учрашади деб ким айтади; шундай экан...

— Шундай экан, уларнинг ўртасидан, лавадан холис ё катта, ё кичик бўшлиқ бўлиши керак! — маъқуллади Макшеев.

— Ҳа, балли, ана шу ораликда биз лойнинг усти оғирлигимизни кўтара оладиган бўлгунча кутиб ҳам туришимиз мумкин.

— Ура! — бакиришди Громеко билан Папочкин.

Ҳаммалари ўринларидан туриб, лаванинг эски оқими қолдиқлари устидан кечаги йўл билан ўзан ёқалаб юришди. Улардан юз-икки юз қадамча тепарокдан лаванинг бош қисми оқиб ўтган бўлиб, унинг яллиғи нафасни қайтариб турарди. Лава жуда секин ўрмалар ва саёхатчилар ундан, ўлим элтувчи қора вабодан борган сари узоқлаша бошладилар. Кўп ўтмай, лаванинг вулкон нишоби бўйлаб юқорига бурилганини кўришди ва уни омон-эсон айланиб ўтишди.

— Шукр-э, бир фалокатимиз ариди! — деди Макшеев, эркин нафас олиб.

Ўзан кўпгина жойда тор, лой устидан уёққа сакраб ўтиш мумкин эди, лекин нариги соҳилдаги тикка деворлар бунга имкон бермасди. Шунинг учун яна нарирок юришга тўғри келди. Тез орада саёхатчилар вулконнинг ғарбий нишоблигида котинкираб қолган энг баланд оқим устига кўтарила бошлашди, оқимнинг у томонида қўл хавзаси бор эди. Улар юқорига кўтарилганларидагина кутулишларига кўзлари етди.

Мазкур эски оқим янги лавани иккига ажратиб, ўзи улар ўртасидан худди ясси дўнгликдай чиқиб қолган эди. Йўловчилар дам олиш учун ўтирган жойдан пастда кечагина Папочкинни қувонтириб юборган тинч қўл ўрнида аллақандай чуқурлик кўриниб турарди. Энди бу жойда на қўл, на хурмо, на кўкат бор, фақат у ер-бу еридагина қоп-қора сув қўлмаги ва қулранг лой майдони тутаб ётарди. Вулкон томондан унга иккинчи лава оқими бостириб келар ва унинг қайноқ парчалари ҳўл лойга тегиб, ёнбағрида тўхтовсиз жаз-буз товушлар, портлаш овозлари янграб, оқиш буғ булутлари ҳар томонга отиларди.

Ғарчи саёхатчилар ўтирган жой билан қайноқ лава оқимлари оралиғи беш юз-олти юз қадамча келса-да, қизиқ кетган майдоннинг иссиқ тафтига одам зоти чидаб бўлмасди. Ҳарорат дўзахдагидай қуйдирар, бунинг устига Плутон ҳам узлуксиз ёндирарди.

Кимирламай ўтирган одамлар жазирама иссиқдан азоб чекишар, ўзларидаги ортикча кийимларини иргитиб ташлашарди. Очлик ва ҳорғинликни сеза бошлашди. Тунда улар дурустгина ухлашолмади, кейин кунбўйи югуришиб, ташвиш тортишди.

— Эҳ,— зорланди Папочкин,— кани бир култур чой бўлса! Тилим осилиб кетди!

— Даҳшатли иссиқ, аммо ўтин йўк! Е югуриб бориб, чойнакни лавага қўйсакмикин? — ҳазил килди Максеев.— У ерда чой бир зумда қайнайди!

— Сувимиз борми?

— Сувимиз ҳали анчагина бор,— деди Громеко, тунока идишга ишора қилиб.

— Қани, жуда бўлмаса, чойсиз, у-бу еб олайлик. Қорним сурнай чалаяпти.

Ҳаммалари давра қуриб ўтиришди, қуририлган балиқ ва котган нон олишиб, сувдан ҳўплашганча, апил-тапил овқатланишди.

— Бугун эрталаб катта хатога йўл қўйиб, мана жазосини тортаяпмиз,— деди Каштанов.

— Қанака хатога?

— Биз босиб келаётган лойка оқимдан қочаётимиз, юқоригамас, ариқдан нариги кирғокка ўтиб олишимиз лозим эди. Ўшанда биз денгиз соҳилида бўлиб, бунақа лава ва лойлардан қочиб юрмасдик.

— Дарвоқе, у кирғокдан денгизга йўл очик эди.

— Бе, унчаликмас! Водийдан икки баравар кўп лойка оқиб, ҳаммаёкни босиб кетган бўлса керак.

— У бизни ҳам қўшокнинг ичида бўшок қилиб суриб олиб тушиб кетарди!

— Бирок биз юқорига — қорамтир сахрога чиқиб олиб, денгизга ўша ёқдан борардик.

— Тўғри, янглишганмиз! Шошганда лаббай топилмас дегандай, баъзан саросимада ўйлаб ўтирилмайди. Бўлмаса, оқимдан қочиш учун бирдан-бир тўғри йўл — баландга кўтарилиш эди.

— Йўк, билмаганнинг иши кийин,— вулкон отилиши билан яхши таниш бўлганимизда, қаёққа қараб қочиш йўлини билардик!

— Менимча,— деди Папочкин,— биз вулкон отилишидан дарак берувчи белгилар кўзга ташланган бўлса ҳам, вулкон ёнбағрида кеча тунаб қолганимизда хатога йўл қўйган эдик.

— Ахир вулкон отилишини кўрмоқчи эдик-да!

— Мана кўрдик ҳам! Жуда шохимиз чикди! Бундан кейин бунақанги нотинч токка йўлаганим шу бўлсин. Шайтон вулқонида-ку милтиғимдан ажралгандим, энди Жавроқи вулқонда бўлса...

— Жавроқидан мен билан Макшеев этикдан айрилдик, буниси ҳаммадан ёмонроқ. Сиз оёғингизда этигингиз туриб, жаврайсиз! Ахир биз денгизгача қорамтир саҳронинг қизиган тошлари устидан юришимиз керак.

— Сиз ҳақсиз, бир нима дейишим кийин.

— Энди нима қиламиз?

— Нима қилардик? Башарти, шу каттик, нотекис тошлар устида ухлаш мумкин бўлса, ётиб ухлайверамиз.

— Ётиб кўрайлик. Лекин навбатма-навбат пойлоқчилик қилиб, вулқонни кузатиб туришимиз лозим. У тағин ҳазиллашиб колмайди, деб ким айта олади.

— Қанча вақт ухлаймиз?

— Жавроқи йўл қўйганча.

— Бу энг кўпи. Ками — ўзандаги лой биз ўтиб бўладиган даражада котгунча.

Улар худди шундай қилишди; учтаси лава парчасига бир амаллаб ёнбошлашди, тўртинчиси вулқоннинг ҳолати, лойнинг шамоллашини кузатиб ухламай ўтирди. Лой лава оқимлари ва Плутон нурларининг ҳароратига қарамай, секин қуриди; у олти соатчадан сўнг устидан юриб бўладиган даражада қотинқиради.

Юкларни йиғиштириб, ўзанга томон юрдилар ва лойдан бирин-кетин соғ-саломат ўтиб олдилар. Кейин тошдан-тошга сакраб, зинама-зина ошиб, ярим соатлардан сўнг қорамтир саҳрога етишди; бу ерда улар энди хавф-хатарсиз, эркин нафас олдилар.

Папочкин вулқон томонга юзини ўгириб, шляпасини бошидан олди-да, таъзим ила:

— Абадий алвидо, эй, кекса Жавроқи! — деди.— Бизга қилган илтифотинг ва меҳмондорчилигинг учун раҳмат!

Ҳамма қулди. Қаштанов кичкирди:

— Эҳ, этигим бўлгандами, мен бу ердан кетмасдим.

— Қолиб нима қилардингиз?

— Қорамтир саҳродан жануб сари анча юриб, вулқоннинг нариги томонида яна нималар борлигини кўрардим.

— Оқ ит, қора ит — бари бир ит. Шу ердан ҳам саҳролиги кўриниб турибди.

— Этикдан ташқари, озик-овкатимиз ҳам чаток,— деди Макшеев.

— Деярлик сувимиз ҳам йўк! — кўшиб кўйди Громеко, тунука идишни силкитаркан.

— Рост айтасиз! Денгиз ёкка шошилишимиз зарур. Аммо сахронинг қора тошлари жуда қаттиқ қизиб кетган. Менинг назаримда, худди қайнок плитада турганга ўхшайман. Қалин пайпоқларим лавадан югураётганимда тити-пити бўлиб кетди.

— Кўйлақларни йиртиб, оёқларни ўшаларга ўрашга тўғри келади, — таклиф қилди метеоролог. — Ялангоёкда юриб бўлмайди-ку.

Гап орасида Макшеев ҳам, Каштанов ҳам гоҳ у оёғини олиб, бу оёғини кўяр, совусин деб депсинарди. Улар кўйлақларини ечиб, оёқларини ўрадилар, устидан милтиқ тасмалари билан тангиб, усти қоп-қора булутга кўмилган вулқонга сўнги бор назар ташладилар-да, кейин саҳродан шимол томон шахдам одимлай бошладилар. Юриш қийин эмасди; саҳро теп-текис бўлиб, баъзи жойлари устини шамол ялаган қора кўкиш қадимий лава қотмасидан, баъзи ерлари эса сочилиб ётган майда-майда тош парчаларидан иборат эди. Худди Шайтон вулқони теварагидаги саҳро сингари, бу ерда ҳам ҳеч қандай ўсимликнинг ном-нишон-наси кўринмасди. Қора текислик то уфқка қадар чўзиларди. Тепада шаффоф осмон ва тиккада қизғиш Плутон шу текисликка нурларини аямай ёғдирар, бу ёғдудан саҳродаги жисмлар миллионларча кўкиш нукта бўлиб ярқирарди.

Йўловчилар ана шу беҳисоб ёруғлиқ ва ялтирашдан кўзларини юмиб ё қисиб юришга мажбур бўлишарди.

Улар пастликка тушиш ниятида қулай жой излаб, шимолий-шарққа қараб юрдилар: бу томонда ариқ ўзани тугар эди. Уч соатдан кейин соҳил четига етиб келишди ва торроқ дара излай бошлашди. Яқиндагина ям-яшил воҳа бўлган бу водий лойка оқим туфайли энди мутлақо бўм-бўш бўлиб қолганди; дарахтлар ағдарилган, буталар юлиниб, оқим олиб кетган, ўтлоқлар лой тагида қолганди. Фақат айрим чеккалардагина қисман яшиллик кўзга ташланарди. Ултр бу ерда игуанодон овламоқчи бўлганликларини эсладилар.

— Улар, эҳтимол, денгизга томон қочгандир!

— Ёки лойлар ичида ҳалок бўлишгандир.

Охирги тахмин тўғри бўлиб чиқди. Сал нарироқда водий устида птеродактиллар, гўё қарғалар ўлимтиқ тепасида гужғон ўйнаётгандек, давра солиб ўйнади. Улар яқинроқ бориб, водий тубида қатта базму жамшид кетаётганини кўришди. Лойлар ичидан бир неча игуанодоннинг жасади дўмпайиб чиқиб ётар ва улар устида ўнлаб учар.

калтакесаклар кўринарди. Йирткичлар ўткир тумшуклари билан жониворларнинг гўшт ва ичак-чавоқларини бурда-бурда қилишар, бир бирлари билан талашиб уришишар, бир-бирини қувлаб, кўкка парвоз қилишар ва яна қайтиб ўлжага ташланадларди. Чийиллаш ва қуриллашлар бир зум ҳам тинмасди.

— Мана сизга қушлар! — деди бу жирканч манзарага кўзи тушиши биланок Громеко. — Энди биз нима қиламиз?

— Птеродактиллардан бирини отиб туширишимиз мумкин, — таклиф этди Макшеев.

— Ўлимтикларга тўйиб бўлишгандан кейин-а? Қул-луғ-э!

— Ахир биз уларни еб кўрганмиз-ку.

— Ўлимтиклар билан овқатланишини билмасдан олдин еган эдик. Ундан кейин, чумолилар бор-йўғимизни шилиб кетиб, ейишга бўлак гўштимиз қолмаганди-да.

— Ҳозир ҳам бизда гўшт йўқ.

— Қайиқларда қуритилган балиғимиз бор, яна дарё-чанинг этагидан янги балиқ ҳам тутамиз.

— Сиз дарёдан асар ҳам қолмаганини унутаетирсиз, — деди Каштанов. — Бунинг устига, балки денгизнинг бутун кўрфази оқим суриб келган лой билан тўлиб ётган бўлса ажаб эмас, демак, балиқлар ё ўлиб битган, ёки денгизнинг ичкарироғига даф бўлган.

— Мен ҳали ичишга сув ҳам топилмай колармикин деб кўрқаяпман, — деб қўйди Громеко.

— Тўғри, дарё йўқ-ку.

— Бутазорга яшириб қўйган ҳамма нарсаларимиз ҳам нобуд бўлмаганмикин. Улар дарёга яқин, сув сатхидан унча баланд бўлмаган жойди эди. Агар лойка оқими водийнинг охиридт ҳам худди тепадагига ўхшаш кучли бўлган бўлса, у ҳолда бутун нарсаларни денгизга олиб тушиб кетган ёки аниқроғи, лой тагида қолдирган.

Макшеевнинг бу мулоҳазаси барчани ўйлатиб қўйди, улар птеродактилларни ҳам унутиб, тезроқ кетишга шошилишди. Айтгандай, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас-да, — Папочкин ёввойи қушлар базмини суратга олишга муваффақ бўлди.

Водий охири яқинида қияроқ тушган тор жар топиб, ўша ердан пастга тушишди. Ҳамма ҳам денгизга етиб олиш иштиёқи билан одимини тезлатарди. Бирок иш пачава эди. Чор атрофдаги лой, гарчи у қадар қалин бўлмаса-да, етарлича қотмаган ва юрганда оёкка чип-чип ёпишиб коларди. Анча олсданок лойка оқим водий этагида ҳам бинойидек иш кўрганини пайқаш мумкин эди.

Бу ердаги дарёча қалин ўсган бута ва қиркқулоқларнинг торгина оралиғидан оқиб ўтарди. Энди унда дарахтлардан тозаланган кенг йўл вужудга келиб, йиқилган дарахтлар лой билан оқизиб олиб кетилганди. Асосий оқим ўтган бу йўлдан нарироқда ҳам аҳвол яхши эмасди: бутун ўрмон лойқа сув тагида қолиб, унинг ўрнида қалин лой қатлами қорайиб ётарди.

Йўловчилар мана шу лойларга ботиб-ботиб, охири кўрфазнинг соҳилига етиб бордилар ва хайратдан ёқаларини ушлаб қолдилар. Улар рўбарўсида зангори тиник сув ўрнига қорамтир мағзавалар, улар юзида эса оқим денгизга олиб келиб ташлаган барг, шох, поялар, буталар ва бутун-бутун дарахт таналари сузиб юрарди. Макшеев билан Громеко қайиқ ва буюмларни яшириб кетишган бутазорга томон югуришди. Улар ҳамма нарсани оқим олиб кетган деган фикрда эдилар, чунки вайронагарчиликнинг белгиси ҳар қадамда кўзга ташланар, ҳатто дарёча охиридаги кумли соҳил ҳам лой қатламлари билан қопланганди.

— Ура! — деб қолишди улар. — Ҳамма нарса жойида, ёрдам бериб юборинглар.

Буюмлар қайиқларга боғлаб солиб қўйилган, қайиқлар чодир ва сол билан ёпилиб, атрофидаги дарахтларга боғлаб қўйилгани учун жон сақлаган эди. Барча эркин нафас олди; кейин қайиқларни кавлаб олиб, юқлари билан буёкка, лойдан ҳолироқ қирғоқка тортиб чиқаришди. Дарёчада сув қуриб қолгани ҳамманинг таъбини хира қилди, улар бу ердан мумкин қадар тезроқ кетишга ҳаракат қилишди. Ғарбга қараб сузишни давом эттириш хавфли эди, чунки бу томонда денгизнинг жанубий соҳили қорамтир саҳронинг яланғоч қояларидан иборат бўлиб, ичар сув топишга ишонч йўқ эди.

— Запас сув бўлмаётуриб, шарқда, биз ёнида тунаган булоқ борлигини билганимиз ҳолда, ғарбга қараб суза олмаймиз,— деди Громеко, қаёкка сузиш масаласини яқунлаб.

ОРҚАГА СУЗИШ

Бир соатчадан кейин саёҳатчилар катта лойқа қўлмакка айланган кўрфаз бўйлаб сузиб кетишди. Улар бурундан айланиб ўтиб, борган сари баланд дарахтлари мавжуд бир хилдаги пастак қирғоқ ёқалаб шарққа бурилишди. Ҳамма ҳам эшкак эшар, ичар суви бор бирор жойга етиб олиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди,

чунки шунча қийинчиликлар, сўнгги икки кун ичидаги ташвишлардан кейин ниҳоят дам олиш, ухлаш ҳам керак эди.

Лекин бундай шошилиш ҳолат саёҳатчиларнинг йўлда соҳилдаги игуанодонларни ов қилиб олишига ҳалакит бермади.

Эртаси куни шу суръат билан сузишда давом қилишди ва кечга яқин ёндирилган чумоли уяси яқинидаги Чумоли дарёчаси этагига етиб келишди. Бу ерда қумлок қирғоқ ва ичиладиган сув бўлиб, ундан нариги томонда эса манзил учун қулай жой йўқ эди.

Тунашга қарор қилдилар; кеча тинч ва ҳеч қандай ҳавф-хатарсиз ўтди.

Шарқий денгизни Фарбий денгиздан ажратиб турувчи ороллар оралиғида жойлашган кўрфаз орқали шарққа қараб яна бир кун сузишди.

Бу сафар дарё этагини текшириш учун шимолий соҳилга яқинлаб юрдилар, дарё Макшеев дарёсига қараганда анчагина катта бўлса-да, кўп жиҳатдан ўхшади. Унинг паст қирғоқлари куюк ўрмонзор билан қопланган бўлиб, ўрмон то сувгача келиб етиб, тўхташ учун бир қарич ҳам очик ер қолдирмаганди. Тушлик овқатни наридан-бери қайиқларда ўтказишди.

Овқатланишдан кейин дам олиш пайтида Папочкиннинг миясига кўккисдан бир ажиб фикр келиб қолди.

— Биз ҳозир денгизнинг шимолий соҳилидамиз, шундайми? — деди у қувониб, ўртоқларига.

— Ҳа, шундай! — жавоб берди Қаштанов.

— Шу йўлдан Макшеев дарёси этагигача кетаверамиз: бу билан денгиздан кесиб ўтишдек ҳавфдан қутуламиз.

— Биз дастлаб кўздан кечирган жойдан шарқ тарафга бориб, жанубий қирғоқни ҳар томонлама текширамиз, деб ўйлаган эдик шекилли? — деди Громеко.

— Музликларга, орқага қайтиш тўғрисида ўйлаш пайти ҳам келиб етмадимикин? — давом этди зоолог.

— Нечук бунчалик тез?

— Чунки дарё бўйлаб юқорига кўтарилиш пастга қараб сузишга нисбатан уч барабар кўп вақт талаб этади. Бунинг устига оқимга қарши доимо эшкак эшиш — амримаҳол.

— Нима бўпти, вақтимиз бемалол-ку.

— Аммо у қадар кўп эмас! Август ойи тугаб қолаяпти. Мазкур денгизнинг соҳили, балки, абадий ёздир, бироқ музликларга яқин шимол томонда эса, эҳтимол, қиш ҳам бўлиб турса керак. — Мабодо орқага яна ҳам кечикиб-

роқ кайтадиган бўлсак, унда совуққа қолиб кетиб, муз билан копланувчи дарёдан сузиш ўрнига, корлар устидан пиёда юришга мажбур бўламиз.

— Чанги ва иссиқ кийимсиз! — қўшиб қўйди. Макшеев.

— Мулоҳаза, албатта, ўрнили ва уни эътиборга олмай бўлмайди,— деди Каштанов.— Лекин яна бир ҳафтача вақт ажратиб, жанубий денгиз қирғоғини текширишда давом қилсак, менимча, қайтиш учун қоладиган вақтимизни жуда ҳам ўғирлатиб қўймасак керак.

— Яна бир гап! — деди Папочкин.— Денгизнинг жанубий соҳили бўйлаб барча экскурсияларимиз чумолидай бало-қазога, хавфу хатарларга дучор бўлаверди. Жанубий қирғоқнинг бошқа жойларида ҳам бу зараркунанда ҳашаротлар яшашига шубҳа йўқ. Уларга қарши кураш талайгина ўқ-дори сарфлашни талаб қилади, бизда эса булар унчалик кўп эмас. Бу ўқ-дориларни орқага қайтишимизда ов қилиш ва йиртқичлардан ҳимояланишимиз учун сақлаб қўйишимиз лозим.

— Ва, ниҳоят,— унинг гапини қувватлади Громеко,— шаркка қараб сузганимиз билан бу жанубий соҳилдан шу уч-тўрт кун мобайнида бирор янгилик топишимиз кийин. Бу томонларда анча масофагача тикка жарликлар чўзилиб кетганини кўрганмиз. Шайтон вулкони тепасидан туриб шарк томонда қорамтир саҳродан бўлак ҳеч нарсани учратмаганмиз.

— Омадимиз юришса, яна битта дарё ва унинг тепароғида бизни яна бирор совға билан сийлайдиган вулконлар туркумини очамиз! — ҳазиллашди Папочкин, бошидан кечирган бахтсизликларини унутмай.— Икки мартаба тақдир ёр бўлиб, омон қолдик. Энди яна толе синаш фойда келтирармикин?

— Демак, меннинг ёлғиз ўзим талашаётган кўринаман! — деди ўксиниб Каштанов.— Уч киши орқага қайтиш тарафдори, уларнинг далиллари ҳолат асосли. Аҳли донишлар фикрига қўшилишдан ўзга чора йўқ.

— Ундай бўлса, шимолий қирғоқ ёкалаб сузаверамизми? — сўради Громеко.

— Албатта, жанубий соҳилни текширишга чек қўйдимиз-ку.

— Бўлмаса хозирок чучук сувдан ғамлаб олайлик, Макшеев дарёсига ҳали етиб бора оламизми, йўқми, ундан бериюқда бошқа бирор дарё учраши маълум эмас.

Громеко номи берилган каттагина дарё сувидан иккала тунука идишни тўлдириб, қирғоқдан узоқлашмай, саёз-

лик ва унинг дельта оролчалари орасидан сузишни давом этдиришди. Қирғоқ худди Макшеев дарёсиники каби пасттекисликдан иборат эди, аммо кумлоқ жойи бўлмай, дарахтзор ва камишзорлари нақ сувгача келиб тушганди. Секин-аста оролчалар камайиб, кейин батамом тугади ва соҳил ҳам шимол томонга сезиларли даражада бурила бошлади. Ана шу ернинг қаршисида, жанубий қирғоқда кумтепалар минтақаси бошланди; олисда Шайтон вулкони группаси кўринар, у уфқнинг шу қисмини қоплаб олиб, куюқ тутун чиқариб ётарди.

Улар сузар эканлар, сув ва дарахтлар устида учиб юрган хашаротларни, гоҳо ниначини қувалаб қоладиган майда учар калтакесакларни, қирғоқдан анчагина нарида эса, денгизнинг тиниқ сувидан чиқиб қолувчи плезиозаврлар бошларини кўриб боришарди. Соҳилнинг атрофи анча саёз бўлиб, эшаклар деярлик денгиз тубига тегиб-тегиб кетарди.

Қирғоқда ўсган камишзорнинг баъзи жойларида узунасига кетган йўлаклар пайдо бўлиб, эҳтимол, бу жойлардан ҳар хил ўтхўр, йирткич калтакесаклар сув ичгани ўтарди.

Эртаси кун саёҳатчилар тушлик овқат вақтигача Макшеев дарёсининг этагига қадар сузиб келдилар; улар бу дарёни ўрнатиб кетган пирамидадан дарров таниб олдилар.

Саёҳатчилар бу жойда деярлик бир кеча-кундуз тунадилар; денгиз қирғоғидан туриб, сўнгги кузатишларни ўтказдилар, дарё бўйлаб юқорига узок сузиш учун унинг куйилиш еридан балиқ овлаб, қуритиб олдилар, сол ва қайиқларни тузатдилар.

Бу гал анча секин сузишди. Дам олиш, овқатланиш ва ухлашга қиска вақт ажратиб, эшакларни бетўхтов эшишга тўғри келди.

Бир суткада оқимнинг тезлигига қараб, атиги ўттиз-қирқ километр йўл босишга муваффақ бўла олишди.

Йўлда калтакесаклар, йирткич ва ўтхўр сутэмизувчилар билан бўлган хангомалар ҳам сузиш суръатини бир оз сусайтирди; саёҳатчилар ўқ-дориларни аяб-тежаб, фақат гўшт ёки ўзларини ҳимоя қилиш керак бўлган тақдирдагина ўқ отардилар.

Сузишнинг биринчи ҳафталаарида табиат у қадар ўзгармади. Бироқ нарироқ юриб, анча муътадил иқлим бошланган сари, дарахтларнинг япроқлари сарғайиб тўкилганини кўрдилар ва қанчалик шимолга қараб

юрилса, яланғочланган ўсимликлар шунчалик кўп учраши маълум бўлди.

Об-ҳаво ҳам хийла ўзгарди: гарчи Плутон бояги-боягидек тиккада турса-да, калин-калин булутлар дам-бадам унинг юзини коплаб олар, совуқ шимол шамоли эсар ва кўпинча куз ёмғири томчилаб ҳам ўтарди. Ора-сира ёришганда иссиқ яна кучаяр, лекин ўртача температура борган сари пасаярди.

Рўпарадан эсадиган совуқ шамол билан келиб уриладиган кучли ёмғир силжишга тобора халакит берар ёки сузишдан тўхташга мажбур этарди; шунинг учун чодирга беркиниб олишга ва гулхан ёқиб исинишга мажбур бўлишарди. Бир неча ой ғоят иссиқ ва куруқ иқлим шароитида яшашган саёҳатчилар энди нам ва, совуққа чидамсиз бўлиб қолган эдилар.

Мамонтлар, юнглари ўсиқ каркидонлар, баҳайбат бугу ва ибтидоий буқалар яшайдиган минтакага қишнинг бошларида етиб келдилар. Ҳарорат ноль атрофида турар, камдан-кам, ҳаво очиқ пайтидагина юкорирок кўтариларди. Осмоннинг анча қисми қалин булут пардаси билан қопланган бўлиб, гоҳ-гоҳида қор ташлаб кўярди. Совуқ шимол шамоли чимдишини қўймас, дарёчадаги сув ҳам сезиларли даражада камайиб, ингичка ўзаннынг икки четидан музлаб келарди. Фақат ўзаннынг ўртасидаги сув тез оқаётгани туфайли, у муздан озод бўлиб, худди бирикки кундан сўнг дарёчада сузиш мумкин бўлмай қоладигандай туюларди. Қайиқларга бириктирилган ва юқларини енгиллатган солни фарватер¹ торайгани сабабли аллақачон ташлаб кетган эдилар. Ҳаддан ташқари кўп юк ортилган қайиқлар тезоқар дарёчадан бирин-кетин оҳиста сузар, ҳаракат тезлиги кунинга ўн беш-йигирма километрдан ошмас эди.

Ўтовли тепаликка ҳали яна юз километрдан ошиқроқ масофа қолган эди.

Қирғоқ ёқалаб кетган ўрмон ва сайхонликларда юпка қор қатлами жимирлаб ётарди.

СИРЛИ ИЗ

Бир кун кечки овқатдан кейин Громеко билан Макшеев қирғоқ четида совуқ урган ўтлар сарғайиб ётган юмшоқ кумлоққа балиқ овлагани кетишди. Макшеев қармоғини

¹ Фарватер — денгиз ва дарёларда кемалар юра оладиган чуқур жой. (тарж)

сувга ташлаб пўкакни кузатаркан, бирдан кумда, ўз этиклари колдирган излар билан ёнма-ён ялангоёк одам изини кўриб колди.

— Ажабо,— ўйлади у,— мен ҳали этигимни ечганимча йўк, доктор ҳам бундай салқин хавода ечишга эҳтиёж сезмаган бўлса керак.

У энгашиб, изни кузата бошлади: из каттагина чап оёқники бўлиб, инженернинг анча катта этик изидан ҳам улканроқ эди. Товони ясси. Из колдирган одам, афтидан, доимо ялангоёк юрса керак. Ҳаммасидан ҳам кизиги шуки, кумдаги изларнинг барча беш бармоғи жуда узун-узун бўлиб, бошмалдоғи тўрт бармоғига караганда калтарок эди. Гўё бу оёк эмас, балки узунчок қафтли каттакон қўлнинг изларига ўхшарди.

Макшеев сал наридан ўнг оёқнинг ҳам изини топди, ammo бунинг анчагина қисми сувнинг ичида бўлиб, ювилиб кетганди. Чамаси, ҳалиги шахс дарёчани кечиб ўтган эди, чунки ён-теварагида оркага қайтганлигини билдирувчи бошка из кўринмасди.

— Михаил Игнатъевич, буёкка бирпас келиб кетинг! — хитоб қилди Макшеев.

— Нима гап? Андак сабр қилинг, кармоғимни торта-япти,— жавоб қилди ботаник.

— Балигингизни қўйсангиз-чи, мен ғалати бир нарсани топдим.

— Хўш, нима қисқичбақами ё тошбақами?

— Йўк, кумдан юрган ялангоёк одам изи.

— Йўг-е, мумкин эмас!

Громеко кармоғини ташлаб, чопиб колди. Изни кўргач, хайрон бўлиб, у ҳам оёк колдирган из шаклан жуда ғалатилигига иқрор бўлди.

— Бу ердан маймун ўтган бўлмасин? — тахмин қилди у.

— Қутбга яқин тилогоч ва қайинлар орасидан-а?

— Ким билади! Модомики, ҳозир ер юзасида, иссиқ иқлим шаронтида мамонт ва каркидонлар уруғдошлари шимолӣ ўрмон ва тундраларда яшаши мумкин экан, бундай иқлимга лаёқатланган маймунлар ҳам нега бўлиши мумкин эмас?

— Балки, сиз ҳақдирсиз. Бу ерга зоолог билан геологни чакириш зарур, чумчук сўйса ҳам кассоб сўйсин.

— Сиз балигингизни тутаверинг, мен уларни олиб келаман.

Громеко манзилга сузиб бориб, ўртокларини олиб келди.

— Бу жуда катта маймун! — деди геолог.

— Менимча, бу маймунсимон одам,— деди зоолог.— Қаранг-а, у кўлини ишлатмай, фақат оёғи билан юрибди. Маймуннинг ўзи бўлса, сувга бундай тик тушаётиб, эҳтимол, кўлини ҳам ишлатарди, бироқ кўлининг изи кўринмайди.

Теварак-атрофни яхшилаб кузатиш натижасида ҳар икки киргоқдан сўқмоқ ва дарёчадан эса саёзроқ жой топилди. Сўқмоқдаги излар унча аниқ-равшан тушмаган бўлса-да, лекин уларнинг оралиғига қараб туриб, эгасининг бўйи юз саксон сантиметрдан кам эмаслиғига ишонч ҳосил қилиш кийин эмасди.

— Хўш, ёмби топдингларми? — сўради Макшеев, улар олдига яқинлашаркан. Қаштанов билан Папочкин изларини ўрганишаётганда у ва Громеко балиқ овлаб туришарди.

— Энг аниқроғи шуки, из маймунсимон одамники, у анча юриб, топталган сўқмоқ бўйлаб саёз жой орқали дарёчадан кечиб ўтибди,— деди Қаштанов.

— Демак, Плутонияга биздан ҳам илгари кишилар келган эканда?

— Бунинг устига, гарчи қор ёғиб турса ҳам, ялангоёқ юрибди! Яхлаган сувни кечиб ўтиб кетибди! — хитоб қилди ботаник.

— Балки, қандайдир ёввойи одамлардир. Улардаги оёқ шакли маймунникидан деярлик кам фарқ қилаётгани бежиз эмас.

— Улар билан учрашиш канака бўларкин! Улар, эҳтимол, одамхўрдир.

— Бе, зумолилар, гарчи ишимизга ҳалал берса-да, кўрkitолмаган, одамовиларга қарши бирор чора топармиз.

Энди алоҳида эҳтиётлик билан қадам босишга, қўққисдан бўладиган хужумга учрамасликка ҳаракат қилиш керак эди. Дам олиш вақтларида галма-гал навбатчилик қилишар ва кунбўйи атрофни сергак кузатиб борардилар.

Лекин бир кун ўтгач, сузиш мумкин бўлмай қолди. Шимол ёқдан тўхтовсиз бўрон турди, дарёча музлаб, ҳатто юзи ўн беш сантиметр калинликдаги қор тагида қолди.

Қайикларни ташлаб кетмаслик, буюмларни эса ўзлари кўтариб юрмаслик учун фўлалар қирқишга киришдилар, чунки қайикларни юк-пуки билан устига ортиб, дарёчанинг бута ва дарахтсиз ўзани ёқалаб қордан тортиб кетиш зарур эди. Аммо бўш қор устидан чанғисиз, чанада оғир юк тортиб юриш осон эмасди, шунинг учун кунига

ўн икки-ўн беш километрга йўл босишарди. Плутон калин булут пардаси орасидан бошка кўринмади, ҳарорат ноль градусдан 5° ва ҳатто 10° гача пасайиб кетди. Юпка чодир ва кийимлардан совуқ ўтарди, дам олиш вақтида навбатда турувчилар оловни чодир эшиги олди-дан аритишмади. Совуқ ҳаво ва қор билан олишиб, бу ердаги ибтидоний одамларни унутиб ҳам юбордилар. Шуниси ҳам борки, боягидек изларни қайта учратишмади ҳам. Барча жонли зот, афтидан, жанубга кўчган, унда-мунда учровчи дарахтлар эса қор чойшаби остида киш сукунатига чўмиб ётарди.

Чанада саёҳат қилиш бошланганга саккиз кун бўлиб, сийрак дарахтзор тугади ва шимолий уфқда ок дўнгликлар, яъни музликлар чети кўринди; тундра текислигига туташган тепаликдаги қора нукта ўтовни музлар орасидан зўрға ажратиш мумкин эди.

Яна ўн километрча шунақа йўл босиб ўтиш керак эди, шундан кейингина дўстлар билан дийдор кўришиш ва иссиқкина ўтовда маза қилиб дам олиш мумкин эди. Уч соатдан сўнг ўтовга бир километрча масофа қолди. Улар, уёқдан итнинг вовуллаши эшитилар, дўстларимиз чана, чанғиларда югуриб чиқиб, қулоч очиб қарши олишар, деб ўйлашарди. Бироқ ҳеч зот кўринмас, ҳеч қанақа ит ақилламас ва тепалик устида қор босган ёлғиз ўтовгина эгалари ташлаб кетгандек мунғайиб кўзга ташланарди. Саёҳатчилар ҳавотирланиб, бир-бирларига савол бера бошладилар.

— Наҳотки, улар кунбўйи ухлаб ётишса?

— Итлар ҳам йўқ, ақилламайди?

— Тагин бирор ҳодиса рўй берган бўлмасин?

Йўловчилар бор кучларини ишга солиб, тиззагача ботиб борувчи калин ва юмшоқ қорли текисликдан юришни тезлатишди.

Мана, тепалик жуда яқин қолди, лекин у бояги-боягидек жимжит ва бўм-бўш эди. Тепаликнинг этагига бориб тўхташди-да, бараварига:

— Ҳой, Боровой! Иголкин! Туринглар, кутиб олинглар! — дея кичқиришди.

Улар такрор-такрор чақиринди, аммо ўша-ўша гўристон сукунати ҳукм сурди. Ташвишланиш кучайди.

— Балким ўртоқларимиз барҳаёт бўлса, улар йирик-рок бирор ҳайвон овлаш учун кетишганмикин, — деди Макшеев. — Чунки итлардан ҳам дарак йўқ.

— Аммо биз бутун бир ҳафта ичида ҳеч қандай ҳайвон кўрмадик-ку, — эътироз билдирди Папочкин.

— Улар жануб томонга кетган бўлса керак.

— Биз узоқ вақт қайтмаганимиз учун, улар бизни қидиришга чиқишган бўлса-чи? — деди Громеко.— Қор ёға бошлаб, совуқ тушгандан кейин, юпка ёз кийимида кетганимизни эслашган. Тағин чанғисиз.

— Бу мантиққа тўғри келмайди, чунки улар биз қайси дарёдан йўлга тушганимизни билишар ва ундан бошқа ёкка бурилиб, адашиб кетишлари сира мумкин эмас,— деди Каштанов.

— Менимча, ўтовга кириб гап нимадалигини билиб оламиз,— юпатди Макшеев.— Аввало тепаликни айланиб, уёқ-буёқни кўздан кечирайлик, яна бирорта из-пиз бўлса, билмасдан топтаб юбормайлик.

Чаналарни ёнбағирда қолдирганча, ўзлари тепаликни айланиб, қорлар устини синчковлик билан қарай бошлашди. Бироқ на янги ва на эски из учрамасди: қор кўрпаси ер сиртига тўшалгандан бери тепаликка ҳеч ким чиқмаган ва тушмаган деб ўйлаш мумкин эди.

ТАШЛАНДИҚ ЎТОВДА

Ўтовнинг жанубга қараган наMAT эшиги берк бўлиб, устидан боғлаб қўйилганди. Демак, ўтов бўм-бўш. Наматни кўтариб, ичкарига киришди. Ўтов одам турадиган ҳолда эди. Орқарокда, девор тагида ичига асбоб-анжомлар, коллекция ва қимматроқ нарсалар солинган экспедицион яшиқлар тахлаб қўйилганди. Деворда милтиклар, ўқдон ва ўртоқларининг кийим-бошлари осиглик, ён томондаги деворларда уларнинг қоп-кўрпалари ўроғлик ётарди. Ўтовнинг ўртасида гулхан ўрни қорайиб кўринар ва ўчоқда ҳатто чойнак илиғлик эди, унинг ёнгинасида бир боғ ўтин ва шох-шабба турарди. Ҳамма нарса дўстлар узоқ жойга кетмагандек таассурот қолдирарди.

Бу манзарани кўргач, саёхатчиларнинг ҳавотирланиши яна ҳам кучайди. Боровой ва Иголкин ов ёки экскурсияга кетган эмас, чунки милтиклар ҳам, қоп-кўрпалар ҳам ўтовда қолибди. Ўтов яқинида, чунончи, музлик ё тундра этакларида эканликларида уларга қандайдир ёвуз кучлар кишилар ёки йиртқичлар беҳосдан хужум қилган, деб ўйлаш мумкин эди. Итлар эса эгаларидан ажраб, очликдан ҳалок бўлган ё ҳар тарафга қочиб кетган. Лекин гала бўлиб хужум қилинган бўлса, нега ўтов таланмаган?

Яхшилаб текшириш натижасида чойнак, милтик ва барча нарсалар устида бир оз чанг борлиги аниқланди.

Макшеев чойнак қопкоғини кўтарди, ундаги шама моғор босиб кетганди. Дўстлар ўтовни анча кун бурун ташлаб кетишгани маълум бўлди.

— Ия, бу нимаси,— деди Қаштанов, ғалати бир ёғоч буюмни кўрсатиб. Буюм, яшиклардан бирининг устида, кўздан нари турарди.

Ҳамма яшикка яқинлашди. Буюм ёғочдан қўпол қилиб ўйиб ишланган мамонт ҳайкали эди. Ҳайкалнинг устига қорамтир мой ва ёғ суртилганидан, одам кўл тегизишга ирганарди.

— Иголкин зерикиб ҳайкалтарошлик билан шуғулланмаганмикин? — деди Папочкин.

— Йўқ! — эътироз билдирди Макшеев.— Бу, турган гапки, санам. Унга қурбон қилинган жониворнинг қон ва ёғи суртилган. Ўтоқларимиз буни бирор ердан топиб олишган.

— Ҳа, бу топилма қумдаги излар билан солиштирилса, шу атрофда аллақандай ибтидий одамлар яшаётганига шубҳа қолмайди,— хулосалади Қаштанов.

— Улар дўстларимизни ё ўлдиришган, ё ўзлари билан бирга олиб кетишган! — деди баланд овоз билан Громеко.

— Нега бўлмаса нарсаларни талаб кетишмаган?

Макшеев ҳалиги ҳайкални тузукрок кўриш учун кўлига олди. Ҳайкал тагига яхшилаб буклаб тиқиб кўйилган иккита қогоз ҳаммани яна ҳам ҳайратга солди. Қаштанов уларни шошиб очди-да, овоз чиқариб ўқиди.

25 сентябрда ёзилган биринчи қогозда шу гаплар бор эди:

«Маълум бўлсинки, биз тундрада қўққисдан пайдо бўлган ёввойи одамлар қўлида тутқунмиз. Улар бундан икки ҳафта бурун қуролсиз ҳолда оғборни текшираётганимизда музликка босиб келиб, бизни ўзлари билан ўрмонга олиб кетишди. Ўтов ва оғборга тегмадилар, аммо бизнинг ҳам ҳеч нарса олишимизга йўл қўймадилар; итлар кетимиздан югуриб эргаштишди. Бизни хафа қилишмаяпти, боқшияпти ва ҳатто сеҳрғар ёки худолар деб ўйлашса керак, иззат қилиб атрофимизда парвона бўлишяпти, бироқ ҳеч қаёққа қимир этдиришмай, олдимизда қоровуллик қилишади; этикларимиз ва даярлик бор кийимларимизни олиб қўйишди. Ўзлари эса яланғоч, поя ва терилардан қилинган капаларда яшашади, оловни билишмайди, хом гўшт ейишади. Уларнинг қуроллари фақат суякдан, ёғочдан ясалган найза, камон ўқи ва пичоқ. Тўдада юздан ортиқ киши бор,

кўпчилиги аёл, эркак ва хотинлари барабар ов қилишади. Эркаклар заиф; аёллар норғул ва бақувват. Баданлари анча сертук; улар умуман катта маймунларни эслатади (думлари йўқ), лекин ўзаро гаплашишади, биз улар тилини сал тушуниб қолдик. Шунинг учун ўтовимизни қандайдир худолар маскани ҳисоблаб, бу ерга сиғинишга келаётганларини билиб олдик. Биз бу ҳолдан худога хайр сифатида ушбу хатни жўнатмоқ учун фойдаланишга ҳаракат қилдик. Улар буни ўтовга олиб бориб қўйишга ваъда бердилар. Бизни Жануби-шарқ томон, биз сизлар билан бирга ўлган мамонтни олиб келиш учун ўтилган дарёча бўйлаб 50-60 километр настликка олиб кетишди. Сизлар худолар сифатида бу ерга келиб, бизни қон тўймаёқ озод қилишингиз мумкин, деб ўйлаймиз. Бизга иссиқ кийим, гугурт ва тамаки олиб келинглар. Ёзни яхши ўтказдик, омборда озиқ-овқат, асбоб-анжомлар кўп.

Боровой, Иголкин».

Иккинчи хат 2 ноябрда ёзилганди:

«Совуқ бошланди ва тез-тез қор ёғяпти. Ёввойилар иссиқроқ жануб сари кўчишмоқчи. Биз ўт ёқиб, унда гўшт пиширамиз ва иссиғида жон сақлаймиз. Аммо ёввойилар оловдан қўрқишаркан, бизга янада қаттиқроқ сиғинаётирлар. Асосан бизни аёллар банди қилиб тутиб турибди, чунки биз уларнинг қабиласидаги эркаклардан кўҳлироқ ва дуркумроқ бўлиб, уларга ёқсак керак. Эркаклари эса озод бўлишимизга жон-жон деб ёрдам беришади. Охирги хатимизга бошқа бормаиди. Бироқ, жануб ёққа юрганимизда сиз билиб боринг деб, ўша дарёча бўйида ҳар бир туналган жойда ёки йўл устидаги буталарга хат қистириб борамиз. Агар эркакларнинг ёрдами билан ҳийла ишлатиб, ўзимизни халос этолмасак, у вақтда сизлар бизга яқинлашиб қолганинглари, ўқ узиб бўйсунушига мажбур этиш учун барабарига ҳавога ўқ отиб, дангал босиб келинглар... Жуда бўлмаса, бир неча хотиннигина отинг. Биз аҳволимиздан нолимаймиз ва қўрқмаймиз, фақат совуқ ва бир хилдаги гўшт овқатдан қийналяпмиз. Сизлардан ташвиш тортяпмиз, нега ҳалигача қайтмаётирсизлар, сафарларингиз бехатарми?

Боровой, Иголкин».

— Улар, барҳаёт экан! — кичкирди Громеко.

— Биз уларни кутқаришга шошилишимиз зарур, ахир улар асир тушганига қарийб уч ой бўлаяпти: бугун 5 декабрь,— деди Громеко, кундалик дафтарини очиб кўриб.

— Улар, ёввойи одамлар. бу ердаги нарсаларга ҳеч тегмадилар, деб ёзишибди,— деди Макшеев.— Шундай экан, чана ва чанғилар озиқ-овқат запаслари билан бирга музликда тургандир; ҳозир омборга олиб борадиган йўлни кавлаб очиб, уларни излашга киришишимиз лозим.

— Рост, ўтовда ҳамма нарса ўз жойида турганга ўхшайди, мабодо эшиги очик қолиб, озиқ-овқатни итлар тортиб кетмаган бўлса, омбор ҳам омон турган бўлади,— деди Папочкин.

Қор устидан машаққатли юришлар, юпка чодир ичида ётишлардан, гўшт билан котган нон ейишдан қутулган саёхатчилар иссиқ ўтовда ҳар хил консерва запаслари билан овқатланганлари учун кўнгиллари шод эди. Улар отланишга ҳозирлик кўришса ҳам, бу ерда бир неча кун дам олмоқчи бўлдилар, чунки ибтидоий одамлар қанчалик жанубга узоқ кўчганига қараб, саёхат ҳам бир неча ҳафтага чўзилиши мумкин эди.

Ўтов атрофидаги тепалик қалин қор кўрпаси тагида эди. Омборлардаги ҳамма нарса ўз ўрнида бўлиб, чана билан чанғиларни кўздан кечириш ва тузатиш учун тезда кавлаб чиқарилди. Катта омборга эшик ўрнатилган экан: шу туфайли йиртқичлар одам ва итлар йўқлигига қарамай, ҳеч нарсани олиб кетолмадилар. Ғамхўр дарвишлар қишга қуритиб тайёрлаган гўштлар буларни ов қилиб юришдан халос этди.

Бир оз нарироқда, тепаликда Боровой ўрнатган кичик метеорологик будка турарди. Унинг асбоблари бекам-қўст эди. Ўтовдан метеорологияга оид журнал топилди. Бу журналга қараб, тундра ёзининг иккинчи ярми ва кузининг бошларидаги иқлимни билиб олиш қийин эмасди.

Ўтовни ўзлари билан бирга олиб кетишмоқчи, қолган барча ортиқча нарсаларни омборга жойлаб, устидан кулфлаб, чақирилмаган меҳмонлар қиролмайдиган қилиб, олдига қор уйиб ташлашни маъқул топдилар.

Шунга мувофиқ сафар учун икки чана, олти

жуфт чанғи, бир ойга етадиган озик-овқат, исик кийим-бош ва коп-кўрпалар тайёрлашди. Бундан ташқари, бирмунча микдорда канд, конфет, пичок, нина, ип, шунингдек ёввойилар тутқунларни ўз хошишларича берадиган бўлса, уларга совға учун мунчок ва узуклар олдилар. Ҳар эҳтимолга қарши, қоровулни маст қилиш учун спирт ва коньяк ҳам олишни унутмадилар.

ДЎСТЛАР ИЗИДАН

Тепаликда уч кун дам олишгач, йўлга тушишди; жануби-шарққа, Қаштанов билан Папочкинлар дастлаб мамонтларни отиб, ов қилишган дарё томонга юришди, кейин дарё оқими бўйлаб сузиб кетишди.

Эртаси куни дарёнинг чап соҳилидан ибтидоий одамларнинг тураржойи бўлган сайхонликка дуч келишди, чайлалардан Осиёнинг ханти ва эвенк қабилалари тери чайлаларига ўхшаш конуссимон йигирматача тиргович топишди.

Тирговичлардан бирига куйидаги сўзлар ёзилган қоғоз суқиб кўйилганди:

«Бу ерда биз жанубга кўчиб кетгунимизча тутқунликда яшадик. Бугун тўда жўнайди. Йўлда балки қочишга муваффақ бўла...»

Хатнинг Давоми йиртилган эди.

Саёҳатчилар бутун кўчларини кўтариб олган ёввойилар тўдаси кундуз кунлари ўтиши мумкин ўн беш-йигирма километр оралиқдаги сайхонларни кузатиб, дарёда сузишни давом эттиришга қарор қилдилар. Мана шу сайхонликларнинг чеккаларида асир ўртоқлари хат қолдириб кетган бўлиши мумкин эди.

Шу куни кечқурун ҳақиқатан ҳам катта сайхонликни ва ундаги бир бутанинг шохига ипга боғлаб осиб қўйилган хатни кўришди. Унда шулар ёзилган эди:

«Гоҳ дарё яқинидаги ўрмон сўқмоқларидан, гоҳ чуқурлиги тиззадан келадиган жуда совуқ сув ичидан юриб, кунига йигирма километрдан йўл босаяпмиз. Бироқ, бу ёввойиларга ҳеч гап эмас. Бизларга баъзи бир кийимларимизни бердилар, лекин ётаётганларида уларни яна олиб қўйиб, совуқотмаслик учун ҳайвон териларини берадилар. Бир кунлик йўлга кўчадиган бўлсалар капаларни ўрнатмай-

дилар, буталар остида ухлайдилар. Биз тўхталганда галма-галдан ўт ёқиб, гулхан атрофида жон сақлаямиз.

Боровой».

Эртасига қирқ километрга яқин йўл босишди, аммо биронта ҳам хат топилмади; эҳтимол, уни шамол учириб кетган ёки биронта ҳайвон сидириб ташлагандир.

Яна бир кун юришди ва тушлик овқат учун тўхташдан кейин юкоридагига ўхшаш мазмундаги хат топишди:

«Кишилар қоғозларимизни кўриб қолгудек бўлсалар, буталардан олиб, бир тумордай асраб қўймоқдалар. Улар, қоғозларни қишки совуқ ва қор келтирувчи ёвуз руҳлар учун қолдиришяпти, деб ўйласалар керак. Шу сабабли хат қолдириш қийинлашяпти, бироқ шундай бўлса-да, дарё ёқасидаги йўлларга ҳеч нарса ёзилмаган қуруқ қоғозларни ташлаб кетаверамиз, шулар орқали бизлар қаёққа юрганимизни билиб борасизлар. Қорсиз ва дарё музламаган жойга етиб келганингизда, жуда ҳам сергак бўлингиз. Бизнингча, тўда бу ерда узоқ вақт туриб қолади».

Улар яна олти кун йўл босишди. Бир неча сўз ёзилган хатлар камрок, дарё ёқасидаги буталарга тикиб кетилган қуруқ қоғозлар кўп учради, ўнинчи кун йўлдаги қор қатлами ғоят юқалашди, дарёдаги муз эса оёқ тагида чирсиллаб дарз кетарди. Ҳарорат нолдан бир-икки градус паст эди. Эртаси кун дарёдаги муз устидан юриб бўлмади, чунки муз жуда юқалашиб, баъзи жойда сув сатҳи муздан ҳоли эди. Саёҳатчилар дам ўрмон ичидан, дам дарё соҳили ёкалаб кетган сўкмокни топиб, ўша сўкмок орқали юра бошладилар. Йўл охирида қор қатлами тўрт сантиметрдан ошиқроқ бўлиб, дарёнинг музи фақат икки четидагина кўзга ташланарди.

Ниҳоят, ўн иккинчи кун буталар тагида кичик-кичик қор уюмларигина қолиб, чаналарни ўрмон ичидан ўтган сўкмокқа тўкилган калин япроқлар устидан судраб юришга тўғри келди. Тушлик овқат олдидан яна хат топишди; унда кўчиб бориладиган жой билан бу жой ўртасида катта сайхонлик бўлиши керак, тўда мабодо қор ёғиб кўчишга мажбур қилмаса, шу ерда қишлаб қолмокчи, дейилган эди.

Энди ўз турар-жойларни атрофида тентиб юрган номаъ-

лум кишиларга ногаҳон дуч келиб қолмаслик учун ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак эди. Саёҳатчилардан бири Генерал билан бирга разведкачи сифатида чананинг олдида борарди.

Дарё яқинидаги унча катта бўлмаган сайҳонликда тунаш учун тўхташди. Қечки овқатдан сўнг Макшеев ва Каштанов олдинроқ разведкага жўнашди. Улар уч километрча юриб, олд томондан қандайдир шовқин-сурон ва бақириқларни эшитиб, эҳтиётлик билан каттакон бир сайҳонлик этагига беркинишди. Саёҳатчилар ўзларига қарши томонда ибтидоий одамлар манзилини кўриб қолишди.

Манзил поялардан ясалган конуссимон ўн иккита капачадан иборат бўлиб, усти ҳайвон терилари билан ёпилган эди. Улар бир-биридан сал олисроққа айлана шаклида ўрнатилган, ҳар қайсисининг эшиги айлананинг ички томонида эди, айлананинг ўртасига эса ўн учинчи қапа ўрнатилиб, унинг олдида гулхан ёниб турарди. Саёҳатчилар ана шу қапа ичида тутқун ўртоқлари яшашларига шубҳа қилмасдилар. Макшеев қолган капаларнинг катта-кичиклигига қараб, тўдада тахминан юзта катта ёшдагилар борлигини аниқлади.

Капалар ўртасида болалар худди думсиз қора маймунларга ўхшаб, тўрт оёқлаб қувалашишарди. Улар ўйнашар, сакрашар, уришишар, қаттиқ чийиллашишар эди. Капалардан бирининг эшиги олдида бир эркак киши чордана қуриб ўтирар, у ҳам маймунга ўхшарди. Дурбиндан унинг баданлари қоп-қора мўй билан қопланганини аниқ кўриш мумкин эди. Юзи австралияликларникидака, лекин ҳар икки жағи туртиб чиққан, пешонаси ичига анча ботиб кирганди. Юзининг ранги бўз-кўнғир, ияги тагида эркак киши эканини билдирувчи бир тутамгина қора соқолчаси бор эди.

Кўп ўтмай, ўша қападан иккинчи кишининг боши кўринди. У, ташқарига чиқиш учун ҳалиги ўтирганни тиззаси билан туртиб юборди. Ўтирган киши олдинга бир силкиниб, оёқка турди. Энди ҳар иккаласи ёнма-ён туриб қолди. Ичкаридан чиққан киши биринчисига нисбатан баланд бўйли, елкаси кенг, сонлари йўғон эди, шунинг учун аввалгиси бунинг олдида нимжон ўсмир боладек бўлиб туюларди. Қападан чиққанининг юзи унча бадбашара эмас, бошидаги сочлари узунроқ ва сўкаларига толлим-толим бўлиб тушиб турарди. Баданларидаги, айниқса кўкрагидаги жун кўп эмасди. Кўкрагидаги жунсиз жойга қараб туриб, унинг аёл киши эканини билиш қийин эмасди.

Аёл айлана ичидан марказий қапага қараб юрди. У бир оз олдинга энгашиб, лапанглаб борарди. Икки ёнига осиблиб тушган қўллари тиззасига сал етмас; қўл ва оёқларининг мушаклари бақувват эди. У, тутқунлар қапасига яқин келиб, гулхан олдида тиз чўкди, ўтга илтижо билан қўл чўзди, кейин эмаклаб қапа ичига кириб кетди.

— Дўстларимизнинг олдига меҳмонга келди! — деди Қаштанов.

— Манзилда одам камлигидан фойдаланиб, дўстларга шу ердалигимизни маълум этмаймизми? — деди Макшеев.

— Қандай килиб? Билдирмасдан бориб бўлмайти-ку.

— Ўрмон ичидан туриб, бир-иккита ўк узамиз, улар тушунишади; чунки, дўстларимизнинг ўзлари шу тадбирни таклиф этишган.

— Бу ишимиз ёввойи одамларни ғалаёнга келтирмасмикин?

— Улар ўт сочар қуролларни билишмайди ва қандай ходиса содир бўлганини англамай қолишади.

— Овоз чиққан томонни кидириб қолишса-чи?

— Менимча, йўқ. Улар кўрқиб кетиб, кидиргани журъат этолмайдилар.

— Нима ҳам қилардик, синаб кўрайлик!

Саёхатчилар орқага, ўрмон ичкарасига кириб, ўк узишди, сўнг бир неча минутдан кейин, иккинчи марта ўк узишди ва ўрмон чеккасидаги бояги кузатув жойларига қайтишди.

Манзилдагилар хаяжонга тушганди. Энди ҳар бир қапанинг олдида катта ёшдаги аёллар ва турли ёшдаги болалар турарди. Уларнинг ҳаммалари ғалати товуш келган томонга қарашар ва нималарнидир гаплашишарди. Марказий қапа ёнида, гулхан олдида асирлар туришарди. Улар белгача яланғоч, белидан пастига эса йиртилиб, дабдаласи чиқиб кетган шим кийиб олишганди; терилари қўнғир рангда, соч ва соқоллари ўсиб кетганди.

Улар ҳам ўрмоннинг ўк товуши чиққан томонига қарашар, юзларидан севинч аломатлари сезиларди.

Улар ўзаро сўзлашди шекилли, бирдан ўрмонга ўгирилиб, қўлларини кўтаришди. Ёввойи одамлар эса шошилич равишда чўкка тушишиб, юзларини ерга энгаштиришди. Жимлик ҳукм сурди. Бу пайт Иголкин қўлларини оғзига қарнай килиб ўрмон тарафга:

— Эрталаб деярли ҳамма эркаклар узок жойга овга кетишган. Ўлжаларни нимталаб, кўтариб келишда кўмаклашиш учун эртага аёллар ҳам ўша ёққа жўнашади,— дея қичқирди.— Бу ерда фақат қари кишилар ва болалар

колади. Ана ўшанда бизни қутқаргани келинлар. Ички кийим билан уст-бош олиб келинлар. Ишларингиз жойидами? Ҳаммаларингиз соғ-саломатмисизлар? Менинг гапимни аниқ эшитган бўлсангиз, битта ўк, ёмон эшитган бўлсангиз, иккита ўк узиб маълум қилинлар.

Макшеев тезда ортга эмаклаб бориб, ўк узди. Милтик отилаётганда Иголкин қўлини яна баландга кўтарди, ўрнидан турган одамлар эса кичкираётган Иголкинга хайрон бўлиб, тикилиб, яна ерга мукка тушишди.

Иголкин уларни бир оз шундай ётқизиб қўйиб, ўзи қўзғолиб оловга ўгирилди-да, шўх бир матрос қўшиғини баланд овоз билан айта бошлади. Ибтидоий одамлар эмаклаб келиб, хайрон қолганликларини билдирувчи овоз чиқариб, гулхан теварагига катта доира ясаб ўтиришди. Афтидан, уларнинг, асирлари илгари бундай иш қилишмаган экан.

Макшеев кўпчилиги аёллардан иборат элликка яқин катта ёшдаги кишиларни санаб чиқди. Турли ёшдаги ўсмир ва болалар кўп эди. Уларнинг баъзилари катталар доирасининг атрофида тик турар, баъзилари ўтирарди, Иголкиннинг қўшиғи уларга завқ бағишлаётганини башараларидан пайқаса бўларди. Катта ёшдаги кишилар эса бу кўшиқдан каттик таъсирланган ва кўрққан кўринарди.

Иголкин ўн минутча кўшиқ айтиб, яна қўлини кўтарди; кейин гулхан олдида қимир этмай ўтирган Боровой билан иккиси ўз капаларига қараб юришди. Тингловичлар ҳам қапа-капаларига тарқала бошлашди. Аммо иккита хотин тутқунлар капасига келиб, унинг эшиги олдида ўтиришди, чамаси улар уйқуда ётган Иголкин билан Боровойни кўрикламоқчи эдилар.

Манзил тезда жимиб қолди ва ёниб тугаётган гулхан ўтинларининг қарсиллаши-чирсиллашигина эшитилиб турарди.

Қаштанов билан Макшеев ўз ҳамроҳлари ёнига қайтиб, уларга кўрган-эшитганларининг барини айтиб беришди ва дўстларини озод этиш планини биргалашиб муҳокама қила бошлашди.

АСИРЛАРНИНГ ҚУТҚАРИЛИШИ

Мириқиб ухлаб олишгач, саёхатчилар бутун нарсаларини чаналарга юклашиб, тезда жўнаб кетишга ҳозирлик кўришди. Кейин асирлар учун энгил-бош, оёқ кийими ва милтик, ёввойи одамлар учун эса совға-инъомлар.

солиғлик пакет кўтариб, капалар турган жойга қараб юришди. Сайхонликка яқинлашгач, улар ёввойиларнинг кийкириклари ва итларнинг акиллашини эшитишди. Афтидан, одамлар ҳали жўнашмаган эди. Шунинг учун саёхатчилар секин писиб, ўрмон чеккасига келишди ва буталар орасидан манзилни кузата бошлашди.

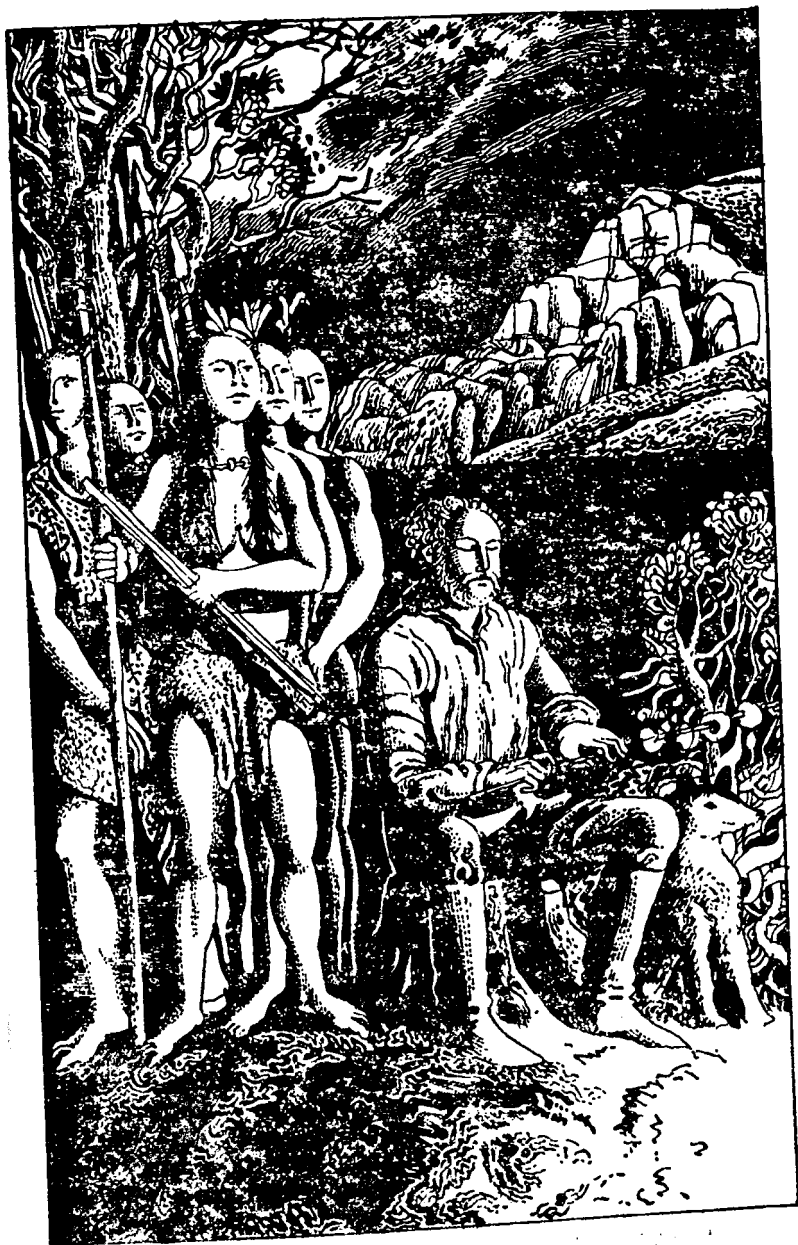
Улар бутун қапа аҳли ҳаракатдалигини кўришди. Капалар ўртаси овга кетаётганлар билан лик тўлганди. Эркак ва аёллар ўз бошпаналаридан ҳар хил найза, белча, тасма боғичларини олиб чикардилар. Болалар улар орасида, ҳаммаерда танда кўйиб югуришар, қуролларга тегиб кўришар ва тепки еб, чинқиришар, додлаб йиглашарди. Ўсмирлар найзаларни кўздан кечиришар ва уларни бир-бирларининг қорнига ниқтаб синаб кўришарди. Ярим ёввойилашиб кетган ўн бештача ит айланадан ташқарида, капалардан бир четда тўпланиб турншарди; улар экспедиция итлари эканлигини билиш қийин эмасди. Итлар, чамаси, овчиларни кутишар ва зерикиб уришишар, бир-бирини тишлашарди.

Ниҳоят, ҳамма қуроллар олиб чиқиб бўлинди ва найзалар билан қуролланган катта ёшдаги кишилар тўда бўлиб шарққа силжишди. Уларнинг кетидан найза, пичоқ ва тасма кўтарганча ўсмирлар юришди; улар, афтидан, қурол ташувчи ва ўлжаларни кўтариб келувчи вазифасини ўташарди. Болаларнинг баъзилари эмаклаб, баъзиларни икки оёклаб оркадан, ёндан таркоқ чопишар, кийқиришарди. Итлар уларнинг ортидан сал берирокда югургилаб борарди. Сайхонликнинг охирига бориб, болалар айрилиб, капаларга қайтишди; эликтадан кўпроқ овчилар тўдаси сўқмоқдан ғуж бўлган ҳолда аста-секин ўрмон ичига кириб кўздан гойиб бўлди.

Манзилда энди фақат кексалар қолганди. Улар капаларни йиғиштириш, тўшак ва кўрпа вазифасини ўтовчи пўстакларни қокниш билан машғул эдилар. Капалар ичидан букчайиб қолган кампирлар чиқишиб, эшик олдига ўтиришарди, ёш-ёшлари тўрт оёклаб, эмаклаб юришарди, эмизикли гўдакларни эса қўлда кўтариб чиқиб, йиғиштириш вақтида пўстаклар устига ўтказиб қўйишарди.

Бироқ, тутқунлар капаси олдида учта хотин кўринар, улар, чоғи, қоровуллик қилишарди. Улардан бири пўстакни суяк пичоқ билан қирқиб, қайиш қилишга тушди: бошқа бирови шундай пичоқ билан ёғоч йўниб, камонга ўқ тайёрлай бошлади; учинчиси бўлса, йўғон-йўғон суякларни синдириб, найза ва камон учлари тайёрларди.

Тез орада Иголкин қапа ичидан яна ярим яланғоч ҳолда

чикиб, гулханга ўтин калади ва ўзи хотинлар ёнига ўтирди; улар билан ниманидир гаплашиб, каттакон матрос пичоғини чиқарганча, пўстаклардан қайиш қирқа бошлади; унинг ёрдами билан иш анча тезлашди. Кейинроқ Боровой ҳам ташқарига чиқди, лекин у, аёлларга боқишмади, балки дўстлар кечагина ўқ узишган томонга тикила бошлади.

XX асрнинг матроси ва тош асрининг одамлари орасидаги ана шу тинч-тотув ишлаш манзарасини кўриб, буталар ичидаги кузатувчилар ўзларини кулгидан тиёлмадилар. Қолган кишиларнинг озлиги ва курулларининг жуда оддийлиги буларда ўз дўстларини хоҳ куч билан, хоҳ яхшилик билан озод қилиб кетишга ишонч туғдирарди. Шундай бўлса ҳам, бир ярим ё икки соатча кутиб туриш зарур эди; чунки шундай қилинса, овчилар анча узокка кетиб, на ўқ овозини, на кишилар товушини эшитмас ва на қоровул хотинлар уларни қувиб етиб, киска вақт ичида қайтариб келолмасди.

Овчиларни кузатишга чиққан болалар секин-аста қайтиб, капалар ўрнатилган жой ўртаси ва ташқарисида турли-туман ўйинлар ўйнай бошлашди. Улар курашишар, думбалок ошишар, уришишарди, баъзи каттароклари найзаларни осмон ёки капалар томига отиб ўйнарди.

Иголкин терини қирқиб бўлиб, ўз капасига кирди; у ердан бир парча гўшт олиб чикиб, бўлак-бўлак қилиб тўғради ва камон учун тайёрланган ёғочларга тизиб жойладида, каبوب қилиш учун гулхан четига олиб чикиб кўйди. Афтидан, асирлар ҳанузгача нонушта қилишмаган, кочиш олдидан қоринларини яхшилаб тўйғазиб олишмоқчи эди. Каبوب тайёр бўлгач, иккалалари гулхан яқинига чўнкайиб ўтириб, ея бошлашди. Иголкин гоҳо хотинларнинг дам униси, дам бунисига каبوب берарди, улар эса кулар ва юзларини тесқари ўгирардилар. Сўнгра хотинлардан бири ўз капасидан катта хом гўшт олиб келди, уни суяк пичоқ билан нимталади ва югургилаб келган болалари билан бирга хомлигича ея бошлади.

Нонушта тамом бўлгач, беркиниб ўтирувчилар соатларига қараб, анча вақт ўтиб кетганига қаноат ҳосил қилишди.

Улар ўрмон ичидан чикиб, қатор бўлиб тизилишди ва милтиқларидаги ҳавога кетма-кет ўқ, узганларича, капалар томонга илдам юра бошлашди.

Дастлабки ўқлар отилгандаёқ манзил жимиб қолди. Ўтирган одамлар сакраб туришди, турганлар эса ўз жойларида қотиб қолишди; ахир уларга томон худди момақалдирокка ўхшаб даҳшатли овоз чиқариб одамлар келишар-

ди-да. Саёхатчилар капалар ўрнатилган жой ичкарасига киришганда ёввойилар улар олдида ерга чурқ этмай ётиб олишди ва ёш болаларигина кўркқанидан дағ-дағ титриб, йиғлашди.

Саёхатчилар асирлар капасига яқин бориб, уларга кийим-бош, милтиқлар беришди ва ўзлари Иголкин билан Боровойлар кийиниб бўлгунча, навбатма-навбат отишда давом қилишди. Макшеев матросга:

— Сизлар булар қўлида анча вақт меҳмон бўлиб турганингизни ва энди сизларнинг ортингиздан яна ҳам кучлироқ сеҳргарлар келишганини уларга айтинг. Сизларга кўрсатилган меҳмондўстликлари эвазига мангу музликлар мамлакатидан ғаройиб келгиндиларни эслаб юришсин учун ёввойиларга совға-инъомлар олиб келдик. Айтинг, улар бизни таъқиб қилмасинлар, акс ҳолда муз худолари фақат момақалдироқнигина эмас, балки бўйсунмайдиганларни хароб қилувчи яшинлар ҳам юборганлар,— деди.

Иголкин билан Боровой капаларидан кийиниб чиққанларида дўстлар отишни бир дам тўхтатишди, ўзининг дилкашлиги туфайли ёввойилар тилини яхши билиб олган матрос ерда ётганларга Макшеев айтганларини оқизмай-томизмай қайтарди. Яна у охирида уч қоровул хотинга шундай деди:

— Бу совғаларни овдан қайтишганда бошликларга беринглар, уларнинг ўзлари таксимласин. Шунингдек, биз сизларга олов ҳам қолдирыпмиз, ундан фойдаланишингиз мумкин. Аммо ҳеч қачон уни ўчириб қўйманглар. Унга бизга ўхшаб ўтин қалаб туринглар. Яна буюраманки, бизнинг орқамиздан қувманглар. Биз мангу музликлар мамлакатига жўнаймиз, яна иссиқ бошланганда сизларнинг олдингизга меҳмон бўлиб келамиз.

У сўзини тугатгач, совға солинган пакетларни капаси эшиги ёнида қолдирди, олтита сайёҳ яна галма-гал кўкка ўк узганча, ерда қимир этмай чўзилиб ётганларни айланиб ўтиб, ўрмон сари кетишди.

Ўрмон этагида бир зум тўхтаб, қападагилар нима қилишаётганини кузатишди. Ёввойилар ўк овози тинганда ўринларидан турдилар, ва бўлиб ўтган ҳодисани бўлса керак, секин овоз билан сўзлаша бошладилар. Уларнинг бир қисми ўзларига берилган гулхан теварагида уймаланишар, гўё эгасиз қолган олов уларга бир нима англатмоқчидай, унга тикилишарди. Кўп ўтмай, қоровул хотинлардан иккитаси найза кўтариб олиб, оломон кетган томонга қараб югурди. Афтидан, улар бу воқеани ўз овчиларига ҳам маълум қилмоқчи эдилар. Учинчи аёл эса тутқунлар

турган қапа олдида қолди. У, совғани болалар ташиб кетмасин деб, уни саклаб туриш учун қолган бўлса керак. Бирок пакетларга қўл текизишдан чўчир эди.

Сайёҳлар ўрмон ичида қолдирилган чаналарга етиб бориб, шимолга, орқага қайтишга тушишди. Чаналарни барглар тўкилган торгина сўкмоқдан тортишга тўғри келди.

Манзилдан олислашиларкан, Иголкин итлари кўникма ҳосил қилган хуштакни аҳён-аҳёнда қаттиқ чалиб кўярди. У итларни ёввойилар атрофида хуштак билан ушлаб турар, уларни ҳар хил чиқинди гўштлар ташлаб боқарди, чунки ибтидоий одамлар итлардан кўрқижар ва капаларга ҳеч йўлатмасди. Итларнинг бир қисми турли йирткичлар билан олишиб, ҳалок бўлган, бир қисми ҳам тўда билан овга кетганди, матроснинг хуштагига атиги бештасигина келди. Улар чаналар орқасидан юришди ва олдиларида югуриб борган Генералга қараб йирткичларча ириллашди. Биргина чанага қўшиш учун уларни бир неча кун давомида овқат бериб, қўлга ўргатиш зарур эди.

Ун икки соат ичида эллик километрча йўл юришиб, ахири ёввойилар қувиб етиб келмаслигига ишонч ҳосил қилишгач, тунаш учун тўхташди.

ИБТИДОИЙ ОДАМЛАР ХУЖУМИ

Бу бир катта сайёҳонлик эди. Ўтовни эса, тагин буталар ичидан битта-яримта ваҳший чиқиб ташланмасин деб, сайёҳонлик ўртасига ўрнатилди. Галма-галдан пойлоқчилик қилишди. Бундан ташқари, итлар чамаси, ўтовни таниб, саёҳатчиларга яқинроқ келиб ётишди, Генерал уларни ҳали ўтовга йўлатмасди.

Қаштанов навбатчилик қилаётганда Генерал безовталаниб ҳуриди, кейин узлуксиз вовуллай бошлади. Геолог бутун сайёҳонлик атрофидаги буталар секин-аста силкинаётгани, қисир-қисир қилаётганини сезиб қолди. У дарҳол ўртоқларини уйғотди: уйқудагилар ҳам милтиқларига ёпишганларича, сакраб ўринларидан турдилар.

Кўкқисдан қилинган хужум муваффақиятли чиқмаганига қаноат ҳосил қилгач, ўрмон ичидагилар жойларидан чиқиб, бутун сайёҳонликни қуршаб олишди ва энди кўрка-писа, секин-секин ўтовга қараб силжий бошлашди. Булар қўлларида найза, тишларида пичоқ тишлаб олган хотинлар эди. Уларнинг орқасидан найзачалар тутган қизлар ҳам кўринарди. Бирок, улар қуролларини ишга солишга журъат этишмасди, афтидан, олдинги сафаргидек,

сеҳргарларни қурол ишлатмай тутишга, капаларга қайтиш учун мажбур қилишга ишонишарди. Шунинг учун Иголкин дўстларини дарҳол ўқ узишдан тўхтатиб, ёввойилар тўдаси билан гаплашмоқчи бўлди, лекин шундай бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, милтиқларнинг битта стволидаги ўқни майда питра патрони билан алмаштиришга буюрди.

— Оёқларига отилса кифоя,— деди у.— Борди-ю, бу иш фойда бермаса, у вақтда росмана ўқлар билан сийлаймиз.

Аёллар билан оралик ўттиз кадамча қолганда, Иголкин қўл силкитиб кичкирди:

— Тўхтанглар, эшитинглар! Мен оркамиздан кувишни ман этгандим. Буни кулоққа олмапсизлар. Оловли камонларимиз шай, агар кимда-ким бизга яқинлашадиган бўлса, унга шу қурол билан шикаст берамиз! Оркага қайти-нглар!

Тўхтаб турган ёввойилар матроснинг сўзини тинглаб, ўзаро пичирлашга тушишди. Сўнг хотинлардан бири бир нима деб кичкирди, бошқалари қўлларини кимирлатиб розилик билдиришди.

— Улар иккимизни қайтиб боришимизни, тўда бизсиз яшолмаслигини айтишяпти: бошқаларимиз кетишимиз мумкин эмиш,— дея таржима қилди Иголкин ва кейин:

— Сеҳргарлар одамлар билан узок бирга яшай олмайдилар,— дея кичкирди.— Биз кишлаш учун катта музликлардаги ўз чайлаларимизга кетяпмиз. Тезроқ жўнаб қолнинглар!

Аммо аёлларнинг бир қисми бир неча кадам олдинга силжиди, ҳатто биттаси ёшлик қизикқонлиги биланми қўлидаги найзасини улоқтириб юборган эди, у Каштановнинг ўнг қулоғи ёнидан ўтиб, ўтовга қадалди.

— Ҳа, энди ортиқча кутни ярамайди, улар хужум қилмасдан бурун отиш зарур,— бақирди Боровой.— Айниқса тўда бўлиб туришган жойга, оёқларига отишимиз керак! Бир, икки, уч!

Олти ўқ бараварига узилди ва бунга жавобан ёввойилар тўдасининг турли жойларидан яраланганларнинг бўкириш ва фарёдлари эшитилди. Улар ортга қайрилиб, ўрмон ичига қочишга тушишди; кўпчилиги қор юзида қон изи қолдирганча оксокланиб чопди. Каштановга камон отган киз эса, бир неча кадам юргандан кейин йиқилди ва кимир этмай ётиб қолди.

— Хўш, буёғига нима қиламиз? — деди Громеко, энг

охирги қочоқ ҳам буталар орасига кириб йўқолгач.— Яна хужум қилишларини кутамизми ёки улар шу билан даф бўлишармикин?

— Менимча, шунинг ўзи кифоя,— деди Иголкин.— Бирок ҳар қалай, яна бирорта бебош қизнинг найзаси юракни яраламаслиги учун ўтовга кирайлик.

Бунчалик ҳадиксираш ортиқча бўлиб чикди. Хотинлар додлаганча тобора йироқлашиб бориб, атроф тезда жимжит бўлиб қолди. Итлар акиллашдан тўхтаб, ерда ётган қизга ташланди ва ярасидан оқаётган иссиқ қонни ялай бошлади. Иголкин ва унинг кетидан бошқалар ёввойилашиб кетган итларни ҳайдаш учун ярадор олдига югуришди.

Саёҳатчилар етиб бориб, қизнинг ўнг сонидан ўқ еганини, қон шариллаб оқаётганини кўришди.

— Тавба, майда питра бунчалик катта яра ҳосил қилмасди,— деди Папочкин.

— Ичимиздан биронтамиз ростакам ўқ солиғлиқ милтиқ отворганга ўхшаймиз.

— Мен отган эдим! — жавоб қилди Қаштанов.

— Бояқиш тирик экан,— деди Громеко, ётганни кўздан кечириб,— у қўрқиш ва огрикнинг зўридан ҳозиргина хушдан кетибди. Ўқ сонидан суягига тегмасдан ўтибди, лекин мускулларига қаттиқ зарар етибди.

— Энди буни нима қиламиз? Бошқалари қочиб кетибди-ю.

— Буни асира сифатида ўзимиз билан олиб кетамиз. Яраси тузалса, қўйиб юборамиз.

— Қўйиб юборамиз! — аччиғланди Папочкин.— Ҳеч қанақа қўйиб юбориш йўқ! Маймунга яқин бу қизни ибтидоий одамнинг ажойиб нусхаси тарзида «Қутб Юлдузи»га олиб борамиз. Эҳ, антропологларга қандай катта хазина-я.

Громеко ўтовдан яра боғлайдиган материаллар олиб чикди, қонни тўхтатди, ўқ теккан ерни бинт билан боғлади. Мазкур операция вақтида қиз кўзини очиб, тепасида давра қуриб турган сеҳргарларни кўриб, қўрқувдан сесканиб тушди.

У паст бўйли, аммо қадди-қомати келишгангина эди. Мускуллари катта ёшдаги аёлларникидаки бақувват эмасди. Гавдасининг орқа қисми майда-майда қуюқ жун билан қопланган, юзи, кафти ва товонлари туксиз. Бошида қалта ва сал жингалакроқ соч ўсганди. Товонининг кўриниши одамники билан маймунникига ўхшаб кетар, оёқ панжалари ғоят тараққий этган бўлиб, бошмалдо-

ғи бошқаларига қараганда ғоят калта эди.

Боровой қизнинг юзини кўриши билайок:

— Э, бу менинг таниш қизим Кату-ку! — деб юборди.

— Сиз уларни юзидан танирмидингиз? — сўради Қаштанов.— Улар менга бир-бирига ўхшашдай кўри-нади.

— Дастлаб қарашдагина шундай, агар яхшироқ қарасангиз, фарқ борлигини пайқайсиз, биз ҳатто кўпчилик ўсмир ва болаларнинг исмигача билиб олганмиз, Кату менга кўпинча гўшт ва умуман ўзи лаззатли ҳисоблаган лўқмаларини олиб келар, бу билан менга илтифотини изҳор этарди.

— Шунинг учун ҳам ёрини ўғирлаган кишиларга найза отишга журъат қилган экан-да! — кулди Макшеев.

— Ҳа, тўрт сантиметр колди, бўлмаса кўзсиз қолардим,— деди Қаштанов.

Ярасини боғлаб бўлишгач, Катунини ўтовга олиб киришмоқчи бўлишди, бироқ у типирчилиб, кўлдан чиқиб кетишга уринди ва нималардир деб қичқирди. Иголкин унинг шу жойда ўлмоқчи эканини, қапада емоқ учун олиб кетилмаслигини сўраётганини таржима қилиб берди.

— Нега емоқ учун? — хайрон бўлди Громеко.— Улар одамхўрми?

— Ҳа, улар ов ё муштлашишда ўлган ёки оғир ярадор бўлганларни бемалол ейишади.

— Э, ундай бўлса, уни овутинг, емаслигимизни, балки қапада ухлашга ётказишимизни айтинг. Тузалганида эса ўз тўдаси олдига юборамиз.

Матрос уни зўрға кўндириб, Боровой бир кўлидан ушлаб олганидан кейингина қиз тинчланди ва саёхатчилар ичкарига олиб киришларига розилик берди. Ўтовда уни ўринга ётқизишди, у кўп ўтмай, Боровойнинг кўлини кўйиб юбормасдан, уйкуга кетди.

Тунашга ажратилган вақт тугагани учун жўнаб кетишга ҳозирлик кўра бошлашди, олов ёқишди ва чой қўйиб, нонушта қилишга ўтиришди. Чойнақларни қор билан тўлдириш учун ўтовдан чиққан Иголкин ўрмон чеккароғида итлар дайдиб юрганини кўриб колди, улар, афтидан, одамлар билан чопиб келганлару эндиликда орқада қолиб кетишган эди. Эҳтимол, ўтовнинг кўриниши қачонлардир тўйгунча берилган мазали юколани эслатган ва улар аввалги эгаларини соғина бошлашган. Матроснинг хуштагига яна ўн иккита ит тўпланди. Олдинги келиб кўшилган бештаси ва Генерални бир амаллаб учта чанага кўшиш мумкин эди.

— Шунча итни нима билан боқамиз? — сўради Иголкин. — Уларни ўтовда тутиб туриш ва ўргатиб олиш учун овқат керак.

— Кўркманг, бир ойга етарли озиқ-овқат олганмиз, — деди Громеко. — Етти-саккиз кундан кейин тепаликка етиб оламиз. Демак, итларга ажратса бўладиган запас гўшти-миз бор.

— Уларга кўп овқат бериш ҳам керак эмас! — кўшиб кўйди Боровой. — Чунки тушлик ва кечки овқат ейиш мақсадида кетимиздан югуришаверади.

Итларга нонуштадан кейин гўшт парчалари, суяк ва лаҳм гўшт беришди, сўнгра тайёргарлик кўра бошлашди. Битта чанага ўтовнинг кигиз, ходалари ва Катунни, иккинчисига қолган нарсаларни юклашди. Қор чанғиларда юришга имкон бергани учун, юклар гоёти оғир бўлишига қарамай, кечагига нисбатан тезроқ олға силжиш мумкин эди. Карвон кўзғалиб, йўлга тушгач, Катунини ўз манзили томонига эмас, карама-қарши томонга олиб кетилаётганини пайкагач, бирдан чинкириб юборди ва ерга сакраб тушиб, қочишга уринди. Лекин бир неча кадам ташлаб, йиқилди; унинг атрофини куршаб, чанага чиқармоқчи бўлганларида, қиз муштарин билан уриб, тишлаб, қаршилиқ кўрсата бошлади.

Иголкиннинг унга тушунтиришидан сўнг, қиз ўзини дўстлари турган капаларга олиб боришади, музликларга ўғирлаб кетишмайди, деб ўйлаган экан. Яна қочишга уринмасин учун Катунинг қўлларини боғлашга, ўзини эса чанага чандиб кўйишдан бошқа илож қолмади. Бечора қиз дағ-дағ титрар ва емиш бўлиши муқаррарлигига ишонарди.

Шу кунни тушликдан кейин дарёнинг ўзанига ўтиб олишди; бу ерда қор қатлами юпқа ва шамол кучлироқ эди, шу тўғайли чанғи ва чаналар ўрмондаги сўкмоқлардагидан кўра қорга камроқ ботиб, юриш тезлашди ва кун бўйи яна эллик километр йўл босишди.

Тунаш вақтида галма-галдан навбатчилик қилишди, кеча тинч ўгди. Катун эртаси кун овқат емади, уни ухлаш пайтида оёқ-қўли боғлиқ ҳолда қоровул назорати остида қолдиришга мажбур бўлишди. Оқ танли сеҳргарлар тушлик ва кечки овқатланиш вақтида ветчина кесиш учун ишлатувчи яркироқ пичоқлари билан кўринганда қиз дағ-дағ титраб, олазарак кузатиб турарди; чамаси, ҳозир мени ҳам гўшт қатори тўғраб ейишади, деб ўйларди.

Шимолга томон сафар шу хилда давом этди: саккизинчи кунигина тундрага чиқишиб, шу кунни тушга бориб тепа-

ликка етишди. Катун аста-секин тақдирига тан бера бошлади, саёхатчиларга ўрганиб, улар қўлидан гўшт олиб ейишга одатланди. Бирок, пиширилган ё қовурилган нарсани берганларида, у жирканиб рад этарди. Учтинчи кун кизнинг қўллари, бешинчи кун эса қочмасликка ваъда бергани учун оёқларини ҳам ечиб юборишди.

АСИРЛИҚДА КЕЧИРИЛГАН ҲАЁТ

Мана шундай сафар чоғларида Иголкин билан Боровой ўз ҳамроҳларига ибтидий одамлар билан кечирган ҳаётлари ҳақида аста-секин сўзлаб бера бошладилар, Каштанов эса, уларнинг бу ҳикояларини бирма-бир ёзиб борди.

Экспедиция жанубга кетган кундан бошлаб, ўтовда қолган Иголкин билан Боровой асбобларни ўрнатиш учун метеорологик будка қуриш ҳамда омборни итлар ва шу ердаги йирткичлардан асраш учун мустаҳкам эшик қуриш билан шуғулланибдилар. Бу ишни бўлишгач, улар итлар иссиқдан жон сақласин учун нишабликнинг сал пастроғидан музни ўйиб, янги зовурча қазинишга киришибдилар. Чунки жазирама иссиқ тобора кучая бориб, итларни музликнинг чекка-чеккаларига, шимол тарафга қочиб кетишга ундаётган экан. Мазкур ишлар тамом бўлмагунча, улар овга камдан-кам, гўшт запас қилиш учунгина боришибди, кейинчалик ит ва одамлар кишда ейиладиган гўшт запаси тўплаш ниятида кун ора борадиган бўлишипти. Ҳар сафар ўрмондан чаналарда қайтаётиб, ўтин-чўп ола келар эканлар, шундай қилиб, совуқ ойлар учун зарур бўладиган ёқилғи ҳам секин-аста йиғила боришти.

Ов вақтларида мамонтлар, каркидонлар, қадимги ва мускус буқалар, баҳайбат шимол буғуларни учрапти. Тундра ва дарёларда ғоз, ўрдак ва бошқа паррандаларни отиб, асосан ана шуларнинг гўшти билан кун ўтказишипти. Йирикрок ҳайвонларнинг гўштарини қуриштиб, дудлаб олаверишипти. Иш қайнагани учун, гоҳида қониб ухлай олишмас, ов чоғлари турли воқеаларни бошдан кечирар эканлар.

Ўртоқлари жанубга жўнашгандан кейинги дастлабки вақтларда ҳаво борган сари яхшилана борибди; булут пардаси тез-тез йиртилиб, Плутон бир неча соатлаб киздирар ва ҳарорат сояда 20°гача бориб етаркан; тундрада эса ростмана ёз экан. Аммо августнинг ярмидан бошлаб куз сезила бошлаб, Плутон тез-тез булут орқасига яшири-

нипти; гоҳ-гоҳ ёмғир ёғиб, кетидан тундрада туман қуюқлашадиган бўлипти.

Ҳарорат аста-секин пасайипти; у сентябрнинг бошларида, қаттиқ шимол шамоли турган пайтда нолгача ҳам тушиб кетипти. Барглар сарғая бошлаб, сентябрнинг ярмиларида, бутун тундра ўзининг ёзги яшил кийимини ташлаб, яланғочланиб, қорамтир тусга кирипти. Аҳён-аҳёнда қор ҳам ёғиб ўтипти.

Иголкин ва Боровойлар қишга тайёргарлик кўраётиб, бисотларидаги бор озиқ-овқат, консерваларни, омбордаги буюмларни кўздан кечириб чиқишипти, уларнинг бир қисмини ўтовга олиб ўтишипти. Улар бу ишлар билан иккинчи куни шуғулланишиб, омборни кулфлаб, энди тушки овқатланишга ўтиришмоқчи бўлганларида ёввойи одамлар тўсатдан ҳужум қилишипти; улар тепаликнинг бериги томонидан беркиниб келишипти. Плутонияда одам яшашини сира хаёлларига келтирмаган Боровой ва Иголкиннинг ёнида пичокдан бўлак қурол йўқ экан. Босқинчилар найза, пичок, ёйлар билан қуролланган бўлиб, уларга қаршилиқ кўрсатиш мумкин бўлмапти. Ёввойилар бу икки оқ танлини, ўтов ва метеорологик будкани кўриб, антика келгиндиларни ҳурмат ила ўз манзилларига олиб кетишипти.

Манзил узоқ эмас — ўтовдан ўн километрча нарида, сийрак ўрмон ўртасида экан (кейинчалик асирлар тўданинг кечагина шарқдан кўчиб келганини билиб олиптилар). Асирларни олиб келишганда, ибтидоий одамлар буларни нима қилиш тўғрисида анча вақтгача кенгашиптилар; эркаклар уларни худолар йўлига қурбон қилишни таклиф қилишипти, бироқ аёлларнинг кўпчилиги бошқача фикрга келипти. Улар тўдада ғайритабиий келгиндиларнинг бўлиши уларга куч бағишлайди, овда омад, бошқа тўдалар билан тўкнашишда зафар келтиради, деб ўйлашипти шекилли, асирларни қўйиб юбормай, ўлдиришмай, манзилнинг қоқ ўртасига алоҳида қапа қуриб, унга жойлаштиришипти.

Ёввойилар бу вақтда тундрадан ҳар хил мевалар ва ейиладиган илдизчалар тўплар экан, тўда шу жойда бир неча кун турипти. Лекин, кейин қаттиқ қор ёққач, совуқ шамоллардан асровчи баланд-баланд ўрмонлар тарафига, қирқ километрча нари кўчиб кетипти.

Асирлар дастлабки пайтларда ўзларини ёмон ҳис этиптилар. Уларга овқат учун хом гўшт, мева ва илдизчалар берилипти. Тағларига ошланган ғадир-будир ҳайвон териларини солиб ётишиб, устларига ҳам ёпиб, совуқдан

сакланишга тўғри келипти. Ёввойилар билан фақат имошора қилиб гаплашиптилар ва тақдирлари нима бўлишини билолмаптилар. Қочишга имкон бўлмапти, чунки уларни сергаклик билан қўриклаптилар.

Янги жойга — куюқ ўрмон ўртасидаги каттакон сайхонликка кўчиб келингандан сўнг, ибтидоий одамлар қуриган дарахтлардан қапа учун хода, поялар кеса бошлашти. Қуриган шох-навда, пўстлок, хода пайрахалари ҳаммаёқда тўзғиб ётганида, Йголкин омборда фонарь ёқишда ишлатган бир қутича гугурт киссасида сакланиб қолганини эслапти. У қуруқ ўтин-чўпни йиғиб, ўзига гулхан ёқиб олипти. Оловни кўриб, ҳамма ҳам ишини қўйиб, гулханга қараб чопипти. Улар бундай мислсиз ҳодисадак ҳайратга тушиптилар; аланга қўлларини куйдиргандан кейин, гулхан уларнинг таъзим қиладиган нарсасига айланипти ва ўт ёқувчи келгиндиларга нисбатан бошқачароқ ҳурмат-эҳтиром билан қарай бошлаптилар. Ўшандан бери асирларнинг қапаси олдида гулхан узлуксиз ёниб, ёввойилар ҳам сихларда гўшт пиширадиган бўлиптилар.

Кўп ўтмай, асирлар мазкур одамларнинг тилларини ўрганиб олиптилар. Уни ўрганиш жуда осон бўпти. Тушунча доиралари ов қилиш, овқатланиш ва содда ҳаёт шароити билан чекланиб, тиллари ҳам турланишсиз, феълсиз, равишсиз, олд қўшимчасиз, бир бўғинли, икки бўғинли сўзлардан ташкил топган экан; нутқ жараёнида фикр имошора ва бадан аъзолари ҳаракати билан қўшимча баён этиларкан. Қўл ва оёқларининг бармоқларига қараб туриб, 20 гача санай оларканлар.

Ҳар бир қапада бир канча хотин ва эркаклар яшашаркан; улар бир-бирлари билан группа никоҳида туришаркан, бундай группа оилалари болаларининг бир она ва бир неча отаси бўларкан. Эркаклар овга чиқишаркан, найза, пичок, белча учун чакмоқтош йўнишаркан. Аёллар эса мева ва илдизлар тўплашар, терилардан пўстак тайёрлашар ва бутун тўданинг ёрдами талаб қилинганда йирикрок ҳайвонни овлашда иштирок этишаркан.

Улар дуч келган ҳар қандай жониворни ов қилаверишаркан; гўштини ҳам ичак-чавоғи билан ёйишаркан, шунингдек чувалчанг, шилликқурт, қапалак қурти ва қўнғизларни ҳам ёйишаркан. Овчилари янги ўлдиришган жониворларнинг илиқ гўштини еб тўйиб, иссиқ қонини ичарканлар-да, қолганини тери-периси билан уйлари-манзилларига олиб қайтарканлар. Мамонт, каркидонга ўхшаган йирикрок ҳайвонларни эса ўраб олиб, ўрмон ичидаги сўқмоқларда қазиб қўйилган қудуқларга ҳайдаб-тушириб,

ўша ерларда тошлар, найзалар билан уриб ўлдирарқанлар.

Овга ўз оилалари билан ёки иккита-учта оила бирга қўшилиб, гурух-гурух ҳолда боришаркан, ўраб олиб тутиш лозим бўлиб қолса, асирлар олдида қоровуллик қилиб қолувчи икки-уч аёлдан бошқа, тўданинг ҳаммаси қатнашаркан. Қапада қолувчи қоровул аёллар оналари овдан узоқ қайтмай қолган барча гўдакларни эмизаркан.

Ов чоғларида бахтсиз ҳодисалар ҳам содир бўларкан. Йирткичлар, шунингдек, мамонт ва каркидонлар баъзан уларни ярадор қилар, шикастларкан. Овчилар ўлган ёки оғир ярадор бўлган сафдошларини ейишаркан.

Боровойнинг сўзига қараганда, ибтидоий одамларнинг умумий кўринишини шундай тасвирлаш мумкин: уларнинг бошлари катта, гавдалари қисқа, жуда семиз, оёқлари калта, кинғир-ғийшиқ ва бақувват. Яғринлари кенг, бир оз букир, бош ва бўйинлари олдинга энгашганрок. Даҳанлари кичик, қошлари остида қовоқ суяклари ёй шаклида туртиб чиққан, пешаналари ясси — буларнинг бари одамсимон маймунларникига ўхшарди. Оёқлари тиззада сал букирок. Олдинга энгашиб юришади, овқат ейиш ва ишлаш вақтида чордана қуришади.

Боровой билан Иголкинларнинг бу одамлар тўғрисидаги ҳикоялари асосида, Қаштанов мазкур қабила Европада муз даврининг мамонтлари, узун жунли каркидонлари, қадимий кўтос ва бошқа хил жониворлари мавжуд қадим тош асрида, ўрта палеолитада яшаган неандерталлар билан кўп жиҳатдан ўхшашлиги бор, деган хулосага келди.

Бу ибтидоий одамлар ғоятда қўпол тош қуролларга эга бўлиб, улар чакмоқтошдан ясалган. Бу қуроллар белча (хайвоп териларини ишлаш учун), болта, овда ишлатиладиган найзалар учун учлик кабилардан иборат эди. Қиррали тош парчаларининг учидан тешик сумба очиб, беўхшов яроғ ясаганлар.

Улар асирлар ёққан оловни кичкина қуёш деб атаб, унга сиғинганлар. Оловнинг роҳатбахш таъсирини улар шимолий ўрмон минтақасида қиш бошланиб қолиб, жанубга, олисга кўчишга мажбур бўлишганда яхши ҳис этганлар. Қапаларнинг ҳодаларини ташиб олиб юриш оғир бўлган, ҳар бир туналадиган жойда эса янги ҳодалар келиб келишга кўп вақт кетган, шунинг учун жойдан-жойга кўчилаётган вақтда қаттиқ совуқ шамол эсганда шундоқ дарахтлар тагида ётиб қолаверганлар. Улар асирларнинг гулханига яқинлашиб, тезда унинг иситувчан таъсирига ишонч ҳосил қилганлар ва кўп ўтмай олов теварагида

тунайдиган, гулхан учун атрофдан ўтин-чўпни кўплаб йиғадиган бўлиб қолганлар. Аммо улардан биронтаси ҳам ўзининг капаси олдига ўт ёкишга ботинолмаган, асирлар ҳам оловнинг ягона хўжайинлари бўлиб туриш ва табар-рукликларини кўлдан бермаслик ниятида уларга бунинг сирини ўргатишмаган. Улар мабодо бу ердан озод бўлиш узокка чўзилса, вақт ўтиши билан аҳволнинг чатоқлашишини олдида билар эканлар. Асирлар ўтаётган куз кунларини тобора ташвишланиб санаб, дўстлари жанубдан тез келишармикин, халос этишармикин, деб ўйлашаркан.

Қиш шимолдан аста-секин босиб келар ва яқин кунларда ушбу тепаликдан музликлар четига яна кўчиш керак эди. Ана шунинг учун ҳам икки ўртоқ озодликдан дарак берувчи ўқ овозлари эшитилганда нечоғлик қувонганларини тасаввур қилиш қийин эди.

ЯНА ЎТОВДА

Саёхатчилар музликлар четигаги ўз тепаликларига декабрнинг сўнги ҳафтасида етиб келишди. Улар янги йилни жанубга қилинган экспедиция ва асирларни қутқаришнинг муваффақиятли тугаганини нишонлаш билан кутишга қарор қилишди. Озиқ-овқат ва ўтин етарлича ҳамлаб олинганди; ўрмон ёки тундрага боришга ҳозирча зарурат йўқ эди.

Майдончани тозалашди, ўтовни ўрнатишди ва қалинлиги бир метрдан кўпроқ қордан омборга, итлар турадиган йўлак ва метеорологик будкага хандиқ очишди. Шундан сўнг дам олиш мумкин бўлди. Ўтовда кичикроқ гулхан ёнар, хона иссиқ ва шинамгина эди. Олти дўст овқатланиш, сайр қилиш ва ётиш олдида ўзаро суҳбатлашишар, ўз саргузаштларидан сўзлар ва жануб сари экспедиция ёки капалардаги асирлик ҳаётидан ҳикоя қилишарди.

Қату ана шу суҳбатларни индамай эшитиб ўтирар ва шунча қизиқ-қизиқ нарсалари кўп бўлган беозор оқ сеҳр-гарларга тобора меҳр билан қарарди. Қизнинг оёғи тузала бошлаб, аста-секин юрадиган бўлиб қолди. Кўпинча уни ўтов олдида узокдан қорайиб кўринган ўрмонли жануб томонга термилганича чордана қуриб ўтирган ҳолда кўриб қолишарди. Қиз, чамаси, ўз қабиласини соғинарди.

Иголкин Қатунини ўзлари билан бирга қолишга, сўнгра музлар оша иссиқ мамлакатга кетишга унатмоқчи, иссиқ мамлакатда оқ танли кишилар яратган барча ажойиботларни кўрсатмоқни ваъда қилди. Бирок Қату қайсарлик билан бош чайқаб:

— Ман ўрмон, онам капаси, гўшт, қонли гўшт, ов ва

хурсандчилик! — дея такрорлайверди.

Саёхатчилар уни бора-бора кўникиб кетар ва охири, бирга жўнашга рози бўлар, деб ишонардилар. Агар у бирга борса, ибтидоий одамнинг жонли намунаси сифатида экспедиция учун қанчалик зўр ютук бўлар эди!

Совук кучайганда киз совук кота бошлади, лекин узатилган кийимларни иткитиб ташлайверди. Иссиқ ўтовдан очик ҳавога чиқаркан, у фақат ўзининг ёпинғичига ўралиб оларди. Ўтовни йиғиштириш, идиш-товоқларни ювиш, қор босиб қолган ҳандакни очиш, ўтин ташиб келтириш каби ишларда у сира иштирок этмасди. Қату Иголкиндан нечта хотини борлигини, улар овга бориш-бормаслигини, оқ танлиларнинг қабиласи кўп-озлигини сўрар ва унга европаликларнинг ҳаёти ҳақида, шаҳарлар, денгизлар, кемаларга ўхшашлар тўғрисида сўзлашганда ишонқирамай бош силкарди. Овқат ейиш билан ухлаш орасида унинг қиладиган бирдан-бир иши найзачалар учун таёкчалар йўниш ва юмшоқ тол ёғочидан мамонт, каркидон, айиқ ва йўлбарс шаклларини бесўнакай қилиб ясаш эди. У ана шу бут-санамлардан анча коллекция тўплади ва уларга топинди; бут-санамларга суртиш учун Иголкиндан қон сўради. Аммо саёхатчилар овга боришмас, тундрада бўлса на ҳайвон ва на парранда кўринмасди, шунинг учун қизнинг истагини бажара олишмасди.

Январда чаналар билан яқин атрофда экспедициялар ўтказа бошладилар, чунки итлар яхшилаб боқилган, ўз эгаларига кўниккан бўлиб, уларни чаналарга яна кўшишга ўргатиш керак эди. Ўтовда қоровул ўрнида қолдирилган Генералдан бўлак, ҳамма итлар тепалик остидаги муз йўлакда яшар эди. Улар кўшишга ўргатилгандан кейин тугалланиб қолаётган ўтин-чўп учун ўрмон этаги томонга, тундра бўйлаб олис экспедицияларга чиқа бошладилар. Бу экскурсияларга бештадан бўлиб галма-гал уч чана билан боришар ва ўтовда Катунни пойлаб туриш учун бирор кишини қолдиришар эди.

Январнинг охирлари эди. Бир қуни қоровуллик қилиш гали Папочкинга тўғри келиб қолди. Қату ҳар қачон ҳам ўрмон томонга кетувчиларни диққат билан кузатиб қолар ва уларнинг қайтиб келишларини сабрсизлик билан кутарди. У, булар қандай бўлмасин бирор ўлжани учратишар ва менга қонли янги гўшт олиб келишар, деб умид қиларди. Бирок ҳар сафар ҳам ҳеч қандай ўлжа кўрмай, қизнинг умидлари пучга чиқарди.

Папочкин ҳамроҳларини жўнатиб бўлгач, ўтовда олов олдида икки соатча ўтириб зерикканидан, кўзи уйқуга ке-

тиб, анча вақтгача ухлаб қолди. У кўзини очганда Қату ўтовда йўк эди. Зоолог жонҳолатда ташқарига югуриб чикди ва узокда, жануб томонда, корли текисликлар ўртасида борган сайин йироқлашаётган кора нуктани кўрди. Асира унинг чанғисини олиб кетипти (у чанғида юришни ўрганган эди), шунинг учун калин корда чанғисиз қизни куволмади. Қиз, шунингдек, ўз ёпинғичини, ўтов деворидаги осифлиқ ёғлиқ чўчка гўштини, катта пичок ва бир қутича гугуртни ҳам (ёқишга ўрганган) олиб кетибди.

Кечга яқин қайтиб келган саёхатчилар Катунинг қочиб кетганини эшитиб, таъблари хира бўлди. Папочкин ўзининг анқовлиги учун талай таъна-дашномларни эшитди. Лекин қизнинг орқасидан қувиш бефойда эди: у жуда олислаб кетган, унга етиб бўлмаса-да, бутун экспедицияни ишга тушириш лозим бўларди. Қату юксиз чопарди; у ов вақтларида кунига юз километрча югуришга одатланиб қолган; экспедиция эса чаналар билан бундай масофанинг ярминигина босиши мумкин эди. Қизнинг ўзини бўлса, хохишига қарама-қарши ўларок, ота-онаси бағридан зўрлаб олиб кетиш ҳам инсофдан эмасди.

Яхшиямки, қочиб кетадиган кунидан бир кун аввал Катун олди томонидан, ёнидан, орқасидан бир неча бор суратга олишга, антропология қонун-қоидаларига биноан ўлчашга, юз шаклини гипсга туширишга, қўл-оёқлари изини олиб қолишга муваффақ бўлинганди.

Музликлар устида орқага қайтилаётганда юкорига кўтарила бошлаб, то Нансен Ерининг жанубий қирғокларига мартнинг охирлари, апрелнинг бошларидагина етиш мумкин бўларди. Жўнаб кетишга атиги икки ойча вақт қолганди. Бу муддат одам ва итларни чаналарда олисларга экскурсияларга юбориш билан машққа ажратилганди. Сўнги вақтларда ўрмон чеккаларида, шимол буғусининг бўлса керак, янги изларини, шунингдек муқкус букаси ва бўриларнинг изларини учратадиган бўлиб қолишди. Шу сабабли ўтовдан бир-икки кунлик йўлга чиқилсагина, ов қилиш мумкин, деган фикрга келинди. Янги гўшт одамларга ҳам, итларга ҳам ғоят зарур эди: дудлангани жуда меъдага теккан, аммо унинг ҳам микдори Катунинг баднафслиги орқасида камайиб қолганди. Қолган гўштни йўлга авайлаб қўйишга мажбур бўлинди, жўнагунча эса шу ерда яшайдиган ёввойи паррандаларни отиб ғамлаш керак эди. Бундай ов экскурсияларига навбатманавбат уч кишидан бўлиб чиқишар ва иккита чана билан битта чодир олиб кетишарди; ўтовда бўлса, уч киши ва беш-олти ит қоларди, холос.

МУЗЛАР ОРАСИДА

Саёхатчилар март ойининг охирида музлик оша қайтиш учун жўнашга жазм этишди. Метеорологик будка ўрнатилган жойида қолдирилди; унинг ичида ва тепалик остидаги омборда Плутонияни кашф этган экспедициянинг состави ҳамда жанубга қилинган асосий сафарлар натижаларининг қисқача маълумоти солиқли кавшарланган яшиқлар бор эди. Ёз бошланганда, тепаликка ибтидоий одамлар келиши мумкин бўлганидан, улар яшиқларни олиб кетиб, будкани вайрон қилиб ташламасинлар, деб будка жавонига Катү ясаган ёғоч бутлардан бир қисмини териб қўйишди, ерга эса қурбонлик сифатида барча тўпланган суяк, бўшаган консерва банкалари ва шунга ўхшашларни уюб ташлашди. Буларнинг барини олим Боровойга нисбатан ёввойилар билан тил топа билган Йголкин ўйлаб чиқарди.

Талайгина коллекция, озик-овқат ва экспедиция юклари ортилган чаналар оппоқ қорли тундрадан ўтиб, музликлар чеккасига қараб юрди.

Нансен Ери орқали орқага қайтиш бир ойга чўзилди; боши-кети йўқ музликни босиб ўтиш, Рус тизмаларига узок кўтариллиш ва ундан кўчма музлик бўйлаб пастга тушиш, рўпарадан эсувчи кучли шамоллар, чаналарнинг оғир юки, итларнинг камлиги юришни хийла секинлаштирар ва бутун куч-қувватни ишга солишни талаб қиларди. Дам-бадам бўладиган қор бўронлари ҳам юришга халақит берар, бироқ улар одам ва итларга қўшимча ҳордик бахш этарди. Чексиз музликдан сўнг, саёхатчилар анчадан бери кузатмаган кундуз билан кеча алмашилиши бошланди. Йўлда қолдирилган озик-овқат омборларидан баъзиларини топиб бўлмади; лекин Труханов бурунида «Қутб юлдузи»да қолдириб кетилган (бир йилга етарли озик-овқат запаси бор) янги бир омборни учратишди, унинг ичидан мактуб чиқиб, мактубда кема бурундан ўн километрча нарироқда кишлаётгани маълум қилинганди. Буруннинг тепасидан олинсадаги кема кўриниб, унга олиб борадиган йўл ярмида эса шодон учрашув юз берди. Ҳатто Трухановнинг ўзи чанада кутиб олгани чиққанди, уни сузиш вақтида «Қутб Юлдузи» да туғилган кучук болаларни тортиб келар, табриклаш ва суриштиришларнинг чеки йўқ эди.

Труханов ўзининг Ер ички дунёси тўғрисидаги тахминининг исботланганини эшитиб, қувончидан ўта мамнун, гул-гул очилиб турарди.

ИЛМИЙ СУХБАТ

Экспедиция «Кутб Юлдузи»га кайтиб келганидан бир неча кун кейин мазкур кенгликлар учун одат бўлган кучли қор бўрони бошланиб, у тоза ҳавода қилиниши мумкин бўлган ҳар қанақанги сайр ва ишларни тўхтатиб қўйди. Одамлар музлар ўртасида қишлаб, Плутонияга саёҳат таассуротларини сўзлашганча, кают-компанияда вақтни ўтказавердилар. Труханов экспедиция учун тушуниб бўлмас ҳар хил ходисалар содир бўлувчи ер ости оламига тушиш тафсилоти билан ҳаммадан кўпроқ қизиксинарди.

— Биласизми, Николай Иннокентьевич,— дерди Каштанов,— музлик ўрнини олган тундрада биз мамонтни кўриб қолган кунимизда очилган хатингиз бизнинг қаерга келиб қолганимизни ойдинлаштириб берди, аммо очиги қаноатлантормади. Биз сизнинг ер шари ичи қавак деган ва ажойиб равишда қурилган тахминингиз нимага асосланганини билишни истардик.

— Модомики, билишни истаркансиз,— жавоб қилди Труханов,— бу ғоя аслида меники ҳам эмас ва янги ҳам эмас. Уни бундан юз йилларча бурун Фарбий Европанинг айрим олимлари майдонга ташлашган ва мен тасодифан эски журналларни кўздан кечириётим унга қизикиб қолдим ва текшириб кўриш билан шуғулландим. Текшириш бу ғоянинг ҳақиқатга ўхшаганлигига мени тобора ишонтирди.

— Далил ва исботларингизни икки оғиз айтиб бермайсизми?

— Жоним билан. Башарти хоҳласангизлар, шу бугун кечкурунок батафсил доклад қилиб бераман.

Кечкурун кают-компанияда қизиқарли илмий суҳбат бўлди.

Труханов қадимги халқларнинг дастлабки океан оралиғида мавжуд текис Ер ҳақидаги маслақлари ва Аристотелнинг Ернинг шарсимон шакли тўғрисидаги таълимотини қисқача таҳлил этиб бўлгач, янги замон дунёқарашлари устида муфассалроқ тўхталди.

— XVIII аср охирида Лесли деган олим Ернинг ички қатлами босим орқасида ўзидан ёруғлик тарқатадиган ҳаво билан тўла, деб чиққан эди. Бу ҳавода иккита сайёра — Прозерпина ва Плутон ҳаракат этади...

— Плутон? — ўзини тутолмади Боровой.— Биз, бундан чиқди, ички ёриткич учун ҳеч қанақанги янгилик яратмабмиз-да!

— Ҳа бу номни сизлардан олдин пайқашган экан,—

давом килди Труханов.— Баъзи бир олимлар хатто ер кобингига яқинлашиб, магнит бўронлари ва зилзилалар хосил қиладиган бу сайёраларнинг юриш йўлларигача хисоблаб кўрганлар, Леслининг фикрича, хира электрик ёруғлик билан ёритилиб туриладиган ер ички томонида абадий баҳор ҳуки суриб, у ерда ажойиб ўсимликлар ва ўзига хос олам бор...

— У мутлако ҳақли ҳам! — деб юборди, койил қолиб Папочкин.

— Лесли таълимотига кўра, Ер ички томонига кириш ўрни шимолӣ кенгликнинг 82°ига яқинроқда бўлиши керак...

— Ия, бу жуда хайрон коларлик-ку! — кўлларини бир-бирига енгил уриб кўйди Макшеев.— Қанақа қилиб у бунчалик аниқ кўрсатганикин? Биз ана шу кириш ўрнининг жанубӣ чеккасини 81°-у, яна қанчадир кенгликда топдик.

— Лесли уни шимол ёғдулари сероброк жойга қараб аниқлаган, чунки ер ости дунёсини ёритувчи электрик нурга эга мазкур ёғдулар шу ер ичкарасидан чиқиб келади, деб тахмин қилинган. Леслининг таълимотини кўплар ёқлади ва хатто баъзилар ер ичкарасига экспедиция юбориш масаласини беҳазил ишонч билан муҳокама этдилар.

— Буни қаранг-а,— жилмайди Громеко,— бу соҳадаям сал бўлмаса салафларимиз бўлай деган экан!

— Бирок, экспедиция ўтказилмай қолинган, негаким ўша даврнинг Бюффон, лейбниц, Кирхер деган баобрў олимлари Леслининг гипотезаси устидан кулишган, уни хомхаёл деб аташган. Улар ернинг пирофилиация деб аталувчи умумӣ ёки иккинчи даражали жуда кўп ўчоқлари бўлган оловли суюқ ўзаги борлиги тарафдори эдилар. XVIII аср охирларига келиб Кант-Лапласнинг, бутун сайёра системамиз газсимон қизиган туманликдан пайдо бўлган, деган изчил гипотезаси деярлик барча ақл эгаларини ўзига оғдириб, бошқа ҳамма қарашларни чиппакака чиқарди.

Лекин Кормульс 1816 йилда ернинг ичи бўм-бўш ва ер кобингининг қалинлиги уч юз инглиз милича келишини исбот этди.

Галлей, Франклин, Лихтенберг, Кормульслар ер магнетизми ва унинг доим ўзгариб туриш ҳодисаларини фараз қилинган ер ости оламининг нуқтан назаридан туриб тушунтиришга уринган эдилар. 1817 йилда эса немис профессори Штейнгаузер ўзи Минерва деб ном қўйган бу сай-

ёранинг борлигига деярлик шубха йўқ эди, деб даъво қилиб чиқди.

Ер ичига экспедиция қилиш проектлари кейинчалик ҳам пайдо бўлди. Миссури штатидаги Сен-Луида яшовчи истеъфодаги капитан Симмес 1818 йилнинг апрелида газеталарда «Бутун жаҳонга» деб сарлавҳа қўйилган хатида «дунёни кашф этмоқ учун илм жаҳонни беради»,— деган шнор ташлади ва у хатни Америка билан Европанинг кўпгина муассасаларига юборди.

У мана шуларни ёзган эди:

«Ернинг ичи кавак бўлиб, унда аҳоли яшайди. У қатор умумий марказга эга сатҳлардан иборат, қутбида кенглиги 12°дан 16°-гача бўлган тешиги бор. Бунинг ҳақиқатлиги учун ҳаётимни гаровга қўйиш-гача тайёрман ва агар дунё бу йўлда менга ёрдам қилса, ана шу горни текширишни таклиф қиламан. Мен бу масала юзасидан матбуот учун назарий асар ёздим, бунда юқорида кўрсатилган аҳвол далиллари-ни келтираман, ҳар хил ҳодисаларга тушунтириш бераман ва доктор Дарвиннинг «олтин сир»ини очаман. Менинг шартим — янги дунёнинг хўжайини бўлиш. Уни ўз рафиқам ва ўн боламга тортиқ (васият) этиб қолдираман. Мен доктор Митчель, жаноб Дэв ва барон Александр фон Гумбольдтларни ҳомийларим қилиб сайлайман. Менга юзта мард ҳамроҳ керак, булар билан ёзнинг охирларида Сибирдан шимол бугуларига қўшилган чаналарда жўнаб, Шимолий денгиз музлари устидан кетамиз.

Биз Шимолий кенгликнинг 82°идан ўтишимиз биланоқ фойдали ўсимликлар, ҳайвонлар, балки одамлар яшайдиган иссиқ ҳосилдор ерни топамиз, деб ваъда бераман. Келгуси баҳорга қайтиб келамиз».

— Хўш, нима бўлди, экспедиция уюштирилдими? — сўради Каштанов.

— Бахтга қарши, ёки жуда истасангиз, бизнинг толен-мизга экспедиция ўтказилмади. Симмеснинг хати эътиборни тортиб, газета ва журнал редакцияларига, шунингдек олимларга китобхонлардан саволлар ёғила бошлади. Ўзидан кейин хотинининг тул, ўн боласини етим қолдиришдан қўрқмаган жасур капитаннинг таклифи матбуотда муҳокама этилди, ammo экспедиция учун на юзта ҳамроҳ ва на маблағ тўпланди. Ҳомий қилиб сайланган олимлар, эҳтимол, боёқиш Симмесга анчайин хаёлпараст ёки ақлдан

озган деб карашди. Гап шундаки, кўплар Ернинг ичи бўшлиқ эканига ва у ерда қандайдир сайёра мавжудлигига ишонар, бироқ одам ичкарасига туша олиши мумкин тешиқ борлигига ақл бовар қилмасди.

Масалан, физик Хладни Симмес хати муносабати билан ёзиб, илмий журналда бостирган мақолада Ернинг ичига олиб тушувчи тешиқ бўлиши мумкин эмас, деб кўрсатди; борди-ю, бундай тешиқ қачонлардир мавжуд бўлганида ҳам, у хозир сув билан тўлиб кетган, дейди. Штейнгаузер томонидан топилган планетанинг ғоят секин ҳаракат қилишини Хладни сиқилган хавонинг жуда зич бўлишидан, Офтоб ва Ойнинг тортиш таъсиридан, деб тушунтиради. У яна қизиқ фаразларни ўртага ташлайди (буларни, албатта эътирозсиз деб ҳисобламайди): ҳаво қаттиқ сиқилиш натижасида иссиқлик чиқариб, қаттиқ кизиган жисм ёруғлик беради, ҳар томонидан босим жуда қучли бўлган ер ости бўшлиғининг марказидаги сиқик ҳаво марказий қуёшга ўхшаган нур сочувчи ва иситувчи нарса ни вужудга келтиради.

Ернинг ички юзасида истиқомат қилувчилар (агар улар мавжуд бўлса) бундай қуёшни доимо тиккада, бутун ён-теварақларини эса ана шу қуёшнинг ёғдусида кўришадди; манзара ғоят даражада гўзал бўлиши керак.

Ички сайёра ҳақидаги гипотеза бирмунча вақтга қадар ҳукм сурди. Бертран ҳам ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида, Ер шарни бўш ва бу бўшлиқда кометалар таъсири остида Ернинг бир қутбидан иккинчи қутбга ўтиб турадиган магнит ўзаги бор, деб ўйлаган.

XIX асрда ақсар олимларнинг Қант-Лаплас таълимотига мувофиқ ернинг оловли-суёқ ўзаги ҳақидаги гипотезаси бор эди. Мазкур гипотеза тарафдорлари қаттиқ ер қобиғи қанча қалинликда, деган масала юзасидангина баҳс юритадилар; бир хиллари қобиқ қирқ-эллиқ километр қалинликда деб айтса, бир хиллари юз километр дер ва учинчи бир хиллари 1275 дан 2220 километргача, яъни ер радиусининг бешдан бирдан учдан биригача деб ҳисобларди. Лекин қобиқнинг бундай қалинлиги, ернинг вулканик ҳамда геотермик ҳодисаларига ер совуб қолган қаттиқ жисм деган тахмин зид бўлгани каби, тамоман қарама-қаршидир. Шу туфайли, қалин қобиқ тарафдорлари қорректив сифатида қобиқ ўрталарида эриган массаларнинг айрим ҳавзалари сақланиб қолганким, булар айни вулканик ўчоқлардир, деб тушунишади.

Шунинг учун XIX асрнинг иккинчи ярмида тўртинчи бир фикр — яъни ер қаттиқ ва юпка қобиққа, қаттиқ

Ўзак ҳамда уларнинг ораликларида оливин минтақаси-деб аталадиган озми-кўпми эриган жинслар қатламига эга, деган гипотеза кўпчилик мухлисларни ўзига жалб этди.

Каттик ўзак деб шу важдан айтилганки, ернинг марказига яқинроқ жойда мавжуд катта босим натнжаси-да ҳамма жисмлар (нормал босимда) юкори харорат бўлишига қарамай, каттик ҳолатда бўлишлари керак.

Ер қобиғи анча енгил жинслардан иборат, оливин минтақасида эса оливин билан темирга бой оғирроқ жинслар тўпланган; ўзакнинг ўзида энг оғир моддалар, чунончи, металллар бор. Шунингдек, нуқул никель темирларидан иборат темир метеоритлар планеталар ўзакларининг парчалари деб ўйланади. Бошқа темирга бой минераллар билан оливиндан иборат тош метеоритлар эса бизга оливин минтақаси моддаларининг таркиби тўғрисида маълумот беради.

Бу гипотезанинг тарафдорлари ҳозир ҳам йўқ эмас, аммо у билан ёнма-ён бошқа бир Цеприца гипотезаси биринчилик учун курашяпти. Бу гипотеза XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларида Лесли ва бошқа олимлар таълимотини қайтадан тиклади.

Бу гипотеза ер қаърида юкори температурада барча жисмлар ғоят катта босимнинг бўлишига қарамай, газсимон ҳолатда бўлиши лозим, деган физик қонунга асослангандир.

Сизга маълумки, модданинг газ ва суюқ ҳолатдаги харорати мавжуд бўлиб, унда газлар сикилмайди ва хар қандай босим остида ҳам суюқликка айланмайди. Шу сабабли ўзакнинг ўзи кимёвий хўсусиятини йўқотган бир атомли газлардан иборат бўлиши хар мумкин. Чунки уларнинг молекулалари юкори иссиқлик таъсири остида атомларга бўлинган. Бу ўзак модданинг газ ва суюқ ҳолатидаги қизиган газ қатламлари ҳамда ўз навбатида одатдаги газ қатламлари билан ўраб олинган.

Кейин суюқлик қатлами, эриган ҳолатдаги моддалар, ундан сўнг лава ёки смола каби куюкроқ суюқ модда қатлами ва яна бир қатлам-суюқликдан каттик жисмларга айланаётган қатлам бор. Бу яширин-пастилик ҳолатдаги қатлам деб аталиб, кўрниниши жиҳатидан этик мумига ўхшайди.

Нихоят, юзада каттик қобикни учратамиз. Санаб ўтилган қатламлар, албатта, бир-биридан узилган, ажралган ҳолда бўлмай, балки аста-секин ўтиш йўли билан боғлиқдир, натижада ер ҳаракатга келганда бу қатламлар маъ-

лум даражада бир-бири билан қоришиб кетмайди, кучайиш ва пасайишига, Ер ўқининг кўчишига таъсир ҳам қилмайди. Ер қобиғининг қалинлиги борасида ҳар хил фикрлар ҳукм суриб келади. Швед геофизиги Аррениус газсимон ўзак Ер диаметрининг 95% ини, оловли-суюқ қатламлари 4% ини, каттик қобиқ эса атиги 1% ини, яъни олтмиш тўрт километрга яқин қалинликни ташкил этади, деб фарз қилади.

Баъзилари қобиқнинг қалинлигини анча ошириб, яъни саксон, юз ва ҳатто минг километр ҳам дейишяпти. Бирок олтмиш-юз километрдан ошмайдиган юпқароқ қобиқ — вулканизм, тоғ пайдо бўлиши, геотермик сингари ҳодисаларга мувофиқдир.

Кўраяписизки, бу гипотезалар, гарчи уларда ички сайёралар ва устки тешиқлар бўлмаса-да, Лесли ва бошқаларнинг таълимотини тирилтирди, ҳатто капитан Симмеснинг умумий марказга эга сатҳлар ҳақидаги фикрни оқлади. Лекин газ атомларини ҳам бўлиб юборадиган ҳароратда Ер қаърида яшаш мумкинмаслиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

— Ахборотингиз учун, яшаб бўларкан! — хитоб қилди Қаштанов.— Ахир ўзингиз ўша ёкка экспедиция юбораётиб, одам яшаса керак, деб ўйлагансиз-ку?

— Жуда тўғри, энди мен ўз гипотезаларимни тушунтиришга ўтаман,— жавоб берди Труханов.— Мен аллақачонлардан бери Цеприца гипотезасининг тарафдориман ва унинг яна ҳам ривож топиши, таъдиқланиши йўлида кузатишлар олиб бордим, ҳисоблашлар ўтказдим. Тортиш кучини, геомагнетизм ва зилзилалар тарқалиши ҳодисалари устида кузатишлар шулар жумласидан.

Маълумки, зилзила тўлкилари фақат каттик ер қобиғи бўйлаб тарқалмай, Ернинг қаъри оша тўғри йўл орқали ҳам тарқалади. Шунинг учун, агар антиподларимизда ер кимирлаб қолгудай бўлса, унда сезувчан асбоблар икки серияли зарбани, аввал Ер диаметрининг қисқа йўли билан кетувчи зарбани, сўнгра ер қобиғи бўйлаб тарқалувчи, яъни шар чеккалари бўйлаб ёйилувчи зарбани тутиб олади. Қимирлашнинг тарқалиш тезлиги муҳитнинг зичлиги ва бир жинслигига боғлиқ; бу тезликка қараб туриб, муҳитнинг ҳолати ҳақида фикр юритиш мумкин.

Мана, ер юзидаги турли сейсмик станцияларда олиб борилган қатор кузатишлар ва айниқса, Мунку-Сардикдаги обсерваториямда тоғ тизмасининг этаги яқинидаги чуқур шахтага ўрнатган янги, ғоят аниқ ва сезгир асбоблар Цеприца гипотезасига зид келувчи фактларни аниқла-

ди. Ер ўзаги босим оркасида жуда каттик зичланган газлардан иборат бўлмай, аксинча, сийракланган, бир оз зичрок, диаметрнинг тўртдан уч қисмича калинликда экан. Бошқача қилиб айтганда, бу газга ўхшаган ўзакнинг диаметри тахминан саккиз минг километрча, шунинг учун суюқ ва каттик қатламлар калинлиги икки минг тўрт юз километрдан ошмаслиги керак. Газсимон ўзак ўртасида эса каттик ёки деярлик каттик жисм, яъни диаметри беш юз километрдан ошмаган ички сайёра мавжуд деб гумон қилишга олиб келди.

— Қандай қилиб, сиз бу кўринмас жисмнинг диаметрини аниқладингиз? — қизиқиб сўради Боровой.

— Жуда осон. Бу жисм обсерваториямизнинг бевосита антиподларида, Янги Зеландиядан шаркка кетаверишдаги Тинч океанда содир бўлган зилзилаларнинг зарблари йўлига тушиб қолди; башарти зилзила Янги Зеландиянинг ўзида ёки Патагонияда юз бергандаиди, унда зилзила тарқалишининг тўғри йўлида каттик жисм бўлмас эди. Бир қатор ўтказилган кузатишлар бу жисмнинг, албатта, тахминий максимал ҳажмини аниқлашга имкон берди.

Шундай қилиб, бу кузатишлар Ер ичида зичлиги жиҳатдан ҳаводан кам фарқ қилувчи газ билан банд катта бўшлиқ борлигини, газлар орасида, марказда диаметри 500 километрдан ошмаган ички сайёра мавжудлигини кўрсатди. Умуман, мазкур кузатишлар Цеприцанинг эмас, балки анча илгарирок ўтган олимлар гипотезаларига мувофиқ бўлиб тушди. Аммо бундай тақдирда Ер қобиғидаги оғир моддалар тақсимооти барча ҳисобининг тўғрилигига шубҳа туғилади. Ернинг ўртача зичлиги, маълумки, 5,5 кмни ташкил этади, қобикнинг юқори қатламидаги тоғ жинсларининг зичлиги эса атиги 2,5-3,5 км ва агар океанларнинг беҳисоб сувларини эътиборга оладиган бўлсак, у ҳолда бундан ҳам кам бўлади. Шу бонсдан олимлар марказга томон йўналишда борган сари юқори зичликка эга бўлган ва ўзак марказида 10-11 кмга етадиган моддалар ётади, деб ўйлайдилар. Бироқ Ер ичининг катта қисми ҳаво зичлиги билан баравар ва ўртасида кичкина бўшлиғи бор газларга тўла бўлса, у вақтда газларга тўла ички қисмини ўраб олган ер қобиғидаги зичликнинг бутунлай ўзгача тақсимланишини эътироф қилишга тўғри келади. Мен қобикнинг юмшоқ юқори қисми 77 кмга яқин калинликда деб ҳисоблайман, ички оғир қисми бутун оғир металлари билан бирга 2300 км ва газлар эгаллаган ички қисми 4000 км (планетани ҳам қўшганда); жами 6377 км бўлиб,

Ер радиусига тенгдир. Агар кобиқ оғир қисмининг ўртача зичлигини 7-8,10 км деб қабул қилинса, унда Ернинг умум зичлиги геофизикларнинг аниқлашларига мувофиқ 5,5 км бўлади.

Труханов ўзи тахмин қилган массалар тақсимланишини исбот қилиш учун ер таркибий катламларининг ҳажми ва салмоғининг барча ҳисобини тингловчиларга каяут-компания доскасига ёзиб, чизиб кўрсатди. У Цеприца гипотезасини шундай ўзгартирилган ҳолда шарҳларкан, ер ости билан ички бўшлиқни боғловчи ва шу бўшлиқдан қуюқ, қайноқ газларнинг отилиб чиқиши лозим бўлган тешиқнинг қандай қилиб вужудга келгани масаласини кўриб чиқди. Труханов космик фазодан метеоритлар деб аталувчи қандайдир осмон жисмларининг ерга тез-тез тушиб туриши устида тўхталиб, қачондир ерга каттакон метеорит тушган, у ер қобиғини 2377 километо қалинликда ўйлаб кириб, Плутон исмли планетага айланган ҳолда Ернинг ичида қолиб кетган, деган тахмин борлигини айтди. Бундай метеоритнинг тушиши мумкинлигини исботлаш учун, у Шимолий Американинг Аризон штатидаги метеорит кратери деб ном олган улкан чўкма ни мисолга келтирди. Чўкмадан топилган метеорит парчаларига қараганда, бу жойга қачонлардир жуда катта метеорит тушиб, ўнқир-чўнқир қилиб юборган. Лекин бу метеорит кобиқни ёриб ўта олмаган ва ундан сапчиб, эҳтимол, Тинч океанга тушган; Плутон эса кобиқни тешиб ўтиб, ичкарида қолган.

— Бу фожна қачон юз берган? — сўрашди тингловчилар.

— Экспедиция етиб борган ички бўшлиқнинг энг олис қисмидан топилган юра фаунаси ва флорасининг намуналари юра давридан олдинроқ рўй берганини тасдиқлайди. Бу фауне ва флораларнинг намуналари ер юзидан шу бўшлиққа тешиқ очилганидан ва газ чиқиб, ичи совугандан сўнггина ўтган. Кейинроқ бўлса худди шундай йўл билан бу ерга бўр, учламчи ва тўртламчи даврларнинг фауна ва флоралари аста секин кўчиб борган; улар олдинги замонлардаги келгиндиларни борган сари бўшлиқнинг ичкарисига суриб кираверган.

Ҳамон Нансен Ери музликлар билан қопланган экан, ички бўшлиқ ер сиртининг ҳозирги замон флора ва фауналари намуналари кириб кетишдан ҳимоя қилинган ва фа-

¹ Труханов докладининг тўлароқ баёни билан қизиқувчи китобхонлар, уни 1941 йилда Москвада Болалар адабиёти нашриёти босиб чиқарган «Плутония» китобининг 347—369 бетларидан топишлари мумкин.

кат сизларнинг қиёфангиздаги XX аср кишисигина бу тў-
сикни мардларча енгди ва ер юзида аллақачон йўқ бўлиб
кетган флора ва фауналар намуналари доимий иклим,
яшаш шароити туфайли сақланиб қолган сирли мамла-
катга кириб борди. Сизлар, ҳатто мавжудлиги хаёлимга
ҳам келмаган бу палеонтологик музейни очдингиз.

— Сиз ички сиртда мавжудотнинг пайдо бўлиш маса-
ласини яхши тасвирладингиз,— деди Каштанов,— балки
палеантологлар ҳали мулоҳазаларингиздан мунозарали
пунктлар ҳам топишар, аммо гап бунда эмас. Мен бир нар-
сани сўрамоқчидим: тешик вужудга келган пайтдаги ер
қобиғининг парчалари қаёққа кетдийкин?

— Менимча, майдароклари ер қаъридан отилиб чиқ-
қан газлар зарби билан улоқтириб ташланган, йирикрок
парчалари эса қисман Плутоннинг ёрқин жинсида метеор-
ит билан бирга эриб кетган бўлиши, қисман ички сиртга
бориб тушиб, у ерда тепаликлар, бутун-бутун тоғлар пайдо
қилган бўлиши мумкин.

Эҳтимол, Макшеев дарёсининг ўрта окимида, сохилда
кашф этган темирга бой оливин жинсли улкан тепалик-
лар ана шунақанги парчалардир. Эҳтимол, Калтакесаклар
денгизининг жанубий қирғоғидаги қора сахро ясси тоғ-
лари ана шу катта парчалардир, буларнинг ҳаммаси яна
чуқуррок ўрганишни талаб қилади.

— Сиз, ўчган ва ҳаракатдаги вулконлар мавжудлиги-
ни қандай изоҳлай оласиз?

— Менинг фикримча, буни тушунтириш кийин эмас.
Цеприцанинг гипотезасига биноан, газлардан иборат кат-
лам ва минтақалар устида оловли-суюк катлам жойлаш-
ган. Ўнқир-чўнқирликлар вужудга келгандан кейин газлар
у томонга интилиб, ер ички босими кескин пасая бошлагач,
катламнинг бир қисми буғ билан айланган бўлиши ва қол-
ган қисми қайновчи олов денгизни ҳолатида кўринган
бўлиши керак. Буғ ва газлар секин-аста тешикдан чиққан,
ички бўшлиқдаги ҳарорат билан босим борган сари пасай-
ган ва лавали денгиз каттиқ қобик билан қоплана бошла-
ган. Қобик аввало юпка ва жонсиз бўлиб, эриган масса
ичидан кўтарилган газ ва буғлар зарбидан дам-бадам
ёрилиб, тешилиб турган. Бирок у аста-секин мустаҳкамла-
на бориб, ўпирилишлар тобора камаяверган, яъни ер юзи-
да рўй берган дастлабки даврлардаги каби бўлса, мана шу
қобикнинг тагида, маълум чуқурликда ҳозиргача оловли
суюк лава ҳавзаларининг сақланиб келаётганини кўрсата-
ди, холос. Ана шу лава Ер куррамизда содир бўлгани янги-
лиг отилиб чиқишларни вужудга келтирган, факат, улар-

даги жинслар ғоят оғир ва таркибида темир кўп бўлган, ер юзида эса бундай эмас.

— Лекин сиз айтганингиздек, борди-ю, ички сирт олдин олов денгизи холатида бўлса,— деди Макшеев,— унга келиб тушувчи қобиқ парчалари чўкиб ёки ичида эриб кетиши керак эди-ку?

— Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин,— гапга аралашди Каштанов.— Майда парчалар, турган гапки, эриб кетган, йириклари катта ҳажмда бўлганлиги учун (уларнинг диаметри бир неча километр), қисмангина эришга мойил бўлган, уларнинг олов денгизига қанчалик ботиб кириши масаласи, оғир-енгиллигига боғлиқ. Мабодо улар эриган массадан енгил бўлса, бир қисми шундай ҳам бўлиши мумкин, улар худди денгиздаги яхларга ўхшаб, шундок юзада сузиб юрган ва чети, ости бир оз эриган.

— Мен ўз фикримда каттик туриб олмоқчи эмасман,— деди Труханов.— Бу сизнинг саволингиз туфайли туғилган биринчи тахминдир. Буларнинг ҳаммаси хали чуқурроқ текширишни талаб этади. Биз энди Макшеев дарёси ва Қалтакесақлар денгизи соҳиллари бўйлаб кетган тор Плутония минтақасинигина биламиз, аммо дарёнинг ҳар икки ёғидаги бепоён мамлакатлар қандай экан? Қора сахро жанубга чўзилиб кетадими? Бу сахронинг нариги томонида нималар бор экан? У ёқларда яна ҳаёт воҳалари йўқмикин?

— Менимча, йўқ,— деди Папочкин,— нимага денг? Намсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас, намни шимолдан, тешикдан эсувчи шамоллар олиб келади. Бу нам асосан ер сиртининг махсули. Ўзимиз ишонганимиздек, ёмғир Қалтакесақлар денгизининг жанубий қирғоғидан нарига тарқалмайди. Шамол бутун намларни тешикдан хийла қиска масофада қолдирарди-да, денгизнинг нариги ёғи, ички сиртининг қолган ҳамма бўшлиғида сувсиз ва унумсиз лава сахроси ястаниб ётарди. Мен дастлаб юра даврида ҳаёт тешикдан унча узок бўлмаган масофага тарқалган ва бу кейинчалик аста-секин тешикдан дарёча ва кўл кўринишидаги доимий намликнинг қай даражада оқиб кириши туфайлигина борган сари жануб томонга сурилган, деб ўйлайман. Эҳтимол, Қалтакесақлар денгизи нисбатан яқин ўтмишда вужудга келгандир, шунинг учун суви океаннинг сувига ўхшаб, унчалик шўртанг эмас.

— Йўқ, бу фикрга кўшилиб бўлмайди,— деди Каштанов.— Бу денгиз яқинда вужудга келган бўлганда эди, унда балик, ихтиозавр ва плезиозаврлар каби юра фаунасининг намуналари яшамаган бўлур эди. Чумолиларга

ёки птеродактилларга ўхшаб баликлар ҳам, ихтиозаврлар ҳам ер юзидан унинг ичига кира олмасди. Бундан хулоса шуки, денгиз қисқа вақт ичида ингичка бўғоз оркали тешикка кириб борган.

— Рухсат этинг! — хитоб қилди Папочкин. — Денгиз қандай қилиб метеорит кетидан ичкарига кириши мумкин? У қизиган газ ва оловли сиртга дуч келиши билан барча завр ва баликлар насл қолдириш ўрнига, кабоб бўлиши мумкин эди.

Ҳамма қулди, бироқ Каштанов дарҳол эътироз билдирди:

— Сиз, Семён Семёнович, менинг сўзларимдан жуда шошилиб хулоса чиқаряпсиз. Мен ахир денгиз метеорит кетидан кирган деганим йўқ-ку. Метеорит, Николай Иннокентьевичнинг тахминича, учламчи даврда тушган, денгиз фаунаси эса юра даврига тегишли. Демак, биз ички Бўшлиқнинг газлари чиқиб кетиши ва совуб қотиши учун етарли вақтга эгамиз. Балки Плутониянинг бошқа бирор қисмида Қалтакесаклар денгизи шимол сари янада ичкарига силжигандир.

— Мана кўрдингларми, биз Плутониянинг табиати тўғрисида сўз очишимиз биланок қанча-қанча қизик, ғоят муҳим саволлар туғиляпти, — деди Труханов. — Ҳар биримиз ҳам улардан қанча-қанчасини ўз мутахассислигимиз бўйича белгилаб қўйишимиз лозим. Пиравард натижада Плутонияни яна ҳам яхшироқ текшириш учун иккинчи экспедицияни уюштириш мақсадга мувофиқдир. Шундай эмасми?

ХОТИМА

Май келиб, ўтиб ҳам кетдики, лекин баҳордан ҳали дарак йўқ эди. Гарчи куёш уфқдан пастга тушмай, салгина шимол ёққа оғиб, жануб томонга кўтарилса ҳам, жуда жонсиз, бетаъсир иситарди, қор кема корпусининг фақат жануб тарафида, тикка қояли қирғоқнинг қия томонидагина эрирди. Бундан ташқари, куёшли кунлар мотамсаэро булутли кунлар билан тез-тез алмашилиб турарди; шамол эсиб, қор учқунлаб, бирдан росмана қор бўронига айланар, худди қиш яна қайтиб келгандек туюларди. Бу ҳол иссиқ кунлар бошланиши биланоқ сувга айланиши мумкин бўлган эски қорнинг эришини донм кечиктирарди. Иссиқ кунлар, ниҳоят, июнь ойининг биринчи ярмидагина бошланиб, зориқиб қутилган баҳорни олиб келди.

Қоялардан сон-саноксиз дарёчалар оқиб тушиб, кичкина тақир майдончаларда очилган майда-майда гуллар кўзга ташланар, куёш нуридан илиган кўлмақларда эса аллақачерлардан келиб қолган сув хашаротлари гимирлаб гужғон ўйнарди. Аммо музлар остида ётган денгиз ҳали уйқуда эди. Шундай бўлса ҳам, ҳаво очик дамлари баланд мачтадан туриб узоқ-узоқ жануб ёқларда сувнинг қорайиб кўринишини кузатиш мумкин эди.

— Шу йил бу ерда баҳор кечикибди! — деди капитан палубада тўпланганларга. Саёҳатчилар қарийиб ҳаммаёқда сув муз билан қоплангани учун аксар вақтларини кема устида ўтказар эдилар.

— Тўғри, ўтган йили шу пайтда бу ернинг соҳилигача сузиб боргандик.

— Чунки кучли шамоллар денгизни тўлқинлатиб, музларни парча-парча қилиб юборган эди; мана, ўн кундан бери жижит, гоҳ-гоҳидагина жануб шамоли эсиб қўяди.

— Мободо денгиз муздан тозаланмаса, иккинчи бор қишлаб қолмайлик ҳали? — сўради юраги сиқилган Папочкин.

п— Э, йўқ! Июлда, жуда кечи билан августда шамол бўлмаसा-да, денгиз муздан фориғ бўлади.

— Июль ёки августда деганингиз нимаси! — дейишди Громеко билан Макшеев.— Ёзнинг ярмини шу ерда ўтказарканмиз-да?!

— Ҳа, қутбда сузишда бундай ҳодисалар билан ҳисоблашмоқ зарур. Емон келган йилларида кеманинг юриши учун бир ё бир ярим ойгина, яхши келган йилларда эса икки-уч ойгина вақт қолади.

«Қутб Юлдузи» аҳолисининг сабру тоқати ҳақиқатан

«Кутб Юлдузи» аҳолисининг сабру тоқати ҳақиқатан ҳам узоқ синовга солинди. Июнь ойининг боши яхши ўтди, бироқ иккинчи ярми булутли, совуқ бўлди. Кечаси ер яхлар, баъзида қор ёғарди, қор ёққан кунларида гўё ёз тугагандай таассурот қолдирарди.

Ахири, июлнинг бошларида шарқдан турган бўрон, гарчи ҳаммаёқни қорга кўмса ҳам, музларни парча-парча қилиб юборди ва бир оз шикастланган, сузишга тайёр кема, қувонганидан салют бериб, секин-аста Нансен Ери билан ҳайрлашди ва жануб томонга йўл олди.

Лекин об-ҳаво ҳамон булутли, сернам бўлиб, тез-тез гоҳ қор, гоҳ ёмғир ёғиб қуярди; баъзан қуюқ туман соатлаб тўхтаб туришга мажбур этарди.

Августнинг бошларидагина «Кутб Юлдузи» муз сикигидан халос бўлиб, Беринг бўғози бўйлаб шнтоб билан юрди. Барча эркин нафас олди. Владивостокка етиб келиш учун атиги икки-уч ҳафта қолган эди.

Августнинг ўрталарида Камчатка дарёсининг қуйилиш кенглигида сузиб боришар, яриморол қирғоқлари, вулконлар конуси ва бурқираётган Ключевск вулкони олисдан яққол кўришиб турарди. Шу кунга бир оз тинч ва ҳаво очик бўлди, шўх ва ўйноқи Беринг денгизи ҳам худди яркирок кўзгу янглиғ уфққа қўшилиб кетган эди. Куз ҳавосининг шаффофлиги туфайли жануби-шарқда Командор группасидан Беринг оролининг чўкқилари кўзга ташланарди. Бу томондан катта кема тез сузиб борар, у гўё Қуйи Камчаткага кетаётганга ўхшарди.

— Денгизда навбатчилик қилаётган рус крейсери бўлса керак, — деди Макшеев, палубада тўпланган одамлар саволига жавобан; сайёҳлар осуда денгиз ва муваффақиятли сузишдан беҳад шод эдилар.

— Ундагилар кимни кўриқлашади? — қизиксинди Қаштанов.

— Америка ва япония йиртқиқларини. Командор ороли дунёда қимматбаҳо денгиз мушуги яшайдиган ягона жойлиги учун гоят аҳамиятли, денгиз мушукларининг сони аёвсиз отишлар натижасида тез камайиб кетаяпти. Шунинг учун ҳукуратимиз йилнинг маълум бир давридагина мушукларни ов қилишга, урғочи ва ёшларини эса турли чекланишлар билан тутишга йўл қўяди. Аммо очкўз овчилар таққиқлашни четлаб ўтишга уринадилар. Шу сабабли бу ерларга шубҳали кемаларни тўхтатиб текшириш ҳуқуқига эга ҳарбий флот кемалари дам-бадам келиб туради.

— Бизни ҳам кўздан кечиришяпти шекилли! — хнтоб

килди Труханов.— Крейсер тўппа-тўғри бизга қараб келаяпти.

Чиндан ҳам, уч мачтали катта кема — крейсер тезлик билан «Кутб Юлдуз» олдидан кесиб чиқди. Унда яркирок тўп оғзи ва капитан кўприкчасида турган одамлар тўдасини аниқ кўриш мумкин эди. Кўккисдан тўпларнинг бири отилиб, тутун буркиди, отилган ўк овози янграб, шу билан бир вақтнинг ўзида мачтада: «Тўхтанглар, бўлмаса ўкка тутаман», деган сигнал кўтарилди.

«Кутб Юлдузи» итоаткорлик билан машинани тўхтатди. Денгиз қондаси бўйича, капитан крейсерни пайқаши билан рус байроғини юқори кўтаришга буйруқ берди. Бирок, крейсер бунга рия қилмади.

Пассажирлар ғоят тезлик билан яқинлашаётган чиройли кемага анграйганларича, борт ёнига тўпланишди.

— Бу нима? Рус крейсери эмас-ку, у «Фердинанд» аталиб, номи ҳам лотинча ёзилган!— деди капитан, дурбиндан кузатиб.

— Рус сувидаги бизнинг кемани тўхтатишга қандай ҳаққи бор?— таажжубланди Каштанов.

— «Фердинанд» қайси миллатга қарашли? Германия-никидир балки?

— Буни ҳозир биламиз!— жавоб берди капитан, денгизчиларнинг чўнтак календарига қараркан.

— Топдим! «Фердинанд» — 1909 йилда қурилган Австро-Венгрия ҳарбий флотининг крейсери, кеманинг ҳажми мунча тонна, фалонча калибрли тўплардан 10 та ва бошқалар, командада 250 киши бор, юриш тезлиги ва ҳоказо.

Бу вақтда крейсер жуда яқинлаб, юришини секинлатди ва «Кутб Юлдузи»га бир кабельт¹ қолганда тўхтади; ундан шу заҳотнёк кичкина қайик туширишди, қуролланган йигирматача матрос билан иккита офицер кема нарвонидан туша бошлашди. Қайик «Кутб Юлдузи» га томон сузди. Саёҳатчилар ва капитан бошлиқ бутун кема аҳли борт ёнида ҳайрат билан қараб туришарди. Чақирилмаган меҳмонларни қабул қилиш учун ноилож трап туширишга тўғри келди.

Палубага офицер билан ўн чоғлиқ матрос кўтарилди.

— Бу рус кемасими?— сўради меҳмонлардан каттаси, ўнг қўлини фуражқасининг қозирёгига узатиб, яна пастга тушираркан.

¹ Кабельт — денгиз узунлик ўлчови, 185,2 метрга тўғри келади (тарж.).

— Рус кемаси. Яхта «Кутб Юлдузи», хусусий,— жавоб кайтарди Труханов.

— Сиз капитан?

— Йўк, мен кема эгасиман.

— Савдо кемасими ёки кит овлайдиган кемами?

— У ҳам, бу ҳам эмас. Шимолий муз океани бўйлаб саёҳатга чиққан «Кутб Юлдузи» илмий экскурсия олиб бораёпти. Лекин мен бир нарсани билишни истардим: нимага асосланиб сизлар рус сувидаги рус кемасини тўхтатдингиз ва бизни сўроққа тутаяпсиз?

— Ҳарбий-денгиз ҳукуки ва ҳарбий ҳолатга асосан.

— Нима? Қандай ҳарбий ҳолат? Ўзи нима гап?— савол бера бошлади ташвишланиб пассажирлар.

Офицер кулимсиради.

— Сизлар ҳеч нарса билмайсизларми? Анчадан бери муз океанида сузасизларми?

— Ўтган йилнинг баҳоридан бери.

— *Диезе Руссен синд вие жом Химмел гефаллен!* (бу руслар худди осмондан тушганга ўхшайди!) — деди австриялик ўз ҳамроҳига; афтидан, ҳамроҳи русчани яхши тушунмас, мана энди бу ҳам илжайди.

— *Сие виссен гар ницхтс жон Криеге!* (улар уруш ҳақида ҳеч нарса билишмас экан!) — деб жавоб килди у.

Сўнг каттаси давом этди:

— Бўлмаса меники сизга маълум қилади. Австро-Венгрия ва Герман империя Россия билан бир йил урушмоқда ва биз, император флоти крейсер «Фердинанд» кемагизни ҳарбий ўлжа оламиз. Тушунас?

— Лекин менинг кемам ҳарбий кема эмас, илмий, тинчлик кемаси. Хусусий кемалар мусодара қилинмайди.

— Тинчлик кема? Бу нима?— австриялик кема бурнидаги салют ва сигнал учун қўйилган кичкина замбаракни кўрсатди.— Бу тўп!

Труханов жилмайиб қўйди, холос.

— Ҳар қандай тинчлик кема,— давом қилди австриялик,— қуроллантирса бўлади, десант, ҳарбий юк, ҳарбий почта ташийди. Тинчлик кемани олиш керак, илож йўк!

— Крейсер командири билан гаплашишим мумкинми?

— Сиз немис тили билди, тушунади?

— Йўк, аммо французча, инглизча гаплаша оламан.

— Яхши! Крейсер борамиз.

Офицер ярим овоз билан ҳамроҳига нимадир деди, кейин Труханов билан бирга қайикка бориб тушди. Ик-

кинчи офицер ва қуролланган матрослар «Кутб Юлдузи»-да қолишди.

Немисчани яхши биладиган Каштанов крейсердаги офицер билан суҳбат қилишга киришди, офицер барча саволларга мамнунлик билан жавоб берди ва пассажирларни 1914 йилнинг июлида европа урушига олиб келган асосий воқеалар билан таништирди; шу сабабли Труханов кемага қайтиб келгунча ўтган вақт сезилмай қолди. Николай Иннокентьевич иккита офицер ва қуролсиз яна бир қанча матрослар билан қайтди.

— Камчатка қирғоғига тушишга тўғри келаяпти,— деди у.— «Кутб Юлдузи» ни соқчилар билан соҳилга олиб боргунларича, каюталарга кириб, у-бу нарсаларимизни йиғиштириб турайлик. Кема бутун юк-пуки билан мусодара этилиши аниқ.

Австрияликлар палубада қолган пайтларида, Труханов каютада қўйндагиларни айтди:

— Крейсер командири ҳам бояги офицер айтган гапларни такрорлади. Олдин у ўз ёрдамчиларни билан кенгашиб, бизни асир сифатида олиб кетмоқчи бўлди. Мен ахир немис тилида яхши гаплашаман, тушунаман ҳам,— деди Труханов,— бироқ мен буни жўрттага яширдим, қилажак ишлари юзасидан ўзаро нима ҳақда гаплашишлари мумкинлигини билиб олмоқчи бўлдим. Билиб олдим ҳам: уларнинг озик-овқати кам қолипти, бизнинг запасларимиз билан жон саклашмоқчи. Шу сабабли уларга асир тарзидаги ортиқча хўрандалар керак эмас. Гарчи ёрдамчилардан бири ҳарбийга лаёқатли 45 ёшдан кичик кишиларнинг ҳаммасини олиб кетиш лозимлигини қаттиқ ўқирса-да, командир унга кўнглини тўқ қилишни, ҳали Камчаткадан Москвага етиб боргунча урушнинг, эҳтимол Россия ва Франциянинг мағлубияти билан тугагини айт-

— Шундай қилиб,— давом қилди Труханов,— улар ҳаммани туширишга аҳд қилишди, лекин энг зарур кийим-кечагимизни, бир оз озик-овқат ва ҳар биримизга тегишли пулни (экспедицион кассамизни эмас, албатта) олишимизга рухсат беришди. Касса ва қолган барча нарсалар мусодара қилинаркан.

— Нима деярсиз, бутун коллекция, бутун экспедиция натижаларини-я?!— хитоб қилди Папочкин, аччиқланиб.

— Ҳа, ҳаммасини! Қундалик дафтарни, албатта, чўнтақларимизда яшириб қоламиз. Фотобош суяқлари, тери, гербарий сингариларни беришга тўғри келади. Улар бу нарсаларни эҳтиётлаб Венага олиб бориш ва уруш битгач, эгаларига қайтариш тўғрисида ваъда бераётдилар.

— Агар йўлда уларни француз ё рус сувости кемалари, ёки минаси сувга гарқ қилиб юбормаса!— деди жони чикиб Боровой.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин!— давом этди Труханов.— Чунки урушга Англия ҳам аралашибди...

— Бир сўз билан айтганда, экспедиция илгари чумолилар шип-шийдон қилгани каби, бутунлай таланди,— захархандалик билан деди Макшеев.

— Мол-мулкларимизни қайтариб олишимиз учун баъзи имкониятлар бор,— деди Труханов.— Уларнинг имошораларидан англашимча, қасрдадир яқин ўртада базалари мавжуд. У крейсер келган томонда, Командор оролларида бўлса керак. «Қутб Юлдузи» ни ўша базага олиб кетишади. Владивостокка боришимиз биланок, буни ўз ҳарбий кемаларимизга хабар қиламиз, улар базани қўлга олишади.

— Хўш, у ёққа қачон етиб борардик!

— Ҳарҳолда, бу бирдан-бир умид қилса бўладиган нарса. Энди оладиган буюмларимизни йиғиштирайлик.

Ҳамма каюта-каютасига қараб кетди. «Қутб Юлдузи» крейсер назоратида Петропавловскдан шимол томонда одам яшайдиган биринчи соҳил, Усть-Камчатска қараб, Камчатка сари илдам борарди. Қўп ўтмай, маънос пасаж-жирлар чамадон ва юклари билан палубага тўпланишди; бу ерда австрияликлар юкларни енгил-елпи текширдилар, аммо уларнинг ичини тинтишмади, чўнтакларни титиб кўришмади. Шу бонсдан Макшеев кенг чарм белбоғдаги узун-ингичка копчикка сочиб солиб қўйган олтинини сақлаб қолди. Бирок инженер бир пудча олтин билан оғир тортиб, юришга роса қийналар эди. Австрияликлар ағдариб тикилган пўстинча тагига яшириғлик йўғон бу белбокка унчалик эътибор бермадилар. Поездда олиб кетишга мослаб, яшик-яшикка жойлаб, миҳлаб қўйилган коллекция ва барча экспедицион мулклар австрияликларга рўйхат билан топширилди. Рўйхатда, албатта, ўзларининг қасрда бўлиб-қайтганликлари борасида ҳеч нарса кўрсатмадилар.

— Биз Чукотка тупроғида бўлдик, Врангель оролида кишладик,— дерди Труханов мол-мулкларни қабул қилиб олаётган офицерга; офицер ҳам бош чайкаб:

— Мани отам қутб экспедициясида бўлган, Франц-Иосиф Ери, Австрия «Тегеттгоф» корвети.¹ Сиз, албатта, ўқиган?

¹ Корвет — елкакли ҳарбий кема (тарж.).

— О, албатта!— жилмайди Труханов.

Кечкурун иккала кема Камчатка дарёсининг куйилиши жойидаги узун тилда тўхтади, тилнинг нариги томонида балиқчиларнинг мўжаз посёлкаси бор эди. Пассажирлар ва уларнинг юклари тезда учта кайикка юкланиб, кир-гокка олиб ўтилди. Иголкин билан Николай Иннокентьевич яна олға караб юриш учун восита излаб посёлкага жўнаб кетишди. Қолганлар сохилда туриб, кайиқларни бортга кўтариб олинаётгани, иккала кеманинг оркага кайрилиб, яна аввалги тезлиги билан денгизга кириб бораётганини гамгин кузатишарди. Қош қорайганда бояги кетганлар посёлкадан ёлғиз отни етаклаб келганларида, кемалар кўздан ғойиб бўлган эди.

Саёхатчиларимиз илгари силжиш учун от-арава топилмагани сабабли, Усть-Камчатскда роса ўн кун туриб қолишди. Камчатка дарёси бўйидаги сийрак аҳоли балиқчиларнинг кузги юриши бошланганлигидан зўр бериб балиқчилик билан шуғулланар, кўпсонли компанияларни ёғочдан ўйма кайиқларда дарё бўйлаб юқорига ташийман деб, одам ва итларга киш бўйи емиш берадиган касбни ташлашни ҳеч ким хоҳламас эди. Фақат Петропавловскка, хотини ёнига шошилаётган Иголкингина Генерални олиб, шу йўл билан губернаторга хат ҳам олиб кетди. Бу хатда Труханов «Қутб Юлдузи»нинг мусодара этилгани, Командор оролларидаги душман базаси ҳақида маълум қилиб, ёрдам сўрагани.

Августнинг охириларида япон балиқчи шхунаси¹ Усть-Камчатскка кириб, саёхатчиларни катта пул эвазига Японияга олиб бориб ташлашга розилик берди. Пассажирларни олиш учун шхуна ўз юкининг бир қисмини тушириб қолдиришга мажбур бўлди.

Уч ҳафта давом қилган бу сафар ғоят кўнглисиз ўтди. Баъзилар палубага, баъзилар эса кема тагхонасидаги балиқли бочкалар орасига жойлашганди. Улар япон балиғи ва чойи билан тирикчилик қилишар, каттик чайқалиш, туман, ёмғир ва бўрон азобини бошдан кечиришарди. Қурил ороллари яқинида бўрон пайти сал бўлмаса, сувости қояларига урилиб, ҳалокатга учраёздилар, японлар Терпение кўрфазида, япон Сахалини Япониянинг худди ўзи, деган найранг билан саёхатчиларни ташлаб

¹ Шхуна — икки-уч мачтали кичкина елкан кема (тарж.)

кетмоқчи бўлди ва қўшимча ҳақ тўланадиган бўлгандан кейингина нарироққа элтиб қўйишга кўнди.

Япон оролларида шимолийси ҳисобланган Хоккайдонинг чеккаси Вакканайга етилганда қийналиб кетган пассажирларнинг ўзлариёқ шхунани ташлаб кетдилар; чунки ундан уёғига Хакодате портидан темир йўл орқали юриш тез ва қулай эди.

Оролнинг жанубида, деярли Владивосток кенглигида ётган Хакодатеда Владивостокка тез-тез кемалар катнаб турарди. Япония ҳам Антанта томонида туриб урушувчи давлатлар составига қўшилгани туфайли, туғилган қатор сўроқ ва расмийликлардан сўнггина, почта пароходи қолганларнинг ҳаммасини Владивостокка олиб бориб қўйди.

Саёхатчилар пристанга яқинлашиб келаётиб, рейддаги кемалар орасида палубасида соқчиси турган «Қутб Юлдузи» ни кўрганларида хайрон бўлиб қолдилар. Тезда маълумот ола бошлашди. Маълум бўлишича, Камчатка губернатори Труханов хатини олгач, Австрия крейсерига ҳужум қилиш учун катта кемаларни бўлмаганлиги сабабли, Владивостокка радио орқали хабар берибди. Бу ерга юборилган тезюрар крейсер Командор оролларида «Қутб Юлдузи» ни топибди-ю, бироқ австриялик крейсер ўз вақтида қочишга улгурибди.

Бу маълумотларни айтган порт командири ўз коллекцияларининг қайтиб келишига умид боғлаган саёхатчилар ҳафсаласини пир қилди. «Қутб Юлдузи» австрияликлар томонидан шип-шийдам қилиб таланган, коллекция, ўқ-анжом, озиқ-овқат, ҳатто каюта жиҳозлари ва машинанинг муҳим қимматбаҳо қисмларигача олиб кетилган эди; кемани шатакка олиб, судраб кетишга тўғри келибди. Ремонт қилмай туриб, уни ишлатиб бўлмасди; Труханов денгиз бошқармасининг кемани уруш вақтида алоқа кемаси сифатида ҳарбий хизматга топшириш тўғрисидаги таклифига қўшилди.

Хафа бўлган саёхатчилар Сибирь экспрессига ўтирдилар ва ўз ватанларига қараб йўл олдилар. Улар юз берган аҳволни муҳокама этиб, ҳадемай тамом бўлар деб ўйланган уруш тугаб, коллекция ва фотографиялар қайтариб юборилгунча Плутонияга уюштирилган экспедиция ҳақида сўз очмасликка қарор қилишди. Чунки шўрликлар Плутониянинг бутун мўъжизалари билан бирга мавжуд эканлиги ва унинг ичига кириш мумкинлигини қуруқ сўздан бошқа нима билан ҳам исботлаши мумкин эди. Ҳар қандай ақли расо одам ҳам уларнинг док-

ладини турган-битгани хомхаёл деб, ўзларини ёлғончи ёки девона дейиши турган гап эди.

Лекин уруш чўзилиб кетди, унинг оркасидан революция ва бошқа воқеалар давом этди... Орадан ўн йил ўтди, экспедиция катнашчилари тарқалиб кетиб, баъзилар фронтларда ҳалок бўлса, баъзилар ўлиб битди. Коллекция ва ҳужжатларнинг қаердалиги номаълум. Мунку-Сардикдаги ўз обсерваториясига қайтган ва шу ерда қаландарона ҳаёт кечираётган Труханов коллекция ва ҳужжатларнинг қайтиб қўлга киришига умид ҳам боғламайди.

Тасодифан автор кўлига вафот қилган экспедиция катнашчиларидан бирининг кундалик дафтари ва расмлари тушиб қолди. Ана шу материалларга асосан мазкур китоб ёзилди.

ОХИРГИ СЎЗ

Ер қаърига қилинган одатдан ташқари саёҳат, олтита жасур текширувчининг саргузашти ва уларнинг ер ости дунёсида олиб борган кузатишлари тафсилотини ўқиб, баъзи ёш китобхонлар автор тасвир этган ҳамма нарса ҳақиқат деган хулосага келадилар.

Камина «Плутония»ни ўқиган китобхонлардан кўплаб хатлар олди, хатларда улар мутлақо жиддийлик билан: нега бу ер ости дунёсини текшириш учун янги экспедиция ташкил қилинмайди, нега Арктика музликлари орасидан ер қаърига олиб тушувчи тешик иккинчи мартаба топилмади ва ўрганилмади, деб сўрайдилар. Шунингдек, уларни экспедиция ташаббусқори Труханов ва бошқа катнашчиларнинг бундан кейинги тақдири қизиқтиради.

Шу сабабли автор романининг янги нашрига ёзган охириги сўзида тушунтириб ўтиши керакки, Плутонияга ҳеч қачон саёҳат бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас; чунки Арктиканинг доираси ва умуман Ер юзининг ҳеч қаерида одамларнинг ер қаърига тушиши мумкин бўлган бундай тешик йўқ. Гарчи вулқонларнинг оғзидан озми-кўпми ер қобнига, чуқурликка қараб кетган каналлар бўлса-да, аммо улар ҳаракатланувчи вулқонлар, эриган лава ё заҳарли қайноқ газлар билан тўла, сўнган вулқонлар эса қотган лава билан тўлиб битган.

Шу сабабли Жюль Верннинг «Ер марказига саёҳат» номли машҳур романи ҳам ғайритабiiийдир. Унда текширувчилар Исландия вулқонларидан бирининг оғзидан ичкарига тушиб, қайтишда Ўрта денгиздаги вулқонлардан

бирининг оғзидан солда чикишади. Ер ости дунёси ҳам романда жуда бўш тасвирланган.

Мен «Плутония» номли асаримни ўқувчиларимиз ўтмиш геологик даврлар табиати, узок мозийда мавжуд бўлган хайвон ва ўсимликлар тўғрисида аниқроқ тасаввур хосил қилишлари учун қизиқарли илмий-фантастик роман шаклида ёздим. Бунинг учун мен юз йилдан ошиқроқ вақтдан бери чет эл илмий адабиётида тамоман жиддий муҳокама қилиниб келинган ва кўп мухлислари бўлган гипотезалардан фойдаландим. Улар Ер шари ичи қавак нарса ва унинг қаъри қичкина ёриткич билан ёритилган, аҳолиси бор, деб тасдиқлар эдилар. «Илмий суҳбат» деб аталган бобда бу гипотеза тўла тўқис баён қилинган ва уни, Труханов, албатта, химоя қилади. Бу гипотезалар аллақачон фан тарафидан рад қилинган ва гарчи биз Ер ўзагининг қай ҳолатдалигини аниқ билмасак-да, бироқ на ички ёриткич ва на қаърга олиб боровчи тешиқ мавжуд эмаслигига қайил бўлишимиз мумкин. Шунга қарамай, кўрсатилган гипотезалар авторга илмий-фантастик асар учун Жюль Верн баён қилган вулқон оғзидан кўра мувофиқроқ туюлди.

Автор «Плутония» нинг бу нашри совет ёшларида геологияга чуқурроқ ҳавас уйғотар, ер ва унинг тарихи ҳақидаги совет фанининг яна ҳам раванқ топиши, ютуқларга эришуви йўлида зарур янги қучларни фани ўрганишга, ер чуқурликлари, қазилма бойликлар ҳамда йўқ бўлиб кетган хайвон, ўсимликларнинг қолдиқларини текширишга жалб этишда ёрдам берад деб ишонади.

Рус сайёҳ ва олимлари бепоён Ватанимизнинг турли қисмларидан шундай хайвон ва ўсимликларнинг қанчадан-қанча қолдиқларини қашф этишди. Профессор В. П. Амалицкийнинг Шимолий Двина соҳиллари қизил қумлоқларидан перм даври йирткичлари, ўтхўр ва судралиб юривчиларининг бой қолдиқларини топганини эслатиб ўтиш зарур; у ердан келтирилган суяқлар тўла скелетлар тарзида Москвадаги Палеонтологик музейга қўйилган. Академик А. А. Борисяк Тўрғай областининг учламчи ёткизликларида афсонавий хайвон индрик номидан олиниб, индрикотерия деб аталган энг катта ўтхўр сутэмизувчи хайвон қолдиқларини қашф қилди. Рус олимлари Шимолий Сибирда тўртламчи давр ёткизликларининг доимий муз қаватида териси, жуни ва ички органлари сақланиб қолган мамонт жасадларини учратдилар. Мўғилистондаги Гоби саҳросининг чўкмаларидан ўзим қарқидон тишини топдим; бу билан мазкур кенг минтақанинг чўқмаси, чет

эл олимлари тахмин қилгандек, денгиздан иборат эмаслиги исбот этилди. Кейинги 30 йил ичида Марказий Осиё Гоби чўкмасини ўрганаётган экспедицияларимиз бу ер ётқиқларидан бўр ҳамда учламчи даврлар турли босқиқларида тошбақа, сув ва қуруқликда яшовчи, судралиб юрвчи, сутэмизувчи ва қушларнинг ғоят ранг-баранг фаунасини, шунингдек, катта бахайбат дарахтларнинг пояларини топди. Дарахт поялари бу чўкма даврлар мобайнида ҳозиргидек сахро ва ярим сахро кўринишида эмас, балки турли-туман фауна ва флорага бой кўпгина кўл ва ўрмонлардан иборат бўлганлигини кўрсатди. А. Н. Криштофович Амур қирғоқларидан бўр даврининг йирик судралиб юрвчиси қолдиғини кашф этдиким, бу эндиликда Ленинград Геология музейини беаб турибди. Олимларимиз томонидан тўпланган энг содда ҳайвонлар, маржон, ҳар хил моллюскалар, тикантериллилар, қисқичбақасимонлар, турли геологик ёшдаги ўсимлиқларнинг барглари, илдиз ва пояларининг қолдиқлари Совет Иттифоқининг кўплаб университет ва геология институтларининг музейларида сақланмоқда.

МУНДАРИЖА

АЗИЗ КИТОБХОНГА

Сўз боши	3
Кутилмаган таклиф	7
Москвадаги кенгаш	9
Олис сафарга	14
Буркийдиган тепалар ўлкаси	16
Беринг бўғози	22
Номаълум ерин кидириш	25
Фритъоф Пансенери	30
Рус тизма тоғлари оркали	34
Чексиз княлик	37
Куёшнинг галати холати	51
Кутб тундраси	53
Дайди тепалар	57
Чакирилмаган меҳмон	62
Труханов хати	69
Абадий ёруғлик мамлакати.....	73
Сўралмаган гўрковлар	77
Макшесв дарёси оқими бўйлаб	81
Овчинни овлаш	86
Тепаликдаги ҳодиса	90
Чор-ночор учувчи	94
Тропика момакалдироги	100
Харакатланувчи дўнглик.....	105
Плутон сўнмоқда.....	111
Баҳайбат калтакесаклар ва гаройиб кушлар	115
Ботқоқлик ва кўллар минтақаси	122
Қалтакесаклар денгизи	130
Денгиздан ўтиш	135
Макшесвнинг миллион ва миллиардлари	138
Қирқбўғинлар ўрмони.....	143
Ғиртқиш ва ўтхўр калтакесаклар	148
Птеродактиллар дараси	150
Шип-шийдам қилиб кетилганлар.....	159
Ўғриллар изидан	164

Юра даври табиатининг подшоҳлари.....	170
Чумоли уясига қандай кирилади?.....	175
Қора сахро ичкарасига	178
Шайтонлар кратерига экскурсия	185
Вулконнинг уйғониши	189
Чумоли уясининг вайрон этилиши	195
Ғарбга сузиш	200
Хаддан ташқари катта махлуқлар	204
Каштановнинг рандери.....	209
Чумоллар билан жанг	213
Чумоли уясининг ёндирилиши	218
Мамлакат ичкарасига янги экскурсия	222
Жавроқнинг шўхликлари	227
Ноилжлик	234
Орқага сузиш	242
Сирли из.....	247
Ташландик ўтовда	251
Дўстлар изидан	255
Асирларнинг қутқарилиши	259
Ибтидоний одамлар ҳужуми	264
Асирликда кечirilган ҳаёт	269
Яна ўтовда	273
Музлар орасида	276
Илмий суҳбат	277
Хотима	288
Охириги сўз	296

О 16 Обручев В.

Плутония: Илмий-фантастик роман /Ў. Мухиддин тарж.) 2-нашр.— Т.; Ёш гвардия, 1987.—304 б.

Обручев В. Плутония. Научно-фантастический роман.

84P7

Для детей старшего школьного возраста

На узбекском языке

ОБРУЧЕВ ВЛАДИМИР АФАНАСЬЕВИЧ

ПЛУТОНИЯ

Научно-фантастический роман

Ташкент, издательство «Ёш гвардия», 1987 г.

Редактор Тўлкин
Рассом А. Понопарев
Расмлар редактори Ҳ. Раҳматуллаев
Техн. редактор В. Демченко
Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 2130

Босмахонага берилди 29.05.86. Босишга рухсат этилди. 28.01.87
Формати 84×108¹/32 №3 босма қоғозга «Литературная»
гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма л 9,5
Шартли босма л 15,96. Шартли кр. отт. 16,38. Нашр листи 16,81.
Тиражи 60000. Буюртма 4807. Шартнома 3—86. Баҳоси 1с. 10т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия»
нашриёти. Тошкент, 700113. м. Чилонзор, 8 квартал, Қатортол
кўчаси, 60.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси
ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия
ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинати.
Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

**ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ «ЕШ ГВАРДИЯ»
НАШРИЕТИ 1987 ЙИЛДА ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШРДАН ЧИҚАРАДИ:**

Каххорова К.
Чорак аср ҳамнафас
Хотиралар

Тоҳир Малик
Қалдирғоч
Қисса

Тўплам
Само тулпори
Ўзбек халқ фантастик эртаклари

Тўплам
Эпос

Мўминов О.
Чорраҳадаги уч учрашув
Фантастик ҳикоялар

Ҳусанов О
Бахт қаерда?
Қисса